

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ

АКАДЕМИЯ

Д.А. ЮСУБОВ, Х.Б. САЙТХОДЖАЕВ,

А.А. МАВЛЯНОВ

Ф А Л С А Ф А

*Ўзбекистон Республикаси ИИВ томонидан Вазирлик олий таълим
муассасалари учун дарслик сифатида рухсат этилган*

Тошкент – 2012

Такризчилар:

фалсафа фанлари доктори, профессор **Ж. Ра матов;**

сиёсатшунослик фанлари доктори, профессор **Ш.Ғойибназаров**

Юсубов Д. А.

Ф-19 Фалсафа: Дарслик / Д.А. Юсубов, Х.Б. Саитходжаев, А.А. Мавлянов. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2012. – 292 б.

Мазкур дарслик ўз ичига фалсафа фанининг бахс мавзуси, объекти, предмети, конунлари, ўрганиш усуллари, дунёқараш ва унинг тарихий шакллари, мустақиллик ва фалсафий дунёқарашнинг янгиланиш зарурияти, фалсафий тафаккур шаклланиши ва ривожланишининг асосий босқичлари, Қадимги Шарқ ва Ғарб фалсафаси, унинг фалсафий тафаккур шаклланиши ва ривожланишидаги ўрни, Марказий Осиё фалсафаси ва унинг жаҳон маданиятидаги ўрни ва аҳамияти, фалсафада борлиқ муаммоси, табиатнинг фалсафий таҳлили масалалари, фалсафий конун ва категориялар уларнинг бошқа табиий ва ижтимоий фанлар конуниятлари билан ўзаро муносабати ва алоқадорлиги, фалсафада онг, ғоя ва мафкура масалалари, ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бир тури сифатида, фалсафада билиш муаммоси ва илмий билиш моҳияти, ҳуқуқий ижодкорлик билишнинг шакли сифатида, инсон ва жамият фалсафаси, фаннинг фалсафий таҳлили, ҳуқуқ фалсафаси фан сифатида, маънавият ва маданият фалсафаси, ҳуқуқий маданият маданиятнинг бир тури сифатида, қадриятлар фалсафаси, глобал муаммолар фалсафаси, тараққиётнинг ўзбек модели ва унинг жаҳон цивилизациясидаги аҳамияти масалаларини кенг қамраб олганлиги билан ажралиб туради.

ББК 87ya73

КИРИШ

Фалсафа – инсониятнинг бир неча минг йиллик тарихий тараққиёти давомида яратилган илм ва маданиятнинг ажралмас таркибий қисмидир.

Инсон бор экан, олам ва одам нима, улар қандай пайдо бўлган, воқелик қандай қонуниятлар асосида яшайди, ўзгаради ва тараққий этади, умрнинг мазмуни нимадан иборат, авлодлар ортидан авлодлар келиб-кетаверишида қандай маъно бор каби масалалар барчани ўйлантиради. Фалсафа ана шундай масалалар билан шуғулланади. У ниҳоятда қадимий фан. Олам ва одамлар ўртасидаги муносабатлар, инсон қадрлари ва умрнинг мазмуни, дунёдаги ўзгаришлар, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқлик ҳамда тараққиётнинг умумий қонуниятлари фалсафанинг асосий мавзулари ҳисобланади.

Биз яшаётган дунё сўнгги йилларда ниҳоятда ўзгариб кетди. Хусусан, Ватанимиз тарихида XX асрнинг 90-йилларида оламшумул воқеалар юз берди: мамлакатимиз мустақилликка эришиб, ўзига хос тараққиёт йўлини танлади, ривожланишнинг ўзбек моделини амалга оширишга киришди. Халқимизнинг ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги ҳаракатлари дунёқарашни тубдан ўзгартириш, эски ақидалардан тамоман воз кечиш, истиқлол мафқурасини шакллантириш, халқ маънавиятини юксалтириш лозимлигини тақозо этмоқда. Бунда ижтимоий фанлар ривожини улкан аҳамият касб этади. Президентимиз Ислам Каримов тўғри таъкидлаганлари каби: «Кўп асрлик тарихимиз шуни кўрсатадики, инсон дунёқарашини шаклланишида маърифатнинг, хусусан, ижтимоий фанларнинг ўрни беқиёс. Бу жамиятшунослик бўладими, тарих, фалсафа, сиёсатшунослик бўладими, психология ёки иқтисод бўладими – уларнинг барчаси одамнинг интеллектуал камолотга эришувида катта таъсир кучига эга»¹.

Фалсафа эса – барча фанлар ривожланишига асос бўладиган ва улардан озиқланадиган, айни пайтда уларнинг ривожланиш

¹ Каримов И.А. Миллий истиқлол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. – Т., 2000. – Б.33.

йўлларини белгилаб берадиган умуминсоний ва универсал фан. У қадим замонлардаёқ «барча илмларнинг отаси» деб таърифланган. Унинг ҳаётийлиги халқ табиатига, турмуш ва тафаккур тарзига нечоғлик мос экани, жамият манфаатлари ва эзгу интилишларини қай даражада акс эттира олишига боғлиқ. Дунёда ўз миллий фалсафа мактабини яратган халқлар бор. Чунончи, ҳинд ва хитой фалсафаси, немис фалсафаси, инглиз фалсафаси кабилар шулар жумласидандир. Миллий адабиёт, миллий маданият, санъат ва ҳоказолар бўлгани каби, миллий фалсафанинг ҳам бўлиши табиий. Аммо бу фалсафа миллий қобикқа ўралиб қолади, дегани эмас. У умуминсоний фан сифатида, бир томондан, умумбашарий муаммоларни қамраб олса, иккинчи томондан, шу масалалар билан шуғулланаётган аниқ шахс – файласуф мансуб миллатнинг муайян манфаатларини ҳам ифодалайди. Миллат озод бўлса, ўз турмуш тарзига мос фикрласа, олами, унинг муаммоларини дунёқарашига хос ҳолда идрок эта олса, унинг ўз фалсафаси шаклланади. Бундай фалсафа халқ манфаатларини ақл-идрок, мафкура йўли билан ҳимоя қилишга, унинг онги, дунёқараш ва маънавиятини юксалтиришга хизмат қилади. Шу боис, Ватанимиз мустақилликка эришганидан сўнг фалсафани ривожлантириш ғоят муҳим аҳамият касб этди. Бусиз миллатнинг ҳақиқий фарзанди бўлган, унинг камолини ўйлайдиган чинакам озод, хур фикрли, баркамол инсонни тарбиялаб бўлмайди. Шу сабабли биз ўрганадиган фалсафа умумбашарий муаммолар билан бирга, Ватанимиз мустақиллигини мустаҳкамлаш, ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этиш жараёнидаги маънавиятнинг таркибий қисми бўлиб, унинг асосий тамойилларини акс эттирмоғи лозим.

Собиқ Иттифоқ даврида сўз ва виждон эркинлиги турли йўллар билан бўғиб келингани, бир ёқлама дунёқараш зўрлик билан сингдирилгани туфайли фалсафа қуруқ сафсата ва зерикарли ақидага айланиб қолгани – аччиқ ҳақиқат. Чунки у коммунистик ғоялардан ташқарига чиқолмас, ҳаётга таракқиёт нуқтаи назаридан баҳо беролмас эди. Шунинг учун у ёшлар ва талабалар учун камолот воситаси, интилиш омили эмас, тескари тарбия қуроли, зарарли дунёқараш манбаи бўлиб қолган эди. Шу боис, у ўз даври мафкураси билан бирга ўтмишга айланди. Бу борада оддий тилда ёзилган қўлланмалар, халқчил китоблар, афсуски, ҳали ҳам етарли эмас. Одатда, мутахассис бўлмаган баъзи кишилар фалсафани энг

кийин ва энг мавхум фан деб ҳисоблайдилар. Бунинг сабаби нимада? Бунинг боиси шуки, фалсафа кўп йиллар мобайнида оддий ва равон тилда тушунтирилмас, аксинча, турли қонун ва қоидалар, хилма-хил таълимот ва ғоялар мажмуидан иборат мураккаб бир фан сифатида талқин этилар эди. У ёки бу фалсафий қоида нега керак, уларни ўрганишнинг қандай аҳамияти бор, муайян файласуф айнан бирор бир ғоя ёки таълимотга кўпроқ аҳамият берганининг сабаби нимада, нима учун унинг қарашларида айнан ана шу муаммо устувор бўлди, деган масалалар кўп ҳолларда назардан четда қолар эди.

Фалсафанинг асосий вазифаси инсон онгида соғлом ақлга мос дунёқарашни шакллантиришдан иборат. Бундай дунёқараш бирон-бир ғояни зўрлаб сингдириш ёки қуруқ ёд олдириш орқали эмас, балки ишонтириш, хилма-хил фикрларни ўртага ташлаш, муҳокама қилиш, зарур тушунча, тамойилларни аниқлаш жараёнида шаклланади ва ривожланади. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, мазкур дарсликда куйидагиларга алоҳида эътибор қаратилди:

– фалсафани жаҳон маданияти ва цивилизациянинг муҳим таркибий қисми сифатида ўрганиш;

– фалсафий ғоялар, муаммолар, оқим ва йўналишларни тавсифлашда умуминсоний ва миллий қадриятларнинг уйғунлиги тамойилига амал қилиш;

– хилма-хил фалсафий таълимот ва турли қарашларни бир бутун жараённинг ифодаси бўлган илмий билимлар тизими сифатида талқин этиш;

– мавзуларни аниқ шароит ва жараёнлар билан боғлаб тавсифлаш, уларни изоҳлашда умумбашарий ва миллий миқёсдаги далил ва мисолларга таяниш;

– ҳар бир мавзунини истиқлол ва Ўзбекистонда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар билан узвий боғлиқ ҳолда тушунтириш.

Биз бу жараёнда бирор бир ғоя, оқим, йўналиш ёки фалсафий таълимотни мутлақлаштириб, бошқаларининг аҳамиятини камситиш фикридан йироқмиз. Аксинча, бизнинг мақсадимиз уларнинг барчасини холис талқин этиш, талабаларда фалсафа фани, хилма-хил фалсафий оқимлар, уларга мансуб файласуфлар ва уларнинг таълимотлари ҳақида тўғри ва холисона тасаввурни шакллантиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси фалсафа ва политология кафедраси доцентлари Д.А.Юсубов I бўлим 1-мавзу, III бўлим 8-мавзу, V бўлим 9, 12-мавзулар, VI бўлим 13, 14, 15-мавзулар, Х.Б.Саитходжаев II бўлим 3, 4-мавзулар, V бўлим 10-мавзу, А.А.Мавлянов I бўлим 2-мавзу, III бўлим 5-мавзу, IV бўлим 7, 8-мавзулар, VI бўлим 11-мавзуларни нашрга тайёрланганлар. Ушбу дарсликда фалсафани янги тамойиллар асосида тавсифлаш борасидаги илк тажрибалардан биридир. Шу сабабли унда айрим хато ва камчиликларга йўл қўйилган бўлиши мумкин. Матнлар, асосан, ижтимоий фан соҳалари учун мутахассис тайёрламайдиган олий ўқув юртлари талабаларига мўлжалланган.

Муаллифлар

І БЎЛИМ

ФАЛСАФА ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ

1-боб. ФАЛСАФА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА УНИНГ ИЧКИ ИШЛАР ИДОРЛАРИ ХОДИМЛАРИ ФАОЛИЯТИ УЧУН АҲАМИЯТИ

1-§-Фалсафанинг баҳс мавзуи ва илмий-назарий ўрганиш, тадқиқ этиш масалалари

Фалсафа инсоният тарихидаги энг қадимий илмлардандир. Фалсафа инсон маънавий маданиятининг энг қизиқарли соҳаларидан бири ҳисобланади. Фалсафий мулоҳаза юритиш, фикрлаш инсон табиатига хос, демак унинг ўзи каби фалсафа ҳам қадимийдир. Фалсафа олам ва унинг яшаши, ривожланиши, ўзгариши, тараққиёти, ҳаёт ва инсон умрининг моҳияти, борлиқ ва йўқлик каби кўплаб муаммолар ҳақида баҳс юритадиган қадимий фандир.

«Фалсафа» атамаси қадимги юнон тилидан олинган бўлиб, «Филио» – севмоқ ва «софос» – донишмандлик сўзларининг бирикувидан иборат. Унинг луғавий маъноси – «донишмандликни севиш» демакдир.

Абу Наср Форобий ўзининг «Фалсафанинг маъноси ва келиб чиқиши ҳақида» деб номланган асарида «фалсафа» атамаси юнон тилидан келиб чиққанлигини тасдиқлайди.

Фалсафа табиат, жамият ва инсоннинг моҳияти ҳақидаги энг умумий билимларни ўзида ифодалаб, инсонни борлиққа бўлган муносабатининг методологик асосларини белгилаб беради, табиат, жамият ва инсон тафаккури ривожланишининг энг умумий қонунларини ўрганади ва фалсафий дунёқарашни шакллантиради.

Фалсафа бундан 3 минг йил илгари фан сифатида пайдо бўлди. Унинг пайдо бўлишида жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиёт муҳим рол ўйнади. Чунки, фалсафа ижтимоий онгнинг алоҳида ўзига хос шакли сифатида жамиятнинг иқтисодий ва маънавий ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, уларни ўзида акс эттиради.

Фалсафа фан сифатида борлиқни, яъни табиат, жамият, инсон ва унинг тафаккури тараққиётининг энг умумий қонунларини

ўрганани. Бундан келиб чиққан ҳолда фалсафий билимлар доираси ҳам жуда кенг бўлиб, уларнинг таркибига қуйидагилар киради:

а) онтология – борлиқ ҳақидаги қарашлар;

б) социология – жамият ҳақидаги қарашлар;

в) гносеология – борлиқни билиш муаммолари;

г) логика – инсон тафаккури қонунлари ҳақидаги қарашлар тизими.

Бундан ташқари, ахлоқийлик ва гўзаллик ҳақидаги билимлар тизимини ўз ичига олган этика ва эстетика ҳам фалсафий билимлар қаторига киради.

Инсоният тарихининг турли даврларида фалсафа нима ва у нимани ўрганани деган саволларга турли мутафаккирлар турлича жавоб бериб келганлар. Бунинг эса ўзига хос бир қанча сабаблари бўлган. Инсониятнинг ижтимоий амалиёти ва маънавияти ривожланиб бориши билан фалсафанинг баҳс мавзуи, унинг жамият ҳаётидаги ўрни ҳам доимо ўзгариб борган. Бу эса ҳар бир даврда борлиқни, табиатни, инсон ҳаёти ва жамиятни тушунишда турли хил фалсафий қарашлар пайдо бўлишига олиб келган. Ижтимоий-тарихий даврларнинг турли босқичларида фалсафа сиёсат, иқтисодиёт, фан ва маданият, санъат ва адабиёт, шунингдек, дин билан, хуллас, жамиятнинг маънавий ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган. Фалсафанинг жамиятдаги роли айна шу вақтнинг ўзида ўзгариб борган. Худди шу тарзда фалсафий қарашларнинг ривожланиб бориши турли хил оқимлар ва йўналишларни келтириб чиқарган.

Фалсафа тараққиётида муайян умумий назарий қарашларни ишлаб чиққан мутафаккирларнинг бир қисми ўзининг эътиборини табиатга, уни тушунтириш ва изоҳлаб беришга қаратганлар. Бунга Лукреций Карнинг «Нарсаларнинг табиати тўғрисида», Аҳмад ал-Фарғонийнинг «Астрономик рисоалар», ал-Хоразмийнинг «Васая: аз-Зижжи мумтахана», Ж.Брунонинг «Дунёнинг икки системаси тўғрисида суҳбат», Д.Дидронинг «Табиатни баён қилиш ҳақида фикрлар», П.Гольбахнинг «Табиат системаси», Гегелнинг «Табиат фалсафаси», А.Герценнинг «Табиатни ўрганиш ҳақидаги хатлар» ва Ф.Энгельснинг «Табиат диалектикаси» асарларини мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу мутафаккирлар ўз асарларида ер, қуёш ва юлдузларнинг, хуллас, коинотдаги жисмларнинг пайдо бўлиши, уларнинг табиати ва моҳияти ҳақидаги космологик ва космогоник

муаммоларни ёритишга уринадилар. Уларнинг фалсафий қарашлари марказида табиатдаги нарсаларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши, емирилиши, бошқа нарсаларга айланиши, нарса ва ҳодисаларнинг биринчи асоси ҳақидаги фикрлар ётади. Ҳамма нарсаларнинг биринчи ибтидоий асосини қидириш, нарса ва ҳодисаларни ана шунга суяниб изоҳлаш, уларни бир бутунга бирлаштириб ўрганишга интилиш – бу мутафаккирларнинг фалсафий қарашлари моҳиятини ташкил этади.

Бошқа бир гуруҳ мутафаккирлар диққатини инсон, инсон ҳаётининг маъноси ва мазмуни, унинг дунёда тутган ўрни, табиатга ва жамиятга бўлган муносабатлари муаммолари ўзига жалб қилади. Улар инсон ҳаётининг маъноси ва мазмунини нима белгилайди, инсоннинг дунёдаги ўрни қандай, инсон дунёни била оладими, фалсафа инсонни қайси жиҳатдан ўрганади деган саволларга жавоб излаганлар. Бу муаммолар ҳақида турли даврларда яшаган мутафаккирлар турли хил фикрлар юритганлар ва кўплаб асарлар ёзганлар. Жумладан, бунга Арастунинг «Этикаси», Ибн Синонинг «ат-Тадабару моназил» (Давлатни бошқариш), Юсуф Хос Хожибнинг «Қутадғу билик», Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикмат»лари, Амир Темурнинг «Темур тузуклари», Эразм Роттердамскийнинг «Христиан жангчиси қуроли», Т.Гоббснинг «Инсон табиати», Б.Спинозанинг «Илоҳий-сиёсий трактат» ва «Ақл камолоти ҳақида трактат», А.Гельвецийнинг «Инсон ҳақида», И.Кантнинг «Осмон умумий тарихи ва назарияси», «Соф ақлни танқиди», Гегелнинг «Рух фалсафаси», Л.Фейербахнинг «Христианликнинг моҳияти» асарлари мисол бўла олади. Бу асарларнинг муаллифлари ўз даврдаги илмфан асосида инсоннинг бошқа мавжудотлардан туб фарқлари, моҳияти, ҳаётининг маъноси ва мазмуни, бу ёруғ оламдаги ўрни, ўлими ва абадийлиги каби муаммоларни ёритганлар.

Инсон билимлари орта борган сари жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, ижтимоий муносабатлар, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий муаммолар ҳам мутафаккирларнинг эътиборларини ўзига жалб қила бошлаган. Натижада, мутафаккир файласуфлар бу соҳада ҳам тадқиқотлар олиб бориб, жамият ҳақида кўплаб асарлар яратдилар. Буларга, Афлотуннинг «Давлат», «Қонунлар», Арастунинг «Сиёсат» асарини, Форобийнинг «Фозил одамлар шаҳри», «ас-Сияса ал мадания» (сиёсат илми), Мирзо Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи», Т.Гоббснинг «Гражданин тўғрисида», Дж.Локкнинг «Қонунларнинг руҳи тўғрисида», Гегелнинг «Тарих фалсафаси» ва «Ҳуқуқ

фалсафаси» каби асарларини мисол қилиш мумкин. Бу асарларда, ўз даври нуқтаи назаридан келиб чиққан ҳолда, бир бутун жамият, унинг моддий ва маънавий ҳаёти, жамиятнинг ижтимоий тузилиши, унинг базиси ва устқурмасига оид назарий қарашлар ўртага ташланди. Худди шу тарзда ҳар бир даврда фалсафанинг баҳс мавзуси ўзгариб борган.

Фалсафа фанининг муаммолари, ўз хусусиятларига кўра, азалий ёки ўткинчи бўлиши мумкин. Азалий муаммолар инсоният пайдо бўлган даврдаёқ вужудга келган бўлиб, токи одамзод мавжуд экан яшайверади. Чунки инсоният тараққиётининг ҳар бир босқичида ушбу муаммолар янгидан кун тартибига қўйилаверади. Уларни ўрганиш жараёнида илм-фан тараққий этиб бораверади.

Олам ва одам муносабатлари, дунёнинг мавжудлиги, борликнинг воқелиги, ундаги ўзаро алоқадорлик ва тараққий этиш, инсоният ҳаётидаги адолат ва ҳақиқат, яхшилик ва ёмонлик, уруш ва тинчлик, уларнинг мазмуни, табиат ва жамият тараққиётининг асосий тамойиллари билан боғлиқ кўпдан-кўп масалалар фалсафа ва фалсафий билим соҳаларининг азалий муаммолари қаторига киради.

Фалсафада оламнинг асосида нима ётади, уни воқе этиб турган нарсанинг моҳияти нимадан иборат, деган масалалар ниҳоятда узоқ тарихга эга. Бу масалаларни қай тарзда ҳал қилишига қараб фарқланадиган фалсафий оқим ва йўналишлар мавжуд. Масалан, оламнинг асосида нима ётади, унинг моҳияти нимадан иборат деган масалада монизм, дуализм, плюрализм, материализм ва идеализм каби қатор фалсафий қарашлар шаклланди.

Монизм (юнон. манос – якка) – оламнинг асоси яккаю ягона сабабга, битта асосга эга деб берадиган фалсафий таълимотдир.

Дуализм (лот. дуа – икки) – оламнинг асосида иккита асос, яъни модда ва материя билан бирга руҳ ва ғоя, яъни идея ётади деб айтувчи қараш.

Плюрализм (лот. плюрал – кўпчилик) – оламнинг асосида кўп нарса ва ғоя (идея)лар ётади деб эътироф этадиган таълимот.

Материализм – оламнинг асосида материя, яъни моддий нарсалар ётишини эътироф этадиган, моддийликни устувор деб биладиган таълимот.

Идеализм – оламнинг асосида руҳ ёки ғоялар (идеялар) ётади, дунё воқелиги ва ривожиди идеяларни устувор деб таълим берадиган фалсафий таълимот.

Юқорида кўрсатилган фалсафанинг баҳс мавзулари ҳам худди шу йўналиш ва оқимлар асосида ҳар хил тарзда тушунтириб берилган. Фалсафада ҳал қилиниши ва ёндашиши мумкин бўлган масалаларда мутафаккирлар ўзларининг фикр ва мулоҳазаларини у ёки бу тарзда баён этганлар.

Фалсафада дунёни англаш, унинг умумий қонуниятларини билиш билан боғлиқ масалалар ҳам мавжуд бўлиб, бу масалаларда ҳам ҳар хил ёндашишлар келиб чиққан. Бу айтиб ўтилган масалалар билан фалсафанинг гносеология (гносис – билиш, логос – таълимот) деган соҳаси шуғулланади. Дунёни билиш мумкинлигини тан олувчи файласуфлар – *гностиклар* деб аталади. Бундан ташқари оламни билиш мумкин эмас, билимларимиз тўғри ва аниқ ҳақиқат даражасига кўтарила олмайди дейувчи файласуфлар мавжуд бўлиб, уларни эса – *агностиклар* (юнонча – билиб бўлмайдиган деган маънони англатади) деб аташади.

Даставвал аниқ фанлар мустақил тармоқларга ажралиб тараққий топмаган вақтда фалсафа барча билимларни ўз ичига қамраб олиб «фанларнинг фани» вазифасини бажариб келган. Шу даврнинг буюк мутафаккир олимлари Демокрит, Аристотель, Хоразмий, Форобий, Беруний, Ибн-Сино, Улуғбек ва бошқалар, айни вақтда табиат фанларини ҳам асосчилари бўлганлар. Фалсафани махсус фанлар билан бирлаштириш қадимги даврга хос хусусият бўлгани учун у табиат фалсафаси, яъни «натурфилософия» деб ҳам ҳисобланган.

Юқорида айтилганлардан маълумки, фалсафанинг баҳс мавзуси ҳар доим ўзгариб келган. Лекин шу нарса кўзга ташланадигани, инсоннинг моҳияти ва борлиққа муносабатини ўрганиш фалсафий тафаккурнинг негизини ташкил этади. Инсон муаммоси фалсафанинг асосий масаласи сифатида унинг баҳс мавзусини ҳам белгилаб беради. Фалсафанинг баҳс мавзуси эса қуйидаги масалаларни ўз ичига олади;

1) маънавий соҳиби бўлган инсон борлиқ тараққиётининг энг олий, ноёб, нодир ва бетакрор натижаси эканлигини кўрсатиш, инсонийлик ва инсонпарварлик мезонларини тадқиқ этиш ва ривожлантириш;

2) инсоннинг жамиятдаги ўрни, борлиққа муносабати, инсоний муносабатларнинг моҳияти ва мезонларини ўрганиш;

3) амалиёт ва фан ютуқлари натижаларини, тарихий мерос ва тараққиётнинг янги муаммоларини етук ахлоқий қадриятларга таяниб ўрганиш ва умумлаштириш;

4) фалсафий муаммолар ва методологик хулосаларга таяниб, инсон дунёқарашини шакллантириш ва шу асосда кишиларнинг амалий фаолиятига мақсад ва йўналиш бериш.

Борлиқни инсон ўрганиб борар экан, унинг ўзи билмаган янги ва янги қирраларини очиб боради ва кашф қилади. Фандаги янги томонлар инсонни янги фалсафий ғояларни назарий жиҳатдан олдинга суришга олиб боради. Табиатдаги, жамиятдаги, инсон ва унинг тафаккуридаги ўрганилаётган ва кашф қилинаётган янги томонлар фалсафий мушоҳадада янги йўналиш ва оқимларни вужудга келтиради. Шу тариқа инсон, жамият, табиат ҳар доим ҳаракатда, ўзгаришда, ривожланишда ўз йўлидан бораверади.

Ватанимиз мустақилликка эришганидан кейин миллий фалсафани ривожлантириш учун кенг имкониятлар очилди. Бугун улуг аждодларимиз тамал тошини қўйган ўзбек миллий фалсафасини ривожлантиришнинг объектив ва субъектив шарт-шароитлари мавжуд.

Фалсафий фикрлар, ғоялар фаннинг ривожини учун олдида турган масалаларни ҳал қилишда ўзига яраша катта куч ҳисобланади. Асрлар давомида шаклланиб келаётган фалсафий билимлар инсоният маданияти хазинасига катта ҳисса бўлиб қўшилди. Президент И.Каримов асарларида ўзбек фалсафасининг тараққиёт қонуниятлари очиб берилаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Президент фалсафа олдидаги бугунги муаммоларнинг моҳияти, уларни ҳал қилиш йўллари алоҳида эътибор бермоқда. Миллий ғоя, истиқлол мафкураси ҳақида сўз юритиб И.Каримов шундай дейди: «Миллий ғоя ва истиқлол мафкураси юртимизда яшаётган барча кишиларнинг маънавий бойлигига дунёқарашининг негизига айланишга эришиш биз учун энг асосий мақсаддир».

Ўзбек фалсафасининг ривожланишида бугунги кунда қуйидаги жиҳатларга алоҳида эътибор бериш лозим: халқимизнинг:

- ўз миллий анъаналарига содиқлиги;
- мамлакатимизнинг буюк келажагига ишончи;
- муқаддас қадриятларимизга ишонч-эътиқоди;
- меҳнатсеварлиги, интеллектуал салоҳияти ва бошқалар.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни айтишимиз лозим: фалсафа – бу табиат, жамият ва инсон тафаккури ривожланишининг энг умумий қонунларини ўрганадиган фан. Мустақиллик қўлга киритилгач юртимизда фалсафани янада ривожлантириш

зарурати пайдо бўлди. Мустақиллик фалсафаси миллатимиз вакили бўлган, мустақил фикрлай оладиган, баркамол инсонни тарбиялашга йўналтирилиши лозим. Шунинг учун фалсафа фани кўпгина долзарб муаммоларни, хусусан юртимизда истиқлолни мустаҳкамлаш, фуқаролик жамияти барпо этиш йўлидаги маънавиятнинг ажралмас қисми бўлиб, унинг тамойилларини акс эттирмоғи лозим.

2-§. Фалсафанинг асосий функциялари

Фалсафа доимо жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этиб келган. Фалсафа ижтимоий воқелик билан узвий боғлиқ ҳолда жамиятга, унинг ижтимоий борлиғига фаол таъсир қилиб, янги ғояларни назарий жиҳатдан шакллантириб боради. Фалсафа ижтимоий онг шаклларида бири сифатида жамият ҳаётини ўзида акс эттиради. Ижтимоий борлиқ эса ранг-баранг ва турли-тумандир. Ижтимоий борлиқнинг ранг-баранг ва турли-туманлигидан унинг кўп функциялилиги келиб чиқади. Демак, фалсафа жамиятда кўп функцияларни бажаради.

Фалсафани жамият ҳаётида катта ва бетакрор рол ўйнаши унинг бажарадиган асосий функцияларида янада аниқроқ намоён бўлади. Унинг асосий функциялари қуйидагилардир: 1) дунёқарашлик функцияси; 2) онтологик функцияси; 3) методологик функцияси; 4) гносеологик функцияси; 5) ижтимоий функцияси; 6) аксиологик функцияси; 7) эвристик функцияси.

Фалсафа дунёни бир бутун ҳолда акс эттириб, унда инсоннинг дунёга муносабати ҳақидаги барча билимларимизни назарий жиҳатдан умумлаштириб, уни ўзлаштириш асосида бизни борлиқ, материя, табиат, жамият, инсон, инсон онги ва тафаккури, инсоннинг дунёни билиши тўғрисидаги энг умумий қарашлар билан қуроллантиради. Бу фалсафанинг дунёқараш функциясидир. Дунёқараш функцияси фалсафанинг, фалсафий билимларнинг асосий хусусиятидир.

Ҳозирги замон фалсафасининг назарий манбасини инсоният томонидан яратилган барча жамият ривожига хизмат қиладиган фалсафий таълимотлар ташкил қилади. Унинг илдизлари шу пайтгача табиий-илмий, ижтимоий-гуманитар фанлар қўлга киритган ютуқларга бориб тақалади. Инсонлар шу таълимотлар ва қўлга киритилган ютуқлар билан танишиб ўзларида борлиқ ҳақида яхлит дунёқараш шакллантиришади. Кишиларда олам ҳақида яхлит дунёқараш вужудга келади.

Фалсафанинг дунёқараш функцияси унинг бошқа функциялари билан чамбарчас боғлиқдир.

Фалсафанинг онтологик функцияси. Онтология (юнонча *ontos* – борлик, *logos* – сўз, таълимот деган маъноларни англатади) – борлик тўғрисидаги таълимот, фалсафанинг борлиқни ўрганувчи қисми. Онтология борлиқни асослари, тамойиллари ва қонунларини ўрганувчи таълимот. Онтология тушунчаси фалсафага немис файласуфи Р.Гоклениус томонидан 1613 йил киритилган.

Фалсафанинг онтологик функцияси борлиқни, уни тузилишини, ранг-баранглигини, шаклларини ўрганишда намоён бўлади.

Фалсафанинг методологик функцияси. Борлиқнинг турли томонларини хусусий фанлар ўз методлари билан таҳлил қилишади. Шу билан бирга борлиқни ўрганишда хусусий фанлар умумий хулосалар чиқариш учун фалсафий методлардан ҳам фойдаланишади. Чунки фалсафий методлар борлиқ, табиат, жамият, билиш, онг ва бошқа категорияларнинг, нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини, энг умумий томонларини, боғланиш ва алоқадорлигини билиш имкониятини беради. Аниқ фанлар ривожланган сари фалсафий методларнинг аҳамияти ҳам ортиб боради. Фалсафий методлар аниқ фанлар ютуқларини умумлаштириб олам ҳақида яхлит тасаввур ҳосил қилишда ёрдам беради. Айнан шу вазифани фалсафий методологик умумлашмалар, фалсафий методлар амалга оширади.

Умуман фалсафа алоҳида фанлар учун, уларнинг табиат ва жамиятнинг борлиқ ва онгнинг конкрет томонларини ўрганишда, тадқиқ қилишда энг умумий метод ролини ўйнайди.

Фалсафанинг гносеологик функцияси. Фалсафа дунёни билиш муаммосини ўрганар экан, унинг умумий методларини ишлаб чиқади ва инсон билиш жараёнининг умумий назариясини яратади. Шу асосда инсон билиш, унинг ривожланиш тенденциялари ва энг умумий қонунларини очиб беради. Фалсафа инсон амалий тажрибасида ҳосил бўлган билимларнинг ҳақиқатлигини текширувчи мезонларни ҳам тадқиқ этади.

Фалсафа инсон олдига, аввало, ўзини англаш ва сўнгра борлиқни ўрганиш масаласини ҳам кўяди. Дунёни билиш асосида инсон ўзи ўзгариб, дунёни оқилона англаб, сўнгра амалий фаолиятида фалсафий умумлашмаларга таянади.

Бундай ҳолларнинг барчасида фалсафанинг гносеологик вазифаси намоён бўлади.

Жамият тараққиётининг тарихий тажрибаси ўрганилиб ва таҳлил қилиниб, хулосалар чиқарилиб борилади. Унинг ҳозирги кундаги имкониятлари, эҳтиёжларини билишдан келиб чиққан ҳолда жамиятнинг келгусидаги истиқболи аниқланади. Бу – фалсафанинг ижтимоий функцияси ҳисобланади.

Жамият ҳаётининг ҳозирги замон шароитида фалсафанинг аксиологик функцияси кўпроқ аҳамият касб этмоқда. Бу функциянинг моҳияти шундаки, фалсафа инсон ҳаётининг моҳиятини, уни яшашининг асосий мазмунини, инсоннинг турмушдаги кадр-қиммати, жамиятда тутган ўрни, уни ахлоқий, гуманистик принциплар ва ғояларни баҳолаш асосида тушунтиради. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги кунда инсоният бошига хавф солаётган жаҳон термоядро уруши, қуролланиш пойгасининг янада авж олиши, экологиянинг бузилиши, энергия захираларини тугаб бориши, жамиятда юз бераётган молиявий, иқтисодий, сиёсий ва маънавий тангликлар шароитида турли мақсадлар ва фаолиятлар натижаларининг гуманистик ғоялар билан қўшилиб бориши, инсониятнинг Ер юзида яшаб қолиши муаммолари умуминсоний қадриятларни биринчи планга чиқармоқда. Инсон ўз кадр-қимматидан келиб чиққан ҳолда ўзини эҳтиётлашга, табиатни қўриқлашга интилиб бораверади. Инсоният ўз тарихий ривожланиши даврида манфаатлари билан боғлиқ бўлган жуда кўп қадриятларни яратган. Фалсафа эса уни огоҳликка чақирмоқда.

Фалсафанинг эвристик функцияси. Эвристика(юнонча *heurisko* сўзи излайман, очаман деган маънони англатади) – қандай қилиб методик жиҳатдан янгилик очишга оид қўлланма, янгилик кашф этиш санъатидир. Фалсафанинг эвристик функцияси янгилик очишга қаратилган, янгилик очишга хизмат қилади. Масалан янги ғоялар, янги фактлар очишга хизмат қилади. Эвристик функция илмий баёнда тизимли баёнлашга қарама-қарши бўлган ҳолда янги илмий натижаларга эришиш йўлини тасвирлаб беради

3-§. Фалсафанинг изланиш методлари

Оламдаги ўзгариш, ривожланиш, умумий алоқадорлик ва тараққиётнинг қай тарзда амалга ошиши, қандай содир бўлиши каби масалалар ҳам фалсафанинг азалий муаммолари қаторига киради. Фалсафанинг ана шу мавзуларга муносабати ва улар билан боғлиқ муаммоларни ҳал қилишига қараб фарқланадиган бир неча

таълимот, қараш, усул ва методлари бор. Диалектика, метафизика, софистика, эклектика, догматика кабилар шулар жумласига киради. Уларнинг тарихи ниҳоятда узоқ бўлиб, Қадимги Юнонистон ва Рим даврида (мил. авв. VII-I аср) бошланди. Кейинги йилларда синергетика ҳам фалсафий метод ва таълимот сифатида талқин этилмоқда.

Диалектика – юнон тилида баҳс ва суҳбатлашиш санъати деган маънони англатади. Диалектика оламдаги нарса ва ҳодисалар доимо ўзгаришда, ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликда, тараққиёт ва ривожланишда деб тушунишдир. Диалектикага кўра, оламда ўз ўрнига ва жойига, яшаш вақти ва ҳаракат йўналишига эга бўлган барча нарсалар ва ҳодисалар бир-бирлари билан боғлиқ ва алоқадор тарзда, бир-бирларини тақозо этадиган, доимий ва такрорланиб турадиган боғланишлар орқали намоён бўлади.

Тараққиёт жараёнида авлодлар, даврлар, сиёсий тузумлар, умуман ижтимоий воқеа ва ҳодисалар ўз-ўзидан автоматик тарзда содир бўлиб, ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди. Балки уларнинг барчаси инсонлар ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатларнинг ҳосиласи, ижтимоий жараёнларнинг натижаси, бирор сабабнинг оқибати сифатида намоён бўлади. Бир давр иккинчисининг ўрнига, бир авлод олдингисидан кейин. Бир воқеа бошқасининг ортидан содир бўлиб туради. Ана шу абадий ва азалий узлуксизлик, доимий алоқадорлик, вақтнинг орқага қайтмаслиги ва воқеаларнинг кетма-кетлиги тарзидаги боғланишлар, ривожланиш ва тараққиёт, оламнинг ранг-баранглиги ва уйғунлиги диалектиканинг асосий тамойилларини ташкил қилади.

Фалсафада мазкур тамойилларга асосланган тафаккурни – диалектик тафаккур, ана шундай дунёқарашни – диалектик дунёқараш, ёндашувни – диалектик ёндашув, методни – диалектик метод деб аташ анъанага айланган. Шу билан бирга у ёки бу олимнинг ушбу тамойилларга асосланадиган дунёқараш, фалсафий таълимотлари ҳам бор. Масалан, Демокрит ва Гераклит диалектикаси, Кант ёки Гегель диалектикаси дейилганда ана шундай ҳол назарда тутилади.

«Метафизика» юнонча сўз бўлиб, «физикадан кейин» деган мазмунни ифодалайди. Бу тушунча фалсафа тарихида биринчи марта, Қадимги Юнонистоннинг буюк файласуфи Арастунинг «Илк фалсафа» деб аталган асарларига нисбатан ишлатилган.

Метафизика билиш методи сифатида ҳали ишлаб чиқариш фан

етарли даражада ривожланмаган XVI-XVII асрларда, пайдо бўлади. У вақтларда кўпчилик табиатшунослик фанлари фалсафадан эндигина ажралиб чиқиб, улар предмет ва ҳодисаларни алоҳида-алоҳида ўрганаётган, уларнинг хусусиятлари тўғрисида далиллар тўпланаётган бир пайтда метод ижобий рол ўйнаган. Айти шу вақтда у табиатшуносликдан фалсафий метод сифатида фалсафага киритилади. Лекин у метод файласуфларни аста-секин дунёдаги предмет ва ҳодисаларни бир-биридан ажралган ҳолда, уларни умумий боғланишдан ташқарида текширишга ва шунинг натижасида предмет ва ҳодисаларни ҳаракат ҳолатида эмас, балки ҳаракатсиз ҳолатда, муҳим даражада ўзгарадиган нарсалар сифатида эмас, балки абадий ўзгармайдиган нарсалар сифатида, тирик эмас, балки ўлик нарсалар сифатида текширишга одатлантириб кўя бошлайди. Лекин XVIII асрга келиб табиатшунослик ва ижтимоий фанлар тўплаган материаллар умумлаштирилиб, фанлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва боғланишлар аниқлана бошланиб, метафизиканинг чекланганлиги, бир томонлама метод эканлиги маълум бўла бошлайди.

Софистика – (юнон. *sophisma* – атайлаб хато далиллар асосида, кўп маъноли сўзларга асосланиб фикр юритиш) – билиб туриб, хато асослардан ёлғон хулоса чиқаришдир. Бу ерда сўфийлик фалсафаси эмас, балки ўрта асрларда Европада кенг тарқалган алоҳида фалсафий таълимот назарда тутилади.

Софистик тафаккур усули дастлаб қадимги юнон фалсафасида пайдо бўлиб, ўрта асрларда айниқса кенг тарқалади ва ривожланади.

Қадимги давр юнон фалсафасида бирон-бир билим соҳасини мукамал эгаллаган кишилар *софистлар*, деб аталган бўлса, кейинчалик ўрта асрларга келиб, нотик, билимдонлик, донишмандлик билан ном чиқарган кишилар ҳам, турли омоним сўзлар асосига қурилган турли фикрлар билан кишиларнинг бошини қотирадиган, устамонлик билан улар фикрларини чалғитадиган кишилар ҳам софистлар деб атала бошланади.

Софистик тафаккур усули ёки софистик муҳокама жараёнида билиб туриб, атайлаб ёлғон асослардан ёлғон хулосалар чиқариш асосида фикр юритиш усулидир.

Эклектика (юнон. – танлайман) – турли қарама-қарши назарияларни, қарашларни аралаш-қуралаш қилиб юборувчи тафаккур усулидир. Диалектик тафаккур усулига муқобил бўлган тафаккур усулларида яна бири бу эклектикадир.

Эклектик тафаккур усули ҳам дастлаб қадимги юнон фалсафасида юзага келади. Эклектик тафаккур усули, айниқса, Ўрта аср фалсафаси ва янги замон фалсафаси схоластиклари қарашларида кенг қўлланилади. Эклектик тафаккур усулида нарса ва ҳодисаларнинг муҳим ва номуҳим, асосий ва асосий бўлмаган хусусиятлари, улар ўртасидаги боғланишлар механик равишда бирлаштирилиб, қориштирилиб ифодаланади. Нарса ва ҳодисаларга, уларнинг боғланишларига аниқ, муайян макон ва замонда, муайян вазият ва шарт-шароитда ёндашмаслик, улардаги асосий ва иккинчи даражали томонларни ҳисобга олмаслик асосида эклектик тафаккур усули пайдо бўлади. Эклектик тафаккур усули асосида ҳам формал мантиқ қонунларидан нотўғри фойдаланиш, нарса ва ҳодисалар моҳиятига юзаки ёндашиш ётади.

Догматика (юнон. ўзгармас, қотиб қолган, ақида) – аниқ шарт-шароитларни ҳисобга олмай қўлланиладиган қоида, принцип, фикрдир. Догматик тафаккур фалсафадаги амалиёт ва фаннинг янги маълумотларини ҳисобга олмай, аниқ макон ва замон билан боғлиқ бўлмаган, ўзгармас тушунчалар ва қоидалар билан иш кўрувчи тафаккур усулидир. Догматик тафаккурнинг асосини метафизика ташкил қилиб, у дастлаб софистик тафаккур усулига қарама-қарши ўлароқ вужудга келади.

Синергетика – оламнинг ўз-ўзини ташкил этиш, макон ва замонда нарса ва ҳодисаларнинг азалий кетма-кетлиги, ўзаро алоқадорлиги, уларнинг муайян тизимлардан иборат сабабий боғланишлар асосида мавжудлигини эътироф этишга асосланган илмий қарашлар мажмуасидир. У асосан XX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган таълимот бўлиб, асосчиси Нобел мукофоти совриндори И.Пригожиндир, бу таълимотни диалектика асосида шаклланган ва уни тўлдирадиган илмий қарашлар мажмуаси дейдиганлар ҳам бор. Уларга қарши ўлароқ, диалектика энди керак эмас, уни синергетика билан алмаштириш лозим деб ҳисобловчилар ҳам мавжуд.

Синергетиканинг XX асрдаги шахдам одимлари ўрта асрларда Европада аниқ фанлар соҳасида индукция ва дедукция усуллари-нинг муваффақиятли қўлланилиши, катта мавқега эга бўлиши ва пировард натижада, фалсафий методга айланганини эслатади. Синергетика XX аср табиий фанларининг фалсафа соҳасига киритаётган энг катта ютуқларидан бири сифатида баҳолаш мумкин. Аммо, бу унинг диалектикани фалсафадан бутунлай суриб

чиқарди дегани эмас. Зеро, фалсафада ҳар бир таълимот, услуб ва методнинг ўз ўрни ва фаолият даражаси бор. Диалектиканинг фалсафадаги ўрни, кадр-қиммати ниҳоятда катта ва у фалсафанинг асосий қисмларидан бири бўлиб қолаверади.

4-§. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг фаолиятида фалсафий билимларнинг ўрни ва аҳамияти

Маълумки, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар фаолиятига шахс ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш вазифалари киради. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларига эса прокуратура, адлия, ИИИ кабилар киради. Ҳуқуқни муҳофаза қилиш идораларининг асосий вазифалари: конституциявий назорат, одил судловни амалга ошириш, судлар фаолиятини ташкилий таъминлаш, прокурор назорати, жиноятни аниқлаш ва тергов қилиш, юридик ёрдам бериш ва жиной ишлар бўйича муҳофазани таъминлаш кабиларни қамраб олади.

Ҳуқуқ, бизга маълумки, инсонларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий муносабатларини мувофиқлаштирувчи норма ҳисобланади.

Маълумки, фалсафий билимлар жуда кенг қамровли ҳисобланади. Фалсафа табиат, жамият ва инсон, унинг тафаккурини тараққиётини энг умумий қонунларини ўрганади ва инсонларда фалсафий дунёқарашни шакллантиради. Бундан кўриниб турибдики, ҳуқуқ жамиятни ҳуқуқий томонларини ўрганар экан, у фалсафа ўрганаётган муаммоларнинг бир қисмини ташкил этади. Шунинг учун ҳам фалсафа жамият, давлат ва ҳуқуқ масалаларини умумий тарзда, ижтимоий бир ҳодиса сифатида кўриб чиқади. Ҳуқуқшунослик фанлари фалсафанинг методологик хулосаларига, ютуқларига суянган ҳолда ҳуқуқий муаммоларни аниқлаштиради ҳамда бир қатор махсус назарий масалаларни ўрганади.

Ҳуқуқшунослик фанлари фалсафанинг методлари, қонунлари, тушунчалари, билиш назарияси ва бошқа томонларидан фойдаланган ҳолда ўз олдида турган масалаларни ҳал қилишади. Маълумки, жамият ҳар хил гуруҳлардан, қатламлардан, инсонлардан ташкил топган. Ҳуқуқшунослик фанлари эса худди шуларни манфаатини ва эҳтиёжларини қабул қилинган меъёрлар асосида ҳимоялайди. Демак, бу ерда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар ҳам шу меъёрлардан фойдаланибгина инсонни муҳофаза қилади. Бу ерда ҳуқуқ ижодкорлиги, ҳуқуқий муаммоларни ҳал қилишда

мантиқан кўриниб турибдики, фалсафанинг, унинг ютуқларини ўрни ва аҳамияти катта. Фалсафий билимларга эга бўлган ҳуқуқшунос ҳар бир масалани ҳар тарафлама кенг ва тўғри ҳал қилиш қобилиятига эга бўлиб боради.

2-боб. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ. МУСТАҚИЛЛИК ВА ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШНИНГ ЯНГИЛАНИШ ЗАРУРАТИ

1-§. «Дунёқараш» тушунчаси, унинг моҳияти ва тузилиши

Ҳар бир кишининг дунёга нисбатан ўз қараши, ўзи ва ўзгалар, ҳаёт ва олам тўғрисидаги тасаввурлари, хулосалари бўлади. Ана шу тасаввурлар, тушунчалар, қараш ва хулосалар муайян кишининг бошқа одамларга муносабати ва кундалик фаолиятининг мазмунини белгилайди. Шу маънода, дунёқараш инсоннинг теварак атрофини қуршаб турган воқелик тўғрисидаги, оламнинг моҳияти, тузилиши, ўзининг ундаги ўрни ҳақидаги қарашлар, тасаввурлар, билимлар тизимидир. Дунёқараш – оламни энг умумий тарзда тасаввур қилиш, идрок этиш ва билиш.

Дунёқараш – инсоннинг оламни бир-бутун ёки турли туман ҳолда кўриши, идрок этиши, тасаввур қилиши, тушуниши ҳамда унда ўз ўрни ва мавқеини, муносабатини белгиловчи қарашлар, баҳолар, тамойиллар мажмуасидан иборат мураккаб тизимдир.

Демак, дунёқараш инсоннинг нафақат дунё ва ўз-ўзини англаш ҳақидаги билимлар йиғиндисигина эмас, балки дунёни маълум даражада тушуниш билан бирга уни баҳолаш усули ҳамдир. «Дунёқараш» ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида кенг қамровли тушунча бўлиб, ўзида турли хил элементларни бирлаштиради. Бу ўринда «дунёқараш»ни «ижтимоий онг» тушунчаси билан солиштирса тингловчиларга тушунарли бўлади, чунки уларнинг тузилишида бир-бирига яқинлик бор. Жумладан, дунёқараш таркибида ижтимоий онгдаги сингари даражалар, турлар ва элементлар мавжуддир. Қуйида қиладиган таҳлилларимизда дунёқарашнинг тузилиши ҳақида тушунча беришга ҳаракат қиламиз.

Дунёқараш таркибига борлиқнинг ҳиссий ва ақлий инъикоси сифатида ҳосил бўлган сезги, идрок ва тасаввурдан тортиб,

тафаккурда мантиқий жиҳатдан назарий асосда қайта ишланган фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний, бадиий ва илмий билимлар, нуқтаи назарлар, ишонч ва эътиқодлар киради.

Дунёқараш таркибида ҳиссиёт ва ақл муҳим ўрин тутди. ҳиссиёт дунёқарашнинг эмоционал-руҳий жиҳати бўлиб, дунёни тушуниш эса, дунёқарашнинг ақлий шаклидир. Ҳиссиёт – қувонч, шодлик, завқланиш, ҳаёт ва касб-кордан мамнунлик ёки норозилик, ҳайратланиш, хавотирланиш, асабийлашиш, ёлғизлик, заифлик, руҳий тушкунлик, ғам-ғусса, надомат, ўз яқинлари ва ватани тақдирини ўйлаш каби хилма-хил шаклларда намоён бўлади. Ана шулар барчасининг уйғунлиги дунёни ҳис этишга олиб келади. Дунёни ҳис қилиш эса, уни ақлий тушунишга, муайян дунёқарашнинг шаклланишига асос бўлади.

Инсон ақли унга хос ҳиссиёт ва тасаввурлар асосида илмий дунёқарашни шакллантиради ва такомиллаштиради. Ҳар бир кишига хос ҳиссиёт ва фикр, билим ва эътиқод, интилиш ва кайфият, орзу-умид ва қадриятлар дунёқараш таркибида яхлитлашади ва оламни бир бутун ҳолда акс эттиради. Бир бутун, яхлит дунёқарашнинг шаклланиши болаликдан бошланиб, инсон ҳаётининг охиригача давом этади. Бу ҳолат индивидуал дунёқарашнинг асосий тамойилларидан бирини ифодалайди.

Дунёқараш таркибига, шу билан бирга, кундалик турмушдаги ҳаётий-амалий малака ва кўникмалар ҳамда муайян мақсадга йўналтирилган, тартиб ва тизимга эга бўлган илмий-назарий билимлар ҳам киради. Дунёқараш кундалик ва назарий даражаларига эгадир.

Дунёқарашнинг кундалик даражаси – бу кундалик ҳаётий тажрибалар асосида жамиятда, одамларда оддий, ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) моҳиятга эга бўлган қарашлар, тушунчалар, ғоялар йиғиндиси. Бу – дунёқарашнинг ўз-ўзича ривожланувчи (стихияли) шакли ҳисобланади. Уни кўпинча ҳаётий фалсафа, деб ҳам атайдилар.

Ҳаётий фалсафанинг доираси жуда кенг бўлиб, онгнинг содда намоён бўлиш шакллари ҳам, оқилона ва соғлом фикрларни ҳам ўз ичига олади. Ҳаётий фалсафа ёки оддий амалий дунёқарашнинг ўзига хос турини инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги билим ва тажрибалар таъсирида шаклланаётган қарашлар ташкил этади. «Ҳар кимнинг ўз фалсафаси бор» дейилганида ана шу ҳол англашилади. Демак, дунёқараш ўзининг кундалик оммавий шаклларида чуқур ва

етарли даражада асосланмаган стихияли характерга эга. Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда кундалик тафаккур муҳим масалаларни тўғри тушунтириш ва баҳолашга ожизлик қилади. Бунинг учун оламни илмий таҳлил қилиш ва билиш зарур. Бу ўринда дунёқарашнинг юқори даражаси бўлмиш назарий дунёқараш таҳлилимиз объектига айланади.

Назарий дунёқараш – бу дунёқарашнинг инсоният тажрибасида эришилган билимларнинг муайян тартибийлик ва тизимийлик асосида шаклланган юқори даражасидир. Демак, дунёқараш кундалик ва назарий даражаларидан иборат бўлар экан.

Дунёқараш таркибининг кейинги таҳлилида, унинг индивидуал ва ижтимоий деб аталувчи турларига мурожаат қиламиз.

Дунёқарашнинг бир кишига ёки алоҳида шахсга хос шакли индивидуал дунёқараш дейилади. Гуруҳ, партия, миллат ёки бутун жамиятга хос дунёқарашлар мажмуаси эса, ижтимоий дунёқараш деб юритилади. Ижтимоий дунёқараш индивидуал дунёқарашлар йиғиндисидан дунёга келади, дейиш мумкин. Бунда ижтимоий дунёқарашнинг умумий ва хусусий шакллари ҳисобга олиш лозим.

Шунингдек, дунёқараш ўз таркибига билимлар, баҳолар, қарашлар, тамойиллар, эътиқод, ишонч ва қадриятлар сингари бир қатор элементларни ҳам қамраб олади.

Дунёқараш, моҳият-мазмунига кўра, маънавий фаолият бўлгани боис, у борлиққа бўлган онгли, инсоний муносабатнинг муайян йўналишларини вужудга келтирган. Масалан, кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий муносабатлари – ахлоқий дунёқарашларида, ҳуқуқий муносабатлари – ҳуқуқий, сиёсий муносабатлари – сиёсий, диний муносабатлари – диний, экологик муносабатлари – экологик дунёқараш шаклларида ўз ифодасини топган. Буни тизим тарзида изоҳлайдиган бўлсак, қуйидагича кўриниш касб этади. Ахлоқий, диний, ҳуқуқий, сиёсий, экологик ва эстетик.

Бу тизимни ташкил қилган нисбатан мураккаб дунёқараш шакллари ўзаро боғлиқликда, алоқадорликда ҳаракат қилади. Дунёқараш тизимининг ривожланиш даражаси жамият тараққиётига мос келади ва уни ифодалаб туради. Бундан ташқари, ҳар бир тарихий даврда миллатнинг ривожланиши, унинг менталитети ва дунёқарашини намоён бўлади. Бошқача қилиб айтганда, дунёқараш тизими ва уларнинг хусусиятлари муайян инсон, ижтимоий гуруҳ, табақа ва бутун миллатнинг маънавий қиёфасини белгилаб беради.

«Дунёқараш» тушунчаси ўзликни англаш, ватанпарварлик, миллий ғурур, тарихий хотира, маънавий баркамоллик каби туйғу ва тушунчалар билан узвий боғлиқ ҳолда шаклланади. Чунки, дунёқараш айнан ана шу руҳий-ижтимоий ҳодисалар орқали ойдинлашади, умуминсоний қадриятларнинг тарихий бир бўлагига айланади.

Инсон онгли ижтимоий мавжудот бўлгани боис, унинг дунёқараши муайян эҳтиёж ва манфаатларга асосланади. Демак, ҳар қандай дунёқараш муайян инсон, ижтимоий гуруҳ ёки табақанинг ўз эҳтиёж, манфаатларидан келиб чиққан ҳолда борлиққа муносабатини ифодаловчи ғоялар, назариялар, билимлар мажмуаси, руҳий ҳолат ва эътиқод мужассами ҳамда уларнинг намоён бўлишидир.

Дунёқараш муайян даврда шаклланади. Шу маънода, ҳар қандай дунёқараш ижтимоий-тарихий моҳиятга эга бўлиб, кишиларнинг умри, амалий фаолияти, ҳаёти, табиатга таъсири ва меҳнати жараёнида вужудга келади. Ҳар бир даврда ижтимоий гуруҳ, жамият ва авлоднинг ўз дунёқараши мавжудлиги ҳам бу тушунчанинг тарихий моҳиятга эга эканини кўрсатади.

Дунёқарашнинг тарихийлиги яна шундаки, у маълум диалектик жараёнда такомиллашиб боради. Унинг шакллари ўзгаради, тарихий кўринишлари муттасил янгиланиб туради.

Дунёқараш жамият ривожига мос равишда аста-секин такомиллашиб борган. Тараққиётнинг ҳар бир янги босқичида олдинги даврларга нисбатан фан, маданият, ишлаб чиқариш соҳаларида қилинган янги-янги кашфиётлар инсон дунёқараши нақадар чуқурлашиб, унинг билимлар доираси борган сари кенгайиб боришидан далолат беради. Бунда ворислик анъанаси яққол кўзга ташланади: ҳар бир даврнинг дунёқараши, ғояси ўтмишда яратилган маънавий қадриятларнинг энг яхшиларини, илғор ва ижобийларини ўзида сақлаб қолади. Шу асосда янги тамойилларга эга бўлган дунёқараш ҳам такомиллашиб боради. Оддий буғ машинасидан космик ракеталаргача бўлган фан-техника тараққиёти бунга яққол мисол бўла олади.

Жамиятнинг ривожланиб бориши билан инсоннинг амалий билиш фаолияти ҳам ривожланиб боради. Бу ўз навбатида дунёқарашнинг ҳам ривожланиб боришини тақозо қилади. Инсоннинг дунёни амалий ўзлаштиришининг ўзгариб бориши билан унинг онгидаги инъикос бўлган дунёқараш ҳам ўзгариб бориши билан

унинг онгидаги инъикос бўлган дунёқараш ҳам ўзгариб, ривожланиб, янги-янги тарихий шакллари пайдо бўлиб боради. Тарихий жиҳатдан дунёқараш оддий кундалик онг – дунёни юзаки, чекланган тушунишдан бошлаб мифология, диний ва фалсафий дунёқарашлар томон ривожланиб боради. Мифология, диний ва фалсафий дунёқарашлар дунёқарашнинг тарихий шаклларини ташкил қилади. Кейинги саволда дунёқарашнинг айнан шундай тарихий шакллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишиб чиқамиз.

2-§. Дунёқарашнинг тарихий шакллари

Дунёқарашнинг тарихий шакллари инсоният тараққиётининг қонуний натижаси бўлиб, жамият ривожланишининг маънавий мезони сифатида намоён бўлган. Тараққиётнинг дастлабки босқичларида кишиларнинг табиатга, ўзларининг ижтимоий ҳаётига бўлган муносабати турли ривоят ва афсоналарда ўз ифодасини топган. Улар шу тарика мифологик дунёқарашни шакллантирган.

Мифологик (юнон. *miphos* – дoston, қисса, афсона ва *logos* – таълимот) дунёқараш одатда ўз ифодасини ўша қадимги давр кишилари томонидан яратилган, тўқилган нақлларда, ривоят ва афсоналарда топгандир. Бу ривоят ва афсоналар ижтимоий тараққиётнинг дастлабки даврнинг турли босқичларида пайдо бўлиб, уларда тасвирланган образлар, асосан худолар ва афсонавий қаҳрамонлар бўлишган. Қадимги кишилар бу ривоят ва афсоналарда табиат ва жамиятнинг турли ҳодиса ва воқеаларини умумлаштириб, ҳаёлий шаклларда тасвирлаганлар. Улар бу орқали афсонавий қаҳрамонларнинг ёвуз кучлар билан қарши курашлари ва уларнинг бу кучлар устидан ғалабаларини акс эттирганлар.

Мифологик дунёқараш – ижтимоий тараққиётнинг бошланғич босқичига хос бўлган инсоннинг олам ҳақидаги тасаввурларини образларда, нақл, ривоят ва афсоналар орқали ифодаланишидир.

Ҳар бир халқда ўзининг узоқ тарихий ўтмишига хос ривоятлар ва афсоналар мавжуд. Уларда бу халқларнинг ижтимоий ҳаёти, турмуш ва фикр тарзлари, ижтимоий-иқтисодий ва маданий муносабатлари ҳаёлий тарзда худолар, илоҳий кучлар ва афсонавий қаҳрамонлар образларида ғайритабиий, ёвуз кучларга қарши кураш олиб борадилар. Оқибатда, бу курашларда доимо адолат ва ҳақиқат тантана қилади. Бундай ривоят ва афсоналар дастлабки пайтларда

халқ оғзаки ижоди намуналарида, кейинчалик ёзувнинг пайдо бўлиши билан тараққий топган халқларда ўзига хос адабий асарларда ўз ифодасини топади. Бунга мисол сифатида биз қадимги юнон эпослари – «Илиада» ва «Одиссея»ни, ҳинд эпоси «Рамаёна»ни, карело-фин эпоси «Калевла»ни, қирғиз халқи эпоси «Манас»ни, ўзбек халқ эпоси «Алпомиш» ва шу кабиларни келтиришимиз мумкин. Бу эпосларда ўша халқларнинг ўтмишдаги ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаёти, уларнинг маданияти, урф-одатлари, анъаналари, ахлоқий, диний, эстетик, ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий қарашлари ва тасаввурлари ўз ифодасини топгандир.

Ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги курашда яхшилиқнинг мудом тантана қилиши мифологик дунёқарашнинг гуманистик мазмунидан далолат беради. Хусусан, ўзбек халқи цивилизацияси жараёнида яратилган ривоят, афсона ва бош.а жанрлардаги оғзаки ижод намуналари миллатимиз тарихда қандай маънавий қиёфага эга бўлганини ҳануз кўрсатиб туради. Улар бугунги кунда жаҳон аҳлини ҳайратга солмоқда. Масалан, қадимий меросимиз намунаси – «Авесто»да яхшилиқ рамзи – Ахурамазда ва ёмонлик тимсоли – Ахриман ўртасидаги кураш тарихи мисолида охир-оқибатда эзгулик барибир ғалаба қозонади, яъни ёруғлик зулмат устидан ғалаба қилади, деган ғоя асосий ўринни эгаллайди ва ҳаётбахш ғоялар илгари сурилади.

Мифологик дунёқараш қадимги замон кишиларининг ўзларига муносиб ҳаёт шароитларини яратиш эҳтиёжларидан келиб чиққан. Эзгулик ва ҳақиқат учун кураш ғояларининг ифодаси бўлган афсона ва ривоятларда миллатнинг муайян руҳий ҳолати, келажакка ишончи, ватанга муҳаббати, инсоний камолотга интилиши бадиий воситалар, афсонавий қаҳрамонлар тимсолида ифода этилган.

Мифологик дунёқараш қадимги дунё кишиларининг ўзларича ўша даврга хос дунёни тушуниш, идрок қилиш ва уни изоҳлаши сифатида турли вазифаларни бажарган.

Биринчидан, бу дунёқараш маълум халқнинг, маълум ижтимоий жамоа умумий қарашларининг шаклланиши бўлган бўлса, иккинчидан, бу дунёқараш ўзида жамиятнинг маълум маънавий, маданий қадриятларини (ахлоқий, эстетик, диний, бадиий, илмий, фалсафий ва бошқалар) мужассамлаштирган эди. Учинчидан, бу дунёқарашда табиат ва жамиятнинг, олам ва одамнинг, бир бутун борлиқнинг умумий бирлиги, ички ва ташқи алоқадорлиги, инсон ички маънавий дунёсининг манзараси, гарчи ҳали чуқур бўлмаса

ҳам, ўзининг дастлабки ифодасини топади. Тўртинчидан, бу дунёқарашда ўтмиш билан ҳозирнинг ҳамда келажакнинг боғланиши, улар ўртасидаги узвий алоқа қайд қилинган бўлади. Мифологик дунёқарашнинг яна бир жиҳати шундаки, унда интеллектуал момент конкрет эмоционал, поэтик, ҳолатлари ифодаланиши тўғрисида инсонни қуршаб турган дунёдаги нарса ва ҳодисалар инсоний сифатлар, инсоний хусусиятлар жиҳатдан баҳоланади ва тушунилади.

Дунёқарашнинг мифологик моҳияти бугунги фан-техника тараққиёти, инсоннинг ақлий салоҳияти бағоят юксалиб кетган даврда жуда жўн ва ибтидоий бўлиб кўринади. Аммо афсона ва ривоятлар ўзининг кучли жозибаси, инсонпарварлик ғоялари билан ҳозирги кунда ҳам кишиларни эзгу фазилатлар руҳида тарбиялашнинг таъсирчан ва самарали омили бўлиб қолмоқда.

Муайян дунёқараш таркибида диний-илоҳий қарашлар ўзига хос аҳамият касб этади. Улар инсоннинг илоҳга бўлган эътиқоди билан боғлиқ бўлиб, вужудга келишига кўра, бошқа дунёқараш шакллари каби, муайян асосларга эга.

Мифологик дунёқараш афсонавий кучларни эътироф этиш билан боғлиқ бўлса, диний дунёқараш илоҳий қудратларга эътиқод қўйиш билан боғлиқ. Шунинг учун ҳам бу дунёқараш шаклини инсон қалбидаги қуйидаги ҳолатлар белгилайди:

- эмоционал-руҳий. одатлар;
- иймон-эътиқод;
- иймон-эътиқоднинг хатти-ҳаракатларда ифода этилиши.

Булар айни пайтда диний дунёқарашнинг асосий тамойилларини ҳам ташкил қилади.

Диний дунёқараш ҳар бир даврда муайян ижтимоий вазифаларни бажариб келган. «Дин, шу жумладан ислом дини ҳам, минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганидан, унинг ўзига хос бўлган бир. анча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин, умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айланттирган»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т., 1998. – Б. 441.

Диний дунёқараш – бу ғайритабиий кучларнинг реал мавжудлигига ишонишга асосланган, воқеликни хаёлий образларда, тасаввурлар ва тушунчаларда акс эттирувчи оламнинг фантастик манзарасини яратувчи илмий бўлмаган қарашлардан иборат дунёқарашнинг ўзига хос шаклидир.

Диний дунёқарашнинг асосини дин ташкил қилади. Дин воқеликни инсон онгидаги фантастик инъикосидан иборат бўлган ижтимоий онг шаклларида биридир. У инсоннинг табиат ва жамият қонунларини ҳали била олмаган, даҳшатли ва тушуниб бўлмайдиган бўлиб туюлган табиат кучлари ва «сирлари» олдида ожизлигининг инъикоси сифатида ғайри табиий кучларнинг реал мавжудлигига ишониш, уларга эътиқод қилиш натижасида пайдо бўлади. Дин мураккаб тузилишга эга бўлиб, у ғайритабиий кучларнинг реал мавжудлигига ишонишни (диний эътиқодни), диний дунёқарашни, диний маросимларни (динга сиғинишни) ҳамда диний туйғуларни ўз ичига олади.

Диний эътиқод – бу ғайритабиий кучлар ва илоҳий мавжудотларга ноилмий, ҳеч бир далил ва исботсиз ишонишдир. Диний эътиқод диндор кишининг ҳис-туйғуларини, ички кечинмалари ва хулқ атворини белгилаб беради. Диний эътиқод ўз ичига интеллектуал, ҳиссий ва ирода элементларини қамраб олган мураккаб ҳодисадир. Диний эътиқоднинг интеллектуал элементлари – бу диндорлар онгида мавжуд бўлган, юзаки қараганда, тўғрига ўхшаган, аслида воқеликнинг хато инъикоси бўлган диний тасаввурлар ва тушунчалардир. Улар ҳеч қандай илмий далил ва асосга эга бўлмайдилар, лекин айни вақтда улар динга ишонувчи кишилар томонидан ҳаётий зарур нарсалар сифатида баҳоланадилар. Диний эътиқоднинг диндорлар учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан ишониш лозим бўлган талаблари мавжуд бўлиб, улар вазифасини диний ақидалар бажаради.

Диний ақидаларга мисол қилиб Қуръонда берилган ислом ақидаларини олишимиз мумкин. Исломда суннийлик илоҳиётида шаклланган бундай ақидалар еттита: Оллоҳнинг ягоналиги, фаришталар, муқаддас ҳисобланган ёзувлар, пайғамбарлар, охиратнинг борлиги, тақдирнинг илоҳийлиги ва киши ўлгандан кейин қайта тирилишга ишониш (бу ақидалар имон талаблари ҳам дейилади).

Сиғиниш – диний фаолиятнинг бир кўриниши сифатида одамларнинг кундалик ҳаётида улар устидан ҳукмронлик қилувчи

диний образлар шаклидаги илоҳий кучларга тоат-ибодат қилишдир. Сиғиниш диний маросимларнинг бир кўриниши сифатида диний тасаввурлар ва ғояларни ифода этувчи ҳамда ғайритабиий, хаёлий объектларга қаратилган якка ёки жамоа бўлиб бажариладиган рамзий хатти-ҳаракатлардир. Бундаги якка шахс ёки жамоа сиғинишининг субъекти бўлиб, ибодатхона, диний буюмлар (хоч, шамлар, тасбеҳ ва шу кабилар) сиғиниш воситалари ҳисобланади. Таъзим, тиз чўкиш, сажда қилиш, бош эгиш, қўл қовуштириш, чўкиниш ва ҳоказолар сиғинишнинг оддий кўринишларидир. Қурбонлик қилиш, худойи қилиш, қуръон ўқитиш, диний байрамларни нишонлаш сиғинишнинг мураккаб шакллари дир. Шу йўл орқали кишилар ўзларидаги динга, эътиқодга, ишончга бўлган эҳтиёжларини қондиришади.

Диний туйғу – динга ишонувчиларнинг табаррук ва азиз деб тасаввур қилинадиган мавжудотларга, муқаддаслаштирилган буюмлар, нарсалар, шахслар, жойларга, бир-бирига ва ўз-ўзига, шунингдек, диний мазмунда талқин этилган табиат ва жамият ҳодисаларига бўладиган ҳиссий муносабатларидир.

Ҳар қандай ҳис-ҳаяжон, кечинма диний туйғу бўлавермайди. Кишиларнинг турли ҳиссиётлари – кўрқиш, шодланиш, завқланиш, муҳаббат, эҳтиром, қувонч, умид, умидсизлик, муваффақият, муваффақиятсизлик каби ҳолатлари уларнинг диний тасаввурлари, ғоялари ва қарашлари билан қўшилиб кетиб, тегишли йўналиш, маълум маъно ва мазмун касб этиши натижасида диний туйғуга айланади. Умуман дин биз санаб ўтган барча элементлари билан ўзига хос дунёқараш шакли бўлиши билан бирга, у мураккаб маънавий тузилма сифатида ижтимоий тарихий характерга эга ҳамдир. Жамият ҳаётида ҳар қандай, шу жумладан, диний дунёқарашнинг ўрни ва аҳамиятини ҳам сунъий равишида мутлақлаштириш, салбий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин. Бу ҳол айниқса, диний фундаментализм ва экстремизм инсоният учун жиддий хавфга айланган ҳозирги даврда яққол намоён бўлмоқда. Ҳозирги даврда фан, техника, дунёвий илмларнинг кучайиб кетиши билан «Диний дунёқараш, тафаккурнинг, инсонни ўраб турган дунёга, ўзи каби одамларга муносабатнинг ягона усули бўлмаганлигини ҳам таъкидлаш зарурдир. Дунёвий фикр, дунёвий турмуш тарзи ҳам у билан ёнма-ён ва у билан тенг яшаш ҳуқуқига эга бўлган ҳолда ривожланиб келган»¹.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т., 1998. – Б.442.

Диний дунёқарашни теология деб аталадиган фалсафий фан ўрганади. **Теология** олам ва одам муносабати, умрининг мазмуни, ҳаёт ва ўлим муаммоси каби масалаларни илоҳиёт, диний эътиқод тушунчалари билан боғлаб таҳлил қилиш ҳамда ўзига хос мукамал тизимини яратган. Бугунги кунда диний дунёқарашнинг хаёлий компенсаторлик, киши хулқ-атворини белгилаш (регулятив), бошқариш ва интегратив каби бир талай асосий вазифалари мавжуддир. Умуман, диннинг баркамол авлодни тарбиялашдаги ўрни ва аҳамияти бениҳоят улкан ва у тобора ортиб бормоқда.

Фалсафий дунёқараш кундалик фаолият, дунёвий, диний, илмий билимлар, ҳаётини кузатишлар ва ижтимоий тарбия таъсирида шаклланади ҳамда ривожланади. Фалсафий дунёқараш мифологик ва диний дунёқарашдан фарқли ўлароқ, дунёни соф илмий тушунтирувчи назарий қарашлар системасидир.

Фалсафий дунёқараш – дунёни, ақлий жиҳатидан мантиқий, изчил, умумлаштириб турувчи назарий қарашлар тизимидир.

Фалсафа азал-азалдан дунёқараш бўлган. Чунки, унинг ўзи ҳаёт нима учун берилган, дунёга келишдан мақсад нима, умрини мазмунли ўтказишнинг қандай йўллари бор, деган талай саволларга жавоб топиш зарурати туфайли вужудга келган. Фалсафий дунёқараш ўзининг назарий асослангани ва пухта ишлангани билан ажралиб туради. Шу маънода, у бошқа фан ёки фаолият соҳаси учун умумий услуб вазифасини ҳам бажаради.

Агар назария билиш жараёнининг натижаси бўлса, усул (метод) шу билимга эришиш ёки уни амалга ошириш йўлини англатади. Фалсафий назария эса, бир вақтнинг ўзида усул вазифасини ҳам бажара олади. Тарихнинг бурилиш давларида ўзгаришларнинг асосий йўналишлари ва мақсадлари нечоғлик тўғри экани фалсафий дунёқараш тамойилларига солиштириб аниқланади. Бунда муайян фалсафий назария умумий усул (метод) сифатида қабул қилинади. Шу сабабдан ҳам бундай давларда фалсафий назарияларга эътибор кучаяди, тараққиёт йўлларида бориш фалсафий моделларининг аҳамияти ортади.

Масалан, бизнинг мамлакатимиз жаҳон ҳамжамиятига қўшилиш, демократик давлат қуриш борасида Ислом Каримов томонидан асослаб берилган тараққиёт йўли – «Ўзбек модели»ни амалга оширмоқда. Бу йўлнинг асосий моҳияти ислохотларни инқилобий тарзда эмас, тадрижий равишда олиб боришни назарда тутаяди. Президентимиз, айнан шу йўлни таклиф этар экан, асосий

эътиборни унинг моҳият-мазмуни, тарихда қандай натижалар бергани каби масалаларга қаратган. Бунда тараққиётнинг мазкур йўли аниқ тарзда тасаввур этилган. Яъни, унинг тарихий ва замонавий жиҳатлари, умумбашарий ва минтақавий хусусиятлари, мамлакатимизнинг бугуни ва келажаги учун нақадар аҳамияти ҳар томонлама ўрганилган. Ана шу асосда керакли хулосалар чиқарилган ва уларни ҳаётга татбиқ этишнинг асосий йўл-йўриқлари кўрсатиб берилган.

Биз ана шу назарияни, бир томондан, тараққиётимизнинг ўзимизга хос ва мос модели деб атаймиз. Иккинчи томондан эса, уни мамлакатимиз. Ҳаётини тубдан ўзгартирадиган ва унинг келажагини белгилаб берадиган, миллий дунёқараш, онг ва тафаккур ривожига муҳим ўрин тутадиган умумфалсафий таянч – методология деб биламиз. Чунки, унинг тамойиллари тараққиётимизнинг асосий йўналишларини белгилайди ва шу билан бирга, бу жараёнга кучли таъсир кўрсатадиган методологик асос бўлиб хизмат қилади.

Фалсафий дунёқараш борлиқ ҳақидаги илмий қарашлар тизимининг ўз-ўзича шаклланган (механик) йиғиндиси эмас, балки уларнинг умумий қонуниятлар асосидаги тизимидир. Фалсафий дунёқараш таркибида қуйидаги тамойиллар намоён бўлади: илмийлик, тарихийлик, мантиқийлик, универсаллик, мақсадлилик, ғоявийлик ҳамда назария ва амалиётнинг бирлиги.

Фалсафий дунёқараш илмийдир, чунки у нарса ва ҳодисалар ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларни кундалик онг даражасидагина эмас, балки назарий онг даражасида ҳам ифодалайди. Ҳар қандай фалсафий дунёқараш шакли объектив оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг конкрет муносабатларини акс эттиради.

Фалсафий дунёқарашнинг тарихийлик тамойили жамиятнинг ўтмиши дунёқарашлар тарихидан иборатлигини ва узлуксиз ривожланишини ифодалайди.

Фалсафий дунёқарашнинг мантиқий изчиллиги тамойили ҳар қандай дунёқараш шакли ва даражасининг мантиқий бирикмалар орқали ифодаланиши билан изоҳланади. Агар мантиқий изчиллик бузилса, дунёқарашнинг ташқи оламини холис, илмий, аниқ-равшан ва изчил акс эттиришига путур етади.

Фалсафий дунёқарашнинг универсаллиги бошқа дунёқараш шакллариининг мазмунини ташкил қилиши билан сифатланади, яъни ҳар қандай дунёқараш шакли ўзига хос фалсафий хусусиятга эга.

Фалсафий дунёқараш мақсадга мувофиқ бўлиб, инсон манфаатларига мос келади. Чунки, инсон муайян мақсад, орзумидлар билан яшайди, уларни ўз дунёқарашда акс эттиради.

Фалсафий дунёқарашнинг гоёвийлик тамойили, унинг асосида муайян гоё ётгани билан ифодаланади.

Хусусан, бугунги ўзбек миллий фалсафий дунёқараш миллий мустақиллик, ўзликни англаш, миллатимиз келажагини белгилайдиган истиқлол гоёсига таяниши билан характерлидир. Фалсафий дунёқараш шу гоёни эътиқодга айлантириш ва унинг амалга ошиши учун хизмат қилади.

Фалсафий дунёқарашнинг энг муҳим тамойилларидан бири *назария ва амалиёт бирлигидир*. Дунёқарашнинг назария сифатида мавжудлиги ижтимоий амалиёт тажрибаларини ижодий умумлаштириб, истиқбол режаларини белгилашда кўл келиши билан изоҳланади. Шунингдек, дунёқарашнинг амалиётга жорий этилиш жараёнида унинг усул ва воситалари муҳим аҳамиятга эга.

Фалсафий дунёқарашнинг зикр этилган тамойиллари, унинг вазифаларини белгилаб беради. Яъни, бу вазифалар жамиятнинг умумбашарий руҳдаги мақсад-муддаоларидан, манфаатларидан келиб чиқади ҳамда бошқа дунёқараш шакллари учун услубий аҳамият касб этади.

Дунёқараш, аввало инсоний муносабатлар ифодасидир. Шунуқтаи назардан, у инсоннинг борлиққа муносабатида, дастлаб унинг баҳоси тарзида кўзга ташланади. Бу – фалсафий дунёқарашнинг *баҳолаш* вазифасини англатади. Яъни, инсон, ўз эҳтиёж ва манфаатларидан келиб чиқиб, нарса-ҳодисаларни: яхши-ёмон, фойдали-зарарли, савоб-гуноҳ, орият-беномуслик каби қарама-қарши мезонларга ажратади.

Инсон нарса-ҳодисаларга баҳо берар экан, бунинг замирида унинг ижтимоий ҳаёти, яъни онгли муносабатлари ётади. Бунда инсон ёки жамият муносабатлари дунёқарашнинг ўзи таянадиган омилларга (идеалларига) мослаштирилади. Орзу-ҳавасларга эришишнинг усуллари, воситалари, амалий йўналишлари белгиланади.

Дунёқараш инсон фаолиятини ахлоқий меъёр, диний қадрият, ҳуқуқий ҳужжат ва сиёсий механизмлар каби усул-воситалар орқали *бошқариш* вазифасини ҳам адо этади. Бунда фалсафий дунёқарашнинг ўзича нисбатан мустақил бўлган ҳар бир йўналиши ўзига хос бошқариш усулига эга бўлади. Масалан, инсонни

эзгуликка йўналтириш учун ахлоқ унинг ақл-заковатига; дин – иймон-эътиқодига; ҳуқуқ – қонунларга, жазо идораларига; сиёсат-давлат функцияларига таянади ва ўзига хос таъсир йўналишларига эга бўлади.

Фалсафий дунёқарашнинг инсон фаолиятини *назорат қилиш* вазифаси ҳам бор. Бунда дунёқарашнинг жамоатчилик фикри тарзидаги кўриниши назарда тутилади. Масалан, ўзбек халқининг тарихий ривожланиши ва маънавий ҳаёт тарзида маҳалла ижтимоий назоратнинг муҳим институти тарзида фаолият кўрсатган.

Дарҳақиқат, ўзбек маҳаллаларида бағрикенглик, ўзаро меҳр-оқибат, ҳамдардлик каби ноёб фазилатлар камол топади. Шунинг учун ҳам Ислом Каримов уни «Ўзини ўзи бошқариш мактаби... демократия дарсхонаси», – деб таърифлайди¹.

Фалсафий дунёқарашнинг *бирлаштириш* (коммуникатив) вазифаси турли дунёқараш йўналишларини миллий ва умуминсоний ғоялар атрофида уйғунлаштириши билан характерланади. Турли манфаатлар билан боғлиқ бўлгани боис дунёқарашлар ўртасида муайян зиддиятлар рўй бериши табиий. Бундай шароитда фалсафий дунёқараш уларни муроасага келтиришга хизмат қилади.

Фалсафий дунёқараш, ўз моҳиятига кўра, ижтимоий-тарихий тажрибани умумлаштириш, жамият истиқболини кўрсатиш имкониятига эга бўлганлиги учун ҳам халқни муайян ғоя атрофида бирлаштиради.

Масалан, тарихга назар ташлайдиган бўлсак, муайян даврларда фалсафий дунёқараш инсон туб манфаатлари билан боғлиқ бўлганлигини, миллат келажагини белгилайдиган озодлик ғояси атрофида кишиларни бирлаштирганини кўраимиз. Бу ҳол мўғул босқинчиларига қарши кураш даврида яққол намоён бўлган. Ушбу ғоя (озодлик фалсафаси) дунёқарашнинг таркибий қисми сифатида миллатнинг турли табақаларини, эътиқоди, иқтисодий аҳволи ва сиёсий мавқеидан қатъи назар, бирлаштирган ва умумий курашга сафарбар қилган.

Ҳар қандай дунёқараш инсон эҳтиёжларидан келиб чиқади, унинг манфаатларига мос келади. Шу билан бирга, бир томондан, дунёқараш ўз-ўзидан, яъни стихияли равишда шаклланиб қолмайди. Аксинча, у турли таълим-тарбия воситаларининг мақсадга мувофиқ

¹ Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Т., 2010. – Б.503

ҳолдаги фаолияти натижасида вужудга келади. Иккинчи томондан эса, фалсафий дунёқараш, умуминсоний тамаддун (цивилизация) таъсири ўлароқ шаклланган бўлса, муайян инсон, ижтимоий гуруҳ ёки миллатни тарбиялашнинг турли имкониятлари ва воситаларининг муштараклашган шаклидир.

Бинобарин, фалсафий дунёқарашнинг *тарбиявий* вазифасини юқорида зикр этилган бошқа вазифаларнинг асоси сифатида қараш керак. Бу – кишиларда кенг ва теран фикрлаш қобилиятини вужудга келтириш асосида бағрикенглик, муроса, ҳар қандай зиддиятларни маданий йўл билан ҳал қилиш, келажакка умид ва ишонч руҳини шакллантиришдан иборат.

3-§. Мустақиллик ва фалсафий дунёқарашнинг янгилашиш зарурати

Фалсафий тафаккур ривожини инсоният тараққиёти билан узвий боғлиқ жараён дир. Маълумки, ҳаётдаги воқеа-ҳодисаларнинг барчаси ижтимоий онгда акс этади. Тараққиёт жараёнида даврлар ўзгариши билан унга хос маънавий, ҳуқуқий, сиёсий ва фалсафий мезонлар ҳам шакллана бошлади. Аммо бу ўз-ўзидан юз бермайди. Айниқса, инсон тафаккурининг ўзгариши, дунёқарашнинг янгилашиши таъминларга эга бўлиши узок давом этадиган мураккаб жараён дир. Бу ҳол бизнинг кунларимизда ҳам яққол намоён бўлмоқда.

Ҳозирги кунда жамиятимизда истиқлол ғояларига асосланган янги дунёқарашни шакллантириш асосий вазифа бўлиб турибди. Зеро, инсон дунёқарашини, унинг асосий таъминларини ўзгартирмасдан, янги жамиятни қуриш қийин. Истиқлол талаблари даражасида фалсафий тафаккурни янгилаш вазифаларини бажариш ғоят мураккаб бўлиб, қуйидаги бир қатор муаммоларни ҳал қилишни тақозо этмоқда:

– мустабид тузум мафқурасининг ижтимоий, маънавий ва фалсафий соҳалардаги асоратларини бартараф этиш;

– кишилар онги ва турмуш тарзидан собиқ тузумга хос ғайриинсоний таъминларни сиқиб чиқариш;

– Ўзбекистон фалсафасида жаҳон фалсафий тафаккури ютуқларидан янада кенгроқ фойдаланиш;

– бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёнида нафақат оддий фуқаро, балки зиёли ва фалсафа мутахассисларининг онгида ҳамон сақланиб келатган лоқайдлик ва мутелик каби кайфиятларга барҳам бериш;

– маънавий меросимизни қайта тиклаш ва ижодий ривожлантириш жараёнида буюк аждодларимиз фалсафий меросини янада кенг ва чуқурроқ ўрганиш;

– фалсафий адабиётларни миллий манфаатларимизга янада кўпроқ мослаш, қўлланма ва дарсликларимизда миллий ғоя ва истиқлол мафкураси тамойилларини акс эттириш;

– истиқлол талабларига мос келувчи соғлом ғояли маънавий баркамол авлодни тарбиялаш заруратига мос тадқиқотлар олиб бориш, улар асосида таълим-тарбиянинг самарали усул ва имкониятларини излаб топиш.

– жаҳон ва Шарқ халқлари фалсафий меросини пухта ва чуқур ўрганиш, бу жараёнда турли ғоя ва мафкураларнинг давлатлар ва халқлар тақдирига таъсирини аниқ кўрсатиш ва шу асосда истиқлол мафкурасининг тамойилларини кишилар онгига сингдириш.

Ана шу масалаларни уйғун ҳолда ҳал қилиш фалсафий дунёқарашимизни янгилашга ёрдам беради.

Истиқлолга эришганимиздан буён тарихан қисқа давр ўтган бўлса-да, мустақил тараққиёт мамлакатдаги улкан имкониятларни рўёбга чиқаришнинг ягона ва муҳим омили экани ўзининг тўлиқ исботини топди. Зеро, фақат мустақилликкина ҳар бир халққа ўз фалсафасини эркин ривожлантириш, такомиллаштириш имконини беради. Мустақиллик йилларида фалсафий дунёқарашнинг янгилашниши учун зарур бўлган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий каби барча асослар шаклланди.

Фалсафий дунёқарашнинг янгилашниши – серқирра жараён. У жуда кенг ижтимоий мазмунга эга бўлиб, жамият маънавий ҳаёти, мафкураси, маданияти ва таълими тизимидаги янгилашниш, одамларнинг руҳий покланиши, собиқ Иттифоқдан қолган қарамлик кайфиятидан холос бўлиш жараёнининг таркибий қисмидир.

Фалсафий дунёқараш ўзгаришининг муҳим жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

Биринчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгилашниши ижтимоий жараёндир. Яъни у, аввало, тараққиётнинг бир босқичидан иккинчисига ўтаётган мамлакатдаги ижтимоий муносабатлардаги узлуксиз ўзгаришнинг таркибий қисмидир. Фалсафадаги янгилашниш жамиятдан, ўз давридан, рўй бераётган ижтимоий жараёнлардан ташқарида содир бўладиган ҳодисалар йиғиндиси эмас. Балки у ўзида ана шу ижтимоий жараёнларнинг барча асосий хусусиятларини акс эттиради.

Иккинчидан, мустақилликка эришган ва уни мустаҳкамлашга ҳаракат қилаётган мамлакатимиз учун бу тарихий заруратдир. Яъни у тасодифий намоён бўладиган ўткинчи ҳодиса эмас. Балки ўтиш даврининг зарурияти, жамиятни тубдан ислоҳ қилиш, одамларда янгича тафаккурни шакллантиришдаги асосий йўналишлардан биридир.

Учинчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши нафақат умумий маънавий муҳитнинг, балки ҳар бир жамият аъзосининг ижтимоий кийёфаси, руҳий дунёси, мақсад ва эҳтиёжларининг ўзгариши ҳамдир. Шу маънода, у буюк аллома бобомиз Абу Наср Форобий орзу қилган фозил одамларнинг комил фазилатларини шакллантирадиган ва такомиллаштирадиган жараён¹. Ана шу нуқтаи назардан қараганда, у ғоят мураккаб руҳий ўзгаришлар, одамларнинг қуллик психологияси ва мустабид тузумга хос мафкуравий асоратлардан халос бўлиш жараёни ҳамдир.

Тўртинчидан, фалсафий онгнинг янгиланиши муайян бир даврда амалга ошади. Бу жараён бизнинг мамлакатда ўтиш даврига тўғри келмоқда. Ана шу даврда ижтимоий муҳитда янги жиҳатлар вужудга келади, одамларнинг руҳияти, қарашларида туб ўзгаришлар рўй беради.

Бешинчидан, фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши инкор ва ворислик жараёни ҳамдир. Унда, бир томондан, ўзбек фалсафасида азалдан мавжуд бўлган, ҳатто собиқ мустабид тузум ҳам йўқота олмаган кўп жиҳатларнинг сақланиб қолиши кузатилади. Иккинчи томондан, яқингинада устувор бўлган кўпгина синфий-партиявий тамойиллар ўтмишга айланади, инкор этилади. Учинчи томондан эса, фалсафий тафаккурда янги йўналишлар ўз ўрнини топади.

Мустақиллик одимлари ва фалсафанинг янгиланиши узвий боғлиқ жараён¹. Мамлакатнинг ривожланиш суръати янгича мустақил фикрлайдиган, ижтимоий фаол, маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук мутахассисларга бўлган талабни алоҳида босқичга олиб чиқди. Мулк шаклининг хилма-хиллиги, ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга эҳтиёж, бозор муносабатлари шароитида тадбиркорликнинг кучайиши, ишлаб чиқаришга янгидан-янги технологияларнинг кириб келиши жараёни юқори даражада тарбияланган ва юксак малакага эга бўлган мутахассисни тақозо этапти. Зеро,

¹ *Абу Наср Форобий*. Фозил одамлар фазилатлари // Ўғизхондан қолган мулк. – Т., 1995. – Б.170–175.

юксак малака айни пайтда ақлий-руҳий ва жисмоний салоҳиятлар уйғунлашган тақдирдагина кўнгилдагидек самара беради.

Мустақил давлатнинг олий мақсадларини амалга ошира оладиган мутахассисларни шакллантириш учун уларнинг шахсияти ижтимоий талабларга жавоб бера оладиган тарзда камолга етган бўлиши лозим. Тўғри, инсон жамиятдаги ўз ўрни, Оллоҳ раво кўрган тақдири ҳақида ўйлаши, ўз Ватанини севиши, ўз миллати шаънини улуғлаш учун елиб-югуриши мумкин. Бироқ улар аниқ натижа берадиган фаолиятга айлансагина ижтимоий мазмун касб этади.

Муайян киши жамиятдаги ўз ўрни ҳақида ўйласа-ю, жамият олдига бурчини англаб етмаса, амалда бурчига содиқ эканини намоён этмаса ёки Ватанни севиш билан чекланиб, унинг равнақи учун курашмаса, миллатига муносиб бўлиш ҳақида ўйласа, елиб-югурсаю, миллий ғурур ва ифтихор туйғуларининг амалдаги исботини намоён эта олмаса, бундан на жамият, на Ватан, на миллат наф топади. Бундай кишининг шахсиятида ижтимоий бурч, ватанпарварлик, миллий ғурур ва ифтихор туйғулари заиф ва фаолиятсиз бўлиб қолаверади.

Бундай шахслар мустақиллик талабларига ҳозиржавоблик билан майдонга чиқа олмайди. Маънавий-ахлоқий, руҳий-жисмоний етук ва фаол шахсгина жамият тараққиёти мазмунини, давлатнинг истиқбол йўлини, шахс–жамият–давлат манфаатларининг уйғунлигини тўғри тушунади, шу йўлда ҳормай-толмай меҳнат қилади.

Албатта, маънавий-ахлоқий, руҳий-жисмоний соғлом ва етук кишиларни вояга етказиш осон эмас. Бунинг учун йиллар мобайнида тер тўкишга тўғри келади. Бунда, аввало, одамлар тафаккурини янгилаш, истиқлол дунёқарашини шакллантириш зарур. Бинобарин, давр тақозо этаётган кенг қамровли билимга эга бўлиш миллий ва умуминсоний маданиятлардан, бой тарихдан, бугунги кундаги улуғвор бунёдкорлик ишлардан баҳрамандлик уларнинг қалбида Ватанга садоқат ва ифтихор туйғулари камол топишига хизмат қилади. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий фан соҳасидаги ислохотларнинг тезкор амалга оширилишини талаб этиши шубҳасиз.

Тафаккури истиқлол талаблари даражасида янгиланган инсон ким? У қандай эзгу ва олижаноб хусусиятлар билан ажралиб туради? Истиқлол талабларига жавоб бера оладиган баркамол авлод

қачон шаклланади? Бу саволлар – оддий саволлар эмас. Уларнинг тўғри ечимини топиш учун бир неча йиллар давомида янги авлодни шакллантириш лозим бўлади. Лекин ҳозирги даврдаги туб ўзгаришлар жараёнининг таҳлили асосида ҳам бу жараённинг баъзи хусусиятларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мамлакатимиз бозор муносабатлари сари қадам қўяётган бугунги кунда ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзимизда юз бераётган салмоқли ўзгаришлар, шубҳасизки, малакали, етук маънавийтли, фидойи мутахассис кадрларни тайёрлашни талаб этмоқда. Тараққиётимиз тақдирини ана шундай кадрлар ҳал этади.

Фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши ва мафкуравий жараёнлар узвий боғлиқ. Фалсафий дунёқараш ижтимоий онг ва мафкурадан ажралмасдир. Мафкура жамиятдаги маънавий муҳит қандай эканини кўрсатиб турадиган энг асосий мезонлардан бири бўлса, фалсафа уни шакллантирадиган омиллар сирасига киради. Аммо эски қолипларга ўралган фалсафий дунёқараш асосида янги замоннинг мафкуравий талабларига жавоб бериб бўладими? Йўқ, албатта.

Мафкура жамиятсиз пайдо бўлмаганидек, ижтимоий-сиёсий тузум ва унинг маънавий ҳаётини ҳам мафкурасиз тасаввур этиб бўлмайди. Мафкура ўз моҳияти, мақсади, ҳаракат йўналишлари билан жамиятнинг бош ғоясига хизмат қилади. У – жамият ҳаётининг таркибий қисми, бинобарин, унинг бағрида шаклланади, маданий мерос ва қадриятлар заминида фаолият кўрсатади.

Мамлакатимизда миллий истиқлол мафкурасини шакллантириш борасида ишлар амалга оширилмоқда. Бугун собиқ мустабид тузум мафкураси бутунлай ўтмишга айланди. Диёримизда миллий давлатчилик анъаналаримиз қайта тикланмоқда, маънавият, маданият ва маърифат янги юксакликка кўтарилмоқда. «Ана шу жараённинг асосий хусусиятлари нималардан иборат?», «У ҳаётимизни қайси томонга элтади?», «Биз бу жараёнда қандай иштирок этишимиз лозим?» деган саволларга жавоб топиш зарурати ижтимоий тафаккурни ўзгартиришни долзарб вазифага айлантarmoқда.

Мустақиллик, миллий манфаатларимизга мос мафкурани шакллантиришни кун тартибига қўйди. У халқимизнинг азалий анъаналари, удумлари, тили, дили ва руҳиятига асосланиб, онгимизга келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини сингдириши лозим.

Шу билан бирга, бу «Мафкура халқимизда, ўзининг кудрати ва химоясига суянган ҳолда умуминсоний кадриятларга асосланиб, жаҳон ҳамжамиятидаги мустақил давлатлар орасида тенг ҳуқуқли ўлароқ муносиб ўрин эгаллашига доимий интилиш ҳиссини тарбияламоғи керак»¹. Давлатимиз раҳбарининг ушбу фикрларида миллий истиқлол мафкурасининг дастурий вазифалари ўз ифодасини топган. Мафкура дунёқарашнинг асосини ташкил этади, жамият ва халқнинг тараққиёт йўлини белгилаб беради, жамият ва миллат ривожланишидаги етакчи ғояларни илгари суради. Шу ғоялар асосида инсонлар фаолияти, орзу-интилишлари, истиқбол режаларини аниқлашга ёрдам беради.

Мафкура давлат, сиёсат ёки муайян ижтимоий гуруҳ манфаатларига хизмат қилувчи қарашлар, ғоялар тизими сифатида намоён бўлади. У давлат, жамият ёки партияларнинг ижтимоий барқарорлигини, яшовчанлигини ғоявий жиҳатдан таъминлашга ҳам хизмат қилади. Шу ўринда мафкура ўзи мансуб бўлган жамият, миллат ёки ижтимоий гуруҳнинг ҳаракат дастурига ғоявий йўналиш беришга қаратилган тарғиботлар мажмуига ҳам ўхшаб кетади.

Бинобарин, жамият, миллат ёки бирон-бир гуруҳга тегишли асосий ижтимоий кадриятлар ҳақидаги тасаввурлар ҳам мафкура орқали ҳосил қилинади. Мафкура ҳар бир даврнинг етакчи ғояларини ўзида ифода этгани учун ҳам у ҳақда фикр билдириш, уни дунёқарашнинг шу соҳадаги намоёиши дея қабул қилиш мумкин.

Мафкура – жамият ва халқнинг тараққиёт йўлини узвий тарзда белгилаб берувчи ғоялар ва муайян ижтимоий қатламлар манфаатларига қаратилган сиёсий, ҳуқуқий, фалсафий, ахлоқий, диний ва эстетик қарашлар тизимидир. Айни пайтда уни шахсий даражадаги ҳиссий тасаввур, тушунча ва ғоялар мажмуи билан уйғун маълум бир маслак, таълимот, дунёқарашдир, деб талқин қилса ҳам бўлади.

Фалсафий дунёқарашнинг янгилашиши учун истибдод ва эски мустабид сиёсат туфайли онгимизга сингиб кетган мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, сусткашлик, масъулиятдан қочиш каби асоратлардан халос бўлиш даркор. Бу асоратлар ҳам осонликча бартараф этилмайди. Бунда, аввало жамиятнинг сиёсий-ҳуқуқий, иқтисодий-ижтимоий ҳаётида юз берадиган ижобий ўзгаришлар уни

¹ Каримов И.А. Маънавий юксалиш йўлида. – Т., 1998. – Б.82.

ҳаракатлантирувчи, тараққий эттирувчи асосий омил – инсон тафаккури, руҳияти, ҳис-туйғуларига самарали таъсир этади. Шу билан боғлиқ равишда, Ватан ва халқ тарихи, маънавий-маданий мерос, она тили, дин, миллий турмуш тарзи, миллий урф-одатларни янги даврнинг моҳият-мазмунидан келиб чиққан ҳолда тиклаш, бойитиш ва миллий ғурур-ифтихорнинг юксалишида жуда улкан ўрин тутади.

Фалсафий дунёқарашни янгилаш зарурати бир қатор йўналишларда намоён бўлади.

1. Аввало, бу келажаги буюк давлатни барпо этиш билан боғлиқ. Бунда ана шу яратилажак янги жамият ҳақида, бозор муносабатларига босқичма-босқич ўтиш жараёни, янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларнинг қарор топа бориши, ислоҳотларнинг инсон манфаатларига хизмат қилиши, миллий уйғониш ижтимоий тараққиёт тақозоси, комил инсонни вояга етказиш давр талаби экани каби дастурий вазифаларнинг ҳаётийлиги тўғрисидаги ғояларни одамлар дунёқарашда қарор топтириш зарур.

2. Фалсафий онгнинг янгиланиши моҳият эътибори билан фуқаролик жамияти ва ҳуқуқий давлат барпо этиш борасида иқтисодий мустақилликка эришиш орқали сиёсий мустақилликни мустаҳкамлаш, мамлакатимизнинг халқаро нуфузи ва алоқаларининг ўсиб бориши, тинчлик, осойишталик, миллий тотувлик, баҳамжиҳатликка хизмат қилувчи ғояларга таянади. Унинг ҳаётийлиги халқ иродасига, руҳиятига, миллий туйғулари, орзу-интилишларига мослиги билан белгиланади.

3. Албатта, фалсафадаги янгиланиш миллат ва Ватан манфаатлари, истиқбол режалари, миллий қадриятларимиз руҳига мос ҳолда кечади. Бу эса, ўз навбатида, юртимизда кечаётган ислоҳотлар жараёни, давлатимизнинг сиёсий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётидаги ижобий ўзгаришлар тўғрисида халқимизда тўғри тасаввур ва тушунчаларни ҳосил қилиб бориш лозимлигини кўрсатади.

4. Фалсафий тафаккур янгиланиши тақозо этадиган энг муҳим вазифа покланиш жараёни одамлар руҳияти ва тафаккурида амалий тус олиши учун Ўзбекистон Конституциясида мужассам этилган мақсад ва ғояларни амалга ошириш йўлида хизмат қилишдир. Бу мақсад ва ғоялар омма манфаатларини акс эттиргани боис уларни маънавий ҳаёт тарзининг таркибий қисмига айлантириш муҳим аҳамиятга эга.

Шу ўринда Ўзбекистонда қабул қилинаётган қонун ва бошқа ҳужжатларнинг асл моҳиятини, уларда баён қилинган ғоя ва ҳулосалар, таклифларни кенг халқ оммаси онгига етказиш бениҳоя муҳим ва долзарб эканини таъкидлаш жоиз. Чунки ҳуқуқий жамият ва маърифатли, баркамол инсон тушунчалари ўзаро боғлиқдир.

Маданий бозорни ҳам, маънавий соғлом жамиятни ҳам ана шундай кишилар ярата олади. Уларни вояга етказмай туриб, жамиятдаги янгиланишнинг асосий йўналишларини амалга ошириш тўғрисида фикр юритиш қийин.

5. Мамлакатимиз мустақиллиги, тинчлиги, унинг фуқаролари тотувлиги, ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий барқарорликнинг қадрига етиш, жамиятимиз ҳаёт тарзига хавф солиши мумкин бўлган таҳдидларга қарши огоҳликни кучайтиришда фалсафа ва умуман, ижтимоий фанларнинг аҳамияти беқиёс. Шу боис, ўз халқи тарихини, ўз миллий маданиятини, урф-одат ва анъаналарини яхши биладиган, миллий ғурури юксак авлодни тарбиялаш фалсафанинг муҳим вазифасидир. Бу эса жамият аъзоларида фикр эркинлигини тарбиялашни тақозо қилади.

6. Фалсафий дунёқарашнинг янгиланиши, моҳият эътиборига кўра, инсондан, унинг ижтимоий хусусиятлари такомиллашувидан четда кечадиган жараён эмас. У нафақат умумжамят миқёсидаги, балки ҳар бир инсон камолоти учун ҳам зарур шарт-шароит яратадиган жараёндир. Шу маънода, у ҳам, жамиятдаги бошқа ўзгаришлар каби, аввало, инсон учун, унинг камоли ва ҳаёт фаровонлигини таъминлайдиган ислоҳотдир.

Мамлакатимизда бу борада жуда кенг кўламли ишлар бошлаб юборилди. Бугун ижтимоий фанлар ривожини замон талаблари даражасига етказиш борасида давлат ва жамоат ташкилотлари, олим ва зиёлилар олдида ғоятда масъулиятли вазифалар турибди. Биргина «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалга оширишнинг ўзи бир неча йилларга мўлжалланган кенг кўламли фаолият йўналишларини назарда тутди. Бугунги кунда сиёсий, мафкуравий ва маънавий соҳалардаги тараққиёт вазифалари ўзаро уйғунлашиб бормоқда, таъсир доираси анча кенгаймоқда. Айниқса, мафкура борасидаги назарий фаолият, тарғибот ва ташвиқотни ҳар томонлама кучайтиришга алоҳида аҳамият бериш заруратга айланиб бормоқда.

Фалсафий дунёқараш тизимини шакллантириш ва ривожлантириш учун муайян имкониятларга эга. Улар қуйидагиларда

айниқса яққол намоён бўлади: биринчидан, мамлакатимизда ижтимоий-сиёсий барқарорлик ўрнатилган; иккинчидан, аҳолининг сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳақ-ҳуқуқлари қонуний асосда қафолатланган; учинчидан, жамиятнинг барча соҳаларини демократлаштириш ва эркинлаштириш давлат сиёсати даражасига кўтарилмоқда; тўртинчидан, мамлакат аҳолисининг маънавий-маърифий салоҳиятини ривожлантириш устувор аҳамият касб этган.

Буларнинг барчаси фалсафий дунёқарашни шакллантириш вазифаларини самарали ҳал қилишга асос бўлмоқда. Галдаги вазифалар эса, ана шу имкониятларни амалий ишга айлантиришда ҳар биримиз ўз масъуллигимизни қай даражада сезишимиз ва қандай фаолият юритишимизга боғлиқ.

II БЎЛИМ

ФАЛСАФАНИНГ РИВОЖЛАНИШИДАГИ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАР

1-боб. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШИНING АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

1-§. Қадимги Шарқ ва Антик дунё фалсафаси

Фалсафа инсоният тарихидаги энг қадимий илмлардан биридир. Фалсафий мулоҳаза юритиш, фикрлаш инсон табиятига хос, демак, унинг ўзи каби қадимийдир. Шарқ қадимий маданият ўчоғи ва жаҳон цивилизациясининг бешиги дея бежиз таърифламаган. Ғарб маданияти тарихини ўрганиш жараёнида Евроцентризм назариясига оғиб кетиш ғайриилмий бўлгани каби масаланинг Шарқ билан боғлиқ жиҳатини таҳлил этганда ҳам Осиёцентризм таъсирига тушмаслик лозим.

Фалсафа жамиятдаги қуйидаги эҳтиёжлар туфайли шакллана бошлади:

1) ривожланаётган оламга, инсонга, унинг онгига, қарашларига доир таълимотларни яратиш зарурияти;

2) оламнинг бошланғич асослари ва ривожланиши қонунларини ишлаб чиқиш кераклиги;

3) олам ҳақидаги тафаккурнинг оқилона асосланган услубига, мантиқий фикрлашга ва билиш назариясига туғилган эҳтиёжларнинг пайдо бўлганлиги;

4) афсонавий ва диний тасаввурлардаги хаёлий фикрларга муносабат белгилаш, одамларнинг илмий билишдаги, фалсафий тафаккур қилишдаги онгсизлигига барҳам бериш зарурати.

Милоддан олдинги тўртинчи минг йилликнинг охири ва учинчи минг йиллик бошларида қадимги Миср ва Бобил худудида дастлабки диний-фалсафий фикрлар, олам ҳақидаги фанлар, яъни астрономия, космология, математика, мифологияга оид қарашлар ривож топган.

Бобилда шу даврлардаёқ одамларнинг дунёда рўй бериб турадиган хилма-хил ҳодиса ва жараёнларга бўлган муносабатлари ва қизиқишларини гарчи содда, юзаки, ибтидоий шаклда бўлса-да,

ўзида акс эттирган фалсафий қарашлар намоён бўла бошлаган. Қадимги Бобил адабиётининг кўзга кўринган машҳур асарларидан бири «Гильгамеш ҳақидаги достон» бўлиб, унда тупроқ, сув, ҳаво, иссиқлик инсон ҳёти ва тириклигининг абадий манбаи эканлиги Гильгамешнинг обиҳаёт қидириб, бошидан кечирган саргузаштлари ва чеккан азоб-уқубатлари, одамларнинг табиий қонунлар асосида яшаши зарурлиги, ҳаёт ва ўлим сирларини билишга азалдан интилиб келганлиги ҳикоя қилинган. Гильгамеш ҳақидаги Бобил афсонасида қадимги кишиларнинг бахт ва фаровонликка, саломатлик ва бардамликка, ўлимни енгиб, мангу ҳаёт кечиришга, абадий умр ато қилувчи «обиҳаёт», ўсимлик турли хил мева ва маъданларни излаб топиш ҳақидаги орзу-ниятлари ўз ифодасини топган.

«Адапта» ҳақидаги достонда эса инсониятнинг абадий ҳаёт тўғрисидаги фикрлари, абадий яшашга бўлган интилишлари ўз ифодасини топган. Унда «ўлган ва қайта тирилган» худоларга, жумладан, Бобил худоси Мардукқа нисбатан берилган.

Инсон ўзини қуршаб олган табиий муҳит билан ўзаро алоқададир. Ушу муҳит, коинот ҳақида ўйлайди, фикр юритади, ер юзидаги ҳодиса ва жараёнларни коинот билан боғлашга интилади, самовий сир-асрорлар ҳақида хаёл суради, фараз қилади, ҳар хил эртақлар, ривоятлар, афсоналар тўқийдилар. Бобилликларнинг «Этапа» ҳақидаги афсоналари ана шу заминда пайдо бўлган ва юқорида айтиб ўтилган достонларда бўлгани каби одамларнинг Қуёш билан, Ой ва сайёралар билан қизиққанлиги, самовий ҳодисаларнинг сир ва сабабларини билишга қизиққанлигини, Бобил халқининг табиий ҳодисалар моҳиятини, йилнинг фаслларга бўлиниб, ўзгариб туришини, йил давомида табиатда бўладиган ўзгаришлар боиси нимадан иборат эканлигини тушуниб олишга бўлган интилишларини, шунингдек, уларнинг дин ва ахлоққа доир фалсафий қарашларини илгари сурган асардир.

Қадимги бобилликларнинг «Жафокаш авлиё ҳақида достон» ва «Хўжайиннинг қул билан суҳбати» деган асарларида яхшилик билан ёмонлик, хўрлик билан хўрликнинг бир-бирига тубдан зид, қарама-қарши ва муросасизлиги ҳақидаги фалсафий ғоялар илгари сурилади. «Жафокаш авлиё ҳақида достон»да бахт ва бахтсизлик, адолат ва адолатсизлик тўғрисида, уларнинг сабаблари, бартараф этиш йўллари хусусидаги дастлабки фалсафий тасаввурлар ва ғоялар илгари сурилган.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши ўртага кўйган талаблар ва инсон амалий фаолияти эҳтиёжлари асосида Бобилда табиат ҳодисалари мазмунини тушуниб олиш ва улардан турмушда фойдаланиш зарурияти тобора кучайиб борган. Маҳсулот ва молларнинг миқдорини, оғирлигини ўлчаш, ишчи кучлари сонини аниқлаш, бинолар ҳажмини белгилаш, далаларнинг ер сатҳини ҳисоблаб чиқиш зарурияти энг қадимги математик ҳисобларнинг пайдо бўлишига ва бу соҳага тегишли билимлар тўпланиши ҳамда дастлабки арифметика ва геометрия фанининг пайдо бўлишига олиб келган, вақтни ҳисоблаш зарурияти тақвим пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу ўз навбатида одамлардан астрономия соҳасида маълум билимларни талаб қилган. Бобилликлар Қуёш соатини, Қуёш кўрсаткичини ва куннинг 2 бўлакка бўлинишини азалдан билишган. Антик давр маълумотларига кўра, Бобилда математика, арифметика, геометрия, астрономия билан бир қаторда тиббиёт, тарих ва мусиқа, тасвирий санъат, астрология ҳам секин-аста ривожлана бошлаган.

Қадимги Шарқ халқларининг маданиятлари сингари Бобил халқи маданияти, фалсафаси, ахлоқи, урф-одатлари, дунёқараши ҳам асосан диний ғоялар билан суғорилган эди. Одамларда диний эътиқод кучли бўлган. Қуёш, Ой, юлдузлар худо ҳисобланган, ибодатхоналарда уларга топинганлар. Халқларнинг, давлатларнинг, ҳукмдорлар ва одамларнинг келгусидаги тақдирини юлдуз ва сайёралар вазиятларига қараб олдиндан айтиб бериш қадимги Месопотамия ва Бобилда астрология номини олган.

Бобилликларнинг қадимги маданияти, диний эътиқодлари, фалсафий қарашлари, адабий асарлари, афсона ва ривоятлари наслдан-наслга ўтиб Шарқдаги кўпгина халқларнинг маданий-маънавий тараққиётига, ижтимоий-фалсафий фикрлари ривожига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатган.

Бобил маданияти сингари Миср маданияти ҳам жаҳон маданиятининг энг қадимгиларидан бўлиб ҳисобланади. Қадимги Мисрда илк маданий ёдгорликлар милоддан 4 минг илгари вужудга келган. Қадимги Миср мифологиясида ҳамма нарса сувдан пайдо бўлган ва ҳамма нарсада ҳаво бор, дейилади. Шунинг учун ҳам мисрликлар сувни одамга озик-овқат берувчи дастлабки улуғ неъмат, деб билганлар. Сув уларга бутун табиатнинг асоси бўлиб, кўринган. Мисрликлар ҳаёт сувдан бошланади, деб билиб сувсиз

ҳеч қандай ҳаёт бўлмаслигини кўриб, сувни улуғловчи қанчадан-қанча ривоят ва афсоналар тўқиганлар. Улар Нил дарёсини илоҳийлаштирганлар, уни «одамларга ҳаёт бахш этиш учун тошиб турадиган Нил», деб улуғлаганлар.

Мисрликлар ўзларининг дунёвий ва диний-фалсафий поэзияларида одамларни бу дунёнинг бутун ноз-неъматларидан тўла баҳраманд бўлиб яшашга, қувноқ, шод-хуррам ҳаёт кечиришга, ўлим, охират ҳақида ҳадеб ўйлайвермасликка чақирган. Мисрликларнинг илк фалсафий тасаввурлари ҳақида бирмунча маълумот берувчи қадимий манбалардан бири «Насихатнома»да билимнинг хосияти ҳақида, билимдон кишининг қадр-қиммати тўғрисида айтиб ўтилган. «Агар сен билимдон одам бўлсанг, ёзиш-ўқишни чуқур эгаллаб, кўнглингга маккам жо қилиб олсанг, ана шунда ҳар бир айтган гапинг ҳаммага манзур бўлади».

Қадимги мисрликларнинг ҳалқ оғзаки ижодиётида, айниқса, диний-мифологик асарларида табиат ҳодисалари ва табиат кучлари илоҳийлаштирилади. Ўсимлик ва дарахтларга топиниш Мисрда энг қадимги даврлардаёқ мавжуд бўлган. «Ҳаёт осмон дарахти» тўғрисидаги қадимги афсонада ўсимликлар рамзи бўлган дарахт инсоннинг ер юзидаги ҳаёти учун зарурдир, деган фикр илгари сурилган. Мисрликларнинг табиатни, дунёни унинг ўзига асосланиб туриб тушунтириш учун қилган уринишлари ҳар ҳолда содда бўлса-да, ўз даври учун катта аҳамиятга эга бўлган.

Касалликларни келтириб чиқарган, авж олдириб, кучайтириб юборган сабабларини аниқлаш, уларнинг олдини олиш, инсон саломатлигини тиклаш ва мустаҳкамлашга бўлган зарурият қадимги Мисрда тиббиёт фанини юзага келтирди. Қадимги мисрликлар касалликларнинг жуда кўп турларидан, масалан бош оғриғи, сарик касали, йўтал, қон кетиш, бод ва бошқа жуда кўп касалликларни келтириб чиқаруви омилларни билганлар. Мисрликлар диагностика-ташхис соҳасида катта тажриба тўплаганлар. Мисрда жарроҳлик ва кўз касалликларини даволаш анча ривожланган. Улар инсондаги кўпгина касалликлар юрак қон айланиш тизимининг қандайлигига боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлашган. Мисрда табибликнинг сири юрак ҳаракатини билишдан бошланади, томирлар бутун аъзойи баданга шундан тарқалади, деб ҳисоблашган.

Қадимги Бобил ва Мисрдаги фалсафий қарашларнинг вужудга келиши ва шаклланишига хулоса қилиб, шуни алоҳида таъкидлаш

мумкинки, уларнинг ёзма ёдгорликларида ўлганлардан ҳеч ким қайтиб келмаганлиги, у дунёнинг йўқлиги, киши танаси ўлгандан сўнг чириб тупроққа айланиши, чин маънодаги ҳаёт фақат ер юзидаги ҳаёт эканлиги таъкидланиб, кишилар бу дунёда бахт-саодат учун курашиши кераклиги таъкидланган. Бизнинг мил. авв. 2500-2000 йил бурун Миср ва Вавилонда стихияли материализм вужудга келди. Бу фалсафий қарашлар ўша даврдаги реакцион аристократиянинг чексиз ҳукмрон мафқурасига ва ҳукмронлигига қарши кураш олиб борди.

Фалсафий фикрларнинг кейинги ривожланиш босқичи қадимги Ҳиндистон ва Хитой мутафаккирларининг фалсафий қарашларида ўз аксини топади. Умуман олганда Қадимги Бобил ва Миср фалсафаси Қадимги Ҳиндистон ва Хитой фалсафаси ривожланишига ўз таъсирини ўтказади. Бу Шарқ мамлакатларининг фалсафий қарашлари бир-бирлари билан узвий боғлиқдир.

Қадимги Ҳиндистон фалсафаси. Ҳиндистонда дастлабки фалсафий қарашлар Ҳиндистон маданий меросининг ёзма ёдгорлиги бўлган асосан 4 «Веда»да ўз ифодасини топган. Ведаларда диний-фалсафий шаклда ҳинд фалсафасининг навбатдаги мазмуни, тараққиёт йўлини белгилаб берган ғоялар баён этилган. Уларда «олами жон брахман ва якка шахс жони-атманнинг бирлиги ҳақидаги, жоннинг ўлмаслиги, унинг туғилишидан иккинчи туғилишга ўтиши тўғрисидаги ғоялар илгари сурилади. Ҳозир ҳам ҳиндларда тирик махлуқлар ўтган аждодларнинг қайта тирилиб, шу махлуқлар қиёфасига киришидир, деган тасаввурлар бор. Бу ведалардан энг муҳими «Ригведа» милоддан аввал 500 йил олдин вужудга келган. Ригведа (мадҳиялар), «Яжурведа» (қурбонлик қилишлар), «Самоведа» (қўшиқлар), «Атхорведа» (дуолар)дан иборат. Бу ведалар брахман динининг асосини ташкил қилиб, бу идеалистик оқим йўналишининг мазмуни шундан иборатки, бирдан-бир реал дунёвий руҳ брахман бўлиб, моддий дунё эса унинг ижодий маҳсулидир, – деб таъкидлашади. Ведаларни фалсафа деб аташ мушкул. Биз улар билан танишишда муайян афсонавий оламга ғарқ бўламиз. Агар ҳинд маънавий ҳаётида афсонадан логосга, яъни реал таълимотга ўтиш ҳақидаги қарашлар «Упанишад»ларга тегишли дейиш мумкин. «Упанишад»лар» веда дунёқарашининг танқидий жиҳатдан идрок этилишидир. Ведалар асосан мадҳиялардан иборат бўлса, «Упанишад»ларга далил-асослар мувофиқ келади.

«Упанишад» атамаси донишманднинг ўз шогирдларига таълим бериши жараёнини англатади. Вақт ўтиши билан бу атама шу жараёнда бериладиган мазмунни ифодалайдиган фалсафий матнни ҳам ифодалайдиган бўлди. Муайян маънода «Упанишад»ларни Платоннинг диалоглари билан ўхшатиш мумкин. Упанишадларнинг марказий мавзуларидан бири туғилиш ва ўлимнинг абадий «алмашинуви» ғоясидир. Бундай ғоя тирик мавжудотларнинг ўлимдан кейин яна қайта тирилишини назарда тутадиган, улар рухларнинг кўчиб юриши (реинкарнация) ҳақидаги таълимотга асос қилиб олинган. Туғилиш билан ўлим ўртасидаги абадий қайта тикланиб турадиган цикл сансара дейилади. Айнан ана шундай циклда инсоннинг энг теран «моҳияти» (атман) такрор ва такрор қайта тикланаверади.

Упанишадларнинг бошқа яна бир муҳим қоидаси атман билан брахманнинг бир-бирига тенглаштирилишидир. Брахман абсолют, ҳамма нарсани қамраб олувчи илоҳий сифатида тушунилган. Атман билан брахманнинг бир-бирига тенглаштирилиши натижасида атман (инсон жони) ҳам абсолютдир деган тезис юзага келади. Фақат ана шундай шароитда индивид ўлимдан кейинги янги қайта тирилишларга қодир бўлади, деб таъкидланади. Упанишадларнинг реинкарнацияга қайта туғилишга ишонч, ахлоқий сабабийлик ғояси билан чамбарчас боғлангандир. Ахлоқий сабабийлик деганда коинотнинг адолат билан суғорилганлиги тушунилади. Ҳар бир киши ўзи хизмат қилган нарсани оладиган оламда яшайди, шунингдек, бу ерда яна кейинги ҳаётда яхшироқ, ҳолатга эришиш имконияти ҳам мавжуддир. Бошқача айтганда, саховатпеша киши учун яхшиликка, гуноҳкор одамга эса ёмонликка томон истиқболлар очилади. Дунёдаги барча номукамалликлар ва азоб-уқубатлар одамнинг ўз хатти-ҳаракатларининг оқибатидир. Бироқ, муайян табақага мансублик одам учун яхши ва ёмон бўлиб ҳисобланадиган нарсани жиддий даражада тақдим этади. Шундай қилиб, Упанишадлар табақали тизимни легитимлаштиради.

Одамлар муайян табақага мансуб бўлиш ҳуқуқини ўзларининг бундан олдинги ҳаётида ишлаб топган. Шунингдек, ведаларда диний қарашлар билан бир қаторда олам, одам ва ахлоқ ҳақида айрим масалалар ҳам илгари сурилган. Кейинчалик ведаларни турлича талқин этувчи мактаблар вужудга кела бошлади.

Ҳиндистонда вужудга келган диний-идеалистик оқимларга веданта, миманса, санкхья, йога, ньяя, вайшешика мактаблари киради.

Материалистик оқимларга эса жайнизм, локаята, чорвак мактаблари киради.

Милоддан олдинги VII асрларда Ҳиндистонда «Локоята» (фақат – бу дунёни эътироф этувчи кишиларнинг қарашлари) материалистик оқими вужудга келади. Локоята уз даврининг ҳукмрон диний принципларини қаттиқ танқид қилиб, дин ва идеализмнинг нариги дунё тўғрисидаги даволарини рад этиб, бу моддий дунёнинг ягоналигини эътироф этишади. Бу таълимотнинг асосчиси Брихаспати бўлиб, у Брихаспати ўзининг материалистик таълимотида аскетизмга (таркидунёчиликка) қарши курашиб, кишиларни ердаги бахтли ҳаёт кечириш учун курашишга чақиради. Улар ердаги ҳаётдан бошқа ҳаётнинг бўлиши мумкин эмас, деган фикрни илгари сурадилар.

Локаята фалсафий оқимидан Чорвак фалсафий оқими вужудга келади. Чарвак фалсафий оқими изчил материалистик оқимдир. Чарвак (хиндча «чор тўрт, вак сўз, яъни «тўрт сўз» демакдир) материалистик оқим сифатида милоддан олдинги VI асрларда вужудга келди.

Чарвак фалсафий оқими вакилларининг таълимотича, олам – моддийдир. Моддий олам тўрт элементдан – сув, ҳаво, тупроқ ва оловдан ташкил топган. Тирик табиат шу жумладан инсон ҳам шу моддий элементлардан ташкил топган. Чарвак вакиллари билиш назарияси масаласини ҳам материалистик ҳал қиладилар. Уларнинг фикрича, моддий дунёни билишнинг, ҳақиқатнинг манбаи сезги ва ҳиссий идрокдир. Инсон ва унинг жамиятдаги ўрни тўғрисида шундай фикрларни илгари суришадилар. Инсон фақат бир марта яшайди. Шунинг учун, у бахтли ҳаёт кечиришга, ўзининг оқилона эҳтиёж ва манфаатларини қондиришга интилиши керак. Ёмонлик манбаи жамиятдаги шафқатсизлик ва адолатсизлик билан боғлиқ. Диний тасаввурларнинг барча тизимини, нариги дунё ва жоннинг кўчиб юришини инкор этиб, унга қарши чиқади.

Қадимги Ҳитой фалсафаси. Ҳитойдаги дастлабки фалсафий таълимотларда дунё абадий ва у беш унсур – олов, сув, тупроқ, ҳаво, дарахт ёки металлдан ташкил топган деб уқтиради.

Милоддан олдинги VII-VI асрларда Ҳитойда «Дао» қонунига биноан ҳаракат қилувчи «Ци» элементининг мавжудлиги ҳақида фикр юритилади. Ҳитой мутафаккирлари фикрича, табиат ҳодисалари «Ци» деген моддий зарралардан таркиб топиб, «Дао» деган объектив табиий қонуниятга бўйсунди.

«Даосизм» сўзининг ўзи «дао» – қонун, «ци» – материя деган маънони англатади. Дунёнинг асосини қонун билан материя ташкил қилади. Даосизмнинг асосчиси Лао-цзи бўлиб, у дунё абадий ҳаракат ва ўзгаришда бўлади, – деб ҳисоблайди. Масалан, Лао-цзи бу ҳақда шундай деган: «Улуғ дао ҳамма ёққа қараб оқади. У ўнга ҳам, сулга ҳам ёйилган. У туфайли жами мавжудот туғилади, бу мавжудот ҳамини ўзгаришда бўлиб, бир жойда тўхтаб қолмайди.

Даосизм дунёда қарама-қаршиликларнинг бир-бирига боғлиқлиги амал қилади, табиат ҳодисалари ўз-ўзига зид ҳолатларда айланиб ривожланади, – деган фикр юритади. Таъкидланишича, гўзаллик ва хунуқлик, баландлик ва пастлик, яхшилик ва ёмонлик, борлик ва йўқлик, узун ва қисқалик, бир-бирини туғдиради, биринкетин келади, бир-бирига боғлиқ бўлади, табиатдаги барча мавжудот, барча ҳодисалар қарама-қаршиликларни ўз ичига олади.

Даосизм вакиллари билишда ҳиссиёт ва амалиётни аҳамиятини камситиб, ақлий билишни бўрттириб юборишади.

Милоддан олдинги V-III асрларда вужудга келган Конфуцийчилик Қадимги Хитойда кенг тарқалган фалсафий таълимотлардан бўлиб ҳисобланади. Унинг асосчиси Хитой мутафаккири Конфуций мил. авв. 551-479 йилларда яшаган. У таълимотида одамларнинг ҳаммаси туғма хусусиятларига кўра бир-бирига яқиндир. Туғилгандан кейин ҳосил қилган хусусиятларига кўра улар бир-бирларидан фарқ қилади.

Конфуцийнинг фалсафий-ахлоқий таълимоти муайян жамиятдаги мавжуд тартиб-қоидаларни ҳурмат қилишга қаратилган, яъни жамиятда осмондан юборилган «Жень» (инсонпарварлик) қонуни амал қилинади. Бу қонунни ўрганиб олиш учун инсон «Ли» ижтимоий ахлоқ нормаларига амал қилиши, ўзининг жамиятдаги даражасига қараб иш тутиши лозим. Ана шу ғоялар эрамиз бошида Хитойда конфуцийчилик дини шаклланишига сабаб бўлди. Конфуцийчилик коҳинлик, мистикадан холи бўлиб, унда дини маросимлар асосини аждодлар руҳига сиғиниш ташкил этиб, ибодатлари ҳам анча қулай бўлиб, у оилавий доирада ўтказилади, натижада, тарбияда оиланинг мақоми ошади. I асрдан бошлаб, Хитойга буддачилик кириб кела бошлади ва Хитойда ижтимоий-фалсафий қарашлар буддизм таълимоти билан суғорилган.

Қадимги Юнон ва Рим фалсафаси. Милодгача VI асрдан бошлаб Қадимги Юнонистонда савдо ва саноат тез ривожланиб,

шаҳар давлатлари пайдо бўла бошлади. Милет шаҳари ўзининг қулай географик шароити туфайли Юнонистон билан Эрон, Миср ва Бобил ҳамда Қора денгиз мамлакатлари ўртасидаги савдо ва маданий алоқалар марказига айланди. Натижада дастлабки фалсафий таълимот шу шаҳарда «Милет мактаби» билан машҳур бўлди. Милет мактабининг асосчилари – Фалес, Анаксимадр, Анаксимен оламнинг асосига моддий унсурни қўядилар. Масалан, Фалес учун сув, Анаксимадр апейрон, Анаксимен учун ҳаво бу моддий оламнинг асосини ташкил қилади. Барча нарсалар шу унсурларнинг турлича ҳолатда намоён бўлишидир. Улар оламнинг моддийлиги ва мангулигини исботлашга уринадилар.

Гераклит (530-470 йиллар) улардан фарқли равишда оламдаги барча нарсаларнинг асосини олов ташкил қилади, ҳатто киши онги оловнинг ўткинчи ҳолат туридир дейди. Унинг фалсафий, диққатга сазовор фикри оламни доимий ҳаракат ва жараён сифатида олиб қарашидир. Гераклит диалектик тафаккурга асосланиб, оламдаги ҳамма нарса ўзгаришда, вужудга келишда ва барҳам топишида, деб қарайди.

Пифагор (мил. авв. VI аср) рақамлар борлиқнинг ибтидоси, математика қонуниятлари олам турмушининг асосидир, – деб айтади. Унинг издошлари рақамлар сеҳри-жодусини, хусусан, дастлабки *ўн рақам* илоҳий ҳиссаларга эга, деб таъкидлашади. Масалан, Филолайнинг фикрича, ўнлик илоҳий, самовий ва инсоний ҳаётнинг фаолияти ва ибтидосидир». Умуман пифагоризмга кўра, идеал рақамлар худо яратган нарсаларнинг дастлабки қиёфасидир.

Демокрит (мил. авв. 460-370) атомистик назарияга асос солади. Унинг фикрича, олам моддий бўлиб, онг эса иккиламчи моддий нарсанинг маҳсулидир. У оламнинг доимий ҳаракатда эканлигини таъкидлайди. Оламдаги нарса ва ҳодисалар атомларнинг турлича йўналишидан ташкил топган атомлар ўзларининг фазодаги тартибсиз ҳаракатлари жараёнида ўзаро тўқнашиб бир-бирларини парчалаб боради. Иккинчи томондан бир-бирига қўшилиб, тупроқ, сув, олов, ўт ва улардан қуюн шаклида ҳаракатланувчи кўп дунёларни вужудга келтиришни асослашга уринади.

Демокритнинг билиш назариясига кўра, билиш объекти моддий олам бўлиб, онгимиз эса моддий оламнинг сезгилар орқали инъикос эттиришидан иборат. Унинг фикрича, ҳиссий билиш орқали биз

нарсаларнинг (атомларнинг кўшилиши туфайли мавжуд бўлган) сифат хусусиятларини билсак, ақлий билиш орқали сезгиларимиз билан бевосита билиб бўлмайдиган ҳодисаларни била оламиз. Ақл ёрдами билан атомлар (нарсалар)нинг моҳияти белгиланади. Демокрит фалсафа тарихида биринчи бўлиб билиш жараёни инъикос жараёни эканлиги ҳақидаги фикрни айтади. Унинг фикрича, кишиларнинг бешта сезги аъзолари орқали ҳосил қилган тушунчалари моддий оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг образидир.

Демокрит қадимги Юнонистоннинг қомусий олими бўлган ва фаннинг турли соҳалари фалсафа, физика, математика, биология, тиббиёт, педагогика, руҳшунослик, этика, мантиқ ва ижтимоий ҳаёт масалаларига доир фикрларни илгари суради. Демокритнинг меросида инсонни ҳар томонлама камол топтириш, унда инсонпарварлик, ватанпарварлик туйғуларини шакллантириш, одоб-ахлоқ, эътиқод, виждон ва бошқа олижаноб инсоний фазилатларни шакллантиришга оид қимматбаҳо фикрлар мавжуддир. Улар ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ.

Левкип (мил. авв. 500-440 йиллар) Демокрит билан биргаликда атомистик назарияга асос солади. У биринчи бўлиб, сабабият қонуни ва етарли асос қонунига таъриф беради.

Қадимги Юнонистонда Пифагор, Сукрот, Афлотун асос солган фалсафий оқимлар идеалистик дунёқарашни ривожланишига хизмат қилади.

Афлотун (Платон) мил. авв. 427-377 йиллар) таълимотича, оламда «ғоя»лар дунёси бирламчи бўлиб, моддий дунё иккиламчи, унинг маҳсулидир. «Ғоялар дунёси» Афлотунда моддий оламдан ажралган бўлиб, уни мустақил, моддий дунёни яратган илоҳий куч деб билади. Унинг билиш назариясига кўра, билиш объекти «ғоялар дунёси»дир, моддий дунё ва ундаги нарса ва ҳодисалар ҳисси билишнинг манбаидир. Ҳиссий билиш ҳақиқат эмас, чунки у орқали кишилар ғояни эмас, балки моддий буюмларни сезадилар, улар тўғрисида тасаввурга эга бўладилар. Моддий буюмларнинг асоси ва моҳияти бўлган «ғоялар дунёси»ни фақат соф тафаккур ёрдамида билиш мумкин.

Афлотун Юнонистондаги кулдорлар аристократияси давлатини энг адолатли ва идеал деб ҳисоблайди. У жамиятни уч табақага бўлади. Давлат арбоблари файласуфлар, соқчилар (ҳарбийлар) ҳамда деҳқонлар ва хунармандлар. Унинг фикрича, давлат файласуф – аристократлар кўлида бўлиши керак, ҳарбийлар эса

аристократия давлатини мустаҳкамлаш учун хизмат қилишлари керак, давлат зўрлик ва зулм мажмуидан иборат бўлиб, қулдор учун зарур бўлган шароитни яратишдан иборат.

Афлотун таълимотини биринчи бўлиб танқид қилган унинг ватандоши Арасту (Аристотель мил. авв. 384-322 йиллар)дир. Арасту асарларидан «Метофизика», «Физика», «Жон тўғрисида», «Аналитика «Категориялар», «Этика», Сиёсат», «Риторика ва бошқа асарлари бизгача етиб келган. Арасту Афлотуннинг ғоялар дунёсини асоссиз деб, – ғоялар билан нарсалар ўртасида ҳеч қандай фарқ йўқ, – деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, моддий олам абадий ва объектив характерга эга бўлиб, ҳеч қандай Афлотун «ғоя»сига муҳтож эмас,-деб таъкидлаб, моддий дунёнинг объектив мавжудлигини эътироф этади. Ҳамма нарсанинг асосида материя ётади, нарсалар материя ва шаклдан пайдо бўлади. Ҳар бир нарса шаклланган материядир ва шакл борлиқнинг моҳиятидир. Материянинг ўзида ривожланишнинг фақат имконияти бор, холос, у шакллантиришга муҳтождир. Шакл туфайлигина материя имкониятдан воқеликка айланади. Ҳақиқий борлиқ материя ва шаклнинг бирлигидир. Булар бир-бирига ўтиб туради, шаклсиз материя йўқ. Демак, шакл ва материя тушунчалари нисбий характерга эга.

Арастунинг фикрича, дунёда тўрт хил сабаб бордир:

- 1) моддий сабаб ёки материя (масалан, уй бунёд этиш учун зарур бўлган қурилиш материаллари);
- 2) шакли сабаб ёки шакл (уй тузилиши);
- 3) вужудга келтирувчи сабаб (уй қурувчи бинокорлик санъати);
- 4) сўнгги сабаб ёки мақсад (битказилган бино).

У қадимги дунёдаги содда диалектик фикрни энг ёрқин ифодалаган мутафаккирлардан бири бўлиб, табиатни онгли равишда, ўзгаришда, ривожланишда деб қарайди ва буни у материянинг шаклга эга бўлиш жараёни, имкониятни воқеликка айлана бориши деб тушунади. Унинг таълимотида диалектикага зид фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, материя пассив, шакл эса актив бўлиб, нарсани нарса қилувчидир дейди. Унинг бу фикрлари идеализм томон оғишини англатади. У шаклнинг активлиги ҳақида гапириб, ҳамма шаклларнинг шакли-худонинг, дунёвий рухнинг, дастлабки турткининг ижоди ролидир,-деб таъкидлайди. Бу масалада у Платонга яқин эди.

Арасту ўзининг билиш назариясида Демокрит тарафдори бўлиб, унингча, моддий дунё билишнинг, сезгиларнинг, тажрибанинг асосидир. Сезгилар бизга айрим аниқ, нарсалар ҳақида билим

берсалар, ақлимиз эса умумлаштирилган билимлар беришга қодир, деб таъкидлайди. Шунингдек, Арасту мантиқ фанининг барча муҳим масалаларини ишлаб чиқади ва мантиқ билиш учун зарур бўлган тафаккур шакллари ҳамда исботлаш тўғрисидаги фандир, деб ёзади, Унинг фикрича, фикрлар боғлиқлиги мавжуд объектив олам ҳодисалари боғланишларининг инъикосидир.

Арасту категориялар, тушунчалар, мулоҳаза ва хулосалар тўғрисидаги таълимотларни кашф этади ва фалсафа тарихида биринчи бўлиб категориялар тизимини ишлаб беради. Шунинг билан бирга у категорияларнинг бир-бири билан алоқадорлигини, бир-бирига ўтишини исботлаб беради. Арасту қадимги юнон файласуфлари орасидаги энг етук олим сифатида жамиятга оид масалалар ҳақида ҳам муҳим фикрлар билдирган.

Қадимги Юнонстоннинг машҳур файласуфларидан яна бири Эпикур бўлиб, (мил.авв. 341-270 йиллар) Демокритнинг атомистик назариясини ривожлантиради. Демокрит асосан атомларнинг шакл ва миқдор жиҳатдан фарқини таъкидлаган бўлса, Эпикур эса уларнинг ҳажми ва оғирлиги жиҳатдан фарқини таъкидлайди ва атомистик материализмни яна бир қадам илгари суради. Эпикур таълимотича, атомлар доим бўшлиқда ҳаракат қилади, ҳаракат эса мангудир. Атомлар оғир бўлганидан ҳамма вақт пастга томон тўғри ҳаракат қилади. Бундан ташқари улар ўзаро тўқнашув оқибатида тўғри йўлдан чекиниб ён томонга ҳам ҳаракат қилиши мумкин.

Эпикур олам чексиз, сон-саноксиз бўлиб, баъзилари биз яшаётган дунёга ўхшайди, баъзилари эса ўхшамайди, деб таъкидлайди. У диннинг ашаддий душмани бўлиб, Худо ҳақидаги турли фикрларни пуч деб ҳисоблайди.

Афинанинг буюк файласуфи Сукрот (Сократ мил. авв. 470-399 йиллар) аввало суфийлар шогирди бўлиб, кейинчалик уларнинг асосий нуқтаи назарларини танқид қилади. Сукрот тадқиқотлари марказида инсон ҳаёти, унинг жамиятдаги ўрни ва мақсади ҳамда адолатли ижтимоий тузум муаммоси туради. Фалсафа одамларга эзгулик билан ёвузликни англаб олишида ёрдам бериши керак, – деб таъкидлайди.

Умуман Қадимги Юнонистонда фан, адабиёт ва санъат ривожланиши билан жуда ноёб фалсафий фикрлар, мактаблар, оқимлар юзага келди. Юнон фалсафаси жаҳон цивилизациясида алоҳида ўз ўрни ва мавқеига эга бўлиб, дунёга танилган файласуфларни етказиб берди.

Қадимги юнон сиёсий мустақилликни кўлдан бергач, фалсафанинг ривожланиш жараёни Римга ўтади. Энди Қадимги Римда фалсафий фикрларнинг ривожланишини кўриб чиқамиз.

Қадимги даврда Юнонистондан кейин фалсафий фикрлар ривожланган илғор мамлакатлардан бири Рим эди. Римда сиёсий ва мафкуравий соҳаларда демократия билан аристократия ўртасида кескин кураш шароитида қулдорлар синфи демократия тарафдори энг йирик тиббиётшунос олим, шоир ва файласуф-материалист Лукреций Тит Кар (мил. олд. 99-55 йилларда яшаган) материализми вужудга келди. Лукреций материализми Демокрит, Эпикур, атомистик материализмнинг такомили ва қадимги Рим фалсафасининг энг йирик ютуғи эди.

Лукреций ўзининг материалистик қарашларини шеърий шаклда, асосан ўзининг «Буюмларнинг табиати номли поэмасида батафсил баён этади. Унинг таълимотича, оламда жисм ва бўш фазодан бошқа ҳеч нарса йўқ. Олам ундаги барча нарса ва ҳодисалар атомлардан иборат. Атомлар материянинг мангу бўлинмас, бузилмас, майда ҳаракатчан заррачалари бўлиб, улар ҳажм, шакл ва оғирликка эга. Унинг фикрича, материя ҳаракатсиз бўлмайди. Атомлар уч хил ҳаракат қилади:

- 1) туртки натижасида вужудга келган ҳаракатлар;
- 2) оғирлик натижасида юқоридан пастга ҳаракат;
- 3) атомларнинг ўз-ўзига тўғри йўлдан чекиниши.

Ҳаракат манбаи худо эмас, балки материядир. Атомнинг ўз-ўзидан ҳаракати тўғрисидаги Лукреций мулоҳазасида диалектиканинг элементи мавжудлиги шубҳасиздир.

Лукреций табиатни материалистик асосда изоҳлаб табиатдаги ҳамма ҳодисалар атомлар ҳаракати ва ўзгариши оқибатида вужудга келади, – деб таъкидлайди. Чексиз атомлар ўзларининг мангу ҳаракатлари натижасида бир-бирлари билан қўшилиб, янги-янги дунёларни вужудга келтиради.

Лукреций таълимотидаги энг буюк ютуқларидан бири материянинг, атомларнинг сақланиш қонуни тўғрисидаги фикрлардир. Унингча, материя мангу, ҳеч нарса йўқдан бор бўлмайди, материя атомларининг миқдори ўзгармас ва мангу сақланади.

Лукреций таълимотининг яна бир ютуғи унинг макон ва замон тўғрисидаги фикридир. Макон ва замон нарсалар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг борлиқ шаклидир. Унинг фикрича, макон атом ва предметлар эгаллаган ўриндан иборат. Замон – нарса ва

ҳодисаларнинг ҳаракати тинчлиги, ўтмиши ва келажаги билан боғлиқ.

Лукреций билиш назарияси ҳам муҳим аҳамият касб этиб, моддий оламни билиш мумкинлигини эътироф этади. Унингча, билишнинг мақсади буюмларнинг табиати билан танишиш, кишиларни олам тўғрисидаги диний тасаввурлардан қутқаришдир»

Лукреций таълимотига зид келувчи ғояларни танқид қилиб Плотин (мил. авв. 270-204 йиллар) Римда ўзининг фалсафий мактабини яратади. Плотин бутун борлиқнинг асоси ва манбаи деб ягона илоҳий кучни – Худони ҳисоблайди, қолган нарсалар шу илоҳий кучнинг бирин-кетин оқишининг (эманациясининг) натижасидир. Унинг фикрича, Қуёш ўзидан нур чиқаргани каби илоҳий (Худо) ҳам ўзидан коинотнинг борлиғини чиқариб юборади, бунга рух, материя ҳам киради. Инсон жон ва тана бирлигидан иборат. Инсон ҳаётининг олий мақсади – ўз жонининг илоҳий куч (Худо) билан қўшилишига эришувидир. Киши бунга экстаз ҳолатда эришади, бу ҳолатда кишининг жони, руҳи ҳисси дунёдан ва танадан холос бўлади.

Қадимги Бобил ва Мисрда, Ҳиндистон ва Хитойда, Юнонистон ва Римда вужудга келган фалсафий қарашлар, ғоялар, билимлар улар қандай шаклларда бўлмасин, ўзидан кейинги Шарқ ва Ғарбий Европа мамлакатларининг фан ва маданияти ривожланишига катта таъсирлар кўрсатади.

2-§. Ўрта асрлар ва янги давр Европа фалсафаси

Европада Қадимги Юнон ва Римдан ўрта асрлар фалсафасигача, яъни милоддан олдинги I асрдан милоднинг XIV асригача, бир ярим минг йил давомида бир қанча оқимлар пайдо бўлди ва амал қилди. Бу давр фалсафасида икки хил жараённи кўриш мумкин: 1) Христианликнинг шаклланиб давлат дини ва мафқурасига айланиши; 2) ўрта асрларга келиб инквизициянинг устувор йўналишига айланиши.

Фалсафада скептицизм, агностицизм, неоплатонизм каби идеалистик оқимлар ривожлана бошлади. Феодолизм ва черковнинг расмий дунёқараши сифатида теология ва схоластик фалсафа ўрта аср давомида ҳукмронлик қилди.

Скептицизм – юнонча разм солиб қаровчи, танқид қилувчи деган маънони англатади. Фалсафий маънода объектив ҳақиқатга эришиш мумкинлигига шубҳа билан қаровчи таълимот.

Агностицизм – моддий оламни билиш мумкинлигини инкор этувчи йўналиш. Унинг асосчилари инглиз файласуфи Д.Юм ва немис файласуфи И.Кант ҳисобланади.

Неоплатонизм – III–IV асрларда Рим империясида бўлган диний-мистик фалсафий оқим бўлиб, Афлотуннинг ғоялар дунёси ҳақидаги таълимотни ривожлантиради. Теология – илоҳиёт ва худо ҳақидаги таълимотдир. Схоластика – лотинча (мактаб маъносини англатади) христиан динини ҳимоя қилувчи фалсафий йўналиш.

Патристика – II–VIII асрлардаги христиан мутафаккирларининг диний-фалсафий ва сиёсий-социологик доктринасини ифодаловчи тушунчадир.

Феодализм схоластик фалсафасида икки асосий оқим – илғор динига қарши номинализм ва динни ҳимоя қилувчи реализм ўртасида кескин кураш давом этди. Бу 2 оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи – умумий тушунчалар «Универсалиялар»нинг моҳияти масаласи эди. Реализм вакиллари Ансельм Кентерберинский (1033-1109), Иоан Эруген Скот (815-877), Фома Аквинский (1225-1274). Улар фикрича, умумий тушунчалар – «универсалиялар» реал мавжуд бўлиб, улар мустақил ғоявий моҳият сифатида предметларга, кишиларга нисбатан бирламчидир. Моддий оламнинг предметлари эса иккиламчи, умумий тушунчаларнинг шаклий ифодасидир деб таъкидлашади.

Ўрта аср диний схоластик фалсафасининг энг кўзга кўринган вакилларида бири Ф.Аквинский эди. У шаклни бирламчи, бошланғич ва фаол ижод кучи деб, моддий предметларни эса, унинг ижодий маҳсули ва пассив куч деб таъкидлайди. Аквинский таълимотича, дунёда турли шакллар бор, жон ҳам шу шакллардан биридир, шаклларнинг шакли эса – худодир. Унингча, жон бирламчи ва ўлмас бўлиб, тана эса жондан ажралиш билан ҳалок бўлади.

Ф.Аквинский умумий тушунча масаласида ақлни иккига бўлади: 1) табиатдан ташқари ақл ёки «худо ақли»; 2) табиий ақл ёки киши ақли. «Худо ақли»даги умумий тушунчани бирламчи, табиий ақлни эса иккиламчи деб билади.

Номинализм вакиллари: Иоан Росцелин (1265-1318), Дунс Скотт (1266-1308), Уильям Оккам (1285-1349). Уларнинг фикрича, табиатдаги якка-якка предмет, ҳодисалар уларнинг хусусиятлари реал ва объектив равишда мавжуддир, умумий тушунчалар эса

иккиламчи, предметларнинг номи табиат ва ундаги предметлар бўлмаганида эди, уларнинг умумий, муҳим томонларининг инъикоси бўлган тушунчалар ҳам бўлмаган бўлур эди.

Реализм вакилларининг фалсафий қарашлари идеализмга яқин бўлса, номинализм тарафдорларининг қарашлари эса материализмга яқиндир.

Уйғониш даври фалсафаси. XIV-XVI асрлар Ғарбий Европада уйғониш даври ҳисобланиб, табиий фанлар соҳасида кашфиётларга бой даврни ўз ичига олади. Намояндалари Николай Коперник (1473-1543), Жордано Бруно (1548-1600), Галилео Галилей (1564-1642), Николай Кузанский (1401-1464).

Н.Коперник фалсафа ва фан ривожланишига энг катта қисса қўшган Уйғониш даврининг мутафаккирларидан бири поляк олимидир. Н.Коперник ўзининг фанда туб ўзгариш ясаган гелиоцентрик таълимоти билан машҳур бўлган. ўзининг «Осмон жисмларининг гир айланиши» номли асарида ўз давригача ҳақиқат ҳисобланиб келган, геоцентрик назарияни рад этиб гелиоцентрик назарияни кашф қилади. Унинг таълимотича, инсонлар томонидан кузатиладиган Қуёш ва юлдузларнинг ҳаракатлари аслида Ернинг ўз ўқи атрофида кундалик айланишидан иборат. Бизнинг планетамизнинг маркази Ер эмас Қуёшдир. Коперникнинг буюк кашфиёти дунёга теологик қарашга зарба бериб. Табиатшуносликда тўнтариш ясади.

Коперникнинг гелиоцентрик назариясидан чуқур илмий хулоса чиқарган мутафаккирлардан бири Жордано Брунодир. У гелиоцентрик назарияни ҳимоя қилиш ва тарғиб қилиш билан чекланиб қолмай, табиатшунослик тажрибаларини ҳисобга орлиб, бир неча муҳим назарий хулосалар қиладики, улар фалсафани янада бойитади. Унинг таълимотига кўра моддий олам бирламчи бўлиб, онг иккиламчидир ва моддий олам мангу, у ҳеч қандай худо томонидан яратилган эмас, бордан йўқ, йўқдан бор бўлмайди, у сўнгсиз ва чексиз, моддий олам чексиз турларда ифода этилади, лекин бу чексиз предмет ва ҳодисалар бир-бири билан ўзаро алоқада, бирликдадир. Бруно таълимотида, Қуёш системасидан ташқари яна саноксиз дунёлар, сайёралар мавжуд, бу дунё бепоён моддий оламнинг кичик бир қисмидир.

Галилео Галилей таълимотича, оламдаги барча нарса ва ҳодисалар моддий асосга эга, олам бениҳоя, материя абадий, табиат

ягона бўлиб, механика қонунларига бўйсунди. Кузатиш, тажриба табиатни билишнинг бошланғич нуқтасидир. Ҳодисалар ички заруратини билиш эса, билимнинг олий босқичимдир, деб ҳисоблайди.

Уйғониш даврида Европа фалсафасининг ривожланишига катта қисса қўшган немис олимларидан бири Н.Кузанскийдир. Унинг таълимотича, Худо ҳамма нарсаларда мавжуд, шунингдек, Ҳамма нарсалар Худода мавжуд. Энг олий ҳақиқатларни билиш, схоластик фикрлаш билан эмас, балки, тажриба асосида амалга ошади. У билиш назариясининг ривожланишига катта қисса қўшади.

Янги даврда фалсафий тафаккур. XVI-XVIII асрлар Фарбий Европа тараққиётида янги давр ҳисобланади. Табиат фанларининг янада ривожланган даврга тўғри келади. Математика ва механика фанлари ривожланади. Янги давр фалсафаси номоёндалари: Френсис Бэкон (1561-1626), Томас Гоббс (1588-1679), Рене Декарт (1569-1650), Бенедикт Спиноза (1631-1677) Жорж Беркли (1685-1753), Давид Юм (1711-1776). Бу мутафаккирлардан айримларининг фалсафий қарашларига тўхталиб ўтамиз.

Френсис Бэкон (1561-1626), Томас Гоббс (1588-1679), Рене Декарт (1569-1650), Бенедикт Спиноза (1631-1677), Жорж Беркли (1685-1753), Дэвид Юм (1711-1776).

Бэкон янги давр эмпирик инглиз материализмининг асосчидир. Табиатни билиш манбаи – тажрибадир. Чунки сезги орқали олам, ҳақидаги йиғилган далилларни тажриба орқали текшириш, аниқлаш, камчиликларни бартараф этиш зарур.

Бэконнинг энг катта хизмати – индуктив билиш методини ишлаб чиқишидир. Бэконнинг индуктив методи табиатни тажриба асосида билишга қаратилган метод бўлиб, унинг моҳияти: 1) далилларни кузатадиган; 2) уларни системалаштириш ва турларга бўлишдан; 3) уларни кераксиз далиллардан тозалашдан; 4) воқеаларни таркибий қисмларга бўлишдан; 5) далилларни тажрибада текшириб чиқишдан; 6) далилларни умумлаштиришдан иборат.

Чекланганлиги: 1) тафаккурнинг билиш жараёнидаги аҳамиятини етарли даражада тушунмаганлигида; 2) билишда диалектикани инкор этишида.

Рационалистик оқимнинг асосчиси француз мутафаккири **Рене Декарт**. Унинг таълимотича, билишнинг бирдан бир илмий методи – рационализмга асосланган дедуктив методдир. «Метод тўғрисида мулоҳазалар» асарида билиш усулини қуйидаги қоидаларга асосланиши зарурлигини кўрсатади:

1) ҳақиқат деб фақат ақл нуқтаи назаридан аниқ, равшан ва шубҳасиз бўлган назарий хулосаларни қабул қилиш мумкин;

2) ҳар бир мураккаб муаммо ёки вазифани унинг таркибий қисми бўлган айрим муаммо ёки вазифаларга бўлиш лозим;

3) методик равишда маълум ва исбот қилинмайдиган номаълумга ва исбот қилинмаганга ўтиб бориш лозим;

4) тадқиқотнинг мантиқий ҳалқаларидан бирортаси ҳам тушиб қолмаслиги лозим.

Демак билишнинг бирдан бир манбаи ва билишимизнинг ҳақиқатлилик ўлчови ҳам тафаккурдир.

Декарт фалсафаси дуалистик фалсафа. Оламнинг асосида бири-биридан мустақил икки субстанция ётади. Биринчиси – «фикрловчи субстанция» (худо), иккинчиси – моддий субстанциядир.

«Мен фикрлайман – демак: мавжудман» деган мазкур тезисни илгари сурди.

Унинг таълимотини Томас Гоббс такомиллаштирган ва ривожлантирган. У моддийликни асосий субстанция деб ҳисоблаган, материянинг абадийлиги, ҳаракатнинг эса механик тарзда амалга ошишининг тарафдори бўлган олимдир. У математик сифатида борлиқнинг намоён бўлишини геометрия фани нуқтаи назаридан тушунтирган. Билиш назариясида Гоббс кўпроқ эмпирик жиҳатларга ўз эътиборини қаратган, сезгиларнинг билимлар ҳосил қилиш жараёнидаги аҳамиятини таҳлил қилган.

Инглиз фалсафасида Жон Локк қарашлари алоҳида ўрин тутади. У тажрибани билишнинг асосий манбаи, деб ҳисоблайди. Бунда ички ва ташқи тажриба ажратиб кўрсатилади. Унинг фикрича, билиш табиат ва инсон ўртасидаги муносабатлардан иборат бўлиб, ҳақиқатлар эса кишиларнинг бу жараёнда ҳосил қилган тушунчалари, ғоялари ва хулосаларининг оламга мос келишидан иборатдир.

Немис классик фалсафаси. Иммануил Кант (1724-1804). Кант психологик таълимотида ўша даврда мавжуд бўлган метафизикани инкор этади. Қуёш системаси космик фазодаги бошланғич катта туманликдан, унинг доимий айланма ҳаракати оқибатидан келиб чиққан биринчи туртки эмас, балки материядаги ички зиддият – ўзаро тортишиш ва итариш зиддияти бунга сабабдир. Қуёш системаси ва ер ҳам тарихий тараққиётнинг меваси.

Кант фалсафий таълимотининг энг асосий моҳияти унинг машҳур «нарсалар ўзида» деган тезисида яққол намоён бўлади.

Кантнинг таълимотича, билишнинг зарурий шароитлари инсон тафаккурининг ўзида жамланган ва билишнинг асосини ташкил этади. Шунинг учун Кантнинг нарсалар ҳақида бизда шаклланган тасаввурларидан, алоҳида нарсаларнинг мавжудлигини фарклаган. Биз дунёни ўз ҳолича билмаймиз, аксинча ўзимизнинг тасаввуримиз доирасида фаҳмлаймиз. Бизнинг билишимизга эса тажрибамизда учраган ҳодисаларгина маълум. «Ўз ҳолича мавжуд бўлган нарсалар» бизнинг онгимизда тартибсиз хаотик равишда таъсир қилади. Тафаккуримиз таъсирида эса бу тартибсиз таъсирларни муайян бир тизимга келтирамиз. Биз табиат қонунлари деб тасаввур қилган ҳолатимиз ҳақиқатда табиатни ҳаракатга келтирувчи қонунлар эмас, аксинча тафаккуримизнинг маҳсули (биз шундай деб фараз қиламиз ва бу боғлиқлик)ни келтириб чиқаришга ҳаракат қиламиз. Аслида нарсаларнинг моҳияти уларнинг ўзларидир. Уларни мутлақ охиригача билиб бўлмайди. Кант инсон билиши чегараларининг алоҳида ахлоқий негизини ҳам кўрган. Унинг фикрича, агар инсон ҳамма нарсани охиригача билганда, унда виждон, инсоф, бурч деган аломатларнинг аҳамияти ҳам қолмас эди. Кант агностицизмнинг моҳияти ҳам ана шундан иборат. Лекин, Кантнинг хизмати шундаки, у метафизика ҳукмрон бўлган шароитда қарама-қаршилиқлар муаммосини кўндаланг кўяди. Кант оқилона фикрга диалектика характерли эканлигини яхши тушунди. У формал мантикни танқид қилди.

Немис мумтоз фалсафасининг энг йирик вакили *Г. Гегель* (1770-1831) эди. Диалектикани идеалистик асосда тарғиб қилишнинг энг юқори чўққиси Гегель фалсафасида эришилди. Гегелда диалектика воқеликнинг барча соҳаларини мутлақ ғоядан табиатга ва ундан тарихий жараёнларга ўтишни ўз ичига олади.

Гегель диалектикасида ҳаракатнинг умумий шакллари тасаввур қилинган. Диалектика учга бўлинади: борлиқ, моҳият, тушунча. Борлиқ – фикрнинг энг дастлабки ва мавҳумий шакли бўлиб, сифат, микдор ва меъёр тушунчаларида конкретлашади. Борлиқни охиригача кўриб чиқиб, унинг ўзида ўзига-ўзи қарши турувчи ва инъикос ҳолат моҳият категориясини юзага келтиришни таъкидлайди. Гўёки борлиқнинг борлиққа инъикоси моҳиятни келтириб чиқаради. Моҳият билан ҳодисанинг синтези воқелик категориясини келтириб чиқаради. Лекин моҳият борлиқдан ажралган ҳолда бўла олмайди. ўзида борлиқни ҳам, моҳиятни ҳам

бирлаштирувчи диалектиканинг кейинги босқичини Гегель тушунча деб билган.

Шундай қилиб, ривожланиш мавҳумликдан конкретликка ходисаларнинг ички зиддиятини ҳал қилиниши асосида улар сифатининг бир ҳолдан иккинчи ҳолатга ўтиши экан. Бу ҳолда ривожланишнинг ўзи «мутлақ руҳ»нинг борлиқдан моҳиятга, моҳиятдан тушунчага борувчи босқичма-босқич ривожланишидир. Гегел объектив идеалист сифатида айнан тушунчада борлиқ ва моҳиятнинг энг юқори чўққиси деб билган. Тушунча Гегелда ҳам субъект, ҳам объект ва мутлақ ғоя ҳамдир.

Гегелнинг фикрича, ривожланишнинг ҳар бир босқичи ўз принципига эга, яъни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш, рефлексия (инъикос) ва ички ривожланиш. Ривожланишнинг шу йўлида илмий тафаккур ва фалсафий категориялар тизимининг барча босқичларининг диалектикаси ифодаланади, яъни сифат, миқдор, меъёр, моҳият ва ходиса, айният ва тафовут, сабаб ва оқибат, тасодиф ва зарурият, имконият, воқелик ва ҳоказо. Гегель диалектикасининг модели сифатида объектив реаллик эмас, уни инъикос этувчи тафаккур намоён бўлади. Гегель таъкидига кўра – дунёда содир бўлаётган барча ходисалар объектив реалликда эмас, балки ғояларда ифодаланади.

Гегель диалектикаси қанчалик қимматли бўлмасин, у чекланган эди. Чунки у оламнинг ва билишнинг тараққиёти тугалланган деб ҳисобларди, унда тараққиёт ғояси фақат руҳий-ғоявий ходисаларга жорий этилган. Бир қанча мантиқий категорияларни ривожлан-тиришда схемалаштирилган, чунончи, триада ва сунъийлик, ясамавийлик бўлган; диалектик схемалари тор, биқик бўлган; диалектикадан илмий, изчил ижтимоий хулосалар чиқарилмаган.

Шуни айтиш керакки, Гегель фалсафасининг характерли хусусияти – бу унинг реакцион идеалистик фалсафий тизими билан илғор диалектик услуб ўртасидаги қарама-қаршилик бўлган.

Гегель фалсафаси атрофида турли фалсафий мактаблар ва оқимлар вужудга келди. Шулардан бири марксистик таълимот. Асосчилари: К.Маркс (1818-1883), Ф.Энгельс (1820-1895). Материалистик жиҳат ва атеистик тамойиллар устувор бўлган. Қарама-қаршиликларнинг кураши тамойили мутлақлаштирилган ўз таълимотини ишлаб чиқади. Шунингдек, хилма-хил фалсафий йўналишлар вужудга келди ва бугунги кунда фаолият кўрсатмоқда. Энди фалсафий таълимотлар тарихида ўз ўрнига эга бўлган фалсафий оқимлар тўғрисида сўз юритамиз.

3-§. Ҳозирги замон фалсафаси, унинг асосий оқимлари

Маълумки, ҳамма замонларда ҳам фалсафа ўз даврининг долзарб муаммоларини қал этиш йўллари топишга ҳаракат қилган. XX асрга келиб инсоният фан ва техника тараққиёти соҳасида улкан ютуқларни қўлга киритди. Лекин шу билан бирга, айнан ушбу аср ижтимоий силсилалар, иккита жаҳон уруши, экологик инқироз, оғир йўқотишлар даври ҳам бўлди. Бу эса фалсафий фикр тараққиётида ўз аксини топди, унинг турли йўналиш ва оқимлари шуғулланган муаммоларнинг салмоғи, мақсад-муддаосини аниқ белгилади. Бунинг натижаси сифатида, ҳозирги давр фалсафасида ниҳоятда хилма-хил оқим ва йўналишлар мавжуд. ўз навбатида, бу илм-фан ва амалиётнинг ҳамда XIX асрнинг иккинчи ярми ва ҳозиргача бўлган фалсафа илми ривожининг асосий хусусиятларини белгилайди.

Анъанавий фалсафада, турли ғоявий тизимларга бўлинишига қарамай, муҳим муаммоларни қал этишда маълум бир умумийлик мавжуд эди. Ҳозирги замон фалсафасида аксинча, фалсафий муаммоларнинг кўп хиллиги ва ўзига хослиги, турли – туманлиги, улар асосида фалсафий оқимларнинг мустақил йўналиш сифатида шаклланганлигини яққол кўзга ташланади.

Бугунги кунга келиб кўпгина фалсафий оқимлар ўзларининг анъанавий фалсафага алоқадор эканликларини ҳамда улардан фарқ қилишларини таъкидлаш мақсадида номларига «нео» янги, замонавийлашган деган маънони англлатувчи қўшимчани қўшганлар. Қўйида шу йўналишлардан баъзиларини кўриб чиқамиз.

Фаннинг жамият ҳаётидаги ўрнини белгилаш ва унга нисбатан қараб, замонавий фалсафий таълимотларни асосан икки йўналишга ажратиш мумкин. а) **сциентизм** (лот. scientia – фан) яъни фан мавжуд барча ижтимоий муаммоларни қал этиши мумкинлигини, илм-фан тараққиётнинг доимий ижобийлигини асословчи фалсафий қараш. б) **антисциентизм** – фан тараққиёти жамият ҳаётига салбий таъсир кўрсатишни асословчи фалсафий қараш.

Неотомизм – XX асрдаги энг йирик диний-фалсафий оқим бўлиб, у ўрта асрлардаги Ф.Аквинскийнинг таълимотини қайтадан тиклади. Ф.Аквинскийнинг янги, замонавий таълимоти, демакдир. Бу таълимотга кўра, илм ва эътиқод ўртасида тўла мувофиқлик, уйғунлик бор. Улар бир-бирини тўлдириб туради, ҳар иккинчи ҳам

Худо томонидан берилган ҳақиқат. Бу таълимотга кўра худонинг мавжудлигини фалсафа турли мантиқий усуллар орқали исбот қилиши лозим. Фалсафанинг вазифаси динга хизмат қилишдан иборатдир.

Неокантчилик – И.Кант ўз даврида қўйган илмий билишнинг умумийлиги ва зарурияти ҳақидаги ҳамда тажрибавий ақл ҳақидаги муаммоларни таҳлил этадилар. Бу таълимотга кўра, инсон дунёга бир марта келади, шунинг учун ҳар бир инсоннинг ҳаёти ўзи учун энг олий мақсаддир. Шунинг учун инсон ҳаётидан кимдир ўз мақсадларини амалга ошириш учун восита сифатида фойдаланиши мумкин эмас. Эркин мавжудот деганда, Кант издошлари ўзи хоҳлаган ишларини қилувчи кишини эмас, балки жамоатчилик манфаатига қарши юрмайдиган, унга зид иш қилмайдиган, аммо ўз ҳақ-ҳуқуқларини яхши биладиган инсонни назарда тутди.

Неопозитивизм – оқимининг йирик намояндалари Карнап, Айер, Рассел, Витгенштейн ва бошқалар. Тарафдорлари фалсафа аниқ фанлар тараққиётисиз мавжуд бўла олмайди. Фалсафа – объектив реалликни эмас, балки аниқ фанлар қилаётган илмий, яъни ижобий (позитив) хулосаларни ўрганиб, таҳлил қилиб, уларни мантиқан бир тартибга, системага солиш керак.

Структурализм – асосий вакиллари Леви Стросс ва Фуко. Билишда структуравий усулнинг аҳамиятини мутлақлаштиради. Бу оқим тарафдорлари нарса ва ҳодисаларнинг структурасини билиш унинг объектив моҳиятини билиш демакдир, деб ҳисоблашади.

Герменевтика – қадимги юнон афсоналаридаги Худоларнинг хоҳиш ва иродасини инсониятга тушунтириб бериш учун ерга юборилган элчиси Гермес номи билан аталади. Герменевтика – тушуниш, тушунтириш, таҳлил этиш ғояларига асосий диққатни қаратади. Фалсафанинг асосий вазифаси ҳаётнинг маъносини, моҳиятини кишилар ўртасидаги мулоқотдан қидиришдан иборат, деб таъкидлашади. Мулоқот жараёнида маданий, тарихий ва илмий қадриятлар яратилади. Шунинг учун фалсафанинг асосий вазифаси ҳаётнинг маъносини, моҳиятини кишилар ўртасидаги мулоқотдан қидиришдан иборатдир.

Экзистенциал фалсафа – том маънода мавжуд бўлмоқ, демакдир. Экзистенциализм вакиллари асосан икки йўналишга бўлинади. Бири дунёвий (Хайдегер, Сартр, Камю) ва иккинчиси диний (Ясперс, Марсель) бўлиб, бундай бўлиниш нисбийдир. Бу фалсафий йўналиш ниҳоятда хилма-хил йўналишдаги таълимотларни

инсоннинг маънавий дунёси, инсон тақдири, эркинлиги ғоялари асосида умумлаштиради.

Хайдегер, Сартр, Камюлаврнинг таълимотига кўра, инсон ўзининг яратиш жараёнини ўзи эркин амалга оширади. Инсоният олдида улкан имкониятлар мавжуд бўлиб, улардан қайси бирини танлашда у эркиндир. Демак, инсон ўз моҳиятини ўзи эркин белгилайди, унинг ким бўлиб етишиши фақат унинг ўзига боғлиқ. Эркинлик инсоннинг ўзи томонидан яратиладиган ички руҳий ҳолати тарзида талқин этилади. Инсонга берилган имкониятларни танлаш ниҳоятда масъулиятлидир, чунки бунда инсон ўзи, бошқаларни ҳамда уни ўраб турган оламни ҳам қайта яратади.

Диний экзистенциализм вакиллари Ясперс ва Марсель фикрича, инсон ўз эркин фаолияти давомида Худога қараб унга етишиш учун, камолот томон ҳаракат қилади.

Прагматизм – юнонча «прагматос» сўзидан олинган бўлиб, «иш», «хатти-ҳаракат» деган маъноларини англатади. Йирик намояндалари Ч.Пирс, У.Джемс, Ж.Дьюи ва бошқалар. Прагматизм фойдали фаолиятга ундовчи, «фойдага» қандай қилиб эришиш йўллари ва усуллари ҳақида мулоҳаза юритувчи таълимотдир. Бу фалсафий йўналишнинг мақсади инсонга оламда ўз ўрнини топишга ёрдам беришдан иборатдир.

Прагматизм фалсафий оқим сифатида АҚШда XIX асрнинг 70-йилларида ва XX асрнинг иккинчи жаҳон урушигача бўлган даврида мамлакатнинг маънавий ҳаётига салмоқли таъсир кўрсатди. Прагматизм фалсафаси ҳозирги кунга қадар ҳам АҚШ, Канада, Англия, Австралия университетларида ўрганилади.

Прагматизм – анъанавий классик фалсафага қарама-қарши ўлароқ инсон ҳаракати, фаолияти муаммосига янгича қарашни таклиф қилди. Фаолият бу инсон ҳаётининг асосини ташкил қилади, ҳолбуки шундай экан уни амалга оширишда унинг онгида қандай ўзгаришлар содир бўлади. Фаолият мақсадга мувофиқ онгли ҳаракатдир. ўша онгли ҳаракатнинг механизми, фикрлаш тартиби қандай деган савол туғилади. Бу масалада прагматизмнинг бошқа фалсафадан фарқи шундаки, билиш фаолиятини ташқи объектив воқеликка нисбатан қарашга қарши чиқади. Бу борда унинг ўрнига киши ички руҳий фаолиятига эътибор қаратишни тавсия қилади. Пирс энг аввало билим ҳақида эмас, балки ишонч, эътиқод ҳақида гапириш лозим дейди. Билишга қарши билмаслик ётган бўлса, Пирсда ишонч-эътиқодга қарши шубҳани кўяди. Шубҳада инсон

ҳаракатидаги собитқадамлик йўқолади. Демак, Пирс олдинги фалсафий қарашлардан фарқли ўлароқ билиш жараёни билмасликдан билишга эмас, аксинча шубҳадан ишончга, эътиқодга бориш деб ҳисоблайди. Эътиқод деганда ҳам субъектив ишонч эмас, балки жамоа томонидан тан олинган ижтимоий эътиқод ҳақида гап боради. Демак, Пирсинг фикрича, бу ҳамма томонидан тан олинган ва ҳамма учун мажбурий бўлган ишончдир, эътиқоддир.

Беркли фалсафасида «мавжуд бўлмоқ – демак идрок қилмоқдир» (ёки мавжуд бўлиш – идрокда мавжуд бўлмоқдир) дейилган бўлса, Пирсда эса бу ибора «мавжуд бўлмоқ» сўзидан озод этади. У борлик ҳақида унинг мавжудлиги ҳақида эмас, балки у ҳақидаги тушунчанинг мазмуни ва маъноси ҳақида гапиришни маъқул кўради.

Хуллас прагматизм учун характерли бўлган хусусият шундаки, у ёки бу объектлар ҳақидаги тушунчаларнинг маъноси ва аҳамияти улар келтириб чиқарган амалий натижалардан қидирилади. Пирсинг машҳур принципига биноан объект томонидан келтириб чиқарилган оқибат ҳақидаги тушунча мазкур объект ҳақидаги тушунчасидир. Пирс «амалий оқибат»лар деганда нимани назарда тутди. Биринчи навбатда, улар ҳиссий натижалар, яъни сезгилардир. Иккинчидан эса, улар тушунча томонидан келтирилиб чиқариладиган маълум амалий ҳаракатлардир.

Уильям Жеймс прагматизмни ҳақиқат назариясининг ўзига хос услуби сифатида қарайди. Услуб сифатидаги олинган прагматизм услуби, Жеймснинг таъкидлашича, ҳар хил назариялар ўргатувчи баҳсни муросага келтириш учун улардан келадиган фойдани таққослаб аниқлаш зарур. Жеймс бу ўринда материализм билан идеализм ўртасидаги курашни идеализм фойдасига ҳал қилди. Материалистик қараш бўйича дунёнинг бошланғич ва охириги нуқтасини топиш мумкин, яъни бошқача қилиб айтганда материализм инсоният тарихи чексиз эмаслиги, яъни замонлар келиб ҳаёт умуман йўқ бўлиб кетиши мумкинлигини таъкидлайди. Бу эса ҳеч қандай онгли ўйлайдиган киши учун маълум бўлмайди, бу билан келиша олмайди. Идеализм, унинг тасаввурида деизм институтларига охириги нуқтада ҳам келажакка интилишга руҳий куч беради, демак идеализм инсон келажagini, манфаатини ҳал қилар экан, модомики шундай экан идеализм таълимоти ҳақиқатдир.

Фалсафа тарихини ўрганиш бугунги кунда ўзининг муҳимлиги билан ажралиб туради. Чунки, бугунги кунда мавжуд фалсафий йўналиш ва мактаблар таълимотларидан тўғри хулосалар чиқариш ва тўғри йўналиш олиш давр талабидир. Шунингдек, ИИИ ходимларининг фалсафий билимларини ва дунёқарашини шакллантиришда катта аҳамият касб этади.

2-боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФАСИ ВА УНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ

1-§. Марказий Осиёда дастлабки ижтимоий-фалсафий ғоялар. Диний-фалсафий таълимотлар

Жаҳон фалсафаси тарихида Марказий Осиё халқлари фалсафий тафаккури ўзига хос алоҳида хусусиятларга эгадир. Унинг бу хусусиятлари Юнон, Миср, Ҳиндистон, Хитой фалсафаси сингари қадимийлиги билангина эмас, ўз тараққиётида аниқ фанлар соҳасидаги буюк тадқиқотларга асосланганлиги, шунингдек, Марказий Осиё маънавиятига кучли таъсир кўргазган диний-фалсафий ғоялардан озиқланганлиги билан ҳам белгиланади. Булардан ташқари қадимги замонларданок Марказий Осиё бўйлаб, жумладан ҳозирги Ўзбекистон ҳудудидан ўтган Буюк Ипак йўллари воситасида кечган савдо-сотик ва маданий алоқалар умуман илм-фан, жумладан фалсафа илми ривожига катта ҳисса қўшган. Халқимиз фалсафий тафаккурида ўз ифодасини топган бу омилларни ўрганиш, уларни таҳлил этиш диёримизда маданий ўсиш жараёнини, ўзлигимизни янада теранроқ англашимиз учун жуда муҳимдир.

Афсуски, халқимиз тарихининг кейинги бир ярим асрлик даврида бу ишни амалга оширишнинг иложи бўлмади. Ўзбекистон Республикаси мустақилликни қўлга киритгандан сўнггина умуман тарихимиз, жумладан маданият, илм-фан, кадриятларимиз теран ва объектив тарзда ўрганила бошланди. Мустақилликнинг ўтган йиллари давомида Президентимиз И.Каримов ташаббуси ва раҳнамолиги билан бу соҳада катта ишлар қилинди. Лекин булар ҳали ишимизнинг бошланиши. Олдимиздаги вазифалар кўлами эса ғоятда кенг ва сермазмундир. Бу соҳадаги изланишлар, тадқиқотлар, шубҳасиз, халқимиз фалсафий тафаккури даҳосини тобора равшанлаштиришга хизмат қилади.

Қадимги Турон, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тупроғида пайдо бўлган илк ижтимоий-фалсафий ғояларнинг илдизлари ғоятда узоқ тарих тумонати қатламларига сингиб кетгандир. Шунинг учун ҳам бу тарих ибтидосини аниқ-равшан белгилаш ғоят қийин, уни бизгача етиб келган оғзаки ривоятлар, узуқ-юлуқ ёзма ёдгорликлар, тарихий обидалар ёрдамида билиб олишимиз мумкин.

Қадим даврлардан бошлаб Марказий Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон замида деҳқончилик, чорвачилик, ҳунармандчилик халқ ҳаётида муҳим ўрин эгаллаган. Шунга боғлиқ равишда суғориш иншоотлари қуриш, тирикчилик учун зарур меҳнат қуроли ва асбоблари тайёрлаш каби дастлабки бунёдкорлик ҳаракатлари юзага келиб ривожлана бошлади. Шу билан бирга деҳқончилик майдонларини, суғориладиган водийларни четки қабилалар томонидан тортиб олиш каби хуружларига йўл бермаслик, уларга қарши кураш ҳаракатлари бошланади. Бу билан ватанпарварлик ҳиссиётининг дастлабки куртаклари юзага келади.

Қадимги даврнинг бу ва бошқа ғоя, хилма-хил ҳаёт тарзи ўша давр халқ ривоятларида, афсоналарда, эртакларда акс этмасдан қолмасди, албатта. Шунинг учун ҳам Марказий Осиё ижтимоий ғояларининг илк намуналари худди ана шу қадимий эртаклар, афсоналар, ривоятлар, халқ мақолларида ифодалангандир. Бу асарларда ҳалоллик, жасурлик, садоқат, ватанпарварлик, озодлик, мустақиллик каби ижтимоий ғоялар илгари сурилган. Халқ бу ғояларни эъзозлаб, уларга сиғинади, уларнинг жамият ҳаётида тантана қилишга умид боғлайди.

Ўша даврларда яратилган халқ оғзаки асарлари ичида Тумарис ва Широқ ҳақидаги дostonлар алоҳида ўринда туради. «Тумарис» қадимий аجدодларимиз орасида машҳур бўлган қаҳрамон аёллар ҳақидаги афсонadir. Dostonда ифодаланишича, Эрон шоҳи Кир Ўрта Осиёга ёвуз ният билан бостириб киради. Ўрта Осиё аҳолиси, айниқса Тумарис бошчилигидаги массагет қабилалари Кирга қарши қаттиқ курашиб, Кирни жанг майдонида ҳалок қиладилар. «Широқ» афсонаси эса тарихий воқеалар асосида тўқилган бўлиб, унда сак қабиласидан чиққан отбоқар Широқнинг жасорати, тадбиркорлиги ва эрқарварлик фазилатлари ҳикоя қилинади. Широқ ўз қабиласи манфаатларини ҳимоя қилиб, яқка ўзи Эрон шоҳи Доро лашкарларига қарши чиқади, ҳарбий хийла билан Эрон кўшинларини чалғитиб, сувсиз, дашт-саҳрога бошлаб боради ва ҳалокатга дучор қилади. Ўзи ҳалок бўлса-да, қабиладошларини фалокатдан

кутқаради. Юқоридаги афсоналарнинг бош мавзуси ватан манфаатларини улуғлаш бўлиб, ватанпарварлик, босқинчиларга қарши кураш, мардлик ва жасорат кўрсатиш уларнинг ғоявий мазмунини ташкил этади. Ана шу жиҳатдан бу дostonларни жаҳонга машҳур қадимги юнонларнинг «Илиада» ва «Одиссея» афсоналарига қиёслаш мумкин.

Тўғри, юқорида қайд этилган ижтимоий ғоялар ўта содда кўринишда ва мазмунда намоён бўлган. Лекин бу ғоялар, тушунчалар кейинги даврлар ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига катта ҳисса қўшганлар.

Ўрта Осиёда, жумладан ҳозирги Ўзбекистон заминида тенги йўқ маънавий бойлик-ёзувнинг пайдо бўлиши ва турли-туман, катта-кичик динларнинг шаклланиб, эл орасида тарқала бошлаганлиги қадимги давр аجدодларимиз ижтимоий-фалсафий қарашларининг бирмунча ривожланишига сабаб бўлди. Шубҳа йўқки, бу ўринда қадимий турк Ўрхун-руний матнлари (ёзувлари) ва Зардуштийлик динининг аҳамияти беададдир. Кейинги йилларда олиб борилган илмий-тарихий тадқиқотларнинг хулосаларига кўра зардуштийлик илк бор ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида, Хоразм заминида юзага келган. Унинг дин сифатида шаклланиши ва машҳур бўлиши бирнеча асрларни ўз ичига олади. У уруғчилик тузуми ҳукмронлик қилган даврларда шаклланиб, Ўрта Осиё, Озарбайжон, Эрон ҳамда яқин ва Ўрта Шарқ ҳудудларида тарқала бошлаган. Унинг нисбатан камол топган даври сосонийлар ҳукмронлиги замонига ва милодий VI асрга тўғри келади. Бу даврда зардуштийлик кучайиб ҳукмрон дин даражасига кўтарилди.

Зардуштийлик, албатта, диний таълимотдир. Лекин унинг ғоялари, айниқса унинг муқаддас китоби – «Авесто» да ифодаланган қоида ва ғоялар Зардуштийликнинг соф диний эмас, балки дунёвий ғояларнинг, ижтимоий-фалсафий маъноларнинг ҳам манбаи бўлганлигидан далолат берадилар. Шунинг учун ҳам «Авесто» нинг икки жиҳатини: диний-мифологик ва ижтимоий-фалсафий жиҳатларини қайд қилмоқ зарур.

«Авесто» таълимотига кўра, дунёда иккита куч: яхшилик ва ёмонлик кучлари мавжуд бўлиб, улар бир-бирларига абадий ва муросасиз душманлик қилиб келадилар. Инсон ҳаётини, унинг бахти ёки бахтсизлигини ана шу курашнинг натижаси белгилаб беради. Яъни, кишилар ўзларининг яхши хулқлари, ростгўйликлари, меҳнатсеварлиги билан яхшиликка мойилликларини кўрсатишлари

ва бу ҳаракатлари билан ёвуз кучларга қарши курашда Эзгу рухларга кўмаклашишлари лозим. Агар кишилар буларнинг тескарисини қилсалар – ёлғон гапирсалар, меҳнат қилмасалар, инсонга номуносиб ҳаракатлар қилсалар, абадул-абад азоб-уқубатда қоладилар.

«Авесто»да таъкидланишича, меҳнат фақат ноз-неъмат яратиш манбаи эмас, балки ахлоқий юксаклик, яхшилик манбаидир. Шу боисдан инсон саховатли бўлиши учун даставвал меҳнат қилиши зарур. Ишқмаслик эса барча нуқсонларнинг манбаидир. «Авесто» тарғиб этган ахлоқ-одоб ғоялари қуйидаги учлик: Эзгу фикр, Эзгу сўз, Эзгу амал мезонлари билан баҳоланади.

Юқоридагилардан кўринадики, зардуштийлик ва унинг муқаддас китоби – «Авесто»диний ақидаларни ташвиқ қилиш, билан бир қаторда ўз даври учун илғор ижтимоий-фалсафий ғояларни ҳам кенг тарғиб қилган. Бу ғоялар орасида кишиларни инсоф-адолатга даъват этиш, уларни меҳнат қилишга ундаш, ростгўй бўлиш, ёлғон сўзлашдан тийилиш, бир сўз билан айтганда инсонларни ахлоқ-одобга чақириш кабилар муҳим аҳамиятга эгадир. Бу эса оддий маънавий ҳодиса бўлмай, ўша даврларда ижтимоий-фалсафий фикрлар ривожини ҳолатини белгиловчи мезон ҳамдир.

II-III асрларига келиб Ўрта Осиёда қулдорлик тузуми аста-секин инқирозга юз тутиб, унинг ўрнига феодал муносабатлари шакллана бошлади. Ана шу даврда зардуштийлик ичида янги оқим – Моний таълимоти юзага келди. Моний таълимоти зардуштийликнинг яхшилик ва ёмонлик таълимотига асосланган бўлиб, кенг халқ оммаси манфаатига мос келар эди. Унинг таълимоти кейинчалик майда секталарга бўлиниб, ўз таъсирини сусайтириб юборади.

V-VI асрларда Ўрта Осиёда феодал сиёсати ва зулмига қарши бўлган янги диний-фалсафий, ҳаракат-маздакизм оқими вужудга келган. Маздак номи билан боғлиқ бўлган бу ҳаракат асосан зардуштийликнинг яхшилик ва ёмонлик ўртасидаги кураш ғоясига асосланса-да, у зардуштиликнинг ҳукмронлик ролига қарши чиқди. Маздакийлар жамиятда ҳаммининг барча соҳада тенглигини тарғиб қилдилар, натижада Маздак таълимоти халқ оммаси ичида кенг тарқалди. Маздак таълимоти, шунингдек, халқнинг ташқи босқинчларга қарши мустақиллик учун курашга катта таъсир кўрсатди.

2-§. Марказий Осиёда Ўрта асрлар фалсафаси

IX-XII асрлар Марказий Осиёда, жумладан ҳозирги Ўзбекистон заминида яшаган халқлар ҳаётида ижтимоий-сиёсий ҳамда илмий-маданий воқеаларга бой даврлардан бири ҳисобланган.

Бу даврнинг бошларида янги дин-ислом дини ақидаларига асосланган қудратли Араб халифалиги Марказий Осиё бекликлари, майда феодал давлатларини босиб олишга хуруж қила бошлайди. Араб халифалиги бундан олдин Араб заминидаги деярли барча қабилавий тузулмаларни, феодал давлатчаларни ўзига бўйсундириб, кучли давлатга айланган ва энди халифалик ҳудудини кенгайтириш ва янада бойитиш мақсадида Осиё бекликларига хужумга ўтган эди.

Халифалик Марказий Осиё шаҳарлари ва бекликларини забт этиш ва уларни ўзига бўйсундириши билан бу ерларда ислом динини тарқата бошлади. Аммо қайд қилиш керакки, Халифалик ҳам, унинг мафкураси ҳисобланмиш ислом дини ҳам Марказий Осиё ҳудудига бемалол, силлиққина кириб келган эмас. Халифаликнинг зўравонлик хужумлари, шунингдек, ислом динининг бизнинг юртимизга кириб келиши кескин зарбаларга учради, халқ норозиликларига, оломон кўзғолонларига, кўплаб олишувларга сабаб бўлди. Лекин, барибир, қарийб икки аср давомида олиб борилган жангу жадаллар, зўравонликлар, имтиёзлар бериш йўллари воситасида Мисрдан тортиб Хитойгача бўлган улкан ҳудудда Араб Халифалиги тартиблари ўргатилди, шу билан бирга бу ерга ислом дини киритилиб, расмий мафкурага айлантирилди. Лекин Араб Халифалиги ҳукмронлигига қарши олиб борилган озодлик кураши ҳеч бир вақт тўхтаб қолмади. Натижада ва, айниқса, Гурек, Давошта, Абумуслим, Муқанна ва бошқалар бошчилигидаги озодлик курашлари туфайли Марказий Осиёда араб Халифалиги ҳокимияти йиқитилди.

IX асрнинг ўрталаридан бошлаб мамлакатни идора қилиш маҳаллий феодал династиялар – сомонийлар, сўнгра қорахонийлар, кейин ғазнавийлар, салжуқийлар, хоразмшоҳлар қўлига ўтди.

Бу давр бизнинг халқимиз тарихида ижтимоий-сиёсий воқеалар сероблиги билан бирга, илм-маърифат, ижтимоий-фалсафий тараққиёти, маданият ривожини авж олган даврлардан бири саналади. Бу даврда қадимги юнон файласуфлари-Аристотел, Гален, Гиппократ, Арихимед кабиларнинг мероси ўрганила бошланди. Халифа

Маъмун ташаббуси билан Боғдодда «Байт-ул-Ҳикма» донолик уйи – илм маркази (фанлар академияси) ташкил топди. Бу ерда асосан Ўрта Осиёдан олиб келтирилган олимлар кучи билан фалакиёт, риёзиёт, тиббиёт, тарихшунослик, кимё, фалсафа каби фанлар соҳаларида тадқиқотлар олиб борилди.

Маълумки, Марказий Осиё, жумладан ҳозирги Ўзбекистон замини араб истилосидан ва бу ерга ислом дини етиб келмасидан олдин ҳам маданияти, илм-фани, ўз даврига нисбатан ривожланган маскан эди. Араб истилоси бу маданиятни маълум даражада яқсон қилди. Лекин Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлиги кулатилиб, мамлакатга раҳбарлик маҳаллий феодал династиялари қўлига ўтгач, илм-фаннинг ривожланиши учун янги имкониятлар очилди. Хоразм, Бухоро, Ҳиротда-маҳаллий хонликларда илмий марказлар ташкил топди.

Бутун дунёга донг таратган буюк юртдошларимиз Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ал-Бухорий, Абу Носир Форобий, Ибн сино, Абу Райҳон Беруний ва бошқалар ана шу даврда ижод қилдилар. Маҳмуд Кошғарийнинг машҳур «Девони луғатит-турк» асарининг яратилиши шу даврга тўғри келади.

Бу давр илм-фани тараққиётининг ўзига хослиги ўрганилганда, илм-фанда дунёвий маърифатга интилиш, табиатга қизиқиш, табиатшунослик илмларининг ривожини, ақл кучига ишониш, инсонни улуғлаш, инсонпарварлик, юқори ахлоқий қонун ва қоидаларни намоён этиш, қомусий илм ва билимга интилиш каби хусусиятларни билиб олиш мумкин. Хуллас, маданиятда, илм-фанда ёппасига юксалиш, ривожланиш кўзга ташланади. Шу сабабли бу давр Марказий Осиё халқлари тарихида Шарқ Уйғониш даври номи билан аталади.

Ана шу даврда яшаб ижод этган юртдошларимиздан бири буюк мутафаккир олим Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий (783-850)дир. Хоразмий математика, астрономия, география, тарих соҳаларида бирқанча шоҳ асарлар яратди. Булар орасида «Ал-жабр вал-муқобала ҳисоби ҳақида қисқача китоб» (Ал-Жабр) «Астрономик зиж», «Ер сурати ҳақида китоб» кабилар дунёда айниқса донг таратгандирлар.

Бу китоблардан жой олган математика, астрономияга доир ечимлар, географик янгиликлар дунё илм-фани, айниқса Европа илми тараққиётида фавқулодда катта роль ўйнадилар. Бу китоблар

ўтган минг йил давомида дунёнинг барча асосий тилларига таржима этилди ва жаҳоннинг энг йирик университетларида ўз соҳалари бўйича муҳим дарслик бўлиб келди. Хоразмийнинг «Ал-жабр» китоби асосида эса кейинчалик «Алгебра» фани юзага келди ва ривожланди. Математик илмда кибернетика, алгоритм, информатика, компьютерлаштириш каби тушунча ва оқимларнинг юзага келишида ҳам Хоразмий асарларининг ҳиссалари салмоқли бўлган. Шунинг учун ҳам кимёнинг асосий назарияси бўлган даврий системага Менделеев, нисбийлик назариясига Эйнштейн асос солган бўлсалар, тенгламалар назарияси сифатида алгебрани ал-Хоразмий кашф этганлигини бутун жаҳон тан олган.

Ўзбек халқи илм-фани ва фалсафаси тарихида буюк олим Аҳмад Ибн Муҳаммад Ал-Фарғонийнинг илмий фаолияти муҳим ўринда туради. Ал-Фарғоний Фарғонада туғилган, аммо унинг туғилган вақти манбаларда кўрсатилмаган, унинг 861 йилда вафот этганлиги маълумдир. У, Ал-Хоразмий каби, Бағдодда, «Байт-ул Ҳикма» да фаолият кўрсатган ва астрономия соҳасида жаҳоншумул асарлар ёзиб қолдирган. У ўзининг «Астрономия илмининг усуллари ҳақидаги китоб», «Ал-Фарғоний жадваллари», «Етти иқлим ҳисоби» ва бошқа китобларида ер, қуёш, сайёралар, уларнинг ҳаракатлари, осмон экваторининг ер экваторининг давоми эканлиги, етти иқлим, йил фасллари ҳақида илмий асосланган кўп хулосаларни баён этади.

Ал-Хоразмий ва Ал-Фарғонийнинг математика ҳамда астрономия соҳасидаги табиий-илмий назария ва кашфиётлари ўз даври фалсафасини илмий хулосалар билан бойитди, атроф-муҳитда муттасил содир бўлиб турадиган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги мушоҳадаларни кенгайтди ва шу билан кейинги даврлар фалсафий фикрлар ривожланишига муҳим пойдевор бўлди.

Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётида буюк энциклопедик олим Абу Носир Форобийнинг (873-950) роли беқиёсдир. У яқин ва ўрта Шарқда илғор ижтимоий-фалсафий оқимнинг асосчиларидан ҳисобланади. Форобий фалсафий таълимоти ғоят бой, ижтимоий-сиёсий ғоялари кенг ва теран, бу таълимот ва ғояларнинг тарғиботи содда ва енгилдир. Шунинг учун ҳам Форобий «Шарқ Аристотели» деган унвонга сазовор бўлган машҳур мутафаккирдир. У, шунингдек, мусулмон Шарқида Аристотелдан (яъни биринчи муаллимдан) сўнг «Иккинчи муаллим» (Муаллими сони) сифатида ҳам ном қозонган.

Форобий яратган асарларнинг сони 160 тага етади. Уларнинг бир қисми қадимги юнон файласуфлари ва табиатшунослари (Аристотель, Платон, Гален ва бошқалар) илмий асарларини шарҳлаш, тарғиб қилишга бағишланган бўлса, бир қисми ўрта аср фанининг табиий ва ижтимоий-фалсафий соҳаларига, унинг турли долзарб масалаларини тадқиқ қилишга, табиатшунослик, муסיқашунослик, филология, жамиятшуносликнинг муҳим соҳаларига бағишлангандир.

Форобий ўз фалсафий қарашларини пантиестик принцип асосида тушунтиради. Яъни, у ўз назарияларида борлиқ ва илоҳиётнинг (Оллоҳнинг) биргаликда, бир бутунликда деб қаровчи таълимотга суянади.

Демак, Форобий моддий борлиқ ва илоҳиётни (Оллоҳни) бир бутун бирикма деб тушунади. Шу билан бирга Форобий бу бирикмани ташкил этган икки қисимнинг ҳар бири ўзига хос сифатларига, белгиларига эгаллигини таъкидлайди. Чунончи, биринчи қисми яъни моддий дунё кўплаб белги ва хусусиятларга, яъни сифат, миқдор, субстанция, зарурият, тасодиф, сон, макон, замон кабиларга эга; иккинчи қисми, яъни илоҳиёт (Оллоҳ) эса массага ҳам, насабга ҳам, таърифга ҳам эга эмас, у мутлақдир. Форобий фикрича, ер ва осмондаги жамики сатҳлар жисмдир, яъни моддадир. Ҳамма нарсалар учун умумий жисм-оламдир, оламдан ташқарида ҳеч нарса йўқ. Оллоҳ ҳам шу оламда, бизни ўраб олган моддий дунё ичида, унга сингиб кетиб, моддий борлиқ билан бирликни ташкил этади. Ўрта аср шароитида бунчалик теран фикрга келиш ва ўз қарашларини шу назария асосида тушунтириш фалсафа учун, унинг келгуси тараққиёти учун ғоят муҳим аҳамиятга эга эди.

Форобий ўзининг кўпчилик ўтмишдошларидан фарқли ўларок, фалсафанинг фан сифатида моҳиятини кенгроқ ва аниқроқ тушунади. Унинг талқинида фалсафа назарий билим доирасида асосий ўринни эгаллайди, фалсафа борлиқнинг моҳияти ҳақида, бутун мавжуд нарсаларнинг мазмуни ҳақида мукамал ва тўлиқ билим берадиган, ўзининг қонун ва қоидаларига эга бўлган фандир.

Форобийнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам муҳимдир. Мутафаккирнинг қайд этишича, табиат одамдан ташқарида, унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир. Шунинг учун ҳам одам ўз билимларини ташқаридан, атрофидаги ҳодисалардан билади. Форобий билиш жараёнида инсон ақлини улуғлайди.

Фаробий ўрта аср шароитида биринчилардан бўлиб инсонпарварликка, адолатга асосланган ижтимоий тузумни орзу қилади. Унинг «Фозил одамлар шаҳари» асари бевосита ана шу ғояни ифодалайди.

Фаробийнинг қайд этилган ва бошқа кўп ғоялари кейинчалик шарқ мутафаккирлари асарларида ривожлантирилди, Европада XV-XVII асрлар Ренессанси (Уйғониш) даври илғор фикрларининг вужудга келишига сезиларли таъсир кўрсатди.

Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихида Абу Али Ибн Синонинг (980-1037) ўрни бағоят каттадир. Ибн Сино фақат бизнинг заминимиз эмас, бутун мусулмон Шарқи табиий-илмий ва ижтимоий-фалсафий фикрининг буюк намояндаси, тиббиёт, фалсафа, табиий-илмий фанлар, бадиий адабиёт соҳалари бўйича кўплаб асарлар муаллифи, машҳур қомусий олим-мутафаккирдир. Ибн Сино илм-фан соҳасида шунчалик хизматлари ва машҳурлиги туфайли Шарқда «Шайх ур-раис» («Олимлар бошлиғи») деб ном қозонди.

Ибн Сино Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида дунёга келган. Бу даврда Бухоро Сомонийлар давлатининг марказий бўлиб, ҳунармандчилик, савдо-сотик ривожланган, илмий ва маданий жиҳатлардан тараққий этган шаҳарлардан ҳисобланади. Бу ҳол ёш Синонинг дунёқарашини шаклланишида ва кейинги илмий, адабий, амалий фаолиятида катта таъсир кўрсатди. Манбаларда кўрсатилишича, Ибн Сино 450 дан ортиқ асар ёзиб қолдирган бўлса-да, бизгача уларнинг 100 тачаси етиб келган. Булар араб тилида ёзилган 5 томлик қомусий асар-«Ал-Қонун фит-Тибб» («Тибб илми қонунлари»), ўрта аср илмининг барча муҳим соҳаларини, хусусан мантик, физика, математика, метафизикани ўз ичига олган 18 томлик «Китоб аш-Шифо», 20 жилддан иборат «Китоб ал-Инсоф», форс тилида ёзилган «Донишнома», фалсафий мазмундаги «Рисола ат-Тайр» (Қуш тили), «Саломон ва Ибсол», «Ҳай Ибн Яқзон» ва бошқалардир.

«Тибб қонунлари» асари ўтган минг йил давомида дунёнинг барча асосий тилларига таржима этилиб, Европанинг, шунингдек, бошқа қитъалар мамлакатлари университетларида тиббиёт бўйича асосий дарслик сифатида ўқитилиб келди. Олимнинг бошқа асарлари ҳам кўп тилларга таржима этилган.

«Тибб қонунлари» ўзининг тиббиётдаги буюк аҳамиятидан ташқари, фалсафанинг муҳим масалаларини ўзида мужассамлаш-

тирган асардир. Унда инсон танасининг бошқариб турувчи қонунларни, инсон организми билан муҳит, табиатнинг узвий муносабати каби фалсафа учун ғоят муҳим саналадиган масалалар мукаммал равишда баён этилган.

«Тиб қонунлари»да Ибн Сино, шунингдек, фалсафанинг билиш назарияси (гносеология) хусусида муҳим фикрларни баён этган. Бу масала инсон физиологияси ва психологияси асосида талқин этилиб, ҳиссий билиш, сезгилар ҳақида фалсафий мушоҳадалар қилинади. Ибн Сино сезгини ташқи ва ички сезгиларга ажратади. Ташқи сезгилар инсонни ташқи олам билан боғлайди: улар 5 та-кўриш, эшитиш, там-маза билиш, ҳид ва тери сезгиларидир. Ички сезгилар-умумий, чунончи, тахмин этувчи, ифодаловчи, эслаб қолувчи (хотира), тасаввур этувчи сезгилардир. Ички сезгилар ташқи сезгилар маълумотларини умумлаштириб, хотирада сақлаш ва сўнг тасаввур этиш, тахмин қилиш учун хизмат қиладилар.

Ибн Синонинг фалсафа фанининг таркиби ҳақидаги фикри ҳам диққатга сазовордир. У фалсафани икки бўлимга бўлади. Биринчи бўлим назарий фалсафа ҳисобланиб, унга метофизика, математика, табиатшунослик фанлари киради. Иккинчи бўлим амалий фалсафа ҳисобланиб, унга сиёсат, ҳуқуқ, иқтисод ва ахлоқшунослик киради. Шунга биноан амалий фалсафа ижтимоий-сиёсий, давлат, жамият тузилиши, вазифалари, жамоатни бошқариш, инсон хулқ-одоблари, жамоа ва оилада ахлоқ мезонлари каби масалалар билан шуғулланади. Ибн Сино мантиқ (логика) фанини ҳам фалсафий фан ҳисоблаб, у билишнинг асосий воситаси, асбоби эканлигини уқдиради.

Ибн Синонинг ахлоқ, ахлоқий тарбия хусусидаги фикрлари бизнинг замонимизда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Ибн Сино талқинича, таълим-тарбия ақлий тарбия, ёшларни илм-фанга ўргатиш; жисмоний тарбия, эстетик тарбия, ёшларни маълум ҳунарга ўргатиш кабиларни ўз ичига олади. У ақлий ва ахлоқий тарбияга айниқса катта эътибор беради. Шунинг учун ҳам унинг ахлоқ хусусидаги фикрлари оқилона ва инсонпарварлик характери-га эга. Ибн Синонинг ахлоқ ҳақидаги, инсонийлик, садоқат, софлик, дўстлик хусусидаги тушунчалари унинг бадиий асарларида яққол намоён этилгандир.

Чунончи, Ибн Сино «Қуш тили» асарида иккиюзламачилик, ёлғончилик, хоинлик каби хислатларни қоралайди, инсон устидан ҳар қандай зўравонликларни инкор этади. «Саломон ва Ибсол»

қиссасида инсон гўзаллиги, ахлоқи, поклиги, софлиги масалалари ифодалангани. Хушбичим, ақлли, одобли, баҳодир Ибсол акаси Саломоннинг хотини-янгасининг ишқибозлик ҳақидаги таклифини рад этади. Янга Ибсолни кўндириш учун барча хийлаларни ишга солади: алдайди, ёлворади, эри Саломонга чақиб азоб бердиртиради, бироқ мақсадга эриша олмайди. Кўр муҳаббат ўтида ёниб, айшга тузоқ қўйган янга ортиқ чидаб туrolмайди, тухмат ва бўхтон ҳамда макр билан Ибсолни ўлдиртиради.

Ибн Сино шоир сифатида ҳам мазмунли фаолият кўрсатган санъаткордир. Унинг қаламига мансуб шеърлар-рубойлар, қитъалар, ғазалларда муҳим ижтимоий-фалсафий ғоялар ўз аксини топган. Жумладан унинг мана бу рубойи си диққатга сазовордир:

Ҳеч бир гап қолмади маълум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди мафҳум бўлмаган,
Билимим ҳақида чуқур ўйласам,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.

*(Ибн Сино. Шеърлар ва тиббий
достон. – Т., 1981, Б.48)*

Хуллас, буюк ватандошимиз Абу Али Ибн Сино ўзининг ранг-баранг ва теран фалсафий, ижтимоий, ахлоқий, бадий мероси билан нафақат мусулмон Шарқи, Европа ва, умуман, дунё маданиятига катта ҳисса қўшган қомусий мутафаккирдир.

Яна бир ватандошимиз-буюк аллома Абу Райҳон Беруний (973-1048) жаҳон фани тарихида энг машҳур сиймолар қаторидан жой олган, ўз давридаги деярли барча фанлар тараққиётига катта ҳисса қўшган, машҳур қомусий олим, йирик файласуфдир.

Тарихий манбаларнинг маълумотлари бўйича Беруний ўз даври илм-фанини пухта ўзлаштирган, ажойиб тадқиқотчи ҳамда табиатни зийраклик билан кузатувчи олим бўлган. Ҳиндистонга қилган сафарлари натижаси ўлароқ бу мамлакат ҳақида, унинг иқлими, географик ва бошқа шароитлари ҳақида, у ерда яшовчи халқлар, элатлар тўғрисида асар ёзган. Ҳозиргача маълум бўлган далиллар бўйича Беруний умуман 152 асар яратиб қолдирган. Шулардан энг машҳурлари «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Масъуд қонуни», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минерология», «Сайдана» кабилардир. Бу асарлар жаҳон фани тарихида кўплаб тадқиқотчилар диққатини ўзларига тортган ва жаҳон тилларига таржима этилган.

Юқоридаги асарларнинг кўпи бизнинг замонамизда ўзбек ва рус тилларида чоп этилгандир.

Кўриб турганимиздек, Беруний бевосита фалсафага доир асар ёзмаган. Лекин у фалсафага оид тушунчаларни, қоида-қонунларни, жамият ва уни бошқариш масалаларини деярли барча асарларида чуқур таҳлил қилган, кўплаб фалсафий муаммоларни ҳал этишда табиатшунослик ва аниқ фанлар хулосаларидан фойдаланган. Чунончи, «Ҳиндистон» асарида мусулмонлар билан ҳиндларнинг урф-одатлари ўртасидаги фарқларни таҳлил қилиб, бундай фарқланиш географик муҳитнинг фарқланишига боғлиқ, деган фикрга келади. Тилларнинг турлича бўлишининг сабаби ҳам одамларнинг гуруҳ-гуруҳ бўлиб турли географик шароитларда яшашидандир, деган ғояни илгари суради. Берунийнинг инсоният ҳаётида ва жамиятда географик омилнинг муҳим ролини эътироф этиши ўз даври учун катта аҳамиятга эга эди.

Берунийнинг ақл ва меҳнат ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга моликдир. Ақл ва меҳнат инсон ҳаёти ва ижтимоий ҳолатининг моҳиятини ташкил этади. «Геодезия» асарида инсон бошқа одамлар бахт-саодати ҳақида доимо ўйлаши керак, дейди ва «муайян вазифаларни бажариш зарурияти инсон фаолиятининг бир умрга яшаш қоидасидир» деган фикрни билдиради. Инсоннинг кадр-қиммати ўз вазифасини аъло даражада бажаришидан, шунинг учун ҳам инсоннинг энг асосий вазифаси ва ўрни меҳнат билан белгиланади.

Беруний илм-фанни ғоят қадрлаган, унга умид бағишлаган инсондир. У илм-фан саховатли хизматни ўташи мумкин деб ҳисоблайди. «Менинг бутун фикри-ёдим, қалбим билимларни тарғиб қилишга қаратилган, чунки мен билим орттириш лаззатидан бахраманд бўлдим; буни мен ўзим учун катта бахт деб ҳисоблайман»¹, дейди Беруний. Чиндан ҳам Абу Райҳон Берунийнинг бутун ҳаёти, илмий изланиш ва кузатишлари илм-фан тараққиётига ситқидилдан хизмат қилишнинг намунасидир.

Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий фикрлари тараққиётида *тасаввуф* фалсафасининг ёки сўфизим оқимлари (тариқатлари) ғояларининг ўзига хос ўрин бор.

Тасаввуф фалсафаси бевосита ислом динининг маҳсули сифатида майдонга келган оқимлар мажмуидир. У ислом дини

¹ Беруний. Танланган асарлар. Т.2. – Т., Б.21.

хукмрон дин мавқеига кўтарилиши билан ислом дини доирасида, Қуръон ва Ҳадис ғояларига мос равишда юзага келди. Араб халифалигида унинг юзага келиши ва тарқалиши VIII-IX асрларга тўғри келади. Тасаввуф фалсафасининг асосий ғояси Оллоҳ висолига етишмоқлик, Оллоҳ раҳматига сазовор бўлишлик ва Оллоҳ руҳига сингиб кетишликдир. Ана шу ғояни тарғиб қилиш усулига қараб сўфийлик Марказий Осиёда уч тариқатга (яссавийлик, кубравийлик, нақшбандийлик) бўлинади.

X-XI асрларда тасаввуф фалсафаси ўрта Осиёда кенг тарқала бошлади. Ўрта Осиёда бу таълимотнинг пайдо бўлиши ва тарқалиши йирик мутафаккир Ҳазрат Юсуф Ҳамадоний (1048-1140) номи билан боғлиқдир. Эроннинг Ҳамадон шаҳрида дунёга келган Юсуф ёшлигиданок илм-фанга қизиқади, халифаликнинг пойтахти Боғдодда кўзга кўринган олималардан таҳсил олади, халойиқ орасида ҳадислар тўплаш мақсадида Исфаҳон, Балх, Ҳирот, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларига бир неча бор сафарлар қилади. Сўнгроқ Марв ва Бухорода хонақоҳ ва мадраса қурдириб, туркигўй ва форсигўй шогирдлар тайёрлайди. Унинг шогирдлари орасида Аҳмад Яссавий ва Абдуҳолиқ Гиждувонийлар алоҳида илмга чанқоқликлари, тасаввуф таълимотига берилганликлари билан ажралиб турар эдилар. Кейинчалик, устози бузрукворлари Юсуф Ҳамадоний вафотидан (Ю.Ҳамадоний 92 йил умр кўрган, қабри Марв шаҳрида) сўнг улар Бухорода бир қанча вақт олдинма-кетин устозлари ишини давом эттирганлар. Сўнг Аҳмад Яссавий ўзи туғилган ўлка-Туркистонда (ҳозирги жанубий Қозоғистон) тасаввуфнинг «Яссавия» тариқатига, Абдуҳолиқ Гиждувоний эса Бухорода «Нақшбандия» тариқатига бошчилик қилганлар.

«Яссавия» тариқатининг барча ақидалари Хўжа Аҳмад Яссавийнинг асосий асари «Девони Ҳикмат»да муфассал баён этилган. «Девони Ҳикмат» туркийда (қадимги ўзбек тилида) шеърӣ йўл билан оддий, тушунарли, равон ёзилган. Яссавий ўз асарларини туркий тилда ёзганлиги, биринчидан, халқимиз маданиятининг нечоғлик теран тарихийлигини намойиш қилишда, иккинчидан, исломий адабиётнинг кўп миллионли туркий халқлар маданиятида маҳкам жойлашиб олишида катта аҳамиятга эга эди. Бу Яссавийнинг ҳам туркий халқлар маданияти ҳам ислом маданияти олдидаги буюк хизматларидан бири эди. Ана шу нуқтаи назардан қараганда Ҳазрат Алишер Навоий Яссавийга «Хўжа Аҳмад

Яссавий-Туркистон мулкининг шайхул-машойихидир» деб тавсиф берганликлари бечиз эмаслигини тушуниб олиш мумкин.

Ҳикматда баён этилишича, инсон Оллоҳ яратган чоғидаги мусаффоликни сақлаши керак. Лекин бу қийин вазифа. Инсоннинг бу дунёда гуноҳга ботиши, Оллоҳ олдида айбдор бўлиб қолиши осон. Унинг нафси, яъни инсоннинг оддий эҳтиёжлари уни гуноҳга ботишига кўпинча сабаб бўлади. Шунинг учун «ҳикмат»-таълимотига кўра, инсон ўзининг азалий поклигини сақлаш мақсадида бу дунёдан юз ўгириши, ўзини қийнайдиган бу дунё эҳтиросларини енгиб, Оллоҳ билан якка қолиши, умрини одамлардан узоқда, узлатда, ёлғизликда тоат-ибодат билан ўтказиши лозим. Яссавий ижодининг энг таъсирли томонларидан бири ҳам ана шу таркидунёчилик бўлиб, доимий ибодатнигина эмас, балки хорлик ва зорликка чидаш, ҳатто ўзингни атайин азобу уқубатга дуч этишни ҳам талаб этади. Бу-Оллоҳга яқин бўлишнинг, ўзингга у дунёда саодатни таъмин этишнинг шартларидан биридир.

Атоқли тадқиқотчи Иззат Султоннинг таъбири билан айтганда тўрт мавзу, яна ҳам тўғрироғи – тўрт мақсад умуман Яссавий ғоявий меросининг асосини ташкил этади.

Биринчиси-одамларни Оллоҳни танишга, унинг яқини бўлишга даъват этиш; иккинчиси – одамни Оллоҳнинг энг азиз ижоди сифатида эъзозлаш; учинчиси – дунёдаги гуноҳни, айниқса адолатсизликни қоралаш, бу адолатсизликнинг қурбони бўлган инсонни ҳимоя этиш ҳамда адолатга даъват этиш ва, ниҳоят, тўртинчиси – дунёнинг доғларини инсонга юқтирмаслик учун бу дунёдан нари туришга, яъни таркидунёчиликка даъват этишдир. Яссавий тариқатининг ҳамма бошқа ғоялари шу тўрт мавзу ёки мақсад доирасидан узоққа кетмайди¹.

XII асрда Ўрта Осиёда вужудга келган яна бир йирик тасаввуфий тариқат – «кубровия» мусулмон оламидаги забардаст мутасаввирлардан бири, хоразмлик донишманд Шайх Нажмиддин Кубро (1145-1221) номи билан боғлиқдир. Бу тариқат Ҳодис ва Шариатга асосланган бўлиб, ўз даврида Хуросон, Мовароуннахр, бошқа мусулмон мамлакатлари орасида кенг тарқалди. Мазкур тариқат ихлосмандлари орасида Зикрнинг овоз чиқармасдан (Хуфия) ижро қилиш усули кенг қўлланган. «Кубравия» тариқатидан кейинчалик бир нечта кичик тариқатлар ажралиб ва улар Марказий Осиёнинг турли ҳудудларида фаолият кўрсатганлар.

¹Қаранг: Султон И. Баҳовуддин Нақшбанд абадияти. – Т., 1994. Б.17.

«Кубравия» тариқатининг одоблари ўнта бўлиб, улар куйидагилардан иборат: 1) тавба; 2) дунё мол-мулки ва ноз неъматларидан воз кечиш; 3) қаноат; 4) Оллоҳга мутлақо ишониш, унга чуқур ва сидқидилдан эътиқод қилиш; 5) узлат. Тариқат ихлосманди кўпроқ ёлғиз қолиши, халойиқдан узоқлашиб, қалбини мустаҳкамлаб, покланиб бормоқ лозим; 6) тариқат ихлосманди Оллоҳ номини доимо тилга олиб, унинг шаънига сидқидилдан зикр-самоъ қилиши керак; 7) тариқат ихлосманди бутун қалби, бор вужуди билан Оллоҳга мурожаат қилиб юриши лозим; 8) сабр; 9) тариқат ихлосманди ҳар қандай пасткашликлардан, риё ва макру хийланайранглардан халос бўлмоғи шарт; 10) ридо – тариқат ихлосманди Оллоҳ васлига етгач, ўзини Оллоҳ-таолони таниган ҳисобламоғи лозим.

XII-XIV асрларда Ўрта Осиёда ва кейинчалик дунёнинг бошқа кўп мусулмон мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуф оқими-бу «Нақшбандия» тариқатидир. Бу тариқай «Хожагон» номи билан ҳам машҳурдир. «Нақшбандия» тариқатининг асосланиши ва дастлабки даврлари Абдуҳолик Ғиждувоний (туғилган йили номаълум, 1220 йилда вафот этган) номи билан боғлиқдир. Абдуҳолик Бухоро яқинидаги Ғиждувон шаҳрида туғилиб, Бухорода Юсуф Ҳамадоний ва сўнгроқ Аҳмад Яссавийдан таълим олган. Устози Юсуф Ҳамадоний вафотидан сўнг бир қанча вақт Бухорода унинг вазифасини адо этган, сўнг «нақшбандия» тариқатини асослаб, унга бошчилик қилган.

«Нақшбандия» тариқатининг кейинги ривожини ва бутун мусулмон оламига тарқалиб кетиши Хожаи Бузург, яъни Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318-1389) номи билан боғлиқдир. Баҳоуддин Нақшбанд Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуван (кейинчалик қасри Орифон деб аталган) қишлоғида туғилади. Ёш Баҳоуддин ўша даврдаги отоқли мутасаввиф Саид Амир Кулолдан таълим олади. Сўнг умрининг кўп қисмини «Нақшбандия» тариқатининг ривожига ва бу соҳада шогирдлар тайёрлаш ишига бағишлади. У нақшбандиянинг иккинчи асосчиси сифатида бу тариқатни XIV асрда ҳар томонлама пухталади, мустаҳкамлади ва унинг бутун мусулмон Шарқига тарқалиб кетиши йўлида тинимсиз меҳнат қилди.

«Нақшбандия» таълимотининг асосида ихтиёрий равишдаги фақирлик ётади. Лекин бу, «фақирлик» бошқа тариқатлар ташвиқ этган «фақирлик»дан тубдан фарқ қилади. Чунончи, Нақшбанд таълимоти тарғиб қилган фақирлик одамлардан узоқда, панада

(«фақир киши панада» нақли ҳам шундан келиб чиққан бўлиши мумкин) яшаши эмас, балки одамлар орасида бўлишни, меҳнат қилишни, жамият учун фойдали иш қилишни тақозо этади. Шу сабабли «нақшбанди» тариқати таркидунёчиликка ва хилватда яшаш қоидасига кескин қарши чиқади. «Нақшбандия» тариқати йўлини тутганлар таркидунё қилиш, хилватда, халқдан узоқда бўлиш эмас, балки қалба Оллоҳни жо қилиб, меҳнат қилишлари, дунёни обод этишлари зарурдир. «Нақшбандия» тариқатининг «Дил ба ёру, даст-ба кор» (Дил ёр-Оллоҳ билан, қўл эса иш билан банд бўлсин) деган машҳур шиори ҳам юқоридаги қоидага айнан мос келади. Бу эса бутун тасаввуф таълимотида ниҳоятда прогрессив ҳодиса эди.

«Нақшбандийли» таълимоти, шунингдек, бошқалар меҳнати билан кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм ва истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот асосчилари кишиларни фақат ўз қўл кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирганлар. Нақшбандийлар одамларни савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик, бадий адабиёт, мусиқа, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, қурувчилик каби барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этганлар.

Шундай қилиб, нақшбандия тариқати узоқ фикрий ривожнинг натижаси ўлароқ майдонга келади, ўрта асрлардаги ижтимоий ва рухий тараққиётнинг чўққиси сифатида шаклланади.

Нақшбандия тариқатининг мафкура сифатида узул-кесил шаклланишида уч буюк шахс-Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Баҳоуддин Нақшбанд алоҳида хизмат кўрсатдилар. Агар Яссавий жамиятни Оллоҳни танишга ўргатган ва бу йўлда таркидунёчиликни одат этишга даъват қилган бўлса, агар Абдуҳолик Ғиждувоний, худди Яссавийдек, Оллоҳни танишга даъват этиш билан бирга, бунинг учун таркидунё шарт эмаслигини тушунтирган ва Оллоҳга яқин бўлишнинг бошқа йўли-«бу дунёга» фаол муносабат ва инсоннинг ахлоқ мукамаллиги ва тозалиги йўли мавжуд эканини кашф этган бўлса, Баҳоуддин Нақшбанд, худди Яссавийдек, Оллоҳнинг танишнинг инсон учун зарурлигини уқдиради, лекин бу йўлда таркидунёчиликни узил-кесил рад этади.

Баҳоуддин Нақшбанд ўз таълимотида Оллоҳга яқин бўлишнинг тўғри ва энг самарали йўли-жамият саодати учун яшаш, бунёдкорлик, савоб ишлар ва мукамал ахлоқ эканини тасдиқ этувчи мафкурани энг изчил ва ёрқин ифода этади.

3-§. Амир Темур даври ижтимоий-фалсафий ғоялари ва уларнинг кейинги даврлар фалсафаси ривожланишидаги аҳамияти

Марказий Осиёда XIV-XV асрлар ижтимоий-фалсафий фикрларнинг ривожланиши Амир Темур ва темурийлар салтанати даврига тўғри келади.

Маълумки, Амир Темур (1336-1405) ва темурийлар салтанати даврида фақат Марказий Осиёда эмас, Ўрта Шарқдаги ҳудудларнинг катта қисмини эгаллаган Буюк Темур Давлати ўлкаларининг барчасида турмуш кўтаринкилиги кўзга ташланади. Савдо-сотик, халқлар ва ўлкалар орасида ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар тобора ривожланади. Бу давргача у ер-бу ерда кўзга ташланиб турган кўчманчилик барҳам топиб, салтанатнинг барча ўлкаларида ўтроқ турмуш тарзи қарор топади. Шаҳарлар ободончилигига эътибор кучаяди. Косибчилик, ҳунармандчилик тараққий этади. Деҳқончилик ривожланиши билан сув иншоатлари қурилиши ривож топади.

Салтанат ҳаётидаги бундай юксак кўтаринкиликка мос равишда фан, маданият, санъат олдинги даврларга нисбатан беқиёс даражада ўсади. Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарларда илм-фан ва маданиятнинг юксалиши айниқса яққол кўзга ташланади. Савдо-сотик, деҳқончилик, ҳунармандчилик авж олади; жамият манфаати йўлида меҳнат қилиш одат тусига киради. Бу чинакам буюк юксалиш даври эди.

Маънавиятнинг бу қадар юксалиши ўз-ўзидан бўлмади, албатта. Бунга биринчидан, IX-XII асрларда кечган буюк Шарқ уйғониши (Ренессанс) даври илмий ва маданий кашфиётлари; иккинчидан, Амир Темур томонидан Мовараунаҳрда бунёд этилган қудратли ва марказлашган давлат тартиб ва қоидалари асос бўлди. Булардан ташқари, Амир Темур даврига келиб яна икки муҳим ижтимоий-сиёсий омил пайдо бўлган эдики, бу омилларсиз XIV-XV асрлар маданиятининг бу қадар гуркураб ривожланиши мумкин эмас эди. Буларнинг биринчиси Амир Темур даври маънавиятининг асоси қилиб Баҳовуддин Нақшбанд тариқати таълимотларининг олинганлиги ва, иккинчиси, илм-фан, маданият, санат, маърифат тараққиётига бевосита Амир Темурнинг ўзи раҳнамолик ва бошчилик қилганлиги эди.

Биринчи манба, яъни Баҳовуддин Нақшбанд таълимотларининг Амир Темур даври маънавиятининг асос этиб танланишининг маданият равнақи учун аҳамияти ғоятда улкан эди.

Бунинг моҳияти шунда эдики, Баҳовуддин Нақшбанд ўз таълимотида жамият саодати учун яшашни, бунёдкорлик, савоб ишлар қилишликни, мукаммал ахлоққа эришишни тарғиб қилар эди. Бинобарин, нақшбандия тариқати йўлини тутганлар таркидунё қилиш, халқдан, жамиятдан узоқда бўлиш эмас, балки қалбда Оллоҳни жо қилиб, меҳнат қилишлари, дунёни обод этишлари зарурдир. Нақшбандия тариқатининг «дил ба ёру, дастба кор» (дилинг Оллоҳдаю кўлинг меҳнатда бўлсин) деган асосий қоидаси ҳам юқоридаги ғояга айнан мос келади.

Нақшбанд таълимоти, шунингдек, бошқалар меҳнати ҳисобига кун кечиришни, текинхўрликни, ижтимоий зулм ва истибдодни қатъиян қоралайди. Бу таълимот кишиларни фақат ўз кучи, пешона тери билан ҳалол меҳнат қилиб кун кечиришга чақирган, одамларни савдо-сотик, дехқончилик, ҳунармандчилик, адабиёт, илм-маърифат, хаттотлик, наққошлик, бунёдкорлик ва ҳоказо барча фойдали ва хайрли юмушлар билан шуғулланишга даъват этган.

Маънавият тараққиётининг иккинчи муҳим манбаи, яъни фан-маданият ривожига бевосита соҳибқироннинг ўзи раҳнамолик қилганлиги ҳам ғоятда катта аҳамиятга молик бўлган ҳодиса эди. Гап шундаки, мамлакатда илм-фан, маданиятни ривожлантириш ишларини фармон ва қарорлар чиқариш йўли билан ҳам, эҳтимол, уддаласа бўлар эди. Лекин Амир Темур бошқача йўл тутди. Маданият, фан, санъат тараққиётини, меъморчилик ва ҳунармандчилик равнақини, энг муҳими, санъаткор, ҳунарманд аталмиш ижодкорнинг нозик қалб торларини ишга солишда юртбоши шахсиятининг маънавиятга бўлган қалб кўри кучининг нечоғлик муҳимлигини чуқур англади. Шу сабаб, Амир Темур маънавият муаммоларини қарор ва кўрсатмалардан ташқари, бевосита шахсий ҳомийлиги ҳамда раҳнамолиги усуллари билан ҳал этиш йўлини танлади. Воқеан, маданият тарихида ҳали шоён бўлмаган бу йўл Ҳазрат Соҳибқирон даврида маданият юксалишининг ички кучига, маънавият тараққиётининг муҳим ва қудратли омилига айланди.

Шундай қилиб, Амир Темур даври маънавиятининг юқоридаги икки асосий омили илм-фан, маданият, санъат тараққиётининг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилди. Бу омиллар Соҳибқирон ҳукмронлиги даврида маданият юксалишига нечоғлик ҳисса қўшган

бўлсалар, кейинчалик, темурийлар салтанати даврларида ҳам жамият маданиятининг ўсишига шунчалар ижобий таъсир кўрсатди.

Амир Темур даври маънавияти фақат ахлоқий-маданий ҳодиса бўлиб қолмасдан жамият мафкурасининг шаклланиши ва ривожланиши учун ҳам асос бўлди. Бу билан у жамият мафкураси сифатида Амир Темур давлати ижтимоий-сиёсий ҳаётига фаол равишда ўз таъсирини кўрсатди.

Бу таъсир авваламбор Амир Темур давлати сиёсатида айниқса равшан кўринди. Сиёсатда ҳақиқат қарор топиб, одил жамият қуриш ғояси тасдиқ этилди. Соҳибқирон бу ғояни янада такомиллаштириб ва унга аниқлик киритиб «Адолат кучда эмас, куч-адолатдадир» деган машҳур ҳамда бу давргача давлатлар тажрибасида асосий ғоя сифатида қўлланилмаган қонидани кашф этди

Давлатни адолат юзасидан бошқаришнинг йўлга қўйилиши давлат ишларини, шунингдек, жамият воқеа-ҳодисаларини ана шу мезон билан баҳолашни тақозо этар эди. Шу мақсадда давлатни бошқариш масалалари махсус ташкил этилган (ҳозирги парламент босқичларини эслатувчи) катта ва кичик кенгашлар муҳокамасига қўйиладиган бўлди. Кенгашлар оралиғида пишиб-етилган шошилинч масалалар эса фавқулодда маслаҳат кенгашларида ҳал этилиши жорий этилди. Мамлакатда қатъий тартиб-интизом ўрнатилди. Адолат олдида барча: шоҳ ҳам, фуқаро ҳам тенглаштирилди. Таълим-тарбия шу асосда олиб борилди. Ва, ниҳоят, адолат қонидаси йўриғида «Темур тузуклари» майдонга келди. «Темур тузуклари» Темур давлатини бошқаришнинг асосий йўлланмаси сифатида хизмат қилди.

Амир Темур даври маънавияти ва бу маънавият асосида юзага келган мафкура Соҳибқирон ҳарбий юришларининг мақсадлари ва жуний натижаларини ҳам белгилаб берди.

Ҳарбий юришларининг асосий мақсади-Марказий Осиёда бирлашган қудратли давлат тузиш, минтақада тинчлик, барқарорлик ўрнатиш, ободончилик ишларини йўлга қўйиш, фан-маданиятни ривожлантириш ва ҳоказолар эди. Бундай юксалишга эришмоқ учун майда, қабилачилик асосида ташкил топган давлатларни бирлаштириш, улар ўртасидаги келишмовчиликлар, жанжалларга чек қўйиш, ипак йўлини қайта тиклаб узоқ-яқин ва хорижий ўлкалар ўртасида савдо-сотикни ривожлантириш, маданий алоқаларни кучайтириш зарур эди. Ана шу мақсадларда олиб борилган ҳарбий

юришлар натижасида Марказий Осиё ва Яқин Шарқнинг катта қисимларини ўз ичига олган улкан минтақада Буюк давлат-Темур империяси юзага келди. Бу билан минтақада уруш-жанжаллар барҳам топди; хўжаликни, савдо-сотикни ривожлантириш учун имкониятлар яратилди; фан, маданият, санъат ривожига кенг йўл очилди. Энг муҳими-Буюк империянинг барча ҳудудларида адолат ҳукмронлиги ўрнатилди.

Буларнинг барчаси асосида Амир Темур даври маънавияти ва бу маънавият мазмунида ташкил топган жамият мафкураси ётар эди. Бу эса ўз даври илм-фани ва маданиятининг гуркураб ривожланишига кенг йўл очиб ўзининг буюк самарасини берди. Бу самара Амир Темур замонасида шаклланган ва кейинчалик темурийлар даврида ривожланган қуйидаги тўрт йўналишдаги буюк мактабларда ўз ифодасини топди. Булар Мирза Улуғбек бошчилигидаги фан тараққиёти, Алишер Навоий раҳнамолигидаги адабиётлар, Абдулқодир Мароғий устозлигидаги мусиқа санъати, Комолиддин Беҳзод етакчилигидаги рассомлик санъати мактаблари эди.

Бу йўналишлардаги илм-фан, адабиёт, санъат асарларида инсоннинг моҳияти, унинг ижтимоий сифатлари, инсон ва жамият ўртасидаги муносабатлар, меҳнатсеварлик, санъатга, хунарга, маданиятга иштиёқ каби фалсафий ғоялар ифода этилади. Шунингдек, бу асарларда жамият фалсафасига оид, одил жамият, одил подшоҳ, инсон эркинлиги, тинчлик, тотувлик, ободончилик каби илғор ғоялар тарғиб қилинади.

Табиийки, бундай қулай шарт-шароитда кўплаб фан ва маданият, санъат ва хунармандлик, наққошлик ва меъморчилик илми ва амалиётининг буюк намояндалари етишиб чиқдилар. Чунончи, буюк олим ва давлат арбоби Мирза Улуғбек, халқимизнинг мутафаккир шоири ва давлат арбоби Алишер Навоий, буюк даҳо шоир Абдураҳмон Жомий ва бошқа кўп алломалар ана шу даврда яшаб ижод этдилар.

Буюк олим ва давлат арбоби Муҳаммад Тароғай Улуғбек (1394-1449) астрономия ва математика соҳаларида жаҳоншумул аҳамиятга эга бўлган кашфиётлар қилди. У Самарқандда ҳокимлик қилган даврда илм-фан ривожига катта эътибор берди. Ўз замонасида жаҳонда энг йирик ҳисобланган Самарқанд расадхонаси-обсерваториясини, Шарқнинг йирик дорулфунуни ҳисобланган мадрасани қурдирди, XV аср фанлар академияси ҳисобланган астрономия-

математика илмий мактабига асос солди. Унинг «Зижи Кўрагоний» асари жаҳон астрономия фанида буюк асарлардан биридир.

Мирзо Улуғбек ўзининг астрономия ва математика соҳаларидаги тадқиқотлари билан Марказий Осиёда ижтимоий-фалсафий қарашлар ривожига катта ҳисса қўшди. У фанда кузатиш усулига катта эътибор берди, илмий тадқиқотда математик воситалар ва мантиқий усуллар ролини алоҳида қайд этди. Шуниси диққатга сазоворки, Улуғбекнинг астрономик ҳисоб-китоблари ҳозирги давр астрономик ҳисоб-китобларга жуда яқиндир.

Мирзо Улуғбек буюк маърифатпарвар ҳамдир. У илмли бўлиш, илмий ҳақиқатни ечиш инсон учун олий фазилат эканлигини алоҳида таъкидлайди, ана шу асосда маърифатли ҳаёт, маърифатли жамият ғояларини илгари суради. Улуғбекнинг «Илм олиш ҳар бир мусулмон йигит ва қиз учун фарздир» деган шиори кейинги даврлар маърифати учун ғоят катта маънавий аҳамиятга эга бўлди.

Бу даврнинг буюк мутафаккири Алишер Навоийдир (1441-1501). Алишер Навоийнинг ижоди бой ва кўп қирралидир. Унда борлиқ ва унинг моҳияти, инсон ва инсон ҳаётининг мазмуни ҳақида чуқур фалсафий мулоҳазалар, инсоннинг бахт-саодат ҳақидаги орзу-умидлари, адолат ва ахлоқий камолот, комил инсон ва фозил жамоа, уларга етиш йўллари ва чоралари хусусидаги ғоялар ўз ифодасини топган.

Навоийнинг ижоди ўзининг ғоявий мазмунига кўра серқирра бўлиб, унда ахлоқ масаласи муҳим ўринда туради. Шоир ўзининг «Хамса» асаридаги дostonларда инсон ахлоқининг бир кўриниши бўлган ишқ-муҳаббатни юксак ижтимоий-ахлоқий тушунча даражасига кўтаради. Ишқ-муҳаббат Навоий талқинида Фарҳод, Мажнун ва бошқа романтик қаҳрамонларнинг бошқарувчи ва тартибга солувчи асосий омилдир. Навоий қаҳрамонлари учун ишқ-бу инсон қалбини турли иллатлар ва ҳайвоний ҳиссиётлар таъсиридан тозаловчи, инсонда юксак маънавий туйғулар уйғотувчи қудратли руҳ ёки ахлоқий кучдир. Хуллас, ишқ-муҳаббат Навоий талқинида инсонни маънавий такомилликка олиб келувчи манбалардан биридир.

Навоий, шунингдек, инсоннинг меҳнатсеварлигини, ахлоқчилигини, донишмандлигини юқори баҳолайди, халқлар ўртасидаги ҳамжихатликни, дўстликни улуғлайди. Навоий асарларида XV асрнинг энг прогрессив ғоялари ўз аксини топди. Шоир ёзади:

Ақл ила олам юзин обод қил,
Хулқ ила олам элини шод қил.

Навоий инсон гўзаллигини халқпарварлик ғоялари билан узвий боғлиқ ҳолда талқин этади. Навоийнинг тушунишича, одобли кишининг ёши кичик бўлса-да, унинг эл-юрт орасидаги мартабаси баланддир. Шоир «Маҳбубул-қулуб» асарида одоб «ушоқларни кўзга улуғ қилур, атворни халқ улуғ билур», деб ёзади.

Мутафаккир гўзал киши одамларга яхшилик қилиши, саховатли ва ҳимматли бўлиши керак, дейди. Шоирнинг фикрича, яхшилик инсоният боғининг ширин меваси, одамийлик кишварининг соф гавҳаридир. Бировга яхшиликни раво кўрмаган, саховатсиз кишиларни Навоий мевасиз дарахтга, гавҳарсиз садафга ўхшатади. Кишиларни саховатли бўлишга, одамларга мадад беришга чақиради. Бу хислатларни инсоннинг юксак фазилатларидан бири деб ҳисоблайди.

Навоийнинг хушмуомалалик, ширинсўзлик, мулойим такаллумли бўлиш ҳақидаги фикрлари ҳам инсон гўзаллиги тўғрисидаги тушунчаларнинг ажралмас қисмидир. Шоир сўзнинг инсон ҳаётидаги катта аҳамиятини яхши тушунади. Ҳар бир сўзни ўйлаб, ўз ўрнида ишлатишга тарғиб қилади. «Маҳбубул-қулуб» да ёзади:

Маъдани инсон гавҳари сўздурур,
Гулшани одам самари сўздурур.

Навоий кишиларни рост сўзлашга, мазмунли гапиришни уринишга ундаши билан бирга, ёмон тилдан, кўпол сўздан сақланишни талаб қилади. «Маҳбубул-қулуб»да «Мулойим такаллум ваҳшийларни улфат сари бошқарур; фусунгар-афсун билан илонни инидан чиқарур», дейди.

Навоий дунёқараши тасаввуф фалсафаси, аниқроғи, Нақшбандийлик фалсафаси таъсирида шаклланди. Тасаввуф фалсафаси бўйича илоҳиёт ва коинот, илоҳиёт ва инсон, илоҳийлик ва дунёвийлик, хуллас, бутун борлиқ ва Оллоҳ бир-бирлари билан ўзаро узвий равишда боғлиқдир. Бу боғланиш «вахдат-вужуд» ёки пантеизм, яъни борлиқ ва илоҳнинг (Оллоҳнинг) бирлиги, бир бутунлиги ғоясида ифодаланади. Навоий ижодининг бутун моҳияти ана шу ғояга-борлиқ ва Оллоҳнинг яхлитлиги, бирлиги ғоясига асослангандир. Бу эса ўша давр ижтимоий-фалсафий қарашлар

тараққиёти учун, оддий материалистик тушунчаларнинг ривожини учун катта омил эди.

Навоийнинг фалсафий дунёқарашида ҳурфикрлик ёки Эзгу фикрлилик ғояси муҳим ўрин эгаллайди. Навоий яратган бадиий образлар софдил, мард, олижаноб инсонлар бўлиши бирга Эзгулик нуқтаи назаридан фикрловчи шахслардир. Уларнинг бу хусусиятлари инсонга нисбатан муҳаббатда, мавжуд ижтимоий муносабатларни Эзгулик томон ўзгартирилишига қаратилган идеал кураш хусусидаги ғояларда ифодаланади.

Навоийнинг бу ва бошқа илғор ижтимоий-фалсафий ғоялари ўз даврида ва ундан кейин ҳам узоқ муддат Марказий Осиёда илғор фикрлар тараққиётига катта таъсир этиб келди.

Шундай қилиб, Амир Темур ва темурийлар даврида жамиятда қарор топган маънавият, инсонпарварлик, ободончилик, бунёдкорлик, жамият манфаати учун меҳнат қилиш ғоялари, илм-маърифатга, санъат ва ҳунарга ўчлик ва ҳоказо ҳаётий иштиёқларнинг фаоллиги ўз даври фалсафасида ғоятда илғор фалсафий мушоҳадалар ҳамда илмий-фалсафий йўналишларнинг юзага келиши ва ривожланишига асос бўлди.

Бундай йўналишларнинг бири инсон фалсафаси мавзуи эди. Инсон моҳияти, унинг ақл-заковати, ҳаётда тутган ўрни, одоби ва ҳоказо фазилатлари фалсафий мавзу сифатида талқин этилди; инсон ва жамият, инсонлар муносабатлари, инсон ва меҳнат, ҳунар, санъат, маданият ва ҳоказо соҳалар ўтган тарихий даврларга нисбатан чуқурроқ ва ҳар томонлама ўрганила бошланди.

Бу давр фалсафасида жамият илмига ҳам кенгроқ, ҳам теранроқ аҳамият берилди. Одил подшоҳ ва одил жамият масаласи фақат назарий ёки бадиий шаклларда эмас, амалдаги сиёсий, Амир Темур ва темурийлар давлатлари бошқариш тажрибаларида ҳам ўз ифодасини топа олди. Ана шу ғоянинг амалда кўриниши сифатида тинчлик, тотувлик, ободончилик фалсафаси олдинга сурилди.

Амир Темур даври фалсафасининг яна бир муҳим йўналиши ҳуқуқ фалсафасидир. Бу йўналишнинг юзага келиши ва ривожланиши «Темур тузуклари» китобининг юзага келиши билан боғлиқдир. Китобда илгари сурилган асосий фалсафий ғоя «адолат» мезонига нисбатан ёндашувда ўз ифодасини топди. Соҳибқирон томонидан кашф этилган ва бу маҳалгача давлатлар тажрибасида оммалашмаган «Куч-адолатдадир» қондаси жамиятнинг барча ҳуқуқий ҳодисаларини, уларни фалсафий мушоҳада қилиш йўллари асослаб берди.

XV аср охири ва XVI аср бошларида Мовароуннаҳр ва Хуросонда темурийлар ҳукмронлиги емирилиб, Шайбонийхон ҳукмронлиги ўрнатилди. Шайбонийхон ҳукмронлиги узоққа чўзилмади. 1510 йилда Шайбонийхоннинг ҳалок бўлиши у тузган давлатнинг тобора заифлашиб кетишига сабаб бўлди. Натижада Бухорони аштархонийлар эгалладилар. Шундан сўнг бирин-кетин Бухоро, Хоразм ва XVIII асрнинг охирида Қўқон хонликлари вужудга келди. Бундай сиёсий тарқоқлик, ўзаро урушлар ижтимоий таракқиётга салбий таъсир этди, албатта. Лекин, қандай бўлмасин, ижтимоий-фалсафий фикрлар ҳаракати тўхтаб қолгани йўқ. Ижтимоий фикрлар ривожланиши жараёнида Алишер Навоийнинг илғор ғоялари муҳим ўринда турмоқда эди. Бу даврда илғор ижтимоий фикрларни имкон даражасида ўстиришда Мирзажон Шерозий, Юсуф Қорабоғий, Муҳаммад Шариф Бухорий, Иноятулло Бухорий, Хусайн Халҳолий ва бошқалар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Улар фалсафа, тарих, тилшунослик ва бошқа соҳаларга оид бир қатор асарларнинг муаллифлари бўлишлари билан бир қаторда, ўз ўтмишдошлари асарларига шарҳ ва изоҳлар ёзиш билан ўз ижтимоий ҳамда фалсафий фикрларини баён этганлар.

Бу даврда Ўрта Осиёдаги фалсафий тафаккур ривожини тадқиқотчилар икки асосий йўналишга бўладилар. Биринчиси Ўрта Осиёнинг ўзида кечган йўналиш. Иккинчиси-Ҳиндистонда бобурийлар давридаги Ўрта Осиёлик мутафаккирларнинг ижодидан ташкил топган йўналишлардир. Иккинчи йўналишга мансуб мутафаккирлар давр тақозоси ёки бобурийлар сулоласи даъвати туфайли Ҳиндистонга бориб ўтроқ бўлиб қолган ўрта осиеликлар бўлиб, Мовароуннаҳр ва Хуросон фалсафий мактаби тарбиясини олган (ёки ўқиб ўрганган) алломалар эдилар. Шунинг учун уларнинг ижтимоий-фалсафий ғоялари Ўрта Осиё илғор ижтимоий фикрларнинг мантиқий бўлаги ҳисобланар эди. Шунга кўра, бу йўналиш бўйича ижод этган мутафаккирлар мероси бевосита Ўрта Осиё фалсафий тафаккурининг таркибий қисмини ташкил этади.

Бу мутафаккирлар орасида Абдулқодир Мирзо Бедил (1644-1721)нинг бадий, ижтимоий, ҳуқуқий, фалсафий мероси айниқса диққатга лойиқдир.

Бедил насабига кўра, ўзбекнинг барлос қавмидандир. У Ҳиндистонда, Бенгалиянинг Азимобод шаҳарида дунёга келган. Унинг ҳаёти мураккаб бир даврга – Ҳиндистонда бобурийлар ҳукмронлиги

охирлаб бориб, Ғарбий Европа мамлакатлари, айниқса Англиянинг Ҳиндистонга нисбатан колониал урушлари бошланаётган даврга тўғри келади. У мадрасада бирмунча таҳсил кўргач, Мирза Аврангзеб ўғли Муҳаммад Аъзамшоҳ ҳарбий кучларига хизматга киради. Кейинчалик бу хизматдан кетиб, қолган умрида тамомила шеърий ижод ва фалсафа билан шуғулланади ва 1721 йилда Деҳлида вафот этади.

Мирзо Бедил ўзининг ижодий фаолияти давомида 16 китобдан иборат «Куллиёт», «Чор унсур», «Ирфон», (билим), «Нуқот» (Ҳикматли сўзлар) каби фалсафий асарлар, «Рубоиёт», «Ғазалиёт» каби шеърий тўпламлар яратди. Бедил ғоялари ниҳоят теран, мураккаб ва сўз санъатининг ўткир ҳамда пинҳоний усуллари асосида баён этилган. Шунинг учун ўз даврида ва ундан кейин ҳам Бедил асарларини ўқиш ҳамда уларнинг мазмунини тушунтириб бериш юксак санъат ҳисобланган.

Бедилнинг дунёнинг бирлиги ҳақидаги фикрлари ғоят муҳимдир. Унинг талқинича, бир ниҳолдан чиққан мева икки хил бўлмаганидек, ҳақиқат ҳам иккига бўлинмайди, яъни ҳақиқат-дунё иккига бўлинмайди, у яхлит birlikдан иборатдир. Бедил дунёни ташқи кўринишидан моддий, ички моҳияти жиҳатидан эса илоҳийдир, деб тушунтиради. Мутафаккир «Ваҳдати вужуд», яъни фалсафадаги пантеизмнинг маъносини оддий мисолда ёрқин тушунтиради. Бир рубоийсида шишагар ўз дўконидан ташқарида ҳеч вақт ижод қилмаганидек, одамлар пари деб хаёл қилган худо (Оллоҳ) ҳам табиатнинг ўзидадир, дейди.

Бедил таълимотида диалектиканинг ажойиб намуналарини кўриш мумкин. У дунёнинг абадийлигини тан олади, уни ҳамиша ҳаракатда эканлигини уқдирди. Бу жараёнда эса конкрет нарсалар, жумладан инсонлар ҳам ўткинчи эканлигини, гапириб, кўп мисоллар билан ўз фикрини асослайди.

Бедилнинг билиш ҳақидаги фикрлари ҳам эътиборга моликдир. Унинг фикрича, ҳиссий билиш ва ақлий билиш бир-бирлари билан узвий боғлиқ бўлиб, бир бутунликни ташкил этади. Шу билан бирга Бедил билишнинг ҳиссий билишдан бошланишини алоҳида таъкидлайди.

Бедилнинг ижтимоий қарашлари хусусида шуни айтиш лозимки, у адолатсиз давлат, адолатсиз жамиятни қоралаб, одил жамият, одиллик салтанатни орзу қилди.

Ўрта Осиё ижтимоий фикрлари ривожланиши тарихида ўзига яраша ҳисса кўшганлардан бири хур фикрли шоир ва мутафаккир Бобораҳим Машрабдир (1653-1711). Машрабдан бой бадиий мерос қолган. Унинг кўплаб ғазал ва рубоийлари, мухаммас ва мусаддаслари халқ орасида машҳурдир.

Машраб ўз замонасида Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида кенг тарқалган тасаввуфнинг қаландарлик оқимига эътиқод қилади ва бу кўп ҳолларда унинг ижтимоий тушунчаси мазмунини белгилайди. У ўзининг шеърларида илоҳий севгини, Оллоҳга муҳаббатини жозибали ифодалайди. Шу билан бирга, дунё ташвишларини, инсоний фазилатларни, халқ оммаси аҳволини яхшилаш муаммоларини ҳам куйлайди.

Машраб яхши фазилатларни Оллоҳдан кидиради. Унинг фикрича, Оллоҳни севган киши инсонларни ҳам севиши, ўзида гўзал фазилатларни мужассамлантирган бўлиши лозим.

Машрабнинг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий тушунчалари ҳам эътиборга сазовордир. У ўзи яшаган даврда ҳокимлардан адолатли чора-тадбирларни кутади. Уларга мурожаат қилиб, халқ тўғрисида ғамхўрлик қилишни, уларнинг арз-додига қулоқ солишни сўрайди. Одамларни ярамас хатти-ҳаракатларидан, ёмон қилиқлардан, хусусан, такаббурликдан, ёлғон сўзлашдан сақланишга ундайди.

Машраб дунёқараши мураккаб ва қарама-қарши хусусиятларга эгадир. Бир тарафдан у адолатли жамият ҳақида хаёл қилади, инсон ва унинг энг яхши фазилатларини куйлайди. Иккинчи тарафдан, ҳақиқат ва адолатга эришиш мушкуллигини тушунган шоир руҳий тушкунлик ва умидсизликка тушади, таркидунёчилик ғоялари билан суғорилган шеърлар ёзади, ўзи яшаётган замондан зорланади, кишиларни бу жафокаш ва фоний дунёдан юз ўгиришга, охират умидида яшашга даъват қилади.

XIX асрнинг иккинчи ярмида Ўрта Осиё халқлари тарихида янги-мустамлака даври бошланди. Чор Россияси 60-70 йиллар давомида ерли халқларнинг норозилик курашларини қурол ва зўравонлик билан бостириб, Ўрта Осиёнинг катта қисмини босиб олдилар. Бухоро ва Хива хонликлари рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсати таъсирида бўлса-да, XX аср бошигача ўзининг ярим мустақиллигини сақлаб қолди

Чор ҳукумати мустамлака ҳудудларидан тўлиқ ва ҳар томонлама фойдаланиш, хом ашёни кўпроқ олиб кетиш, халқни итоатда

сақлаш мақсадларида Туркистонга саноатни олиб кира бошлади, дастлабки ишлаш бўйича кичик саноат корхоналари (пахта заводлари) курила бошланди. Янги бинолар, телефон, электр, почта, телеграф пайдо бўлди. Хомашёни ташиб олиб кетиш мақсадида темир йўл қурилиб, марказ билан мустамлака ўлкаси ўртасида поездлар қатнай бошлади.

Ўлка ҳаётидаги бу янгиликлар гарчанд асосан ўлкадан кўпроқ хом ашёни ўнғай йўл билан олиб чиқиш учун қилинган бўлса-да, бу ҳол ижтимоий ва маданий ҳаётда ўз таъсирини ўтказди. Натижада Туркистон маънавий ҳаётида маърифатпарварлик ҳаракати вужудга келиб, ривож топа бошлади.

Шу даврда яшаб ижод этган халқимизнинг кўзга кўринган маърифатпарварлари Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Завқий, шунингдек, қорақалпоқ мутафаккири Бердимурод Бердақ ва бошқалар ўз асарларида адолатли тузумни, давлат ҳукмдорларининг одил ва донишманд бўлишларини ташвиқ қилдилар, халқни маърифатга, илм олишга, дунё тилларини ўрганишга чорладилар.

Бу давр маънавий ҳаётидаги яна бир оқим жадиализмдир. Жадиализм Совет даврида нотўғри талқин этилиб, миллатчилик оқими деб қораланиб келинди. Аслида эса жадиализм маърифатпарварлик ҳаракатининг йўналиши бўлиб, унинг намояндалари мамлакатни феодал қоқоқликдан чиқариш, миллий мустақилликка эришиш учун курашда жонбозлик кўрсатганлар. Жадиализмнинг кўзга кўринган намояндалари Беҳбудий, Авлоний, Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори ва бошқаларнинг ижодий ғоялари ҳамда амалий фаолиятлари ана шунга қаратилган эди.

4-§. Марказий Осиё фалсафасининг жаҳон маданияти таракқиётидаги ўрни

Ўзбекистон Республикаси ҳар бир фуқароси учун Ватан тарихи каби, унинг фалсафаси, илм-фани, кадриятлари тарихини билиш зарурдир. Фақат тарихни ёки, аксинча, фақат фалсафа ёки фақат маданият тарихини билиш бирёқламаликдир. Бирёқламалик эса, ҳар қандай бир томонлама ҳодиса сингари, номукаммаликдир. Шунинг учун Ватан тарихи ва маданияти тарихини бир хилда ўрганиш, билиш, ватанпарварлик туйғусининг муҳим кўриниши сифатида ҳам фарз, ҳам қарзидир.

Халқимиз тарихини, унинг маданияти, қадриятлари тарихини, жумладан фалсафа тарихини ўрганиш Ўзбекистон мустақилликка чиққанидан сўнг айниқса зарурий эҳтиёжга айланди. Зеро, ўз халқи тарихини, унинг маданиятини, дунё маданиятига қўшган ҳиссасини билмасдан туриб замонавий, адолат қоидаларига асосланган миллий мустақил давлат, фуқаровий одил жамият қуриб бўлмайди. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикасининг Президенти И.Каримов ўзининг деярли барча нутқ, мақола ва асарларида ҳар биримизни тарихни, маданиятимиз тарихини, қадриятларимизни ўрганишга даъват этмоқда. «Туркистон» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларида Президентимиз бу масалага яна бир тўхтаб ўтди. «Ватан», миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятларда, – дейди И.Каримов, – тўғри йўлни танлай олиш учун аввало тарихни ва ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак...». Шу мавзуни давом эттириб, Президент яна бундай деди: «...миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илдизларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга».

Шунинг учун ўз халқи тарихи, маданияти, қадриятларини билиш барча касб-кор эгалари, жумладан ички ишлар хизматида бўлган ходимлар учун фуқаровий вазифалардан биридир.

Касб-кор талаблари нуқтаи назаридан ҳам фалсафа тарихини ўрганишнинг аҳамияти каттадир. Гап шундаки, ҳуқуқни ҳимоя этувчи ташкилотлар, жумладан ички ишлар тизимидаги идоралар ходимлари ўз фаолиятларида асосан жорий даврдаги ҳуқуқ нормалари, замонавий қонунлар ва бошқа қонун кучига эга бўлган ҳужжатлардан фойдаланадилар. Фалсафа тарихидан олинган сабоқлар эса ҳужжатларнинг тарихий моҳиятини бойитилишига ёрдам берадилар.

Фалсафа тарихини ўрганишнинг энг муҳим аҳамияти фалсафа фанининг умумий хусусиятидан келиб чиқади. Маълумки, фалсафа ва унинг тарихи дунёқараш билан боғлиқ бўлган назарий таълимот ва илмдир. Шу хусусида ҳам умуман фалсафадан, жумладан унинг тарихидан хабардор бўлган ҳар бир хизматчи, ходим, масъул раҳбар, жумладан, ИИИ ходимлари ўз олдларида турган хилма-хил воқеа-ҳодисалар, конкрет масалаларга кенгроқ дунёқараш, назарий асослар нуқтаи назаридан ёндашадилар. Бу ҳол эса, масала ва муаммоларнинг одилона ҳал этишнинг муҳим омилларидан биридир.

Хулоса. Марказий Осиёда, жумладан ҳозирги Ўзбекистон тупроғида фалсафий тафаккурнинг юзага келиши ва ривожланиши

ўзига хос тарихий ва ижтимоий хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар халқимиз тарихи босқичларининг маънавий мазмуни ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳолатлари билан бевосита боғлиқдир. Лекин босиб ўтилган тарихий йўл ва маънавий олам қанчалик ранго-ранг ва ўзгарувчан бўлмасин, халқимиз даҳоси билан юзага келган фалсафий ғоялар, тушунчалар фалсафий тафаккур ўз тараққиёти давомида ўзига хос умумий сифатларни етилтириб келди. Бу умумий сифатлар куйидаги хулосаларда ўз ифодасини топгандир:

– Марказий Осиёда фалсафий тафаккур тарихи жаҳон фалсафаси тарихий тараққиётининг ажралмас ва мазмунон бой қисмидир.

– ҳозирги замон фалсафасининг асосий илмий-назарий йўналишларидан бири-инсон фалсафаси масалаларига Марказий Осиё фалсафий тафаккури тарихида қадимги даврлардаёқ эътибор ажратилди. Бу ўринда инсон ахлоқига аҳамият берилганлигини қайд этиш лозим. Инсон фалсафаси билан боғлиқ ҳолда одил жамият, одил ҳукмрон ғояси тарғиб этилди.

– билиш жараёни бўйича ўзига хос таълимотни тарғиб этди. Сезгилар ёрдамида билиш, ақлий билиш ва улар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ҳақидаги ғоялари илмий фалсафанинг шаклланиши ва ривожланишида муҳим аҳамиятга эга бўлди.

– Марказий Осиё фалсафаси оддий диалектиканинг ривожланишига муайян ҳисса қўшган. Бу ўринда инсон танаси ҳаётининг фаолиятининг аниқ ва муайян қонун ҳамда тартиблари асосида ҳаракатга келиши ҳақидаги, жисм ва сайёраларнинг ҳаракати муайян тартиб-қоидаларга бўйсунуши ҳақидаги ғояларни таъкидлаш лозим.

– Марказий Осиё фалсафасидаги «Ваҳдати-вужуд» ва «Ваҳдати-мавжуд» таълимотлари воситасида пантеизм фалсафаси таҳлил этилди. Бу билан моддий олам ва илоҳий куч (худо, Оллоҳ) бир бутун яхлитликни ташкил этади, деган ғоя илгари сурилди.

– Марказий Осиё фалсафий тафаккури тараққиётида сўфилик диний-фалсафий таълимот-тасаввуф фалсафаси ғоялари ўзига хос алоҳида аҳамиятга эгадир. Тасаввуф фалсафасининг юқори чўққиси бўлган Баҳовуддин Нақшбанд ғоялари диний-фалсафий билимларнинг тор доирасидан чиқиб, ижтимоий-маънавий фикрлар тараққиёти юқори поғонасига кўтарилди, инсоннинг моҳияти, ҳаёт мазмуни ҳақида илғор таълимотни илгари сурди ва шу билан Марказий Осиёда ислом тарғиботи ҳамда комил инсон тарғиботига янгича, сифатий ўзгариш киритди.

– Марказий Осиё фалсафий тафаккури юқоридаги хусусиятлари билан жаҳон фалсафаси тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатди.

III БЎЛИМ

ДУНЁНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШИ

1-боб. ФАЛСАФАДА БОРЛИҚ МУАММОСИ

1-§. Борлиқ ва унинг асосий шакллари

Маълумки, фалсафа бир неча таркибий қисмлардан иборат бўлиб, шулардан бири онтология ҳисобланади. Онтология сўзи юнонча «ontos» (мавжудлик, борлиқ) ва «logos» (таълимот) сўзининг бирикмасидан ташкил топган бўлиб, борлиқ ҳақидаги таълимот деганини англатади. Бу атамани биринчи бор 1513 йилда Р.Гоклениуснинг «Фалсафа луғати»да, сўнгра Х.Волф (1679-1754)нинг фалсафага оид дарсликларида қўлланилган.

Онтологиянинг борлиқ ҳақидаги таълимот сифатида фанга кириб келиши узоқ тарихга эга бўлиб, «борлиқ», «воқелик», «материя», «субстанция», «субстрат» каби бир қатор тушунчаларнинг таҳлил қилиниши билан кузатилган. Жумладан, биринчи бор «борлиқ» тушунчасини фалсафага қадимги юнон мутафаккири Парменид олиб кирган. Унинг фикрича, реал воқелик мавжуд экан, демакки борлиқ ҳам мавжуд, олам фақат борлиқдан иборат ундан бошқа ҳеч нарса йўқ. Борлиқ на ўз ибтидосига на ниҳоясига эга ва шунинг учун ҳам у абадий ва ягонадир.

Яна бир файласуф Афлотун борлиқ ва бутун табиатни ғоялар маҳсули деб талқин қилади. Моддий дунё ўткинчи, ғоялар дунёси эса ўзгармас ва абадийдир. Афлотуннинг шогирди Аристотель ўз устозининг «Мутлақ ғоясини» қаттиқ танқид остига олади. Шу ўринда Аристотелга тегишли қуйидаги машҳур тарихий иборани ёд олсак ўринли бўлади: «Афлотун дўстим бўлса ҳам ҳақиқат менга қадрлироқдир». Аристотель «ғоялар»нинг фойдасизлигини, унинг сабабий боғланишини инкор этади. Аристотелнинг борлиқ ҳақидаги таълимотида моддий нарсаларнинг объектив мавжудлиги тан олинади. Нрсаларнинг моҳияти ғояларда эмас, уларнинг ўзидадир. Француз файласуфи Рене Декартда борлиқ сифатида бошланғич рух, фикрловчи «мен»да ўз ифодасини топмоқда. Бу ўринда унинг «Мен фикрляяпман демак мен мавжудман» деган машҳур тарихий

иборасини эсласак мақсадга мувофиқ бўлади. Декартда борлик моддий ҳамда маънавий (рухий) субстанция шаклида намоён бўлади.

Моддий субстанция борликнинг кўлами билан, маънавий субстанция эса тафаккур билан белгиланади. Яна бир бошқа файласуф Жорж Беркли «ҳамма нарсалар бу бизнинг сезгиларимиз комплексидан иборатдир», – деган шиорни ўртага ташлайди. Унинг фикрича, реал нарсалар ўз ҳолича объектив реалликда мавжуд бўлмайди, фақат инсон фикридагина ўз реаллигини топиши мумкин. Немис файласуфи Гегель борликни мавҳумлик, «мутлак рух»нинг намоён бўлиши деб таърифлайди.

Марказий Осиё фалсафасида ҳам борлик муаммосига эътибор кучли бўлган. Зардуштийлик таълимотида борлик қуёш ва оловнинг ҳосиласидир, алангаланиб турган олов борликнинг асосий моҳиятини ташкил қилади, у борликқа жон бахш этади деб ҳисобланган. Ислом таълимотида борлик – илоҳий воқеликдир. Бу борада ваҳдади – вужуд ва ваҳдади мавжуд таълимотлари бўлган. Форобий фикрича, илк борлик бу Оллоҳнинг ўзидир, у азалийдир. Беруний фикрича, борлик шундай умумийликки, у ҳамма нарсанинг асосида ётади ва ҳоказо. Биз борлик ҳақидаги бундай таърифларни чексиз келтиришимиз мумкин, лекин мақсадимиз борлик ҳақидаги тушунчаларни эмас, аксинча борлик ҳақидаги таълимотнинг моҳиятини англаб олишдан иборатдир. Шунинг учун шу ерда қисқача хотима ясаб, қуйидаги хулосага келсак ўринли бўлади. Демак, файласуфлар борликни ўрганишда унга материалистик ва идеалистик, дуалистик ҳамда плюреалистик нуқтаи назардан баҳо беришга ҳаракат қилиб келишган экан. Масалан, яқин-яқинларгача собиқ совет тузуми ҳукмрон бўлган даврларда илмий адабиётларда борликни объектив реаллик, материя тушунчалари билан айнанлаштириб тушунтиришга ҳаракат қилинган. Жумладан, 1983 йилда Москвада нашр қилинган «Фалсафий энциклопедик луғат»да таърифланишича, «борлик инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив оламни ифодаловчи фалсафий тушунчадир»¹.

Кўриб турганимиздек, бу ерда «борлик» «объектив реаллик» тушунчаси билан айнанлаштириб тушунтирилмоқда. Аслида эса борлик инсон онгига боғлиқ бўлмаган объектив нарса, ходиса ва жараёнларнигина эмас, балки инсон онгининг ижодий маҳсули

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С.69.

бўлмиш унинг фантазияларини ҳам ўз ичига қамраб олади. Шу ҳодисани қуйида кенгроқ тушунтириб беришга ҳаракат қиламиз. Атрофдаги барча нарсалар ва ҳодисалар ўзгарувчан ва ўзаро алоқадорликдадир. Ҳаттоки Мисрдаги пирамидалар ҳам олдинги ҳолатидай эмас, балки ўзгаргандир. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки кўпгина нарсалар ва ҳодисалар бизгача мавжуд бўлган, ҳозир ҳам бор, биздан кейин. ҳам минг йиллар мавжуд бўлиши мумкин. Баъзи нарса ва ҳодисалар яқинда вужудга келган бўлиши мумкин ва бироз вақт мавжуд бўлиши мумкин. Баъзи бир нарса ва ҳодисалар узоқ мавжуд бўлиб турмасдан қисқа давр мавжуд бўлиши мумкин.

Баъзи бир нарса ва ҳодисалар эса маълум бир соатлар, дақиқалар, сониялар мавжуд бўлиб туриши мумкин. Ушбу оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг мураккабликларини тушуниш учун фанда биз юқорида мурожаат қилган «воқелик» (реаллик) тушунчаси киритилган.

Воқелик – нарса ва ҳодисаларнинг ўтмишда, ҳозирги ва келгусидаги ҳолатларининг мажмуаси. Воқелик жуда мураккаб, чунки нарса ва ҳодисаларнинг ҳолати доимо ўзгаришдадир. Табиатдаги нарсалар, ҳодисалар ва жараёнлар, инсон хатти-ҳаракатлари, давлат тизими вужудга келади, йўқ бўлади, баъзан улар узоқ вақт сақланиб қолиши ҳам мумкин. Шунинг учун доимо воқеликда вужудга келиш, шаклланиш, мавжуд бўлиш, йўқ бўлишга ўрин бор.

Воқелик объектив ва субъектив бўлади.

Нарсалар, айтайлик тоғ жинсидаги олмос кристали инсон пайдо бўлгунча миллион йиллар илгари вужудга келган бўлиши мумкин. Биз у ҳақда ҳеч нарса билмаслигимиз мумкин. У бизнинг онгимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда, ундан ташқарида мавжуд бўлади.

Бундай инсон онгидан ташқаридаги барча нарсаларни қамраб олган реаллик объектив воқелик ҳисобланади.

Химик олим олмос кристаллари қандай атом ва ионлардан тузилганлигини, улар ўртасида қандай боғлиқлик мавжудлигини, сунъий олмос тайёрлашда бўладиган физикавий, химик, технологик жараёнларни билиши мумкин. Аммо у сунъий олмос ҳали табиатда йўқ у фақат олимнинг миясида фикрлар шаклида мавжуд.

Демак, бу бизни онгимизда, тафаккуримизда бўлганлиги учун субъектив воқелик ҳисобланади. У фикр, тасаввур, тушунча, тимсол(образ), илмий ва ноилмий билимлар шаклида бўлади.

Борлиқ объектив ва субъектив воқелик бирлигидан иборатдир. Борлиқ моддийликни, маънавийликни, ўтмишни, келажакни,

ўлимни, ҳаётни, руҳни ва жисмни қамраб олувчи тушунчадир. Атрофимиздаги одам, олам, табиат, жамият, тафаккур, ғоялар, ўй ҳаёлларимизнинг бири, уларнинг барчаси бирдай мавжуддир, улар турли тарзда ва шаклларда намоён бўлиб, уларнинг ҳаммаси мавжудлик белгиси остида умумлашиб, «борлик» тушунчасига киради. Хулоса сифатида қуйидаги таърифни келтиришимиз мумкин:

Борлик – юқори даражадаги умумий абстракция бўлиб, шу боис, мавжудлик белгисига эга бўлган барча нарсаларни, яъни моддий жисмлар, жараёнлар, ҳодисалар, улар ўртасидаги муносабат, хусусият, алоқадорликлар ва ҳатто инсон фантазиясини ҳам ўз ичига қамраб олувчи ўта кенг тушунчадир.

Адабиётларда «борлик» тушунчасига таъриф берилаётганда уни мавжудлик ва реаллик тушунчалар билан таққослаган ҳолда таҳлил қилишиб, мавжудликни борлиқнинг ҳозирги пайтда намоён бўлиб турган қисми, реалликни эса мавжудликнинг ҳаммага аён бўлган улар томонидан тан олинган қисми дейишади ва ўз навбатида ҳар иккаласини ҳам борлиқда жамланувчи тушунча сифатида баҳолашади.

Юқорида таъкидлаганимиздек, борлик воқеликнинг энг умумий, ички ва ташқи, моҳияти ва мазмунига алоқадор барча жиҳатларини акс эттирса, яна бир категория мавжудлик эса воқеликнинг ташқи, кўзга ташланадиган, шаклига алоқадор ва тажриба воситасида билиб олинадиган томонини ифодалайди. Мавжудлик лот. *exsisto* (экзистенция) сўзидан олинган бўлиб, мавжудман деган маънони англатган. Фалсафада мавжудлик фалсафасини ёқловчи экзистенциализм деб номланувчи бутун бир таълимот бор. Борлиқнинг муайян объектда ва айни вақтда мавжуд ҳолда мужассамланган қисмини ифодалашда реаллик деб аталувчи яна бир тушунча ишлатилади.

Борлиқнинг асосий шакллари қуйидагилардан иборат: моддий предметлар, жараёнлар борлиғи, инсон борлиғи, маънавий борлик, ижтимоий борлик.

Моддий предметлар борлиғига табиатдаги барча нарсалар, энг майда заррачалардан тортиб то Ер, қуёш, коинотгача киради. Иккинчи табиат ҳам моддий борлиққа киради.

Инсон борлиғига муайян бир ижтимоий гуруҳ, табақа, синфга мансублик, ўзига хос манфаатга эга бўлган, ўзлигини англай биладиган шахслар киради.

Маънавий борлиққа инсон томондан яратилган қадриятлар мажмуаси, яъни маданият, тил, илм-фан, ахлоқ-одоб қоидалари кабилар киради.

Ижтимоий борлиқ жамият ҳодисаларининг барча турларини ўз ичига қамраб олади.

Борлиқни ўрганишда юқорида биз санаб ўтган шакллари асосида адабиётларда яна ғоявий борлиқ, актуал ва потенциал борлиқ, реал ва вертуал борлиқ ҳамда табиий борлиқ каби шакллари ажратиб кўрсатилади¹.

Бундан ташқари, фалсафа тарихида борлиқ категориясини таҳлил қилишганда «субстанция» ва «субстрат» тушунчаларига муурожаат қилишади. Субстанция (лот. *substansia* – моҳият, асосда ётувчи нарса) муайян нарсалар, воқеалар, ҳодисалар ва жараёнлар хилма-хиллигининг ички бирлигида намоён бўлувчи моҳият.

Субстанцияни таҳлил қилишда фалсафада онтологик ва гносеологик йўналишлар фарқланилади. Онтологик ёндашувга кўра субстанция борлиқнинг энг туб асосини ташкил қилувчи муайянлик деб таърифланади. Масалан, Ф.Беконда субстанция борлиқнинг муайян шакли билан айнанлаштирилган. Р.Декарт борлиқнинг асосида бир биридан мустақил бўлган икки хил борлиқнинг кўлами билан ифодаланувчи моддий ва тафаккур билан белгиланувчи маънавий субстанция ажратилади. Б.Спинозада эса тафаккур ва кўлам – икки хил мустақил субстанция эмас, балки ягона субстанциянинг икки хил атрибути сифатида кўрсатилади ва ҳоказо.

Гносеологик ёндашувга кўра, субстанция оламнинг асосида ётувчи шартли ғоялардан иборатдир (Ж.Локк). Ж.Беркли эса ҳам моддий ҳам маънавий субстанциянинг мавжудлигини инкор этган ва у субстанция деб дунёни идрок қилишнинг гипотетик ассоциациясини англаган. Гегелда «мутлақ ғоя» ва «мутлақ рух» субстанция деб қаралган.

Ҳозирги замон фалсафасининг экзистенциалистлар сингари йўналиш тарафдорлари субстанция категориясига нисбатан салбий муносабатда бўлиб, уларнинг фикрича, бу категория борлиқнинг моҳияти ҳақидаги тасаввурни жуда ҳам примитивлаштириб юборади.

Борлиқни таҳлил қилишда субстрат (лот. *substratum* – асос, тўшама, таглик) нарса ва ҳодисаларнинг умумий моддий асоси;

¹ *Ahmedova M.A., Xan V.S.va boshq. Falsafa: Darslik – T., 2006. – B.284–286.*

нисбатан оддий ва сифат жихатдан элементар бўлган моддий ёки ғоявий тузилмалар мажмуаси.

Фалсафада субстрат сифатида мутлақ элементар ва бўлинмас асослар тушунилган. Масалан, Пифагорда сон – миқдор, Гераклитда – олов, Фалесда – сув, Анаксименда – ҳаво, Демокритда – атом ва ҳоказо.

Фалсафада борлиқ категориясини таҳлил қилишганда яна «йўқлик» тушунчасига ҳам мурожаат қилишади. Хўш, йўқлик нима? Бу тушунчани қандай таҳлил қилиш мумкин? Дарҳақиқат, борлиқ бу муайян нарсалар шаклида ва муайян сифатий ҳолда мавжуд бўлган яхлит объектив ва субъектив реалликдир.

Йўқликни таърифлаш эса бир мунча мушкулроқ. Агар борлиқ мутлақ бўлса йўқлик эса нисбий тушунча бўлиб, маконга ва вақтга нисбатан ифодаланади. Масалан, йўқлик деб, ўтмишдаги ва келажакдаги ҳодисаларнинг ҳозирги замонда йўқлигини айтишади. Йўқликни гносеологик маънода ҳам тушуниш мумкин, яъни билимларимиз чегарасининг доимий равишда кенгайиб бориши, бугун маълум бўлмаган сир-асрорларнинг эртага маълум бўлиши (ўтмишда материянинг модда ва майдон кўринишга эга бўлиши маълум бўлмаганлиги, ёки бугунги кунда физик вакуум хусусиятларининг бизга маълум бўлмаган томонлари ва бошқалар) билан изоҳлашимиз мумкин. Демак, борлиқ мутлақ бўлиб, йўқлик нисбий табиатга эга бўлган ҳодиса эканлиги ҳақидаги тўғри хулосага келишимиз мумкин.

2-§. Ҳозирги замон фани материя ҳақида

Объектив борлиқ ҳамиша ҳаракат қилиб турувчи материядан иборат. Моддий дунё хилма-хилдир, унда содир бўладиган ҳодисалар ҳам турли-тумандир. Уларнинг асосини нима ташкил қилади деган савол кўпгина кишиларни қизиқтириб келган. Фалсафадаги иккита оқим бу саволга икки хил жавоб беришган.

Идеализм вакиллари нарса ва ҳодисалар асосини сезги, илоҳий ирода ёки мутлақ ғоя ташкил этади деб тушунтиришган.

Материалистлар эса ҳодисаларни табиий тушунтиришга ҳаракат қилишган. Ўтмишдаги материалистлар материяни реал нарсалар ва ҳодисаларнинг бирор аниқ шакллари билан таққослашга ҳаракат қилганлар. Фалес дунёнинг асосини сув ташкил қилади деган. Гераклит эса ҳамма нарсанинг асосини олов ташкил

қилади дейди. Баъзи материалистлар дунёнинг асосини, барча нарса ва ҳодисаларнинг асосини тўртта элемент ташкил қилади дейишган. Булар: сув, олов, ҳаво, тупроқ. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда материяга қуйидагича таъриф беришимиз мумкин: Материя объектив реалликни ифодаловчи фалсафий категория бўлиб, бу объектив реалликни инсон ўз сезгилари билан идрок қилади ва у бизнинг сезгиларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуддир, бизнинг сезгиларимиз ундан нусха, сурат олади, уни акс эттиради.

Таърифда материя онгимизнинг объектив манбаи эканлиги ва уни билиш мумкинлиги таъкидланиши билан бирга, ўтмишдаги фалсафий системалардан фарқли, материя ҳиссий қабул қилинадиган жисмлардан, моддалар, зарралардан ва ҳоказолардан иборат этиб қўймайди.

Материянинг фалсафий тушунчаси унинг тузилиши ва хусусиятлари тўғрисидаги табиий-илмий тасаввур билан аралаштириб юбормасликни талаб қилади. Чунки материянинг фалсафий тушунчаси мутлақ характерга эга бўлиб, фандаги янги-янги кашфиётлар уни тасдиқлаб боради, лекин моҳиятини ўзгартирмайди. Материянинг тузилиши ва хусусиятлари тўғрисидаги табиий-илмий тасаввур эса фан таракқиёти билан ўзгариб, кенгайиб боради.

Материянинг фалсафий тушунчасини унинг табиий-илмий тасаввуридан фарқини тушуна олмаган баъзи табиатшунос ва файласуфлар материя йўқ бўлди деган фикрга боришди. Бунинг сабаби XX аср бошларида физика фанида бўлган янгиликлар эди. Атомнинг ўз навбатида янада майда заррачаларга – электрон, протонларга бўлиниб кетишини кашф этилиши «материя йўқолди» деб хулоса чиқаришларига олиб келди.

Материя йўқ бўлмайди, унинг тузилиши ҳақидаги эски тасаввурларимиз йўқ бўлади, унинг хусусиятлари тўғрисидаги билимларимиз чегаралари кенгайди, унинг тузилиши ва хусусиятлари тўғрисида чуқурроқ тасаввур вужудга келади.

Материянинг тузилиши ҳақидаги ҳозирги замон илмий тасаввурлари унинг тизимли тарзда ташкил топганлиги тўғрисидаги ғояга асосланган. Масалан, ҳар қандай макрожисмни муайян молекулалар мажмуи сифатида қараш мумкин. Ҳар қандай молекула ҳам тизимдир. У атомлар ва улар ўртасидаги муайян алоқалардан иборатдир. Ҳар бир атомнинг ядроси ўз навбатида ички таркибга эга. Оддий мисол, водород атомида ядро бир зарра

ҳажмига тенг келадиган протондан иборат. Нисбатан мураккаб атомлар ядроси протон ва ўзаро таъсир қилувчи ва нейтронлардан ташкил топади. Протон ва нейтронлар ҳам мураккаб тузилмалардир. Улар таркибида ҳам ўзига хос элементлар – кварклар мавжуд.

Тирик табиатни ўрганганимизда ҳам, биз материянинг тизимли тузилишини кўрамиз. Масалан: хужайра ва ундан ташкил топган организмлар мураккаб тизимлардир. Жамиятда ҳам кўп миқдордаги ўзаро туташувчи тизимларнинг типлари мавжуддир: одам, оила, турли коллективлар, бирлашмалар ва ташкилотлар, партиялар, синфлар, миллатлар, давлатлар, давлатларнинг тизимлари ва яхлит жамият ҳам.

Моддий оламнинг ҳар қандай объекти ягона ва такрорланмасдир. Лекин объектлар қанчалик ягона ва такрорланмас бўлмасин, улар тузулишида умумий белгилар бор. Масалан: атомларнинг жуда кўп турлари бор, лекин улар бир типда тузилган (атомда ядро ва электрон қобиғи бўлиши керак). Турли макро-жисмларда, хужайраларда, улардан тузилган тирик организмларда ҳам умумий белгилар топиш мумкин. Тузилмалардаги умумий белгиларнинг мавжудлиги турли объектларни муайян моддий тизимлар туркумига бирлаштириш имкониятини беради. Бу туркумларни кўпинча материя тузилишининг даражалари ёки материянинг турлари деб аташади.

Материянинг ҳамма турлари генетик равишда боғланган, яъни уларнинг ҳар бири бошқасидан келиб чиқади, ривожланади. Ҳозирги замон фани материянинг тузилишини унинг даражалари иерархияси тарзида тасаввур қилишни ўргатади. Унга кўра материя тузилиши *ташкилий структуравий ва миқёсий структуравий* даражаларига бўлинади.

1) *материянинг ташкилий-структура даражалари* – моддий системаларнинг ташкилий жиҳатдан уюшганлиги ва фаоллигига қараб бир-биридан фарқ қилади. Бу даражалар фазо-вақт структурасининг сифатий хусусиятлари билан фарқ қилади. Улар нотирик даража (нотирик табиат), органик даража – (тирик табиат) ва социал даража (жамият) деб юритилади.

Нотирик табиат даражасида атом ядроси, ядро, атом ва молекулалар мажмуаси, молекуляр бирикмалар, жисмлар, ер шари, осмон жисмлари, қуёш системаси ва бошқа планетар системалар, юлдузлар тўпи, галлактика, метагаллактика ва коинатнинг қуйи даражада уюшган фазо-вақт алоқадорликлари намоён бўлади.

Нотирик табиат даражасига нисбатан уюшганроқ ва фаолроқ фазо-вақт системаси органик даража дейилади. Тирик табиатни ўрганганимизда ҳам, биз материянинг тизимли тузилишини кўрамиз. Унга органик молекуляр системалар, тирик организмларнинг хилма-хил кўринишлари, бир ҳужайрали сув ўтлари ва содда жониворлардан тортиб, мураккаб тузилган умуртқалиларгача, содда ҳайвонлардан то маймунлар ва одамларгача киради.

Одамлардан ташкил топган турли мураккабликдаги ижтимоий системалар социал даражага мансубдир. Жамиятда ҳам кўп миқдордаги ўзаро туташувчи тизимларнинг типлари мавжуддир: одам, оила, турли коллективлар, бирлашмалар ва ташкилотлар, партиялар, синфлар, миллатлар, давлатлар, давлатларнинг тизимлари ва яхлит жамият ҳам.

Юқорида айтилган ташкилий-структура даражалари бир-биридан моддий алоқадорликлар сифати ва миқдorigа кўра, унда етакчилик қилувчи ҳаракат шаклига кўра бир-биридан фарқ қилади. Масалан, ноорганик даража механик, физик, химиявий ва геологик ҳаракат шакллари фаолият кўрсатса, органик даражада юқоридаги ҳаракат шаклларига биологик ҳаракат қўшилади ва у мазкур даражада етакчилик қилади, социал даражада яна бир ҳаракат шакли – ижтимоий ҳаракат фаолияти кўрсатиб, у ушбу даражада етакчилик қилади.

2) *материянинг миқёсий-структура даражалари.* Бу моддий системаларнинг бир-биридан мазкур системада ҳукмронлик қилувчи фундаментал кучлар билан фарқ қилувчи даражалардир. Улар: *микродунё, макродунё* ва *мегадунёларга* бўлинади.

Микродунёда кучли ва кучсиз ядровий ўзаро таъсир кучлари ҳукмронлик қилади. Бу кучларнинг таъсир доираси атом ядроси ва атом ўлчови билан чегаралангандир. Кучли ядровий ўзаро таъсирлар атом ядросининг таркибий қисмлари бўлган протон ва нейтронларнинг яхлитлигини, кучсиз ядровий ўзаро таъсирлар атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Бу кучлар туфайли микродунё ўзининг структуравий яхлитлигини сақлайди. Макродунёнинг структуравий яхлитлиги эса электромагнит ўзаро таъсирлари билан сақланади.

Электромагнит ўзаро таъсир кучлари атомлар ва молекуляр брикмаларнинг, моддий жисмларнинг структуравий яхлитлигини таъминлайди. Шу куч туфайли ерда ҳаёт мавжуд, ёруғлик мавжуд. Мегадунё – гравитацион ўзаро таъсирлар кучи билан чегараланган

Энг катта моддий объект, яъни коинот. Ер шари ва унинг атрофида оининг айланиши, сайёраларнинг куёш атрофида айланишини таъминловчи, Галлактиканинг муайян тузилишга эгалигига, бутун коинотнинг фазо-вақт структураси тартибининг мавжудлигига гравитацион ўзаро таъсир кучлари масъулдир. Бу кучлар бўлмаганда эди, дунёдаги ҳозирги тартиб ва муносабатлар ҳам бўлмаган, микро-, макро- ва мегадунёлар ҳам шаклланмаган бўлар эди.

Фандаги мавжуд талқинга кўра материя яна модда ва майдон кўринишларга ҳам бўлинади. Объектив реалликнинг коинот қаъридан тортиб то элементар заррачалар ва антизаррачаларгача (электронлар, позитронлар, протонлар, антипротонлар, нейтронлар ва ҳоказо) материянинг моддасимон кўринишига эга. Материянинг номоддасимон майдон кўринишига турли хил физик (электромагнит, гравитацион) майдон ва нурланишлар киради. Модда билан антимодда тўқнашганда материянинг аннигиляция (лот. annihilation – ҳеч нимага айланиши) ҳодисаси содир бўлади, яъни материя моддасимон кўринишдан номодда кўринишига – майдон ва нурланишга айланади. Физик вакуумдаги электромагнит майдонини муайян интенсивликдаги нурланишлар билан хужум қилинганда мазкур вакуумда заррача ва антизаррачалар ҳосил бўлади, яъни материянинг майдон кўриниши модда кўринишига айланади.

Иккинчи саволга хулоса қилиб шуни айтиш лозимки материя объектив реалликни ифодаловчи моддий объектларга хос энг умумий тушунча, фалсафий категория бўлиб, оламда мавжуд бўлган конкрет моддий объектлар материянинг муайян конкрет кўринишлари сифатида намоён бўлади. Юқорида гувоҳ бўлганимиздек, ҳозирги замон фани материяни ўрганишда тизимли ёндашиб уни структуравий даража ва муайян кўринишларга эга бўлган турларга қараб таснифлайди.

3-§. Ҳаракат, макон ва замон категорияларининг моҳияти ҳамда уларнинг юридик фани ва амалиёти учун аҳамияти

Табиат ва жамиятдаги ҳамма нарса ҳаракат ва ривожланишда, ўзгариш ва ўзаро таъсирда бўлади. Ҳеч бир тинч турган нарса йўқ. Оламдаги нарсалар ҳаракатда бўлиб, бири иккинчисига айланади, бири иккинчисидан пайдо бўлади. Бутун табиат – энг кичик заррадан тортиб куёшгача, одамзодгача доимо пайдо бўлиш ва йўқ

бўлиш, узлуксиз оқиш, бетўхтов ҳаракат қилиш ва ўзгариш ҳолатини кечириб туради. Ҳар қандай объект уни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро таъсири туфайли мавжуд бўла олади. Масалан, атом ядро ва атомнинг қобиғини ташкил этувчи электронларнинг ўзаро таъсири туфайли мавжуд; тирик организмлар уларни ташкил этувчи молекулалар, хужайралар ва организмларнинг ўзаро таъсири туфайли мавжуд. Шунингдек, объектлар ташқи муҳит билан ҳам ўзаро таъсирда бўладилар. Улар бошқа мураккаб системаларнинг элементлари бўлиши ҳам мумкин. Масалан: атом таркибига кирувчи ядро ва электронлар молекулани ташкил қилувчи қисмлари бўлиши мумкин, молекулалардан эса макројисмлар ташкил топади. Шундай қилиб материянинг таркибга эгаллиги, ҳам ички, ҳам ташқи ўзаро таъсирни кўзда тутади. Ўзаро таъсир моддий объектларнинг хоссалари, муносабатлари, ҳолатларининг ўзгаришига олиб келади. Умумий тарзда олинган бу ўзгаришлар моддий олам борлигининг ажралмас хусусиятидир.

Ўзгариш фалсафада «ҳаракат» тушунчасида ифодаланади. Материянинг ҳаракати деганда, жисмларнинг маконда ўрин алмашишигина эмас, балки ҳар қандай ўзаро таъсир ва ўзаро таъсир натижасида бўладиган ўзгаришларни тушуниш лозим. Ҳаракат – энг оддий майда заррачаларнинг ўзаро айланиши, метagalактиканинг кенгайиши, организмлар хужайраларида модда алмашинуви, ижтимоий ҳаётда одамларнинг фаолият алмашинувидир.

Ҳаракат бу ҳар қандай ўзаро таъсир ва ўзаро таъсир натижасида бўладиган ўзгаришлардир. Материя ҳаракатсиз бўла олмайди. Ҳар қандай объект, унда ҳаракатнинг муайян типлари мужассамлашгани учун ҳам мавжуддир. Ҳаракат тўхтаганда объект ҳам ўз мавжудлигини тугатади, у бошқа объектга айланади. Бошқача айтганда, ҳаракат материянинг ички тимсолидир, атрибути ҳисобланади. У материянинг ўзи сингари мутлақдир. Ҳаракатсиз материя ҳеч қаерда ва ҳеч қачон бўлган эмас ва бўлиши мумкин эмас.

Кузатилаётган у ёки бу предметнинг тинчлик, сукунат ҳолати дейилганда, мазкур предметнинг муайян фазовий конфигурацияга эга эканлиги, муайян таркибга эга эканлиги, бу таркиб барқарорлигини сақлай олиши, ўз элементлари муайян мажмуини такрор ҳосил қила олиши тушунилади. Лекин айтайлик, оддий элементдан тортиб тирик организмларгача, электрон микроскоп билан кузатилганда, уларнинг ҳаммаси муайян заррачаларнинг тўхтовсиз ҳаракатидан иборатлигини пайқаш мумкин. Бу бизнинг

танамиз ва руҳимизга (яъни, кечинмалар, фикрлар, туйғулар ҳосил бўлиши) ҳам тааллуқлидир. Америкалик файласуф С.Чейз бир вақтлар қуйидаги антиқа мисол фаразни айтган эди: «Мен ўтлоқда яйраб юрган сигир кўраётган бўлсам-да, аслида у мутлақо сигир эмас, балки электронларнинг талвасали рақсидир». Бу ўхшатишда маълум маънода тўғри фикр бор, фақат шуни эсда тутиш лозимки, ҳужайраларни ташкил этувчи электронларнинг таркиби ва ҳаракати вақтда такрор ҳосил қилинади. Ҳаракат типлар ва усулларининг ана шундай «вақтда такрорланиши» туфайли мавжуд бўлган предмет, бошқа объектлардан фарқли ўлароқ ўзига хос объект сифатида мавжуддир. Шундай қилиб, «тинчлик» тушунчаси предметнинг барқарорлигини, унинг сифатлари сақланиб қолишини таъминловчи ҳаракат ҳолатларининг ифодаланишидир. Шунинг учун ҳам тинчлик нисбий, ҳаракат мутлақ, у материянинг ажралмас хусусияти, атрибутидир. Ҳаракатни материядан ажратишга ҳаракатлар ҳам бўлган. Масалан, идеалистлар ҳаракатни материядан ажратиб, уни материяга ташқаридан берилган куч деб қарайдилар. Ньютон сайёралар қуёш атрофида ҳаракат қилишини таъкидлаб, бу ҳаракатнинг манбаи илоҳий биринчи туртки деб ҳисоблар эди. Энергетизм вакиллари материя ва ҳаракат боғлиқлигини инкор этувчи энергетизм назарияси билан чиқдилар, улар материясиз ҳаракат бўлиши мумкин деб эътироф этадилар. Ҳақиқатда эса, энергия материянинг хоссаси, бу хосса эса ҳаракатнинг миқдорий меъёридан иборатдир.

Материя ўзига хос ички қарама-қаршилиқларга кўра ҳаракат қилади. Ҳаракат – объектив реалликда рўй берадиган ҳар қандай ўзгаришдир.

«Ҳаракат»ни «ривожланиш» тушунчаси билан айнанлаштирмаслик лозим. Ривожланиш – бу фақат сифат ўзгаришлар натижаси, илгарилаб борувчи ўзгаришлардир. Бундай ўзгаришлар натижасида эскининг ўрнида янги пайдо бўлади, қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга ўтиш содир бўлади. «Ҳаракат» тушунчаси «ривожланиш» тушунчасидан кенгроқ тушунчадир.

Материянинг аниқ ҳаракат шакллари мавжуд. Материянинг ҳаракат шакллари ва уларнинг ўзаро алоқаси ҳақидаги ғоя XIX асрда илгари сурилган.

Материянинг ҳаракат шакллари қуйидаги принципларга асосланган:

1) ҳаракат шакллари материя тузилмасининг муайян моддий даражаси билан боғлиқ;

2) ҳаракат шакллари ўртасида генетик алоқа мавжуд, яъни ҳаракатнинг шакли қуйи шаклларида келиб чиқади;

3) ҳаракатнинг юқори шакллари сифат жиҳатдан ўзига хосдир ва улар қуйи шакллари билан тенглаштирилмаслиги лозим.

Юқоридаги принциплардан келиб чиққан ҳолда ҳаракат қуйидагича классификацияланади: механик, физик, химик, биологик, ижтимоий.

Келтирилган ҳаракат шакллари материя тараққиётининг учта энг муҳим босқичига мувофиқ уч туркумга бўлиш мумкин:

– нотирик табиатдаги ҳаракат шакллари (механик, физик, химик);

– тирик табиатдаги ҳаракат шакли (биологик);

– жамиятдаги ҳаракат шакли (ижтимоий).

Саволнинг давомида «макон» ва «замон» тушунчаларининг таҳлилига ўтамиз. Кундалик турмуш тасаввурларимизда макон ва замон тушунарли ва оддий нарсаларга ўхшаб кўринади. Лекин булар аслида анча мураккаб нарсалар бўлиб, ҳозирги замон табиатшунослиги ва ижтимоий фанларига мурожаат қилишни талаб этади.

Хўш «макон» ва «замон» нима?

Атроф-муҳитни кузатганда шуни пайқашимиз мумкинки, ҳар бир объект уни ташкил қилувчи элементлардан ўзига хос саранжомликда, бир-бирига нисбатан муайян тартибда жойлашган. Бу объектларни кўламга (бўйи, эни, баландлиги) эга эканлигини кўрсатади. Бундан ташқари ҳар бир объект бошқа объектлар орасида муайян жойни эгаллайди, улар билан чегарадошдир. Моддий дунёнинг таркибий тузилишини кўрсатувчи бу энг умумий хусусиятлар – яъни объектларнинг кўламга эгаллиги, бошқалар орасида жой эгаллаши, бошқалар билан чегарадошлиги маконнинг энг умумий хусусиятидир.

Маконнинг хусусиятлари ҳақида гапирар эканмиз, макон – бу энг аввало турли хил материал тизимларнинг ўлчамлилиги, таркибийлиги ва ўзаро жойлашувининг ифодаланиши эканлигини ўзимиз учун аниқ тасаввур қилиб олишимиз лозим.

Макон – борлиқнинг асосий мавжудлик шаклларида бири бўлиб, у объектларнинг ўзаро жойлашиш тартиби, кўлами, ҳажми,

ўлчамлари, объектни ташкил этувчи нуқталарнинг ўзаро жойлашиш вазияти каби хусусиятларини ифодаловчи фалсафий тушунчадир.

«Макон» тушунчасини икки хил нуқтаи назардан талқин қилувчи субстанциявий ва реляциявий концепциялар мавжуд. Субстанционал концепция бўйича макон нарсалар жойлашадиган жой, мутлақ, ўзгармас, мустақил субстанциядир. Бу ерда И.Ньютон таълимотининг ифодаланишини кўришимиз мумкин. Реляциявий концепция бўйича, макон объектларнинг ташкил этувчи нуқталарнинг ўзаро жойлашиш тартибини ифода этиб, у борлиқнинг нисбий барқарор хусусиятлари мажмуасидир. Бундай таҳлилда релятивистик физика тамойилларига мос келишини кўришимиз мумкин.

Маконнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапирганимизда уни иккига, яъни борлиқнинг сифатий фазовий хусусиятларини ифодаловчи топологик хусусиятларга, ва борлиқнинг миқдорий фазовий хусусиятларини ифодаловчи метрик хусусиятларга бўлинади. Маконнинг метрик хусусиятларига: кўлам, бир жинслилик, изотропик, эгриланганлик киради. Маконнинг топологик хусусиятларига ўлчамлилик, узлуксизлик, боғланганлик, йўналганлик, компактлик киради.

Маконнинг умумий хусусиятларига – кўламлилик, ўзаро алоқадорлик, узлуксизлик, уч ўлчамлилик киради.

Маконнинг ўзига хос махсус хусусиятларига – симметрия ва асимметрия, конкрет шакл ва ўлчам, жойлашуви, нарсалар ўртасидаги масофа, турли тизимларни ажратувчи чегаралар киради.

Моддий дунё таркибга эга бўлган объектларнинг ўзидангина иборат эмас. Бу объектлар доимо ўзгаришда ва ривожланишда, улар муайян босқичларда амалга ошадиган жараёнлардан иборатдир.

«Замон ҳақидаги тасаввур ва замон» тушунчаси моддий олам ҳаракат ва ривожланиш жараёнида бўлганлиги учун маънога эга, агар материя ҳаракат қилмаса эди, «замон» тушунчасининг маъноси қолмас эди.

Кундалик ҳаётда ва амалиётда «замон» тушунчаси турли ҳаракатнинг жараёнларини таққослаш, ўхшатиш туфайли ташкил топади. Масалан: биз «маъруза бир ярим соат давом этади», – деб айтамыз. Бу шуни билдирадики, мураккаб, бирин-кетин келадиган ўзига хос жараёнлар, нотик ўқийдиган матн, тингловчиларнинг бу матнни ёзишлари ва англаб олишлари бир бутун, яхлит тарзда олиниб, бошқа жараён – соат милларининг ҳаракати ва бунинг

натижасида соат ва минут милларининг олдинга кетиши билан ўхшатилади, таққосланади.

Замон (вақт) учун биз қандайдир даврий, яъни такрорланиб турадиган бирор жараёни оламиз ва уни эталон тарзида қабул қилиб, бошқа даврий бўлмаган, мураккаброқ жараёнлар билан солиштирамиз. Ернинг қуёш атрофидаги ҳаракати бир йилдир. Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши замонни суткаларга бўлади. Замон учун катта birlikлар ҳам киритиш мумкин. Айтайлик, бир галактика йили – 200 млн йил, яъни бу ернинг қуёш билан биргаликда галактика марказини бир марта айланишидир.

Инсонда замонни интуитив ҳис қилиш қобилияти ҳам бор, лекин у буни ҳамма вақт ўзи англайвермайди. Буни экспериментал тарзда тасдиқлаш мумкин. Сурдакамера (махсус бекик камера)да космонавтлар билан учиш олдидан тажриба ўтказилган. Тажрибада шу нарса маълум бўлганки, аксарият космонавтлар замоннинг кечишини тўғри қайд қилганлар. Бунда улар соат муддатини 1-3 мин., сутка муддати ярим соат атрофида хато билан кўрсатишган.

Замонни интуитив сезгиси нимага асосланади?

Бизнинг организмимизда турли даврий жараёнлар содир бўлиб туриб, улар соат ролини бажаришади. Уларга қараб ташқи жараёнларнинг давомлиги гўё ўлчанади. Шу нарса маълум бўлдики, ҳар бир организмнинг ичида ўзига хос биологик соатлар бор экан, уларнинг функциясини маълум даврда жонланадиган ва сўнадиган ҳужайралар ва айрим аъзоларнинг фаолияти туфайли амалга оширилади. Масалан, сутканинг турли даврларида жигар, буйрак, ўпка, юрак турлича интензивликда ишлар экан. Уларнинг ўзларини ритми мавжуд. Мутахассисларнинг айтишича, туннинг соат икки ва тўртлар орасида организмни ҳар қандай захарловчи моддалардан тозаловчи жигарнинг фаолияти ошар экан. Тунги соат тўртда эса организм фаоллиги пасаяр экан. Сутканинг шу пайтида ўлимларнинг кўп миқдори содир бўлиши ҳам бежиз эмас.

Замон – материянинг мавжудлик шакли бўлиб, моддий дунёдаги жараёнларнинг узлуксизлиги ва улар ҳолати ўзгаришларининг кетма-кет давомийлигини ифодалаб берувчи фалсафий категориядир.

Макон ва замон энг умумий мавҳум тушунчалар бўлиб, уларда борлиқнинг таркибий тизими ва ўзгарувчанлиги ўз ифодасини топган. Макон ва замон – материянинг мавжудлик шакллари. Макон

ва замондан ташқарида материя бўлмаганидек, материядан ажралгани ҳолда макон ва замон ҳам йўқдир. Фақат мавҳум тасаввурдагина (абстракциядагина) биз уларни моддий оламдан ажратишимиз мумкин. Макон ва замоннинг материя билан ўзаро алоқадорлигини А.Эйнштейн кашф қилган махсус нисбийлик назарияси ҳам исботлаб беради. Ёруғлик тезлигига яқин бўлган тезлик шароитида ҳаракатдаги жисмнинг бўйи тезлик ошиб борган сари ҳаракатсиз жисм бўйига нисбатан қисқариши, замоннинг секинлашуви сезилар экан.

Макон ва замон тўрт ўлчамлидир. Шулардан учтаси маконга, биттаси замонга тегишлидир. Жисмнинг макондаги ҳолатини (кўламини) кўрсатиш учун уч ўлчам (бўйи, эни, баландлиги), замоннинг муддатини кўрсатиш учун бир ўлчам кифоядир. Замоннинг бир ўлчамлилиги унинг фақат бир йўналишда, яъни ўтмишдан келажакка қараб содир бўлишида ўз ифодасини топади.

Замоннинг умумий хусусиятларига – объективлилик, материянинг ажралмас атрибути эканлиги, давомийлик, ортга қайтмаслик, ўтмишдан келажакка қараб ривожланиш кабилар киради.

Замоннинг ўзига хос махсус хусусиятларига – пайдо бўлиш ва бир сифатдан бошқа сифатга ўтишда аниқ даврийлик, бир ўлчамлилик, нисбийлик, ривожланиш суръати, ҳолатларнинг ўзгариш тезлиги, тизим тузилмаси (структураси)даги турли цикллар ўртасидаги вақт муносабатдорлиги кабилар киради.

Мустақил Ўзбекистон шароитида юз бераётган иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги ўзгаришлар замондан унумли фойдаланишни, қилиниши керак бўлган ишларни ўз вақтида бажаришни тақозо этади. Бу ўз навбатида ИИИ ходимлари фаолиятида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Жиноятнинг олдини олиш ёки содир этилган жиноятни бартараф этишда замоннинг ўрни жуда каттадир ва ундан унумли фойдаланиш керакдир.

Шундай қилиб бугун биз борлик, материя сингари оламини фалсафий тушунишнинг бошланғич категориялари, ҳамда материянинг яшаш усули – ҳаракат, материянинг мавжудлик шакллари бўлган – «макон» ва «замон» тушунчалари ҳақида тасаввурга эга бўлдик. Оламини илмий-фалсафий манзарасини ишлаб чиқишда бу категориялар принципиал аҳамиятга эга.

2-боб. ТАБИАТНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

1-§. «Табиат» тушунчаси, унинг моҳияти

Табиат фалсафада ишлатиладиган асосий тушунчалардан биридир. У кенг ва тор маънода қўлланилади. Бу ҳақда фалсафа фанлари доктори Б.А.Воронович шундай дейди: «Фалсафий адабиётда “табиат” тушунчаси икки хил маънода ишлатилади. Кенг маънода табиат бу – объектив реалликдир, дунёда эса ҳаракатдаги материядан бошқа нарса йўқ. Табиатнинг олий маҳсули ва бир қисми инсондир. Меҳнат туфайли у табиатдан ажралиб чиқди ва ижтимоий инсон бўлди. Тор маънода, табиат бу – инсонни ўраб турган ҳар хил кўринишдаги ҳодисалар олами. Шу маънода табиат ўзида объектив реалликни ифода этадиган тушунча, объектив реаллик жамиятга, унинг онги ва фаолиятига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд. Нимаики жамият бўлмаса табиатдир»¹. Инсонни қуршаб турган табиатни, унинг пайдо бўлиши ва ривожланиши қонуниятларини фалсафий нуқтаи назардан фаҳмлаш, илмий билиш амалиётида катта аҳамият касб этади. Табиат бениҳоят хилма-хил шакл ва кўринишларда бўлиб, инсонни қуршаб турган моддий олам, бутун борлиқни ўз ичига қамраб олади. У кенг маънода олганда материя, коинот тушунчаларини ҳам ифодалайди. Кенг маънодаги табиат – бу ҳаракатдаги материянинг ранг-баранглилиги, унинг хусусиятлари ва ҳолатидир. Кенг маънодаги «табиат» тушунчаси бу моддий оламни, жамият ва инсонни ҳам қамраб олади.

Тор маънодаги табиат – бу моддий дунё, у материя ҳаракатининг ижтимоий шаклини ўзида қамраб олмаган.

Агар биз «табиат» тушунчасини тор маънода, яъни инсон ва жамиятни ўраб турган табиий географик ҳодиса сифатида талқин қилсак, у ҳолда бу тушунча бутунлай бошқа маъно касб этади. Бу ҳолда табиат деганда инсон яшаши учун яратилган жамиятдан ташқари мавжуд бутун моддий дунё тушунилади. Бу табиий шароитлар ўзига қуйидаги компонентларни қамраб олади:

- 1) иқлим;
- 2) жойнинг тузилиши (рельеф);
- 3) ернинг ҳосилдорлик даражаси;

¹ Воронович Б.А. Философские проблемы взаимодействия общества и природы. – М., 1982.

4) ўсимлик ва ҳайвонлар;

5) фойдали қазилмалар ва бошқа хомашё манбаларининг мавжудлиги;

6) сув ресурслари ва бошқалар.

Табиатнинг объект ва ҳодисалари – бу узоқ юлдузлар шуъласи, майда элементар заррачалар, бепоён океан, денгиз ва ўрмонлар, дарёлардир. Бу ердаги ҳаётнинг чексиз ранг-баранглилигидир. Қуруқлик, коинот ҳам «табиат» тушунчасига киради. Шу нуқтаи назардан «табиат» «материя» тушунчасига яқиндир. Шунинг учун табиат бу турли-туман кўринишдаги ва шакллардаги материядир.

Агар табиат унинг ҳар хил шаклларида олиб қаралса, уни материя дейиш мумкин. Аммо табиат кўпинча чекланган маънода, инсон мавжудлигининг табиий шароитлари мажмуаси сифатида ишлатилади.

Табиат инсон меҳнати қаратилган соҳа, инсон меҳнатининг предмети, меҳнат воситалари ва озиқ-овқат замини деб тавсифланади. Инсон жисмоний ва маънавий жиҳатдан табиат билан боғланган, яъни табиат инсоннинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий эҳтиёжларини қондиради.

Антик даврда табиат қандайдир ҳаракатланувчи, ўзгарувчи бир бутун нарса деб тушунилган. Антик давр файласуфларининг фикрича, «коинот» тушунчаси «табиат» тушунчасини ҳам қамраб олади. Шу билан бирга коинот хаосга қарама-қарши қўйилган ва ҳажм жиҳатидан кенг, яхши ташкил топган ва такомиллашган нарса деб талқин қилинган.

Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотида, ўрта асрлар христианликда Оллоҳ ҳамма нарсанинг ибтидоси, материяни ҳам, табиатни ҳам Тангри таоло – Худо яратган, дейилади. Христианликда табиат Оллоҳ томонидан яратилган ва инсонга нисбатан такомиллашмаган, инсон эса ундан юқорироқ ва у рухга эга деб тушунтирилган.

Кейинчалик табиатни ўрганадиган – табиатшунослик фани вужудга келган. Уйғониш даврида табиатга муносабат ўзгариб борган. Инсон ўзи учун табиатни гўзаллигини, мафтункорлигини оча бошлаган. Табиат моддий ва маънавий талабларни қондириш манбаи эканлигини кўра бошлаган. Инсонни табиатга стихияли ёндашуви чекланиб, ақлий ёндашувнинг аҳамияти ошиб борган. Жамият ва табиат муносабатларида ақлийлик ва инсонпарварликнинг роли ошган.

Инсон ва табиат муносабатлари ҳақида «атроф-муҳит» тушунчаси бизга тўлароқ тасаввур беради.

Одатда атроф муҳит иккига бўлинади: табиий атроф муҳит ва сунъий атроф муҳит. Табиий атроф муҳит геосфера ва биосферани қамраб олади. Инсонга боғлиқ бўлмаган ҳолда пайдо бўлган ва мавжуд бўлиб турган моддий тизимлар табиий атроф-муҳитга киради ва улар инсон фаолияти объекти бўлиши мумкин. Космик технология ривожланиши ва коинотни ўзлаштира бошланиши натижасида қуёш тизимининг бир қисми ҳам табиий атроф муҳитга киритила бошланди. Илгарилари табиий атроф муҳит деганда фақат географик муҳит тушунилар эди. Бу албатта нотўғри. Табиий атроф муҳит ривожланувчи тизимдир.

Инсон яшайдиган табиий атроф муҳит икки гуруҳга бўлинади:

а) инсон ҳаёти учун зарур табиий манбалар (ёввойи ўсимликлар, мевалар, ҳайвонлар ва ҳоказо);

б) меҳнат предмети бўлган табиий бойликлар (кўмир, нефть, шамол ва оқаётган сув энергияси ва ҳоказо).

Дастлаб инсонларда биринчи гуруҳ табиий атроф муҳит катта қизиқиш уйғотган, кейинчалик ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши натижасида табиий атроф муҳитнинг иккинчи гуруҳига қизиқиш кучайган. Ўзбекистонда иккинчи гуруҳ жуда бой ва ранг-барангдир. И.А. Каримов ўзининг «Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида бу ҳақда гапирган¹.

«Ўзбекистон ўз ери ости бойликлари билан ҳақли суратда фахрланади – бу ерда машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъдан намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Улар юзга яқин минерал-хом ашё турларини ўз ичига олади... Ғоят муҳим стратегик манбалар – нефть ва газ конденсати, табиий газ бўйича 155 та истиқболли кон, қимматбаҳо металллар бўйича – 40 дан ортиқ, рангли, нодир ва радиоактив металллар бўйича – 40, кончилик – кимё хом ашёси бўйича 15 та кон қидириб топилган. Қидириб топилган газ

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997.

захиралари 2 триллион кубометрга яқин, кўмир 2 млрд тоннадан ортиқ, 160 дан ортиқ нефть кони мавжуд»¹.

Инсон ўз эҳтиёжини қондириш учун табиат билан муносабатга кириша бошлаган, яъни ишлаб чиқариш вужудга келган. Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида инсон ўз яшаши учун зарур бўлган нарсаларни ярата бошлаган ва сунъий атроф муҳит вужудга келган ёки иккиламчи табиат.

Иккиламчи табиат нафақат жонсиз предметлар, балки тирик организмлар: ўсимликлар, ҳайвонларни ҳам қамраб олади. Бундай ўсимлик ёки ҳайвон турларини инсон сунъий танлаш ёки ген инженерияси ёрдамида яратган. Масалан, қадимги Грецияда олманинг 2 тури мавжуд бўлган. Ҳозир эса 2000 дан зиёд нави етиштирилди. Ватани Америка бўлган маккажўхорининг 3000 дан ошиқ нави мавжуд. Ватани Африка бўлган тарвузнинг 170 дан ортиқ нави кўпгина давлатларда кенг тарқалган. Буларни ҳаммасини инсон яратган.

Жамият ривожланган сари иккиламчи табиат ўсиб борапти. Буни қуйидаги мисолда кўришимиз мумкин. Инсон томондан сунъий яратилган жонсиз предметлар ва тирик организмлар мажмуаси техномасса дейилади. Инсон томондан ўзлаштирилмаган тирик организмлар мажмуаси биомасса дейилади. Амалга оширилган ҳисоблар шуни кўрсатадики инсон томондан ҳар йили яратилаётган техномасса тахминан 10^{13-14} тоннани ташкил қилади, биомасса эса 10^{11-12} тоннани ташкил қилади. Бундан кўринаяптики инсоният ўнлаб, юзлаб марта кўпроқ бўлган техномассани яратаяпти. Демак сунъий атроф муҳит табиий атроф муҳитни секин аста қоплаб оляпти.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, табиий атроф муҳит инсонни боқиб, кийинтирибгина қолмасдан, у ахлоқий ва эстетик муносабатлар объекти ҳамдир. Биз табиатдан, ҳайвонот ва ўсимликлар дунёсидан завқ оламиз, пуллар ва боғлар ташкил қилганмиз, ўз мақсадларимизга мувофиқ ҳайвон турларини етиштирганмиз.

Ҳамиша инсон номаълум нарса билан тўқнаш келганда онгида у нарса «жонлими ёки жонсизми» аниқлаб олади. Ибтидоий жамоа тузумида анимизм таълимоти кенг тарқалган, яъни инсон, ҳайвон, дарахт ва тошлар руҳга эга, тирик деб қаралган. Руҳ танадан

¹ О‘sha joyda.

чиқмагунча тирик ҳисобланади. Тирик ва нотирик табиат ўртасида фарқни ажратиш олишда инсон ҳамisha ҳаётнинг пайдо бўлиши муаммоси билан тўқнаш келади. Ҳаётнинг пайдо бўлиши бу планетамида тадрижий таракқиётнинг натижасидир. Илмий тасаввурлар шуни кўрсатадики, Ерда бундан 3,8 млрд йил илгари ҳаёт белгилари пайдо бўлган, 2 млрд йил илгари дастлабки ҳужайралар пайдо бўлган. Шу ҳужайралар фотосинтезни амалга оширган, яъни Қуёш энергиясидан фойдаланиб химиявий реакциялар амалга ошиши натижасида кислород ажралиб чиққан. Кейинчалик атмосфера ўзгарган ва унинг химиявий таркиби ҳаётни Ер юзиде тарқалишига имкон берган. Бу эса биосферани вужудга келтирган.

Табиат тирик ва нотирик (жонли ва жонсиз) табиатга бўлинади. Модда алмашинув қобилиятига эга бўлган ва ўзини ўзи қайта тиклай оладиган нарсалар мажмуаси тирик табиат дейилади. Ҳозирги пайтда тирик табиат тўғрисида билимларни кишилар биология фанидан олишади. Олимларнинг фикрича, Ер шари вужудга келганига 4,6 млрд йил бўлган. Инсоният тарихига 2.5-3 млн йил бўлган. 1959-1960 йиллар Танзанияда, 1967-1973 йиллар Эфиопияда, 1970 йиллар охирида Кенияда кишиларнинг қолдиқлари топилганлиги юқоридаги фикрларни исботлайди.

Ҳаёт табиат таракқиётининг маълум босқичидаги кўринишидир. Жонли табиат моддий оламнинг кичик бир қисмини ташкил этгани учун унга хос бўлган хусусиятларни жонсиз оламга механик равишда ёйиб бўлмайди.

Илмий фалсафа жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасида ўтиб бўлмайдиган тўсиқ йўқ, деб таълим беради. Улар бир-биридан сифат жиҳатидан фарқ қилишига қарамай, бир-бири билан боғлиқ ҳамдир. Жонли табиат абадий мавжуд бўлган эмас, балки жонсиз табиат таракқиётининг маълум бир босқичида, маълум бир объектив шароитлар асосида ҳам ягона моддий субстанция – материя ётади. Демак, жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасида асосий боғланиш уларнинг моддий бирлигида яққол кўринади.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги моддий бирлик уларнинг кимёвий таркибида ҳам жуда аниқ кўринади. Одам организмидаги кислород, углерод, олтингугурт, азот, кальций, фосфор, магний, натрий, калий, хлор, темир сингари элементларни жонсиз табиатда ҳам учратиш мумкин. Организмларни ташкил этувчи оксил таркибида ҳам шундай элементлар бор.

Жонли табиат билан жонсиз табиат ўртасидаги умумий томонлардан ташқари уларнинг ҳар бирига хос бўлган фарқли томонлари ҳам мавжуд. Жонли организмларнинг асосий хусусияти шуки, улар ташқи муҳит билан модда алмашинади. Бу эса материянинг мураккаб ва юқори шаклларига тегишли бўлган хусусиятдир.

Тирик жисмларнинг энг муҳим хусусияти – моддалар алмашинувидан, жонли тузилишларнинг бузилиши ва янгидан тузилишидан, ассимиляция диссимиляциядан иборат. Ана шулар органик жисмлар яшашининг асосий шартидир. Ҳаёт оксил жисмларнинг яшаш усулидир, бу яшаш усули эса ўз моҳияти билан мазкур жисмларнинг кимёвий таркибий қисмларининг доимо ўз-ўзини янгилаб туришдан иборат.

Табиат тараққиётининг юксак чўққиси жонли организмларнинг келиб чиқишидан иборат. Бир ҳужайрали организмларнинг вужудга келиши организмлар тараққиётидаги дастлабки босқичдир. Дастлаб вужудга келган организмлар ўзининг тузилиши ва хусусияти жиҳатидан ҳозирги ҳайвон ва ўсимликларнинг энг содалари бўлган. Органик бирикмаларининг бир неча миллион йил давом этган тараққиёти натижасида ҳайвонларнинг ҳозирги турлари вужудга келган.

Жонли табиат инсоннинг пайдо бўлиши учун ҳамма зарур шарт-шароитни ҳозирлайди. Табиатнинг таркибий қисми бўлган одам жонли организмларнинг узоқ вақт давомида рўй берган тараққиётининг қонуний маҳсулидир. Одамнинг пайдо бўлишини жонли табиатнинг тараққиётидан ажратиб бўлмайди. Диний таълимотларда одамни Оллоҳ таоло яратган дейилади. Масалан, Мирзо.Улуғбекнинг «Тўрт улус тарихи» асарида келтирилган маълумотларга кўра, Тангри таоло одамни сув билан тупроқдан яратган, «Одам аллайҳиссаломнинг яратилишини муҳаррам ул эҳром ошуро ойи учинчи куни, жума куни соат 11 да; биринчи толеъ бўйича Жади ва Зухрад даражасида, Муштарий Ҳутда, Миррих Хамалда, Қамар саратонда, Шамс Асадда, Аторуд Сумбулада, Зухро Мезонда пайтида буғдойранг киши чехрасида» баланд қоматли ва жингалак сочли қилиб яратди. Яратган Тангри ҳазрати Одамга биҳиштдан жой берди. Ҳаввони у уйқусираб турганда чап биқинидан яратди».

Илмий фалсафа табиий фанларга асосланиб, одам табиатнинг ажралмас қисми, унинг олий маҳсулидир деб ҳисоблайди.

Онгдан ташқарида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда объектив мавжуд бўлган табиатнинг на боши, на охири, на ибтидоси ва на интиҳоси бор.

Ҳозирги замон фанлари оламнинг, табиатнинг чексиз, бениҳоялиги тўғрисида янгидан-янги далиллар бермоқда. Фан соҳасидаги ютуқларнинг кўрсатишича, бизнинг галактикамиз коинотда ягона эмас, балки чексиз юлдузлар тизимининг биридир. Бизнинг галактикамиздан ташқарида жойлашган сон-саноксиз юлдузлар тизими мавжуд.

Табиат, бутун моддий олам доимий ҳаракатда, тўхтовсиз ўзгариш ва ривожланишдадир. Коинотдаги жисмлар Ой, Қуёш, сайёралар, метеоритлар фазода доимий равишда ҳаракатда. Табиатнинг, материянинг фазода чексиз ва вақтда абадий бўлган тинимсиз ҳаракати жараёнида баъзи бир нарсалар емирилади, янгилари пайдо бўлади.

Жамият билан табиат ўртасидаги алоқадорлик заминида меҳнат ётади. Меҳнат аввало, одам билан табиат ўртасида юз берадиган жараёндыр, одам шу жараёнда ўз фаолияти билан ўзи ила табиат ўртасида моддалар айирбошланишига воситачилик қилади, бу айирбошланиш табиатга солади ва назорат қилади. Одамнинг ўзи табиат кучи сифатида табиат моддасига қарама-қарши туради. Одам табиат моддасини ўзи ҳаёти учун яроқли бўлган маълум бир шаклда ўзлаштириши учун ўз табиий кучларини: қўл ва оёқларини, бош ва бармоқларини ҳаракатга келтиради. Шу ҳаракат воситаси билан ташқи табиатга таъсир қилиб ва уни ўзгартириб, одам шу билан бирга ўз табиатини ҳам ўзгартиради. Кишилар моддий яратиш, меҳнат қилиш асосида табиат кучларига таъсир этганлар, маданият тарихини, ижтимоий муносабатлар дунёсини яратишга муваффақ бўлганлар.

Одамлар моддий неъматлар ишлаб чиқариш натижасидаги табиат кучларини енгишга муваффақ бўлганлар. Ҳайвон, паррандалар, ўсимликларни, ҳар хил гиёҳларни ейдилар, улар тирикчилик воситаларини табиатдан тайёр ҳолда оладилар. Шунинг учун ҳам улар табиатга мутлақ қарамдирлар. Одам эса табиатга фаол таъсир кўрсатади. Меҳнат ёрдамида инсон табиат кучларидан ўз мақсади йўлида фойдаланади. Кишилар табиатдаги нарсаларни ўзгартириб меҳнат қуролларини ва тирикчилик воситаларини тайёрлайдилар. Одамнинг ҳайвондан фарқ қиладиган муҳим томонларидан бири ҳам ана шунда.

Сиртдан қараганда баъзи бир ҳайвонлар меҳнат қилгандай бўлиб кўринади. Улар эҳтиёжларини қондириш учун меҳнат қуролидан эмас, балки ўзларининг табиий аъзолари – тирноқлари, қозик тишлари, ўткир кўзларидан фойдаланадилар. Бирорта ҳам ҳайвон ҳеч қачон, ҳатто энг оддий меҳнат қуролини яратган эмас. Меҳнат қуролини яшаш ва ундан фойдаланиш фақат инсонга хос хусусиятдир. Меҳнат қуроли табиатнинг инсонга ҳадяси эмас, балки у инсон ақлий ва жисмоний меҳнатининг натижасидир.

Меҳнат – кишиларнинг мақсадга мувофиқ фаолиятдир. Меҳнат туфайли одамнинг эҳтиёжи қондирилади. Меҳнат табиат яратган нарсаларни инсон ўзлаштириб олишидир, инсон билан табиат ўртасида моддалар алмашилишининг умумий шартидир, инсон ҳаётининг абадий табиий шартидир.

Меҳнат, ишлаб чиқариш инсоннинг ижтимоий мавжудот сифатида шакллантиришнинг, унинг табиатдан ажралиб чиқишнинг негизидир. Инсонлар тирикчилик учун зарур воситаларни ишлаб чиқара бошлашлари биланоқ ўзларини ҳайвондан фарқ эта бошлайдилар. Меҳнат қилиш натижасида одам ўзининг табиий аъзолари фаолиятини ўзгартиради, мускуллари, пайлари, тоғайлари, оёқ ва кўллари ривожланади. Шунингдек, одамнинг ақлий ва жисмоний қобилиятлари ҳам ривожланади, мияси ва сезги аъзолари тараққий этади. Бешта сезги меҳнатнинг ижтимоий муносабатларнинг инсон амалий фаолиятининг маҳсулидир.

Инсон табиат фарзанди сифатида пайдо бўлган бўлса-да, лекин инсонга хос деб эътироф этилган хусусиятлар ҳаммасига у жамиятда бевосита аралашishi, таълим-тарбия олиш, меҳнат қилиш орқали эришди.

Меҳнатнинг роли ва аҳамияти айниқса икки нарсада кучлироқ сезилади. Биринчидан, инсон аждодлари организми меҳнат таъсирида биологик мавжудотга хос бўлган белгилардан ижтимоий мазмунга хос томонга ўзгара бошлади. Иккинчидан, меҳнат гапириш алоқа ўрнатиш, ижтимоий тажриба орттириш, инсон онги, тили ва тафаккурининг пайдо бўлиши ва ривожланиши учун ҳам асос бўлди.

Инсоннинг табиатга таъсири ижтимоий тараққиёт мобайнида ҳозирги даврдагидек бўлган эмас. Ҳозирги пайтда инсоннинг яшаш масканининг табиий муҳити ўзгармоқда. Бу муҳит инсон цивилизациясининг бир қисмига айланди. Бошқача айтганда «иккинчи табиат» инсоният маданий дунёсини вужудга келтирди, яъни

шундай нарсалар ва жараёнлар вужудга келтирилдики, уларнинг табиатда тайёр ҳолда мавжуд бўлиши у ёқда турсин ҳатто улар табиатнинг ўз кучлари таъсири остида ҳам пайдо бўла олмайди. Бундан эндиликда табиат ўз мавжудлигининг объектив хусусиятини йўқотди деган маъно келиб чиқмайди албатта. Табиат илгарилари объектив ва бирламчи бўлганидек, ҳозир ва бундан кейин ҳам шундайлигича қолаверади.

Юқорида айтилганлардан қуйидаги хулосага келиши мумкин,
– инсон ва инсоният дунёси табиатдан ажралмасдир, унинг олий маҳсулидир;

– кишини табиат вужудга келтирган бўлса, уни жамият, ижтимоий-иқтисодий муносабатлар камол топтирди ва унга ижтимоий қиёфа берди;

– одамнинг ўзини ҳам, унинг онгини ҳам меҳнат яратди ва ривожлантирди;

– табиий муҳит инсон Амалий фаолияти жараёнида беҳад ўзгариб «инсоннинг анорганик танаси»га айланди.

2-§. Табиат борлигининг структура даражалари

Биз теварак атрофимизга назар ташласак, умуман борлиққа эмас, балки, муайян жисмларга, нарса ва ҳодисаларга кўзимиз тушади. Сиз билан биз инсон сифатида Ер шарида истиқомат қиламиз, ўзимизга мос келувчи ўлчовлар билан иш юритамиз. Биз одатланган ўлчовдаги катталикларни макроскопик катталиклар, деб ҳисоблаймиз ва бу **макродунё**ни ташкил қилади.

Шу нуқтаи назардан, борлиқнинг структура даражаларини миқёсий-структура ва ташкилий-структура даражаларига ажратамиз. Борлиқдаги объектлар миқёси билан фарқ қилувчи учта миқёсий структура даражаларига ажралади. Улар: микродунё, макродунё ва мегадунё. **Микродунё** атом миқёсидан кичик бўлган дунёдир. Бу дунёга атом структураси ва элементар заррачалар, атом ядроси, кварклар, кернлар киради. Бу дунёнинг яхлитлигини ва турғунлигини сақлаб турувчи иккита фундаментал куч мавжуддир, улар кучли ва кучсиз ядровий ўзаро таъсирлардир.

Кучли ўзаро таъсирлар атом ядросининг структуравий яхлитлигини сақлаб турса, кучсиз ўзаро таъсирлар атом структурасининг яхлитлигини таъминлайди. Молекулалар тузилишидан тортиб, Ер шарининг яхлитлигини сақлашгача хизмат қилувчи куч электромагнит ўзаро таъсирларидир.

Электромагнит ўзаро таъсирлари туфайли молекулали бирик-малар ва Ердаги барча ҳаётӣ жараёнлар ўзининг структуравий бирликларини сақлайди. Агар електромагнит ўзаро таъсирлари бўлмаганда эди – қуёш нурлари (яъни електромагнит нурланишлари) Ерда етиб келмаган бўлар эди ва Ерда ҳаётӣ жараёнлар шаклланмаган бўлар эди.

Ер, унинг табиӣ йўлдоши Ой ва бошқа сайёралар қуёш атрофида ҳаракатланади. Бу системанинг ва умуман бутун Коинотнинг структуравий яхлитлиги эса гравитацион ўзаро таъсирлари туфайли сақланади.

Гравитацион ўзаро таъсирлари бириктириб турган дунё – мегадунё деб аталади. Улар бир-бири билан чамбарчас боғлангандир, шунингдек, улар бир-бирига алмашилиши ҳам мумкин. Ҳозир мегадунё ҳисобланган коинотимиз бундан 15-20 млрд йил муқаддам ўта кичик микроскопик объект бўлган, деган тахминлар бор. Шунингдек, биз микрообъект деб ҳисоблаётган элементар заррача нейтрон ўзининг ичида миллиардлаб юлдуз ва галактикаларига эга бўлган бутун бошли Коинот бўлиши ва аксинча, диаметри бир неча миллиард ёруғлик йилига тенг бўлган улкан Коинотимиз ҳам четдан кузатаётган кишига ўта кичик элементар заррача ҳисобланиши ҳам мумкин. Борлиқнинг структуравий тузилишини унинг сифатӣ ривожланиши нуқтаи назаридан олиб қарасак, моддий олам бу ҳолда ҳам учта даражага ажралади. Унинг ташкилий структура даражаларини: анорганик дунё (нотирик табиат), органик дунё (тирик табиат) ва ижтимоӣ дунё (жамият)га ажратилади. Улар бир-биридан хилма-хиллиги, уюшганлиги, нисбий мустақиллиги ва фаоллиги билан фарқ қилади.

Анорганик дунё ёки нотирик табиатда физикавий ва химиявий алоқадорликлар ҳукмронлик қилади, шу туфайли нотирик табиатдаги қонуниятлар шу табиат фанлари доирасида чекланган бўлиб, тирик дунёга нисбатан суст ва ташкилий уюшганлиги паст даражада бўлади.

Тирик табиатда яъни органик дунёда эса биологик алоқадорликлар ҳам қатнашганлиги сабабли унинг уюшганлик даражаси юқорироқ, фаолроқ ва мураккаброқ тузилган бўлади.

Ижтимоӣ дунё даражасида эса, юқорида айтилган алоқадорликлардан ташқари, жамиятга хос бўлган ижтимоӣ алоқадорликлар ҳам иштирок этади. Бундай дунёнинг тузилиши ниҳоятда мураккаб бўлиб, борлиқ бу даражада ўзининг ўта

уюшганлигини, нисбий мустақиллигини ва юқори даражада фаоллигини намойиш қилади. Бу дунёнинг структуравий элементи бўлган ҳар бир инсон жамиятга хос бўлган барча алоқадорликларни ўзида акс эттиради ва ижтимоий муносабатларда, алоқадорликларда онгли равишда, мақсадга биноан, муайян мўлжалларни олдиндан белгилаган ҳолда ҳаракат қилади.

3-§. Табиат ва жамият муносабатлари

Кишилик жамияти моддий оламнинг табиатнинг кўп мингйиллик тадрижий таракқиётининг қонуний маҳсулидир. У таракқиётнинг маълум бир босқичида инсонлар жамоаси келиб чиққан даврда юзага келган. Демак жамият тарихи ва унинг таракқиёти инсон маълум жамоага бирлашиб меҳнат қилган. Ишлаб чиқариш қуролларини яратган. Маълум ижтимоий-иқтисодий муносабатлар шаклланган даврдан бошланади.

Жамият тарихий кишилар ўртасидаги ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий муносабатлар тарихидир. Жамият ривожланиши эса шу муносабатларнинг ўсиши ва такомиллашиши шаклида бўлади. Жамият тарихи табиат ривожланиши тарихининг маълум бир даврдан бошланади.

Шундай қилиб инсон ва жамият табиатнинг ажралмас бир қисми бўлиши билан бирга унинг алоҳида онгли қисмидир. Жамият ҳамиша табиат билан ўзаро алоқада бўлади. Инсон ҳар доим табиат бағрида яшайди. Биз бутун борлиғимиз билан табиатникимиз ва унинг ичида яшаймиз ва уларнинг тўғри фойдалана биламиз. Инсон ҳеч қачон табиатдан ташқарида у билан алоқа ва муносабатда бўлмасдан туриб яшай олмайди. Табиат билан жамият, табиат билан инсон, табиат тарихи билан жамият тарихи диалектик бирликда таъсир ва акс таъсирдадир. Уларни бир-биридан ажратиш мумкин эмас. алоҳида инсон умуман жамият ва инсоният дунёси ҳам назарий, жисмоний, Амалий жиҳатдан табиат билан узвий алоқадорликда яшайди.

Табиат – табиий ресурслар манбаидир. Табиий ресурслар, яъни ёнилғи, нафас олинадиган ҳаво, ичиладиган сув, ҳар хил хомашёлар бўлмаса инсон жамият яшай олмайди. Саноат қишлоқ хўжалиги ва маданиятни юксалтириб бўлмайди. Табиат биз учун моддий неъматларнинг биринчи манбаи сифатида ҳам соғлиқ, шодлик, ҳаёт қизиқишининг ва ҳар бир кишидаги маънавий

бойликларнинг битмас-туганмас манбаи сифатида ҳам ўзининг ғоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди.

Табиатнинг энг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлган ер инсонларнинг озиқ-овқат манбаи, унинг дастлабки меҳнат воситаларининг хазинасидир. Ер инсонни боқади. Инглиз олими Вильям Петти айтганидек меҳнат бойликнинг «отаси» бўлса, ер унинг «онаси»дир. Одамлар бир неча минг йиллар давомида унинг иссиқ бағрида унди, вояга етди. Инсоннинг кундалик ҳаёти ва севинчлари ҳам ер туфайлидир. Шундай экан инсон учун ғоят даражада муҳим ва зарур бўлган ерни эъзозламаслик мумкин эмас. табиий муҳит жамият тараққиётига таъсир этувчи омил сифатида икки катта туркумга бўлинади. Улардан бири тирикчилик воситаларидан иборат табиий бойликлар, яъни ернинг ҳосилдорлиги, ўрмонларда ҳайвонларнинг сувда балиқнинг кўплигидан иборат бўлса, иккинчиси меҳнат воситалари (мавжуд шаршаралар, кема қатнайдиған дарёлар, дарахтлар, кўмир, нефт, газ ва бошқалар)дир. Кишилиқ жамиятининг бошланғич даврида ташқи табиий шароитларнинг биринчи хили жамият тараққиётининг юқори босқичида иккинчи хили ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эгадир.

Табиий шароит жамият тараққиётига икки хил таъсир кўрсатади. Маълумки, тирикчилик воситалари ва табиий манбаларга бой бўлган мамлакатларда яшовчи халқлар ўз тирикчиликлари учун зарур бўлган маҳсулотларни тайёрлашда маблағ ва кучни бундай табиий қулайликларга эга бўлмаған халқларга қараганда анча кам сарфлайди. Қулай табиий шароитлар жамият тараққиётига маълум даражада ёрдам беради. Қондирилиши мутлақ зарур бўлган табиий эҳтиёжларнинг миқдори нақадар кам бўлса, ернинг табиий ҳосилдорлиги нақадар кўп бўлса ва иқлим нақадар қулай бўлса ишлаб чиқарувчи ҳаётнинг сақланиш ва такрор ҳосил қилиниши учун зарур бўлган иш вақти шунча кам бўлади. Демак, унинг бошқаларга кетадиган ортиқча меҳнати, унинг ўзига кетадиган ортиқча меҳнати унинг ўзига кетадиган меҳнатига нисбатан шунча кўп бўлиши мумкин. Аксинча, табиий шароит ноқулай бўлиб, кишиларнинг асосий вақти, маблағ ва меҳнати тирикчилик воситаларини яратишга кўпроқ сарф бўлса, у ҳолда жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари нисбатан секинроқ ривожланади. Ноқулай табиий шароит жамият тараққиётига бир мунча салбий таъсир кўрсатади.

Қадимги даврда тирикчилик воситаларининг табиий манбаларига бой бўлган жойлар жамият тараққиётига катта қулайлик туғдирган. Шунинг учун ҳам Миср, Месопотамия, Ҳиндистон, Хитой, Ўрта Осиё, Кавказorti, Ўрта Ер денгизи ўлкалари маданиятнинг энг қадимги марказлари бўлган.

Маданиятнинг ибтидоий жамоа тузумида кейинги юқори босқичларида одамларнинг табиатга бўлган таъсири кучайиб, табиат ресурсларидан фойдаланиш имкониятлари анча кенгайди. Бунинг асосий сабаби ишлаб чиқарувчи кучларининг Фан-техника, маданиятнинг ривожланиб борганлигидадир.

Социология фанида географик детерминизм деб аталган назарияга мувофиқ жамиятнинг иқтисодий тузумини ҳам унинг ижтимоий ва сиёсий тузилишини ҳам белгилайдиган нарса географик муҳитдир. Масалан, француз олими Монтескье «Қонунлар руҳи тўғрисида» деган асарида капиталистик мамлакатлардаги миллионларча омманинг бошига тушаётган азоб-уқубатларинг асл сабаби табиий сабалардир дейди. Иқлим ҳукмронлиги унингча ҳамма ҳукмронликлардан кучлироқдир. Бироқ географик детерминизм тарафдорлари нима учун бир хил табиий шароит мавжуд бўлгани ҳолда баъзи мамлакатлар тезроқ ривожланадию, баъзилари секинроқ ривожланади деган масалани тушунтириб беролмайди. Дарҳақиқат, табиий шароитлар ижтимоий тараққиётнинг боришини тезлаштириши, унга туртки бериши ижобий таъсир кўрсатиши мумкин. Лекин жамиятнинг қиёфасини ижтимоий тизимнинг хусусиятини бир тузумдан иккинчи тузумга ўтишни белгилаб берувчи куч бўла олмайди. Чунки жамиятнинг ўзгариши ва ривожланиши табиий шароитларинг ўзгаришига караганда тезроқ содир бўлади. Табиий шароитларнинг сезиларли даражада ўзгариши учун кўп йиллар керак бўлса, жамият ҳаётида туб ўзгаришлар бўлиши учун қисқа бир тарихий муддат кифоя қилади.

Табиат ва жамият ўзаро муносабат соҳалари булар – биосфера, Ернинг ҳаёт тарқалган қисми биосфера деб аталади. **Биосфера** тирик организмларнинг ҳаёт кечириш муҳитидир. Агар Ер шари қуёшга яқинроқ жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат кўтарилиб кетган бўлар эди ва оқибатда ердаги намлик, сув йўқолар эди. Агар у қуёшдан узоқда жойлашганида, ер юзасидаги ҳарорат пасайиб, ҳамма жой мангу музлик билан қопланар эди. Хуллас, ҳар иккала ҳолатда ҳам ер юзасида ҳаётнинг пайдо бўлишига имконият йўқолган бўларди. Яна бошқа ҳолни олайлик: қуёш системаси

Галактика марказига янада яқинроқ жойлашганда эди, ер юзасида кучли гравитация таъсирида нарсаларнинг вазни оғирлашиб, инсондек мураккаб жонзоднинг, балки умуман ҳаётнинг пайдо бўлишига шароит бўлмаган бўлар эди. Аксинча, қуёш системаси Галактикамиз марказидан ҳозиргига нисбатан четда жойлашганда ҳам, гравитация кучининг заифлиги айрим химиявий ва биологик жараёнларнинг рўй беришига халақит берган бўлар эди. Бунинг оқибатида ер юзасида ҳаёт пайдо бўлмас эди. Демак, инсон ўзи учун энг қулай бўлган жойда яшайди ва бунга шукур қилса арзийди.

Инсон ақл-идрокиннинг оламга таъсир кўрсатиш чегараси **ноосфера** деб аталади. Инсон ўзлигини англамас экан, унинг сайёрамизга ҳалокатли таъсири кучайгандан кучайиб, охир-оқибатда унинг ўзини ҳам ҳалокатга олиб бориши мумкин, деган илмий башоратлар бор. ҳақиқатан ҳам инсон фаолияти ақл-идрок билан оқилона бошқарилмас экан, у ер юзининг ҳалокатини тезлаштириши муқаррардир.

Юқорида айтилганларни умумлаштириб, қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

1. Инсоннинг табиат билан алоқаси инсон ерда пайдо бўлган вақтларданок юзага келган бўлиб, бу зарурий объектив алоқадорлик ўз аҳамиятини бундан кейин ҳам ҳеч қачон йўқотмайди.

2. Табиат билан жамият ўртасидаги алоқадорлик жамиятнинг табиатга, табиатнинг эса жамиятга таъсири кишилар онги ва иродасига боғлиқ бўлмаган объектив қонуниятдир.

3. Жамият билан табиатнинг объектив алоқадорлиги табиий шароитларнинг жамият тараққиётига кўрсатган таъсири жаҳондаги айрим бир халқлар ва мамлакатларга тааллуқлигина бўлиб қолмай, балки бутун инсоният учун барча жамиятлар ва мамлакатлар учун бир хилда умумийдир.

4. Табиий муҳит инсоннинг моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятининг доимий ва абадий зарурий шартидир.

4-§. Экологик муаммо ва унинг бартараф этиш йўллари

«Экология» сўзи юнон тилидан олинган бўлиб, «oikos» – «турар-жой», «яшаш муҳити», «logos» эса «таълимот» маъноларини англатади. Экология тирик организмлар билан атроф муҳит муносабатларини ўрганувчи фандир. Яна қисқача таъриф берилса: – экология – жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни ўрганувчи фан.

Одам пайдо бўлган даврдан то ҳозирга қадар табиатга таъсир қилиб уни батамом ўзгартириб юборди. Кейинги минг йилликлар давомида инсон фаолияти натижасида ер шари юзаси иқлими, ўсимлиги, ҳайвонот дунёсининг таниб бўлмас даражада ўзгариб кетганлиги бунга мисол бўла олади. Эътироф этиш керакки, инсоннинг истиқболни ўйламай қилган хата-ҳаракатлари кўр-кўрона қилмишлари туфайли табиат беҳад озор чекди, кўп нарсалардан абадий жудо бўлди. Ҳар хил космик чанглар, иссиқлик электр станциялари, автомобиллар сонининг тез ўсиб бориши, радиоактив моддалар ва бошқалар таъсири остида барча жонли мавжудотнинг ҳаёт манбаи бўлган ҳаво тоқат қилиб бўлмайдиган даража ифлосланмоқда. Бундай даҳшатли ҳодисалар дунёнинг деярли ҳамма мамлакатларида тез-тез бўлиб турибди. Атроф-муҳитнинг радиоактив ва кимёвий чиқиндилар билан булғаниши аҳолининг чорва молларининг, паррандаларнинг дарё ва кўллардаги сув омборлари ва океанлардаги балиқ ва бошқа жониворларнинг кўплаб захарланишга сабаб бўлмоқда. Олимлар ҳаво, сув ва ер устининг захарланиши шу тариқа давом этадиган бўлса цивилизация ҳалок бўлиши мумкин дейишмоқда. Академик А.Е.Ферсманнинг фикрича, агар атмосфера таркибидаги карбонад ангидрид миқдори икки баравар кўпайса, бу нарса ер юзидаги ҳароратнинг 4 даражага кўтарилишига олиб боради. Унинг ҳисобича бу воқеа 500 йилдан кейин содир бўлиши керак.

Сув таъминотининг анъанавий манбалари ҳисобланган дарёлар, кўллар, шимолий қутб музликлари, денгизлар, сув омборлари ифлосланмоқда. Инсониятнинг энг катта озиқ-овқат манбаи бўлган жаҳон океанлари ҳам ҳозирги вақтда инсон цивилизацияси қурбони бўлмоқда. Ҳар йили жаҳон океанига ўн миллион тоннагача миқдорда нефт ва нефт маҳсулотлари келиб тушади. Масалан, Мексика кўрфазидаги денгиз ости қувурларидан оқиб чиққан нефть (2010 йил).

Инсон ўзининг кўп асрлик хўжалик фаолиятида етмиш икки ҳайвон турини бутунлай йўқ қилиб юборди. Ўзимизнинг Ўзбекистонда ҳам Турон йўлбарси, йўл-йўлли сиртлон каби ҳайвонлар йўқ бўлиб кетди. Оққуйруқ, қорақулоқ, Устюрт қўйлари, Бухоро буғуси, оқ тирноқли қўнғир айиқ кабилар эса йўқ бўлиш арафасида турибди.

XX аср ўрталаригача ҳатто яқин-яқинларгача ҳам инсон табиатга ҳоким, уни истаганича ўзгартириши, иродасига бўйсундириши

мумкин деган нотўғри фикр устунлик қилиб келди. Ўша шароитларда шу фикр дунёнинг кўпчилиги мамлакатларида, жумладан ўзимизда ҳам қўллаб-қувватланди. Табиатни иқтисодиёт талабларига мослаштириб ўзгартириш авж олиб кетди. Қанча-қанча лойиҳалар вужудга келди, дарё ва кўллардаги балиқлар, паррандалар, ҳайвонлар эҳтиёжидан ортиқча овланди ва кўпчилиги ҳозир йўқ бўлиб кетди. Бир пайтлар Амударёнинг ўзидагина 140 дан ортиқ балиқ тури бўлганлигига энди ишониш қийин. Ўрмонларга нисбатан ҳам кўр-кўрона муносабатда бўлиши туфайли ер шарида 100 йил аввалги 7200 миллион гектар ўрмондан ҳозир 4100 миллион гектар ўрмон қолди. Шу сабабли ҳам табиатни муҳофаза қилиш бугунги кунда инсоният олдида турган долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Инсон табиатида ўзига керакли нарсаларни олиш билан бир қаторда унга ҳар хил ишлаб чиқариш чиқиндиларини ташлаб, табиатни заҳарламоқда. Индустириал жиҳатдан ривожланган мамлакатларда бир киши ҳисобига ҳар йили табиатдан 30 тонна модда олиниб, унинг атига 1-1,5% истеъмол маҳсулотлари сифатида фойдаланилмоқда. Қолганлари эса чиқинди сифатида ташлаб юборилмоқда. Расмий маълумотларга кўра ҳар йили атмосферага 200 миллион тоннадан зиёд ис газли, қарийб 150 миллион тонна олтингугурт оксиди, 53 миллион тонна азод оксиди, 50 миллион тоннадан ортиқроқ ҳар хил углеводлар чиқарилмоқда. Жаҳон саноати ҳар йили табиатга 32 миллиард м³ ифлосланган сув, 70 миллион тонна заҳарли газлар ва 250 миллион тонна чангни чиқариб ташламоқда.

Оқибатда биосфера ўз-ўзини тозалашга ожиз бўлиб қолмоқда. Ҳозир атмосферада заҳарланган (углекислота) газнинг миқдори қарийб 20%ни ташкил этади. Уларнинг ҳаммаси инсон соғлиғига таъсир этиб улар ўртасида рак ва бошқа касалликлар сони йилдан йилга ортиб кетмоқда. Ҳозирги пайтда дунё бўйича 500 минг киши рак билан касалланган бўлса, унинг 60 % атроф-муҳитдаги ҳар хил канцероген моддаларнинг кўпайиши натижасида ҳосил бўлган.

Табиий муҳитни муҳофаза этишни ёки бошқача айтганимизда экологик хавфсизликка алоҳида эътибор беришни пайсалга солиб бўлмайди. Бу соҳадаги ҳозирги аҳвол таҳликали бўлиб турибди. Вазият зудлик билан ҳаракат қилишни тақозо этмоқда.

Табиатга меҳр-муҳаббат билан ёндашиш, теварак-атрофни, сувни, ҳавони тупроқни, ҳайвоноту набототни асраб-авайлаш

ҳақида ислом таълимотида ҳам муҳим ғоялар мавжуд. Биз яшаётган коинотдаги ер юзидаги барча ноз-неъматларнинг қадрига етиш, уларни эъзозлаш, уларни асраш, ифлос қилмаслик ҳар бир мўмин-мусулмоннинг бурчидир.

Қуръондаги оятларда пайғамбаримиз ҳадисларида ҳайвонот олами, наботот олами ва атрофимизда ўраб турган бошқа нарсаларни тўла-тўқис ҳимоя қилиш, сақлаш, уларни бузмаслик, исроф қилмаслик тўғрисида кўпгина маслаҳатлар мавжуд, уларни доим эсда тутишимиз керак.

Мамлакатимизнинг тараққиёт ва демократия йўлидан изчил боришида Ўзбекистонда мавжуд бўлган бой табиий ресурсларга таянилади. Мустақил тараққиётнинг илк кунлариданоқ улардан оқилона фойдаланиш ва келгуси авлод учун соф атроф табиий муҳитни асраб авайлаш йўлидан борилмоқда. Бу мамлакатимиз аҳолисининг маънан бой ва соғлом ҳаётини таъминлашдаги асосий шарт ва омиллардан биридир.

Мамлакатимиз табиати, аниқроқ унинг сув ва тупроғи ҳақида муайянроқ тўхталсак. Сув – сайёрамиз биохилма-хиллигини, экотизимнинг тириклик манбаидир. Ер шарининг 71% сув билан қопланган. Ичимлик (чучук) суви умумий сув миқдорининг 2% га яқинини ташкил қилади. Ер қуррамызда ҳаётнинг боқийлиги кўп жиҳатдан ердаги сув манбалари, айниқса чучук, ичимлик сув захираларини асраш, ифлослантормаслик, тежаб-тергаб фойдаланишимизга боғлиқдир. Кейинги юз йилликда инсониятнинг хўжасизларча муносабати туфайли сув захиралари камайиб кетяпти. Оқибатда инсоният сув ресурсларининг ижтимоий, иқтисодий муаммоларига дуч келяпти.

Мамлакатимизда сув ресурслари захираларини муҳофаза қилиш трансчегаравий сув манбаларидан фойдаланиш, ундан тежаб-тергаб, оқилона фойдаланиш давлатимиз сиёсатининг устувор йўналишларидан ҳисобланади. Ер ости ва ер усти чучук ичимлик сув захираларини муҳофаза қилиш, улардан самарали фойдаланиш борасида республика Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси саъй-ҳаракати билан муайян ишлар амалга оширилди. Масалан, Ер ости сувлари ҳосил бўладиган зоналарга алоҳида муҳофаза қилинадиган табиий ҳудудлар мақомини бериш ва дарёларнинг сувни муҳофаза қилиш зонасини ва қирғоқ бўйи полосасини, шунингдек, трансчегаравий дарёлар – Амударё ва Сирдарёнинг республика ҳудудидан оқиб ўтувчи қисмларида сувни муҳофаза

қилиш минтақалари ва қирғоқ бўйи полосалари белгилаш тўғрисида Ҳукумат қарорлари қабул қилиниб, тегишли вазирликлар, кўмиталар маҳаллий ҳокимият ва бошқарув идоралари, шунингдек, корхонага ва ташкилотлар томонидан бажаришлари лозим бўлган вазифалар белгилаб берилган.

Юртимизда асосан 77 та манбада чучук ер ости ичимлик сувлари мавжуд бўлиб, уларнинг умумий захираси 57,6 млн.м / суткани ташкил этади. Ер ости сув захираларининг 34,5 фоизи Фарғона водийсида, 24,6 фоизи Тошкент вилоятида, 18 фоизи Самарқанд вилоятида, 9 фоизи Сурхондарё вилоятида, 5,5 фоизи Қашқадарё вилоятида, 7 фоизи атрофидагиси эса қолган вилоятларда ҳосил бўлади. Юртимизнинг табиий сув манбалари – миллий бойлигимиз. Уни асраш, авайлаш, тежаб фойдаланиш, келажак авлодларимизга соф ҳолда етказиш биз учун ҳам қарз, ҳам фарздир.

Ер – халқ бойлиги, қишлоқ хўжалигининг асосий ишлаб чиқариш воситаси ҳисобланади. Табиат компонентлари – тоғ жинслари, сув, ҳаво, тупроқ, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ўзига хос хусусиятлари билан табиий ва антропоген таъсирларда ривожланиши, сифат ва таркибий ўзгариши кузатилса-да, улар ўзаро узвий боғлангандир. Улар ўртасида тўхтовсиз модда алмашинуви амалга ошади ва натижада табиий ҳудудий комплекслар ҳосил бўлади.

Инсоният тарихи давомида 2 млрд гектардан ортиқ унумдор тупроқли ерлар яроқсиз ҳолга келтирилган. Ҳар йили сайёрамиздаги қишлоқ хўжалиги учун яроқли ерлар майдони шўр босиши, чўлга айланиши, емирилиши натижасида 5-7 млн гектарга камаймоқда.

Ер юзида деҳқончилик мақсадларида ишлатиладиган майдонлар мавжуд ерлар ҳудудининг 10 фоизини ташкил қилади. БМТ маълумотларига кўра, сайёрамизнинг фойдали ерларига замонавий агротехника билан ишлов берилса, ер юзида 40 млрд аҳоли ўртача таъминот билан яшаши мумкинлиги қайд этилган.

Ер юзи тупроқ қатламининг ҳозирги ҳолати биринчи навбатда, кишилик жамиятининг фаолияти билан белгиланади. Инсон тупроқларнинг ҳосилдорлигини ошириши, ерларнинг ҳолатини яхшилаши мумкин. Шу билан бирга, шаҳар ва йўлларнинг қурилиши атроф муҳитнинг ифлосланиши, агротехник тадбирларнинг талабга жавоб бермаслиги натижасида тупроқлар бевосита йўқ қилиниши, яроқсиз ҳолга келиши, емирилиши мумкин. Табиатдан фойдаланиш тўғри ёки нотўғри эканлигини белгиловчи мезонни аниқлаш жуда мураккаб.

Инсонлар қадимдан ер қаъридан керакли фойдали қазилмаларни қазиб олиб ишлатиб келганлар. Жамият тарихи асосий ишлатилган қазилмалар номига мос равишда «тош даври», «бронза даври», «темир даври» – деб номланган. Вақт ўтиши билан фойдали қазилмаларни қидириб топиш ва ишлатиш суръатлари ҳам ошиб борди. Ҳозирги кунда инсоният эҳтиёжлари учун йилига 120 млрд тоннадан ортиқ фойдали қазилмалар, тоғ жинсларига солинмоқда. Инсоният эҳтиёжларининг ўсиши натижасида фойдали қазилмаларни қидириш, ишлатиш ҳажми ортиб бормоқда. Ҳозирги даврда инсоният фойдаланадиган минераллар ва тоғ жинсларининг сони 3500дан ортиқдир. Улардан 250 тури минерал хом ашёлар: ёқилғи ва энергетик хом ашё – нефть, газ, кўмир, уран ва бошқалар, кимёвий хом ашёлар, қурилиш материалларидир. Қазиб олиш жараёнида технологиянинг талабга тўла жавоб бермаслиги натижасида кўмирнинг 45 фоизи, нефтнинг 60 фоизигача, металлларнинг 25 фоизигача қолиб кетади.

Мустақиллик йилларида мамлакатимизда экологик муаммоларни ҳал қилиш ва уларнинг салбий оқибатларини бартараф этиш борасида Ўзбекистон Республикаси табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси томонидан муайян ишлар амалга оширилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари асосида республика ва вилоят аҳамиятига молик 19 та чучук ер ости сувлари ҳосил бўладиган жами 407,36 минг гектар майдонга муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар мақоми берилган.

Табиатни асраш, экологияни яхшилаш мақсадида 2008 йил 2 августда мамлакатимиз эколог олимлари, шу йўналишда иш олиб бораётган ташкилотлар ва фаол жамоатчиликнинг ташаббуси асосида «Ўзбекистон экологик ҳаракати»нинг тузилганлиги бугунги даврнинг долзарб талаби ҳисобланади. Экоҳаракат – Ўзбекистон фуқароларининг бугунги ва келажак авлоди қулай атроф табиий муҳитга эга бўлиш, соғлиқни сақлаш, атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий бойликлардан оқилона фойдаланиш ва экологик хавфсизлигини таъминлашга бўлган ҳуқуқларини амалга ошириш ва уларга сўзсиз риоя этилишига қаратилган янгилашни жараёнларини янада чуқурлаштиришда бевосита фаол иштирок этишга ҳамда бу борада жамиятнинг барча саъй-ҳаракатларини сафарбар қилишга интилувчи мамлакат фуқаролари ва ташкилотларни ихтиёрийлик асосида бирлаштирувчи оммавий жамоат ҳаракатидир.

«Соғлом муҳит – инсон саломатлиги» ғояси Экоҳаракатнинг асосий шиори этиб қабул қилинган. Соғлом атроф-муҳит муҳофазаси давлатимиз, жамиятимиз ва ҳар бир фуқаронинг вазифаси бўлиши керак.

Экоҳаракатнинг ўз фаолиятини Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, «Ўзбекистон Республикасида жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги, «Нодавлат ноижорат ташкилотлар тўғрисида»ги қонунлари, бошқа қонун ва қонуности ҳужжатлари ҳамда ўзининг Устави ва Дастурига мувофиқ равишда амалга оширади.

Экоҳаракат ўз фаолиятини ихтиёрийлик, қонунийлик, ўзини-ўзи бошқариш ва ошкоралик тамойилларига асосланган ҳолда олиб боради.

Экоҳаракат ҳозирги кунда глобаллашиб бораётган экологик муаммоларни фақат хўжалик фаолиятида ресурс тежовчи ва экологик тоза технологияларни жорий қилиш, табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш ва соҳада қонунчиликни такомиллаштириш билангина ҳал этиш мумкин эмаслигини эътироф этади. Экоҳаракат аҳолининг экологик таълим ва тарбия тизимини ривожлантиришга ўз ҳиссасини қўшиб келмоқда.

IV БЎЛИМ

БОРЛИҚНИНГ АЛОҚАДОРЛИГИ ВА РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНЛАРИ

1-боб. ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР ВА УЛАРНИНГ ЮРИДИК ҚОНУНЛАР БИЛАН ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ

1-§. Диалектика ривожланиш ҳақидаги таълимот

Оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб туриши, ривожланиши, улар ўртасидаги алоқадорлик ва ўзаро таъсир каби масалалар қадимдан мутафаккирлар, олимлар, файласуфлар ўртасида турли баҳс, мунозара, тортишувларга сабаб бўлган. Чунки улар тўғрисида аниқ билимга эга бўлмасдан туриб, олам ва унинг таракқиёти, ривожланиш манбаи, ҳаракатлантирувчи кучлари тўғрисида ҳамда, энг асосийси, келажак ҳақида илмий тасаввурга эга бўлиш қийин.

Атрофимиздаги жамики нарса-ҳодисалар, яъни энг майда заррачалардан тортиб то Ер, Қуёш, Коинотгача барчаси, шу жумладан, кишилиқ жамияти ҳам, доимо ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишдадир. Улар ўртасида абадий ўзаро боғлиқлик, ўзаро таъсир ва алоқадорлик мавжуд. Оламда ўз-ўзидан, тасодифий равишда ҳеч қандай ҳаракат ҳам, ўзгариш ҳам юз бермайди. Боғланишларнинг турлари. Биз нарса ва ҳодисаларнинг ҳаракати, ўзгариши ва ривожланишига улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорлик, таъсир ва акс таъсир асос бўлади, деймиз. Албатта, оламдаги ҳар қандай боғланиш ҳам ривожланишга сабаб бўлавермайди. Чунки бу боғланишларнинг кўлами, моҳияти, таъсир кучи ва доираси турлича. Боғланишларнинг ана шу хусусиятларига қараб, зарурий ва тасодифий, ички ва ташқи, бевосита ва билвосита, муҳим ва муҳим бўлмаган ва ҳоказо боғланишларга ажратиш мумкин.

Шунингдек, оламда бошқа воқеа ёки ҳодисалардан алоҳида, улар билан боғлиқ, ўзаро алоқадорликда ва таъсирда бўлмаган бирорта ҳам воқеа ёки ҳодиса мавжуд эмас. Демак, ўзаро боғланиш ва таъсир натижасида нарса-ҳодисаларда ўзгариш содир бўлади. Ҳар қандай ўзгариш эса бу албатта ҳаракатни юзага келтиради.

Бошқача қилиб айтганда, ҳаракат бу энг аввало оламдаги ҳар қандай ўзгаришдир.

«Ҳаракат» тушунчаси «Борлиқ фалсафаси» мавзуида ёритилганлиги сабабли, бу ерда унинг қуйидаги қисқа таърифи билан чекланамиз: ҳаракат деб оламдаги ҳар қандай ўзгаришга айтилади.

«Ривожланиш» тушунчаси эса қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга томон илгарилаб борувчи ҳаракатни ифодалайди. Лекин бу жараён гоҳ тўғри чизиқли, гоҳ аста-секин кенгайиб борадиган спиралсимон шаклдаги ҳаракатдан иборат бўлиши мумкин. Айнан шундай ўзгаришлар, ҳаракат ва ривожланишни эътироф этишда турли хил таълимотлар юзага келган. Энг қадимий таълимотлардан бири диалектика ҳисобланади.

«Диалектика» тушунчаси (юнон. «dialektika» сўзидан олинган бўлиб, суҳбат олиб бориш, баҳслашув санъати деган маънони англатади) фалсафа тарихида турли маъноларда фойдаланиб келинган. Баҳслашув санъати қадимги грек маданиятида вужудга келди. Баҳслашув санъатининг фалсафий ифодаси қадимги грек мутафаккири Сукрот (мил. авв. 469-399) таълимотида юқори чўққисига етди. Тарихда Сукрот ҳар қандай ҳақиқатнинг мезони «диалог», янги савол-жавоб усули эканлигини тарғибот қилган мутафаккир сифатида келган. Сукрот ўзидан кейин бирорта ҳам кўл ёзма қолдирмаганлиги туфайли, унинг қарашлари асосан шогирдлари томонидан тартиблаштирилиб, таълимот сифатида тизимлаштирилди. Хусусан, Афлотун (мил. авв. 427-347) Сукрот услубларини-тушунчаларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш диалектиканинг асоси сифатида ўз асарларида тарғибот қилган. Бу файласуфлар тасавурида баҳслашув натижасида янги ғоялар пайдо бўлади. Бундай ёндашиш эвристик ёндашиш деб ҳам аталган.

Диалектикани баҳслашув санъати сифатида ўрта асрлар даврида француз файласуфи Пьер Абеляр (1079-1142) «Ҳа ва йўқ» номли китобида энг юқори чўққисига етказди. Савол-жавоб усулида тузилган мазкур китобда баҳслашув санъати дин пешволарининг кишиларни ишонтира олиш маҳоратини кўрсаткич мезони деб қаралган. Кўриб турибмизки, диалектика дастлаб мутафаккирлар томонидан баҳслашув санъати, нотиклик маҳоратининг кўрсаткичи сифатида тасаввур қилинган экан. Бошқача қилиб айтилганда, диалектика – «савол-жавоб» воситаси орқали баҳс олиб бориш қобилияти, шунингдек, тушунчаларни таҳлил қилиш, нарсаларни тур ва жинсларга таснифлаш маҳорати деб тушунилан.

Афлотун ўз идеалистик тизимининг диалектика услуби билан суғорилган ҳолда машҳур «Парменид» ва «Софист» диалогларида қуйидаги мазмунда изоҳлаган, яъни ҳар қандай мавжудлик ўз зиддиятлилик ғояларига эга. Нарсалар дунёси ўткинчи, вақтинча кўримсиз, аммо ғоялар дунёси доимий, ўзгармас, чин гўзал дунёдир. Нарсалар дунёси ғоялар дунёсининг хира кўланкаси, сояси бўлиб намоён бўлади. Борлиқ бир бутун ва хилма-хил, абадий ва ўткинчи, ўзгармас ва ўзгарувчан, сокинликда ва ҳаракатдадир. Айнан шу зиддият руҳни, ғояни фикрлашга ундовчи зарурий шартдир, деб таъкидлайди. Узоқ вақтлар давомида коинот, ўсимлик, ҳайвонлар, инсонлар ўзгармас ва

барқарор ҳисобланган. Дастлаб, қадимги файласуфлар борлиқни ҳаракатга хос ўзгарувчанлик хусусиятини илмий хулосаларсиз примитив ҳолда бўлса-да, лекин тан олинган. Гераклит фикрича, дунё жонли олов образи сифатида тасаввур қилинган. «Оқар сувга икки марта оёқни қўйиб бўлмайди» деган машҳур тарихий ибора ҳам Гераклитга тегишли бўлган. Бу ва шунга ўхшаш барча фикрлар оддий ҳаётини кузатишга асосланган бўлган. Қадимги грек маданиятида инсон ҳаёти гўзалликдан баҳраманд олиш деб тасаввур қилинар эди. Бу ғояга дунёнинг охири борлиги, инсон ўлими каби ҳолатлар ҳеч сиғмас эди. Бу зиддиятли ҳолатдан чиқишни греклар ҳаётни, ўзгарувчанликни доиравий, циклик ҳолда тасаввур қилиш билан боғлашди. Ҳамма нарса ўзгаришда, лекин муайян доира ичида содир бўлади.

Гераклит таълимотича, олам, коинот ҳеч ким орқали на инсон, на худо орқали яратилган эмас, лекин абадий аланга олувчи ва сўниб турувчи олов биздан олдин, биз билан ва биздан кейин ҳам бўлади. Демак, ҳаёт, ўзгариш, ҳаракат доираси ичида абадий циклик айлана борар экан. Греклар ривожланишни, бир бирига ўтувчи, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга айланувчи доиравий ҳаракат деб тушунишган. Лекин ривожланишни тубдан фарқ қилувчи янги сифатий сакраш даражаси сифатида тасаввур қила олишмаган.

Диалектикани фақатгина баҳс эмас, балки сифатий янги босқични ифодаловчи сакраш сифатида кўриш дастлаб христиан фалсафасида ўз аксини топди. Диндор файласуф Августин жамият ҳаётини инсоннинг туғилишидан то ўлимигача бўлган босқичларга қиёслайди. Яъни инсон туғилиши Августинда тарих пайдо бўлиши билан, ўлими эса охир замон билан тенглаштирилади. Диний изоҳда

бўлса-да, бу тасаввур Антик дунёда шаклланган ҳаётнинг циклик моделини бартараф этди. Демак, ҳаёт оддийдан мураккабга ва доимо келажакка томон йўналтирилган экан.

Ривожланиш ғоясини Декарт (1596-1650) янада юқоринок чўққига етказди. Худо оламни ярата туриб унга туртки берган (диндорлар тилида жон ато этган) ва шундан буён дунё ривожланишда, янгиланишда ва ўзгаришдадир. Француз маърифатпарварлари Вольтер ва Руссо тарихий ривожланиш ғояларини илгари суришган. Лекин жамият тараққиётини ҳаракатлантирувчи кучини рухий омиллар (ахлоқий, диний ва ҳоказо)да деб билишган.

Немис классик (мумтоз) фалсафасининг намояндалари И.Кант (1724-1804) ва Гегелда (1770-1831) диалектикани идеалистик асосда тушуниш юқори чўққисига етди. Кантда диалектика инсон ақли, идроки оламнинг сир-асрорини бутунлай мутлақ эгаллаб ололмаслигини исботлаш воситаси сифатида ифодаланади. Унинг фикрича, билимлар ҳиссий тажрибага ва инсон ақлий фаолиятига асосланади. Лекин ақлнинг юқори шакллари худо, ақл, эркинлик бундай хислатларга эга эмас. Шунинг учун ҳам инсон ақли идрок қила олмаган ҳолатларни диалектика изоҳлаб беради.

Диалектикани идеалистик асосда тарғиб қилишнинг энг юқори чўққиси – Гегель фалсафасида эришилди. Гегель диалектикани воқеликнинг барча соҳаларини «мутлақ ғоя»дан табиатга ва ундан тарихий жараёнларга ўтишни ўз ичига олади.

Гегель диалектикасида ҳаракатнинг умумий шакллари тасаввур қилинган. Диалектика учга бўлинади: Борлик, моҳият ва тушунча. Борлик фикрнинг энг дастлабки ва мавҳумий шакли бўлиб, сифат, миқдор ва меъёр тушунчаларида конкретлашади. Борликни охиригача кўриб чиқиб, унинг ўзида ўзига ўзи қарши турувчи ва инъикос этувчи ҳолат моҳият категориясини юзага келтиришни таъкидлайди. Гўёки борликнинг борликқа инъикоси моҳиятни келтириб чиқаради. Моҳият билан ҳодисанинг синтези воқелик категориясини келтириб чиқаради. Лекин моҳият борликдан ажралган ҳолда бўла олмайди. Ўзида борликни ҳам, моҳиятни ҳам бирлаштирувчи диалектиканинг босқичини Гегель тушунча деб билган¹

Шундай қилиб, мавҳумликдан конкретликка, ҳодисаларнинг ички зиддиятларини хал қилиниши асосида улар сифатининг бир

¹ Философский энциклопедический словарь. – М., 1983. – С.142–143.

ҳолдан иккинчи ҳолатга ўтиши экан. Бу ҳолда ривожланишнинг ўзи «мутлақ рух»нинг борлиқдан моҳиятга, моҳиятдан тушунчага боровчи босқичма-босқич ривожланишидир. Гегель объектив идеалист сифатида айнан тушунчани борлиқ ва моҳиятнинг энг юқори чўққиси деб билган. Тушунча Гегелда ҳам субъект ҳам объект ва мутлақ ғоядир.

Гегелнинг фикрича, ривожланишнинг ҳар бир босқичи ўз принципига эга, яъни бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиш, рефлексия (инъикос) ва ички ривожланиш. Ривожланишнинг шу йўлида илмий тафаккур ва фалсафий категориялар тизимининг барча босқичларининг диалектикаси ифодаланади, яъни сифат, миқдор, меъёр, моҳият ва ҳодиса, айният ва тафовут, сабаб ва оқибат, тасодиф ва зарурият, имконият ва воқелик ва ҳоказо.

Гегель диалектикасининг модели сифатида объектив реаллик эмас, уни акс этувчи тафаккур, намоён бўлади. Гегелнинг таъкидлашича, дунёда содир бўлаётган барча ҳодисалар объектив реалликда эмас, балки ғояларда ифодаланади.

Гегель диалектикаси қанчалик қимматли бўлмасин, у чекланган эди. Чунки у оламнинг ва билишнинг тараққиёти тугалланган деб ҳисобланади, унда тараққиёт ғояси фақат ғоявий ҳодисаларга жорий этилган, бир қанча мантиқий категорияларни ривожлантиришда схемавийлик, чунончи, триада ва сунъийлик, ясамалик бўлган, диалектик схемалари тор, биқик бўлган ва бу диалектикадан илмий, ижтимоий хулосалар чиқарилмаган.

Гегель диалектикасидан кейин майдонга келган материалистик диалектика нарса ҳодисаларнинг умумий алоқадорлиги, муносабати, ўзаро таъсири, бир-бирини тақозо, инкор этиши ҳақида назарияни яратди.

Материалистик диалектиканинг назарий асоси бўлиб, борлиқ ҳақидаги объектив диалектик таълимот, диалектик материализм асосида қурилган билиш назарияси ва мантиқ ҳисобланади. Демак, материалистик диалектика ўз фундаментал назарий асосига эга бўлган муайян мураккаб тизимни ташкил этувчи энг илғор, ғоят илмий, буюк аҳамиятли таълимот экан. Биз маърузамиз давомида мазкур мураккаб тизимнинг моҳиятини очиб боришга ҳаракат қиламиз. Ҳозирда эса юқорида айтганларимизга қисқача хулоса қилсак мақсадга мувофиқ бўлади.

Биринчидан, диалектика дастлаб пайдо бўлганда баҳслашув санъати сифатида тан олинган бўлиб, ҳақиқатга боришнинг асосий

воситаси сифатида тасаввур қилинган. Кейинчалик, маданият, фан тараққиётида секин-аста дунёни билишнинг услуби сифатида ифодаланган.

Иккинчидан, диалектика таълимот сифатида уч хил тарихий кўринишида шаклланиб, стихияли диалектика, идеалистик диалектика ва материалистик диалектика босқичларини босиб ўтган.

Учинчидан, диалектика дунёни тасаввур қилишда қўлланиладиган тафаккурнинг ўзига хос шундай услубики, унда барча ҳодисалар ўзаро боғлиқ бўлган ҳолда турли хил алоқаларда, қарама-қарши кучлар ва йўналишларнинг бир-бирини тақозо қилувчи муносабатларида намоён бўлади деб изоҳланади.

Дунёни билишнинг диалектик усулига қарши тафаккур усули фалсафа тарихида метафизика деб юритилган. Метафизика грекчадан олинган бўлиб, том маънода физикадан кейин деган маънони англатади. Милоддан олдинги I асрда мутафаккир Андроник Родосский Аристотелнинг режасиз, тартибсиз ёзилган фалсафий трактларни умумлаштирган ҳолда тартибга солиб 14 китоб ҳолида яратган мазкур тўпламни «Метафизика» номи билан белгилади. Шу тариқа метафизика атамаси биринчи бор ишлатила бошлади. Кейинчалик «метафизика» тушунчасини диалектикага қарши услуб сифатида биринчи бор Гегель ишлатган. Метафизикага бир томонламалик, мавҳумлик, бутуннинг таркибидаги бирон-бир ҳолатни мутлақлаштириш хосдир.

Метафизика – диалектикага қарши бўлган тафаккурнинг шундай услубики, унда ривожланишнинг манбаи ички зиддиятлардан эмас, балки алоҳида, тугалланган ва ўзаро боғлиқ бўлмаган жисм, ҳодиса ва жараёнларнинг оддий ўрин алмашувидан иборатдир деб изоҳланади.

Метафизика – Спиноза, Лейбниц, Карл Линея каби мутафаккирларнинг қарашларида ўз ифодасини топган.

Догматизм (грекча «қотиб қолганлик» маъносини англатади) – метафизик тафаккур кўринишларидан бири бўлиб, ўзгармас тушунчалар, формулалар асосида ўрганилаётган объектнинг жойи вақтига тегишли бўлган аниқ шароитларини ҳисобга олмаган ҳолда бирон-бир томонини мутлақлаштириш, шунингдек, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва боғлиқликни инкор этишдир.

Софистика (грекча «устомонлик билан баҳслашув» маъносини англатади) – метафизик тафаккурнинг бир кўриниши бўлиб, унда маълум мақсадга бўйсундирилган ҳақиқат сиртдан қараганда гўёки шакли тўғри, лекин ҳақиқатда баҳс объектини ифодала олмайдиган сохта далиллар асосида исботланади.

Софистикага хос сифатлардан бири – ҳодисаларни уларнинг ўзаро алоқадорликларидан юлиб олган ҳолда, бир гуруҳ ҳодисаларга татбиқ қилиш, ёки бир тарихий даврга оид жараёнларни бошқа бир тарихий даврга мослаштириш.

Эклектика (грекча «танлайман») муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва иккинчи даражали боғланишлар ўртасидаги фарқни ҳисобга олмайдиган, тасодифий методологик услуб бўлиб, нарса ва ҳодисаларнинг турли томонлари ва ҳодисаларини механик равишда бирлаштиришга асосланади. Грек файласуфи Потамон биринчи бўлиб, бу иборани ишлатган ва ўз мактабини шу ном билан атаган. Материалистлар билан идеалистларни, диалектиклар билан метафизикларни бирлаштиришга ҳаракат қилган ревизионистлар ҳам эклектикларнинг давомчиларидир.

XX асрда ривожланиш ҳақида диалектикадан фарқ қилувчи синергетика деб номланувчи янги таълимот вужудга келди. Синергетика (юнонча «*sunergia*» – ҳамкорлик, ҳамжиҳатлик) – системаларнинг ўз-ўзидан ташкил бўлиш назарияси, ўз-ўзини бошқариш, ҳозирги замон назарияси, ночизиқли ҳодисаларни ўрганиш, дунёни янгича изоҳлаш, табиий ва ижтимоий –иқтисодий мураккаб тизимли жараёнларнинг табиатини билишга қаратилган илмий йўналиш, тафаккур услуби.

Синергетика XX асрнинг 60-70-йилларида И.Пригожин, Г.Хакен, И.Стенгерс, Г.Николис, А.Климинтович томонидан асосий илмий йўналиш сифатида шакллантира борилди. Синергетика асосан физикавий, кимёвий, биологик ҳодисалардаги ҳамда иқтисодий, техникавий, ижтимоий мураккаб жараёнлардаги ўз-ўзидан ташкил бўлиш, ўз-ўзининг бошқарилиши, тартибликдан тартибсизликка (хаос) ўтиш, чизиқли ва ночизиқли каби ҳолатларнинг йўналиш қонуниятини топишга интилади. Бошқача қилиб айтганда синергетика тараққиёт жараёнида беқарор ҳолат билан барқарор ҳолат, мувозанатсизлик билан мувозанат ўртасидаги қонуниятга, тартиблилик билан тартибсизлик, чизиқлилиқ билан чизиқсизлик орасидаги алоқадорлик шаклининг мазмунига таянади. Синергетика таълимотининг асосчиларидан бири И.Пригожин

«Беқарорлик фалсафаси» асаридаги фикрича, шу вақтга қадар, «беқарорлик» тушунчасига етарли эътибор берилмаган. Лекин бугунги замон фани эса беқарорликни борлиқнинг муҳим жиҳати деб ҳисоблайди. Масалан, маятник ҳаракатини эътибор берсак, унинг бир меъёردа тебранишини кузатиш мумкин, агар маятникни тўхтатсак, у дастлабки барқарор ҳолатга қайтади, агар тўхтатиб қўйсак, у ё ўнг томонга, ё чап томонга оғиб туради. Бу беқарорлик ҳолатидир. Беқарорлик ҳодисаларнинг сабабий боғланишини билишнинг янги имкониятгина эмас, балки илмий жараённинг инсонийлашишидан ҳам далолатдир. Унинг моҳияти шундан иборатки, илмий билиш жараёнига инсон фаолияти қўшилгани боис у инсонийлашган жараёндир. Инсон ўз навбатида, шу илмий жараённинг тобора бутун бир жиҳатидир.

Беқарорлик ҳодисасини ўрганиш, инсоннинг шу даврга қадар билмаган кўп томонларни тушунишга, жумладан, фан имкониятларнинг чекланганлигини англашга имкон яратди. Чунки фан шу вақтгача кўпроқ барқарорлик ҳодисасига эътибор бериб келган. Бунинг сабаби – барқарорлик детерминлашган дунёни инсон томонидан тўлиқ назорат қилиши ва бошқариши учун имкон беради. Шу билан бирга, барқарорлик табиатдаги кўпгина ҳодисалар моҳиятига бир томонлама ёндашиш эканини кузатиш қийин эмас. Бироқ бундан табиат ва жамиятда фақат беқарорлик ёки барқарорлик айрим ҳолда мавжуд экан, деган хулоса келиб чиқмайди. Аксинча беқарорлик ва барқарорлик айна бир пайтда пайдо бўлади ва яшайди. Синергетик таълимотга кўра, ҳар қандай эски тузилма, янги тузилма билан алмашинар экан, даставвал, беқарорлик, хаос юз беради, тизимдаги унсурлар барқарорлигига путур етади. Бу нуқтадаги ҳолатни ўзгаришида оддий тасодиф ҳам муҳим аҳамият касб этиши мумкин.

Синергетикада ўз-ўзини ташкиллаштириш деб мувозанатда бўлмаган очиқ тизимларнинг оддий ташкиллаштиришдан мураккаб ташкиллаштирилган ҳолатларга спонтан тарзда ўтиш жараёни тушунилади. Қайд этиладики, тараққиёт тартибсизлик (хаослик) туфайли амалга ошади. Ҳозирги замон фанига маълум бўлишича, кўпгина тизимларнинг ривожланиши ночизиқли моҳиятга эгадир, бу ҳолда ҳар бир тизимнинг эволюциявий жараёнида кўп вариантлик ривожланиш имкониятлари мавжуд ва улар қайтарилмаслик табиатига эга.

2-§. «Қонун» тушунчаси, унинг моҳияти ва фалсафий талқини

Қонун – муайян шарт-шароитда нарсалар воқеалар ривожининг хусусияти ва йўналишини белгилайдиган, маълум бир қатъий натижани тақозо этадиган объектив дунёдаги нарса ва ҳодисаларнинг муҳим, зарурий, умумий, нисбий, барқарор муносабатлари.

Қонунлар қуйидаги хусусиятларга эга: энг муҳим белгиларни акс этади, умумий муносабатларни ифодалайди, зарурийлик, мажбурийлик, барқарорлик, такрорланувчанлик.

Қонунлар амал қилиш доирасига кўра уч гуруҳга бўлинади:

Энг умумий қонунлар – табиат, жамият, тафаккурнинг истисносиз барча объектларига хос бўлган универсал, фалсафий қонунлардир. Улар табиат, жамият тараққиётининг умумий ҳамма ерда, доим мавжуд бўлган хоссалари, майллари ўртасидаги умумий, зарурий, барқарор ички такрорланиб турувчи, муҳим объектив боғланишларни ифодалайди.

Умумий қонунлар – моддаларнинг сақланиш ва айланиш қонуни; бутун олам тортишиш қонуни ва ҳоказолар.

Хусусий қонунлар – физикада Кулон қонуни, Менделеевнинг кимёвий элементларининг даврий системаси, ҳуқуқшуносликда фуқаролик қонуни, сайловлар ҳақидаги қонун, жиноят кодекси ва бошқалар.

Намоён бўлишига кўра қонунлар икки гуруҳга бўлинади:

1) динамик қонунлар – мутлақ маънодаги сабабий, зарурий боғланишларни ифодалайди;

2) статистик қонунлар – мутлақ маънодаги зарурий қонунлар эмас, улар эҳтимоллик сабабига мувофиқ бўлган боғланишларни ифодалайди. Масалан: нишонга отилган ўқнинг мўлжалга тегиш эҳтимоли ва ҳоказо.

Қонуният – қонуннинг тасодифий шароитлар қамровида конкрет ҳодиса жараёнларда ифодаланиши. Масалан, организм тузилиши ва бирон-бир бадий асарнинг яратилиши, ҳар бири учун умумий бўлган биологик ёки эстетик қонунлар асосида намоён бўлади. Лекин шу билан бирга ҳар бир ҳодиса бу умумий қонунлардан ташқари хусусий қонунларга ҳам эгадир. Шу тасодифий қонунларнинг такрорланиш эҳтимоли қонуниятда ифодаланади.

Ҳар қандай фаннинг асосини унинг қонунлари ташкил этади. Жумладан, фалсафа фанининг қонунлари, энг умумий қонунлар сифатида табиат, жамият ва инсон тафаккурининг умумий боғланишларини ўзида ифодалайди. Фалсафанинг уч қонуни бор:

1) миқдор ўзгаришларнинг сифат ўзгаришларига ўзаро ўтиш қонуни;

2) карама-қаршиликлар бирлиги ва кураши қонуни;

3) инкорни инкор қонуни. Бу қонунлар ҳақида фикрларимизни қуйида батафсилроқ давом эттирамиз.

Ҳозир эса фалсафий қонунлар билан соҳавий қонунларни тушунишдаги фарқни кўрсатиш мақсадида ҳуқуқий қонунлар мисолида кўрсатиб беришга ҳаракат қиламиз. Шу ўринда ҳуқуқшунослик фани ва амалиётида «қонун» тушунчасига қандай ёндашилиши ҳақида бир оғиз тўхталиб ўтсак мақсадга мувофиқ бўлади. Ҳуқуқшуносликда амал қиладиган қонунлар жамиятда мавжуд ҳуқуқий муносабатларни шакллантириш ва кишиларнинг бу жараёнда хатти-ҳаракатларини тартибга солишга қаратилган бўлади. Бошқача қилиб айтганда, ҳуқуқшунослик қонунлари фуқароларнинг маълум бир жамиятдаги хатти-ҳаракатларини бошқариб туриш ҳамда уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаб бериш учун мавжуд ҳокимият қарори билан таъсис этилади.

Ҳуқуқ нуқтаи назаридан қонун – бу олий юридик кучга эга бўлган, давлатнинг қонун чиқарувчи орган томонидан ёки аҳоли томонидан тўғридан-тўғри, референдум ўтказишнинг талабларига мувофиқ қабул қилинган ва ўзида қонуннинг амал қилиш ҳудуди, муддати ва шахслар доирасида ҳуқуқий муносабатлар субъектлари фаолиятининг умумий намунасини мужассамлаштирган норматив-ҳуқуқий ҳужжатдир¹.

Ҳуқуқшуносликда қонунлар бир неча мезон ва усулларга кўра таснифланади. Давлат тузилишига кўра, мавжуд нормалар хусусияти ва қабул қилиниш тартибига кўра, тармоқларга кўра, қонун шаклига кўра, ҳуқуқий тартибга солиш механизмига кўра, ҳуқуқий тартибга солиш предметига кўра ва ҳоказо. Жумладан, моҳияти ва юридик кучига кўра қонунлар – конституциявий ва оддий қонунлар, улар ўз навбатида жорий ва кодификация қилинган

¹ Юридик энциклопедия / проф. У.Таджиханов таҳрири остида. – Т., 2001. – Б.610–611.

қонунларга бўлинади. Яна битта катта гуруҳ қонунлар туркумига тартибга солиш кўлами ва объекти бўйича таснифланган умумий ва махсус қонунлар киради. Умумий қонунлар ижтимоий муносабатларнинг кенг соҳасини тартибга солади, уларга кодекслар киради. Махсус қонунлар эса ижтимоий муносабатларнинг чекланган миқдорини тартибга солади (Гаров тўғрисидаги қонун, Банклар ва банк тизими ҳақидаги қонунлар). Бундан ташқари даврий қонунларга бюджет қонунлари, фавқулодда қонунларга ҳарбий қонунлар киради.

Ҳуқуқшуносликда «қонун» тушунчасидан ташқари қонун ости ҳужжатлар деган тушунча ҳам юритилади. Қонун ости ҳужжатлар ўз навбатида:

- Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари;
- Ўзбекистон ҳукуматининг қарорлари;
- Бошқа ижроия ҳокимият органларининг ҳужжатлари;
- Маҳаллий давлат ҳокимиятининг норматив ҳужжатлари кабиларга бўлинади.

Биз бу йўсиндаги таҳлилимизни яна ҳам чуқурроқ давом эттиришимиз мумкин. Лекин бизнинг мақсадимиз ҳуқуқшунослик қонунлари мисолида энг умумий бўлган фалсафий қонунлар билан хусусий қонунлар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик масаласини кўрсатиш эди. Айнан шу маънода таҳлилимиздан аён бўлганидек, қонунлар ўртасидаги фақат амал қилиш доирасига кўра фарқ бўлиши мумкин экан. Лекин шу ўринда ҳар қандай қонун учун энг муҳим белгиларни акс этиш, умумий муносабатларни ифодалаш, зарурийлик, мажбурийлик, барқарорлик ва такрорланувчанглик каби умумий тамойиллар ҳам хос бўлиши муқаррар эканлигига амин бўлдик.

3-§. Фалсафий қонунларнинг ҳуқуқшунослик фани ва амалиёти учун методологик аҳамияти

Воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддият диалектикаси. Оламдаги ҳар бир нарса ва ҳодиса бир-бирини тақозо қиладиган ва шу билан бирга, бир-бирини истисно қиладиган қарама-қарши томонлар бирлигидан иборат. Демак, воқелик ва ўзгариш жараёнида айният ва зиддиятнинг бўлиши ҳам одатий ҳол. Масалан, иссиқ ва совуқ, оқ ва қора, кеча ва кундуз, электрнинг мусбат ва манфий зарядлари, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва

жаҳолат ва ҳоказо. Қарама-қарши томонлар бир-бирини инкор этади ва шу билан бирга бири иккинчисини тақозо этади, бири иккинчисисиз мавжуд бўла олмайди. Фараз қилайлик, магнитнинг манфий заряди бўлмаса, у ҳолда ушбу нарса магнит бўлолмайди. Борлиқ нарса, воқеа-ҳодисаларнинг турли-туманлигидан иборат. Лекин нарсалар қанчалик хилма-хил, турли-туман бўлмасин, улар ўртасида яқинлик, айнанлик мавжуддир. Масалан, стол ва стул сифат жиҳатидан турли нарсалардир. Лекин барибир улар ўртасида ўхшаш томонлар, белгилар бор. Айтайлик, уларнинг ё ранги ёки бир хил материалдан ясалганлиги ёки бўлмаса, вазни ўхшаш бўлиши мумкин ва ҳоказо. «Айният» тушунчаси нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшаш томонларни ифодалайди. Шу билан бирга, нарса-ҳодисалар бир-биридан фарқ қиладиган томонлар, хусусиятлар, белгиларга ҳам эгадир. Айнан бир хил бўлган нарсанинг ўзи йўқ. Ҳатто дарахтнинг бир шоҳида ёнма-ён турган 2 барг ҳам бир-биридан фарқ қилувчи баъзи жиҳатларга эга. Ҳеч бўлмаганда, улар бир-биридан макондаги ўрни билан фарқ қилади. Ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, бир-бирига ташқи томондан тамомила ўхшаш бўлган Ҳасан ва Ҳусанларда ҳам жуда кўп фарқ қилувчи хусусиятлар бор. Масалан, уларда феъл-атвор, қизиқиш тури, дунёқарашлар ҳар хил бўлиши, яъни уларнинг ички дунёлари фарқ қилиши мумкин. Демак, тафовут нарса-ҳодисаларнинг фарқ қилувчи томонларини ифодаловчи тушунчадир.

Қарама-қаршилик деб эса, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг бир-бирини тақозо этувчи ва шу билан бирга бир-бирини инкор этувчи томонлари, кучларининг ўзаро муносабатига айтилади. Қарама-қаршиликлар ўртасидаги муносабатни зиддият деган тушунча ифодалайди. Кўп ҳолларда айният ва тафовутнинг зидлиги ва уларнинг бир махражга келиши, меъёрий ўзгаришлар туфайли ривожланиш, тараққиёт, янгиланиш жараёнлари амалга ошади. Тараққиёт шу маънода айният, тафовут ва зиддиятларнинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва ҳал қилинишидан иборат бўлган абадий ва азалий мураккаб жараёндир. Собиқ Иттифоқнинг мафкураси даражасига кўтарилган марксизмда асосан зиддиятга кўпроқ эътибор берилар эди. У мутлақлаштирилар ва жамиятга кўчирилиб, асосан, антогонистик зиддиятлар тўғрисида гапирилар ва уларнинг ечилиши инсониятни бахтли ҳаётга олиб боради, дея ҳаёл қилинар эди. Ҳолбуки, инсоният пайдо бўлибдики, унинг ҳаётида айният ва

тафовут ҳам, зиддият ва қарама-қаршиликлар ҳам мавжуд бўлиб келмоқда. Одамзод зиддиятлар камроқ бўлган, кишиларнинг хилма-хил интилиш ва мақсадлари, бир-биридан фарқ қиладиган ғоялари уйғунлашган, барқарорлик устувор бўлган жамиятни қуриш учун бош қотириб келмоқда.

Ану шундай интилишлар фанда «Конфликтология» (конфликт – зиддият, логос – таълимот) деб аталадиган фалсафий йўналиш пайдо бўлишига олиб келган. Бу соҳа билан шуғулланадиган олим ва мутахассислар конфликтологлар деб аталади. Улар конфликтларни келтириб чиқариш эмас, балки уларнинг олдини олиш ва жамият учун фойдали тарзда ҳал қилиш йўллари ва усуллари устида бош қотиришади.

Ҳар бир зиддиятнинг аниқланиши, ҳал қилиниши ўзгаришга, янгиланишга, бир сифатдан иккинчи сифатга, эскидан янгига ўтишга сабаб бўлади. Олам турли-туман бўлганлиги учун зиддиятлар ҳам хилма-хилдир.

Масалан, ички ва ташқи зиддиятлар, асосий ва асосий бўлмаган зиддиятлар мавжуд. Улар ўртасида фарқ бўлгани билан бирга, мутлақ чегара ҳам йўқ. Чунки амалда, ҳаётда улар бир-бирига ўтиши, биргалашиб кетиши ва тараққиётда турли хил ўрин тутишлари мумкин.

Оламнинг мавжудлиги – миқдор ва сифат воқелиги тарзида. Тараққиётда тадрижийлик тамойили. Оламнинг мавжудлиги – миқдор ва сифат воқелиги тарзида ҳам намоён бўлади. Бунинг моҳияти шундан иборатки, нарса ва ҳодисалардаги сезиларли бўлмаган миқдорий ўзгаришлар аста-секин тўплана бориб, тараққиётнинг маълум бир босқичида меъёрни бузади ва сакраш йўли билан туб сифат ўзгаришларига олиб келади.

Моддий оламдаги хилма-хил нарса ва ҳодисалар бир-биридан ўз сифати билан ажралиб туради. Сифат – нарсаларнинг ички ва ташқи муайянлиги бўлиб, унинг қатор хосса, белги, хусусиятлари бирлигини ифодалайди. Сифат нарса қандай бўлса, уни шундай-лигича кўрсатиб беради, жисмнинг барча ташқи хоссаларини боғлиқликда намоён қиладди.

Демак, сифат нарсанинг умумийлигини, яхлитлигини, унинг нисбий барқарорлигини, бир-бирига ўхшашлиги ёки ўхшамаслигини ифодалайди. У кенг маънода нарсаларнинг турли-туман хоссалари йиғиндисидир. Лекин сифат ва хосса айнан бир хил маънодаги тушунчалар эмас. Сифатнинг ўзгариши, муқаррар

суръатда, хоссанинг ўзгаришига олиб келади. Бироқ хоссанинг ўзгариши ҳар доим сифатнинг ўзгаришига таъсир этавермайди, айрим хоссалар нарсаларнинг сифатига таъсир этмасдан йўқ бўлиб кетиши мумкин. Сифат предметнинг доимийлигини, нисбий барқарорлигини ифода этади.

Нарсалар сифат муайянлигидан ташқари, бир-биридан миқдорий томонлари билан ҳам фарқ қилади. Миқдор предметнинг ҳажми, ўлчови, оғирлиги, ҳаракат тезлиги ва шу кабилар билан тавсифланади. Табиат ҳодисалари каби ижтимоий ҳодисалар ҳам миқдорий томонга эга. Чунончи, сув ўз солиштирма оғирлигига, қайнаш ва музлаш даражасига эга. Бир ижтимоий тузум бошқасидан хусусияти жиҳатидангина эмас, балки ишлаб чиқарувчи кучлар таракқиёти, меҳнат унумдорлиги, маданияти ва ҳоказолар билан ҳам фарқ қилади. Ҳар қандай нарса миқдор ва сифат бирлигига эга. Табиатда фақат миқдорга ёки сифатга эга бўлган, яъни сифати бўлиб миқдори, миқдори бўлиб аксинча, сифати бўлмаган нарсанинг ўзи йўқ. Миқдор ва сифатнинг бирлиги, ўзаро боғлиқлиги «меъёр» тушунчасида ифодаланади. Меъёрнинг бузилиши предмет мавжудлиги мумкин бўлмаган ҳолатга олиб келади.

Ҳар қандай нарса ва ҳодисага миқдор ва сифат ўзгаришлари хосдир. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўртасида қатъий қонуният мавжуд бўлиб, бу қонуният қуйидагича ифодаланади: миқдорий ўзгаришлар сифат ўзгаришларини тайёрлаб, ҳар бир аниқ ҳолатда муайян туб сифат ўзгаришларини келтириб чиқаради ва шу ҳолатда миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиши содир бўлади. Оламдаги барча ўзгаришлар аста-секин содир бўладиган миқдор ўзгаришларидан бошланади. Миқдор ўзгаришлари муайян чегарада сифатнинг барқарорлигига таъсир этмайди. Миқдорий ўзгаришлар чегарадан чиқиши билан барқарорлиги бузилади. Натижада сифат йўқолиб, янги сифат юзага келади. Таракқиёт жараёнида миқдор ўзгаришлари туб сифат ўзгаришларига ўтиши билан бирга сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига ҳам ўтади. Миқдор ўзгаришлари билан сифат ўзгаришлари ўзаро чамбарчас боғланган бўлишига қарамай, улар айрим ўзига хос хусусиятларга ҳам эга. Чунончи: биринчидан, миқдор ўзгаришлари доимо юз бериб туради. Ҳатто ҳодисалар сифатининг нисбий барқарорлиги даврида ҳам миқдорий ўзгаришлар аста-секин юз беради. Сифат ўзгаришларига ўтиш фақат маълум бир даврда бошланади; иккинчидан, миқдор

ўзгаришлари маълум вақтгача нарсаларга муҳим таъсир кўрсатмайди. Сув нормал атмосфера босимида 100° гача суюқлик ҳолатини йўқотмайди, кейин эса буққа айланади, сифатини ўзгартиради. Демак, сифат ўзгаришлари ҳодисаларни тубдан ўзгартириб, унинг бошқа ҳодисага айланишини тақозо қилади; учинчидан, миқдор ўзгаришлари аста-секин амалга ошади ва кўп ҳолларда сезилмасдан ўтади. Сифат ўзгаришлари эса анча тез, айрим ҳолатда тўсатдан содир бўлади; тўртинчидан, сифат ўзгаришлари миқдор ўзгаришларига қараганда туб ўзгариш бўлиб ҳисобланади.

Сакраш нима? Сакраш табиат ва жамиятда содир бўладиган сифат ўзгаришларини англатадиган фалсафий тушунча бўлиб, таракқиётнинг узлуксиз кўринишига қараганда анча тез ўтадиган жараён дир.

Сакраш миқдор ўзгаришларидан сифат ўзгаришларига ўтишда узлуксизликнинг узилишини билдиради. Сакраш нарса ва ҳодисаларнинг узлуксиз ривожланиш давомида тайёрланиб, шу узлуксиз ривожланиш моменти тугаб, узилиш содир бўлиши билан зарурий равишда юз беради. Сакраш бирданига, тўсатдан бўладиган ҳолатгина эмас, балки янги сифат элементлари кўпайиши орқали юз берадиган тадрижий жараён ҳам дир.

Сакрашнинг турлари ўз характериға кўра табиат ва жамиятда хилма-хил бўлиб, улар бир-бирларидан фарқ қиладилар. Жамият таракқиётидаги сакрашларнинг ўзига хос томони шуки, бу сакрашлар эски ижтимоий тузумни йўқ қилиш ва янги ижтимоий тузумни ўрнатадиган ижтимоий жараёнлар, тадрижий ривожланиш орқали амалга ошади. Бундай сакрашларни икки турға бўлиш мумкин: биринчиси – портлаш йўли билан бўладиган сакрашлар, иккинчиси секин-аста, тадрижий йўл билан бўладиган сакрашлар. Биринчи тур сакрашларнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бунда нарса ва ҳодисаларнинг янги сифатға ўтиши ниҳоятда тезлик билан юз беради ва кутилмаган натижаларни, тасодифий жараёнларни бошлаб юбориши, ҳатто салбий ҳолатларни келтириб чиқариши ҳам мумкин.

Сакрашнинг иккинчи турида эса, эски сифат элементларининг аста-секин йўқолиб бориши ва янги сифат элементларининг аста-секин тўпланиши натижасида янги сифат пайдо бўлади. Шундай қилиб сакраш қуйидаги жиҳатларға эға:

– сакраш тараққийет натижасида амалга ошадиган объектив ва қонуний жараёнди;

– сакраш тадрижийликнинг узилиб, миқдор ўзгаришларидан туб сифат ўзгаришларига ўтишидир;

– сакраш эскини тугатиш ва янги сифатга мос келадиган ҳолатларнинг вужудга келиши туфайли пайдо бўладиган зиддиятларни ҳал қилишдир;

– сакраш оламнинг ривожланиб, илгарилаб боришидир.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамоёили. Ворислик ва янгиланиш. Ҳодисаларнинг сифат хусусиятларига ва уларнинг ривожланиш шароитига боғлиқ равишда эски сифатдан янги сифатга ўтиш турли шаклларда содир бўлади. Ҳар бир нарса, ҳодиса ўзининг аниқ инкор қилиш усулига, ўз навбатида аниқ сакраш шаклига эгадир.

Демак, ҳар қандай ўзгариш, ҳар қандай ривожланиш миқдор ва сифат ўзгаришларининг ўзаро бир-бирига ўтиши орқали содир бўладиган жараёнлардан иборат. Борлиқнинг ҳамма соҳасида доимо эски, умри тугаётган нарса ва ҳодисаларнинг барҳам топиши, янги нарса ва ҳодисаларнинг вужудга келиш жараёни содир бўлиб туради. Бундаги эскининг янги билан алмашилиши инкор деб аталади.

Инкорни инкор қонунини биринчи марта немис файласуфи Гегель изоҳлаб берган. Лекин Гегель бу қонунни табиат ва жамиятнинг тараққийет қонуни деб билмасдан, балки «мутлақ ғоя»нинг ривожланиш қонуни сифатида: тасвирлайди. Гегель «мутлақ ғоя»нинг ривожланишини изоҳлаганда қуйидаги кетма-кетликни келтиради: бошланғичи (тезис), инкор (антитезис), инкорни инкор (синтез) босқичлари орқали ғоя ўз-ўзига қараб тараққий қилади. Мана шу ерда Гегелнинг диалектикаси (аниқроғи унинг диалектикасининг «чин мағзи») билан метафизик, идеалистик тизими ўртасидаги зиддият кўзга яққол ташланади. Буасосий зиддият айниқса унинг инкорни инкор қонунини тушунишга кучли равишда салбий таъсир этган эди. Бир томондан, Гегель инкорни инкор қонуни орқали ривожланишнинг олға қараб бориш характерини кўрсатмоқчи бўлса, иккинчи томондан, у ўз фалсафий тизимида ривожланишга чек қўяди ва натижада унингча ривожланиш бир доира ичида айлана боришдан иборат бўлиб қолади.

Гегелнинг инкорни инкор қонунини тушунишдаги муҳим хатоликларидан бири, бу қонунни триада шаклида изоҳланишидадир. Гегел инкор этишнинг триададан бошқа шакллариининг бўлиши мумкинлигини эътироф этган ва инкор этишни фақат триададан иборат деб қаровчи формалистларни қаттиқ танқид қилган бўлса-да, лекин ўзи ҳам бир бутун идеалистик тизимини изоҳлашда ривожланишни триада шаклида бир доирада айланишдан иборат қилиб қўяди.

Тўғри ташқи кўринишдан моддий дунёдаги жуда кўп нарса ва ҳодисаларда ҳаракат, ўзгариш ва ривожланиш гўёки триададан иборат бўлиб кўринади. Лекин моддий дунёдаги триада (учлик) йўли билан ривожланиш, билиш усулининг фақатгина юзаки ва ташқи томонини ташкил қилади. Табиат ва жамиятдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларни сунъий йўл билан триада шаклида ифода қилиш мумкин (масалан, ҳар бир нарсада туғилиш, ривожланиш ва ўлишни кўриш мумкин). Лекин бу усулда ҳар бир нарса ва ҳодисанинг тараққиётини илмий тушунтириш мумкин эмас. Чунки инкор этиш формаларини фақат триада билан сунъий равишда чеклаш, диалектик методнинг нарса ва ҳодисаларни конкрет, тарихий нуқтаи назардан ўрганиш ҳақидаги асосий қонунини бузишга олиб келади ва натижада диалектика формализм билан алмашади, ғайриилмий хулосаларга олиб боради.

Моддий дунёнинг тараққиёти ғоятда мураккаб, инкор этишнинг шакллари ҳам турли тумандир. «Триада» инкорни инкор қонунининг бир шаклигини ташкил этиш мумкин. Чунки, моддий дунёда ривожланиш, бир ҳолатдан бошқасига ўтиш, яъни инкор этиш шаклларида ҳар бирининг ўзига хос хусусиятлари бордир.

Гегель диалектик инкори қуйидаги хусусиятларга эга:

1) инкор Гегелда бир жараённинг чексиз ифодаланишидир. Билиш жараёнида олдинги инкор навбатдаги инкорга замин бўлиб хизмат қилади;

2) инкорни инкор қуруқ инкор бўлмасдан, балки илгариги тараққиётнинг бир томонламаликларини «олиб ташловчи» ва уларни янги асосда бирлаштирувчи бўлиб чиқади;

3) инкорни инкор ички зиддиятларни очиш шаклидир, бу зиддиятларни очиш натижасида эскининг емирилиши ва янгининг пайдо бўлиши содир бўлади.

Гегель диалектикасининг камчиликлари:

1) олам, табиат ва жамиятдаги олдин мавжуд бўлган «мутлақ ғоя», «дунёвий рух»нинг маҳсули деб изоҳланади;

2) инкорни инкор қонуни «мутлақ ғоя»нинг характерини ифодалайди;

3) инкорни инкор қонуни қарама-қаршиликлар курашидан иборат бўлмай, балки мурасага келтириш диалектикасидир, яъни уч босқич гўё олдинги икки босқичнинг қарама-қаршилиги мурасага келтиради;

4) тараққиётнинг умумий шакли «тезис, антитезис, синтез» триадаси орқали ифодаланади.

Аслида ҳозирги кун илмининг энг объектив деб ҳисобланган ёндашувига кўра диалектик инкор – оддий ёки таг-томири билан инкор этиш эмас, аксинча ўзининг умр боқийлиги билан тараққиётнинг кейинги босқичига ўта олган энг ижобий сифатлар асосида тараққиётнинг олдингидан юқорироқ, истиқболли келажагини эътироф этиш.

Ўзгариш ва ривожланиш жараёнида ўз-ўзини инкор этиш тамоёили ниҳоятда муҳим. Бунда ворислик – эскининг инкори ва янгиликнинг шаклланиши сифатида намоён бўлади. Ана шу жараёнларнинг доимий такрорланиши инкорни инкор қонунининг моҳиятини билдиради.

Мазкур қонунга мувофиқ объектив воқеликдаги нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнида эскининг янги томонидан инкор қилиниши рўй беради. Бироқ, аксарият ҳолларда, эскилик бутунлигича инкор қилинмайди, ундаги ижобий томонлар сақланиб қолади. «Инкор» тушунчаси кундалик онгда «йўқ», сўзи билан қўшилиб кетади, инкор қилмоқ – «йўқ» демакдир, бирор нарсани рад этмоқдир. Лекин диалектикада инкор кундалик онгда ишлатиладиган тушунчадан фарқ қилади. Диалектикада инкор қилиш тўғридан-тўғри «йўқ» дегани эмас, яъни нарсани мавжуд эмас, деб эълон қилмоқ ёки уни ҳар қандай усул билан йўқотиб ташламоқ эмас. Инкорни диалектик тушуниш янгининг эски билан оддий алмашуви бўлмасдан, балки эскининг бағрида вужудга келиб, ундан фойдаланиб, қарор топишини тан олишдир. Диалектик инкорнинг муҳим икки жиҳати мавжуд: биринчиси, эскининг ўрнига янгининг келиши табиий-тарихий жараён бўлганлиги учун тараққиётнинг муҳим шарти ҳисобланса; иккинчиси, у янгини эски билан ворисий боғлиқ эканлигини ҳам ифодалайди. Инкорни инкор

қонунини тушуниш учун уни нега шундай деб аталишини изоҳламоқ лозим. Фалсафанинг бу таълимотини икки марта такрорланувчи инкорда ифодаланиши оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг доимий равишда ўзгариб, бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтиб бориши ва оқибатда, ривожланиш узлуксиз эканлигидан келиб чиқади.

Бу қонунга кўра, ҳар бир мавжуд бўлган нарса ва ҳодиса ўзигача бўлган сифат ва миқдор инкор этилишининг маҳсули, шу билан бирга, ана шу нарса ва ҳодисаларнинг ўзи ҳам шароитнинг ўзгариши, вақтнинг ўтиши билан инкор этилишга маҳкумдир. Демак, ҳар бир нарса ва ҳодисанинг ўзгариши ва ривожланиши ҳамиша икки ва ундан кўпроқ инкор этишлар билан амалга ошади. Инсоният тарихи – авлодлар алмашинуви тарихидир, дейилганида ҳам ана шундай ҳол назарда тутилади.

Инкорни инкорнинг яна бир муҳим белгиси шуки, тараққиётдаги даврийликнинг муайян ҳалқасида, яъни навбатдаги инкор босқичида унинг олдинги босқичидаги баъзи белгилар такрорланади. Масалан, дон ўсимликдан яна донларга айланади, кейинроқ яна ўсимликка ва ҳоказо.

Инкорни инкорнинг амал қилиши туфайли тараққиёт тўғри чизик шаклида эмас, доира шаклида бўлади, унинг охириги нуқтаси бошланғич нуқтага яқинлашади. Лекин бу яқинлашув унинг охириги нуқта билан туташини бўлмасдан, балки юқори босқичда содир бўлиши сабабли тараққиёт спирал шаклга эга бўлади. Бу спиралнинг ҳар бир янги ўрама олдинги ўрамага нисбатан юқорироқ босқичда юзага келади.

Диалектик инкор янги билан эски ўртасидаги боғланишни буткул рад қилади, деб тушунмаслик керак. Янги қанчалик илғор бўлмасин, у йўқ жойдан пайдо бўлмайди, балки эскининг қобиғида аста-секин шаклланади.

Шунинг учун ҳам кўп ҳолларда эскидан янгига ўтилаётганда эски бутунлай ташлаб юборилмайди, балки унинг ижобий томонлари сақланиб қолади ва ривожланиш давом эттирилади. Демак, янги билан эски ўртасида ворислик мавжуддир. Инкорни инкор қонуни тараққиётда ворислик ва қайтарилувчанликнинг бирлигини тавсифлайди. Диалектик инкорнинг муҳим хусусияти ана шундан иборат.

Инкорни инкор қонуни мустақиллик ва бозор иқтисодиёти жараёнида рўй бераётган ҳодисалар моҳиятини илмий англашда

катта аҳамият касб этади. Янги жамиятни барпо этишга қаратилган ўзгаришлар ҳамма нарсани бутунлай йўқ қилишни билдирмайди. Аксинча, бу – халқимиз тараққиёти жараёнида эришилган ижтимоий-иқтисодий, маданий, маънавий ютуқларни сақлаб қолиб, уларни янада бойитиб, ривожлантиришдан иборатдир.

Мазкур жараённинг асосий тамойили Ислом Каримовнинг янгисини курмасдан, эскини бузмаслик лозимлиги тўғрисидаги хулосасида яққол ўз асосини топган.

2-боб. ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ КАТЕГОРИЯЛАР БИЛАН ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ

1-§. «Категория» тушунчаси. Фалсафа категориялари ва уларнинг билишдаги роли

Ҳар қандай фаннинг ўзига хос қонунлари ва асосий тушунчалари бўлади. Масалан, физикада физик қонунлар, оғирлик, тезлик, куч каби тушунчаларга жуда кўп дуч келиш мумкин. Уларнинг аксарияти бу фан тарихида чуқур из қолдирган машҳур олимларнинг номи билан боғланган. Масалан, физикада Ньютон, Фарадей, Авагадро ва ҳоказо. Математикани эса Пифагор, ал-Хоразмий, Карл Гауснинг қонунларисиз тасаввур қилиш қийин. Худди шундай фалсафанинг фанлик мақомини белгилайдиган асосий тамойиллар, қонунлар ва категориялар тизими ҳам бор. Уларни ўрганишдан аввал, қонун ва категория тушунчаларининг мазмунини аниқлаб олиш зарур. Анъанавий тавсифларга кўра, «Қонун» фалсафий категория сифатида нарса ва ҳодисалар ривожланиши жараёнидаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, доимий такрорланиб турувчи, ички ўзаро боғланишлар, алоқалар, муносабатларнинг мантиқий ифодаси эканлигини кўриб ўтдик. Энди категорияларнинг моҳияти ва мазмуни билан қисқа танишайлик.

Категория ўзи нима? Бу сўз қадимги юнон тилидан олинган бўлиб: «изоҳлаш», «тушунтириш», «кўрсатиш», деган маъноларни англатади. Унинг мазмунидаги бундай хилма-хиллик қадимги даврларданок илмий тадқиқот йўналишига айланган. Фалсафа тарихида уларни биринчи бўлиб, Арасту таърифлаб берган. У ўзининг «Категориялар» деган асарида уларни объектив

воқеликнинг умумлашган инъикоси сифатида қараб, туркумлаштиришга ҳаракат қилган. Хусусан, унингча қуйидаги категориялар мавжуд: «моҳият» (субстанция), «миқдор», «сифат», «муносабат», «ўрин», «вақт», «ҳолат», «мавқе», «ҳаракат», «азоб-уқубат». Бу туркумлаштириш, ўз вақтида илмий билишда жуда катта аҳамиятга эга бўлган. Кейинчалик Арасту «Метафизика» асарида «моҳият», «ҳолат» ва «муносабат» категорияларини ҳам изоҳлаган.

Умуман, категорияларни фалсафа тарихида илмий мавзу сифатида ўрганишни айнан Арасту бошлаб берганлиги эътироф қилинади. Маълумки, унгача Юнонистонда кўпроқ политика ва риторика (нотиклик санъати) фанлари системалашган, яъни фан сифатида тизимга туширилган эди. Чунки ўша даврда кўшинни, мамлакатни ва одамларни бошқариш учун сиёсат ва нутқ маданияти сирларини билиш катта аҳамиятга эга бўлган. Аммо ўша даврларда фалсафанинг қонунлари, категориялари ва асосий таянч тушунчалари муайян тизимга туширилмаган, изчил баён қилинган билимлар системаси сифатида шакллантирилмаган эди. Ҳатто Юнонистоннинг машҳур олими ва мутафаккири Сукротни ҳам ана шундай, ҳали гўёки шаклланмаган фан билан шуғуллангани ва ёшларни бу илм йўлига бошлаб, уларнинг нотўғри тарбиясига сабаб бўлганликда айблаган ҳам эдилар. Бу ҳол Сукротнинг буюк шогирди Арастунинг мазкур фанни аниқ система тарзида ифодалашга киришиши учун туртки бўлган. Олим фалсафанинг қонун ва категорияларини биринчи марта системалаштирган, таърифлаган ва фалсафани фан даражасига кўтарган. Ўша даврдан бошлаб фалсафа ўз қонунлари, тамойиллари, категориал тушунчаларига эга бўлган фанга айланган. Шарқда бу масалага Форобий, Беруний ва ибн Синолар ҳам катта аҳамият берганлар.

XVII-XIX асрларга келиб, фалсафий категориялар таҳлилида янги давр вужудга келди. Хусусан, И.Кант қарашларида категориялар «сифат» (реаллик, инкор, чегаралаш), «миқдор» (бирлик, кўплик, яхлитлик), «муносабат» (субстанция ва хусусият, сабаб ва ҳаракат, ўзаро таъсир), «модаллик» (имконият ва имкониятсизлик, воқелик ва новоқелик, зарурият ва тасодиф) тарзида изоҳланган. Кантдан фарқли ўлароқ, Хегел эса мантиқий категорияларни: «борлик» (сифат, миқдор, меъёр), «моҳият» (асос, ходиса, мавжудлик), «тушунча» (объектив, субъектив, абсолют ғоя) тарзида изоҳлаган.

Фалсафа фанининг категориялари ҳақидаги турли қарашларни умумлаштириб айтганда, уларнинг мантиқий тушунчалар сифатидаги қуйидаги тавсифлари бор: 1) объектив воқеликнинг инъикоси; 2) нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро боғланиш ва алоқадорлигини мантиқий умумлаштирувчи билиш усули; 3) нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши билан ўзгариб турувчи мантиқий тушунча; 4) борлиқнинг мавжудлигидан келиб чиқадиган тарихий – мантиқий билиш даражаларидан бири. Кўпчилик мутахассислар категориялар олам, ундаги нарса ва воқеалар, уларнинг асосий ва такрорланиб турувчи алоқадорлигини ифодалайдиган кенг мазмундаги тушунчалардир, деган фикрга қўшиладилар. Бу маънода борлиқ, воқелик, ҳаракат, макон, замон, миқдор, сифат ва бошқалар фалсафанинг ана шундай категорияларидир.

2-§. Воқеликнинг тузилиши ва умумий алоқадорлигини акс эттирувчи категориялар

Фалсафада ўз хусусиятларига кўра, «жуфт категориялар» деб аталадиган умумий боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодаловчи тушунчалар ҳам бор. Улар нарса ва ҳодисаларнинг муайян йўналишдаги энг муҳим, зарурий, нисбатан барқарор, даврий такрорланиб турувчи боғланиш ва алоқадорлик муносабатларини ифодалайди. Фалсафа категориялари мазмунидаги ички бирлик, боғланиш, алоқадорлик ва муносабатларнинг яхлитлиги билиш жараёнининг узлуксизлигини таъминлайдиган умумий қонуният тарзида вужудга келган. Алоҳидалик, хусусийлик, умумийлик. Улар нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон-замон муносабатларини конкрет тарзда намоён қилади. Умумийлик – оламдаги алоҳида, индивидуал тарзда намоён бўлаётган нарса-ҳодисаларнинг турфа, хилма-хил умумлаштирувчи хосса ҳамда хусусиятларнинг муштараклашган ҳолда намоён бўлишидир. Алоҳидалик ва умумийлик ўртасидаги боғланиш, алоқадорлик ва муносабат «хусусийлик» категорияси орқали ифодаланади. Биринчидан, бу категорияларнинг мазмуни оламнинг бирлиги, уларнинг мантиқий ифодаси конкретлик бўлиб ҳисобланади. Иккинчидан, «алоҳидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ҳодисаларнинг макон-замон конкретлигини ифодалайдиган, нисбатан мустақил мантиқий тушунчалар тарзидагина намоён бўлиши мумкин. Зеро, уларнинг нисбатан мустақиллиги,

ички бирлигининг намоён бўлиш шаклидир. Фалсафий адабиётларда, билишнинг умумий тенденциясини алоҳидаликдан хусусийликка ва шу босқич орқали умумийликка ўтиш тарзида ёки аксинча, изоҳлаш кенг тарқалган. Ваҳоланки, фалсафий билишнинг асосий хусусияти ва мақсади ҳар қандай алоҳидаликнинг индивидуал хусусиятларини умумийликдан фарқлашдан иборатдир. Масалан, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш жамият тараққиётининг умумий қонунияти бўлса ҳам, бу жараён турли ижтимоий-тарихий макон ва замонда ҳар бир давлат учун ўзига хос бўлган моделни тақозо қилади. Алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини аниқлаш асосида, махсус усул ва воситаларини қўллаш бозор стратегияси ва тактикасининг миллий хусусиятларини белгилашга ёрдам беради. Алоҳидалик ёки, баъзи фалсафий адабиётларда кўрсатилганидек, яққаликни муайян хосса ҳамда хусусиятга эга бўлган нарса ва ҳодисаларнинг макон ва замондаги чегараланган конкрет ҳолати, бошқача айтганда, ҳар қандай ҳодиса ва нарсанинг ички сифат муайянлиги, индивидуаллиги дейиш мумкин.

Антик фалсафада алоҳидалик категориясининг мазмуни муайян турғунликка эга бўлган бирлик сифатида қаралган (Афлотун, Арасту). Хегел, алоҳидаликни воқеаларнинг зарурий шакли, макон ва замондаги тафовутларнинг намоён бўлиш моменти сифатида қарайди. Фалсафада миллийлик ва умуминсонийлик масаласида алоҳидаликнинг умумийликдан фарқини мутлақлаштириш натижасида муайян қарашлар вужудга келиши мумкин (бу ҳақда «Осиёцентризм» ва «Европацентризм» тўғрисида эслаш кифоя). Ваҳоланки, умуминсоният цивилизациясининг тадрижий ривожланишида муайян ички бирлик мавжуд бўлиб, маданият тарихида ҳар бир халқ, миллат ўз ўрни ва аҳамиятини намоён қилади. Шунинг учун умуминсоният цивилизацияси таркибидаги миллий маданиятни мутлақлаштириш, муайян сиёсий манфаатларга асосланган бўлиб, буюк давлатчилик, шовинистик қарашлардан бошқа нарса эмас. Бу XX асрнинг 30-йилларида фашизм мафкурасини шакллантирган асосий сабаблардан бири эди.

Алоҳидаликни, умумий қонуниятлар таркибидаги, элементларнинг индивидуал ривожланиш жараёни сифатида олиб қараш керак. Чунки ҳар қандай умумийлик, дастлаб воқеликнинг алоҳидалиги тарзида вужудга келади. Шунга кўра, ҳар қандай система ўз таркибидаги нисбатан янги, алоҳида ҳодисаларнинг

индивидуал ривожланишисиз содир бўла олмайди. Шундай қилиб, алоҳидалик воқелик ривожланишининг хилма-хил шаклларини вужудга келтиради.

Нарса ва ҳодисаларда алоҳидаликларнинг конкрет хусусиятлари ўртасидаги боғланишлар, бир томондан, умумийликни намоён қилиш билан бир қаторда, уларнинг муайянлиги ва мазмунини ҳам белгилайди. Иккинчи томондан эса, умумийликнинг конкретлиги алоҳидаликлар системаси тарзида намоён бўлади. Бу системага структурали ёндашиш билишнинг нисбатан тўлақонли бўлишини таъминлайди. Масалан, муайян жамиятдаги кишиларнинг ижтимоий муносабатлари ўзига хос бўлган йўналишларини вужудга келтирган. Яъни, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, диний экологик ва бошқа шу каби ижтимоий муносабатлар умумий маданият таркибида «иқтисодий маданият», «ҳуқуқий маданият», «сиёсий маданият», «экологик маданият» ва бошқа нисбатан мустақил йўналишларга асос бўлган. Бу маданият йўналишлари нисбатан мустақил бўлса ҳам, бир-бирини тақозо қилади. Уларнинг ички бирлиги ва ривожланиш тенденцияси умуминсоният цивилизацияси манфаатларидан келиб чиққан бўлиб, умумий тараққиёт даражасига мос келади.

Фалсафанинг бу категорияси билан «бутун», «қисм» «структура», «система», «элемент», категориялари ўртасида узвий боғлиқлик ва муайян фарқлар мавжуд. Яъни «алоҳидалик», «хусусийлик», «умумийлик» нарса ва ҳодисалар ривожланиш жараёнидаги боғланиш, алоқадорлик муносабатларининг яхлитлигини нисбатан мустақил ифодалаш бўлса, «бутун», «қисм», «структура», «система», «элемент», категориялари эса, уларнинг макон ва замондаги боғланиш муносабатларини жараён тарзида ифодалашдир. Шунундан назардан, бутунни – умумийлик, қисмни ёки элементни – алоҳидалик тарзида олиб қараш ҳолатлари учрайди. Шунингдек, муайян ўхшашлик бўлишига қарамасдан, системани умумийлик тарзида қабул қилиш мумкин эмас. Бунда система турли даражадаги умумийликларнинг мажмуи ҳам бўлиши мумкин. Умуман, нарса ва ҳодисаларни таркибий жиҳатдан «бутун», «қисм», элементларга ажратиш билишга хос нисбий ҳодиса бўлиб, унинг самарадорлигини таъминлайдиган зарурий шартдир. Шунга кўра, юқорида айтилган ҳар иккала категориялар тизими билишнинг босқичи сифатида эмас, балки усули сифатида олиб қаралиши керак.

Система, структура, элемент фалсафанинг муҳим категорияларидан ҳисобланади. Система грекча сўз бўлиб, мантикий маъноси бутунлик, яхлитлик, элементлардан ташкил топган бирикма, деган маъноларни англатади.

Система категориясининг мазмуни, уни ташкил қилган элементларнинг структуравий муносабатларига мос келади. Шунундан назардан, билиш жараёнидаги системалаштириш, назарий фаолият сифатида, уларнинг ташкил қилинган таркибий элементларини тарихий-мантикий изчил тартибга келтириш билан изоҳланади.

Хусусан, бу элементларнинг функционал фаолиятини, аҳамиятига кўра туркумлаштириш, муҳим методологик аҳамиятга эга, чунки инсоннинг борлиқни билиш фаолияти система структурасидаги элементларнинг мавжудлик ҳолати ва ривожланиши объектив қонуниятларини ўрганиш асосида, уларни мақсадга мувофиқ ташкилқилишга қаратилган. Яъни, инсоннинг объектив реалликни назарий билишга асосланган, ташкиллаштириш, бошқариш, назорат қилиш фаолиятлари самарадорлиги ва мақсадга мувофиқлиги турли категориялардан унумли фойдаланиши билан характерланади.

Система – нарса ва ҳодисаларнинг боғланишлари, алоқадорлиги ва муносабатининг тартибли тадрижий ривожланишини ифодалайди. Структура эса, нарса ҳодисалар боғланиши, алоқадорлиги ва муносабатлари тизимининг макон ва замондаги бирлигини таъминлайдиган системанинг мавжудлик ҳолатидир. Умуман, структура (лот. тузилиш, тартиб) системани ташкил қилган элементларнинг нисбатан турғун боғланиш, алоқадорлиги ва муносабатидир. Ҳозирги мавжуд фалсафий қарашларда структурани системанинг аспекти сифатида қараш устувордир. Системани ташкил қилган элементларнинг структуравий тузилиши унинг мавжудлик ҳолатини ҳамда ривожланиш истиқболларини белгилаб туради.

Масалан, табиатдаги атомларнинг таркибий тузилишлари хусусиятларига қараб, моддий оламнинг хилма-хил кўринишлари, ДНК ёки РНКларнинг ўзаро ички муносабатлари, хромосомалар хилма-хиллиги, тирик организмлар турли-туманлиги аниқланган. Улар умумлашган ҳолда, моддий оламнинг объектив реаллиги тарзида мавжуд бўлса ҳам, моддийликнинг конкрет структурасига эга бўлган системалардир. Борлиқни ташкил қилган элементларнинг муносабатларига, макон ва замон хусусиятларига қараб, уларни «ички структура» ва «ташқи структура»га ажратиш мумкин.

Элемент системани ташкил қилган структуранинг ўзаро боғланиш, алоқадорлик, муносабат жиҳатларини таъминлайдиган нисбатан мустақил таркибий қисмидир. Жамиятда элемент ижтимоий муносабатларнинг конкрет кўринишлари тарзида намоён бўлади. Масалан, жамиятни яхлит система деб оладиган бўлсак, ундаги элемент алоҳида индивидлар, ижтимоий қатламлар, табақаларнинг онгли муносабатлари тарзида кўзга ташланади. Яъни, жамиятнинг ахлоқий, ҳуқуқий, сиёсий, иқтисодий ва бошқа муносабатлари структуравий тузилишни ташкил қилган. Ўз навбатида, системани тўлалигича билиш, унинг структуравий тузилишидаги ҳар бир элементнинг функционал фаолиятини алоҳида таҳлил қилишни тақозо этади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, инсонларнинг нарса ҳамда ҳодисаларга муайян манфаатлари ва эҳтиёжларига кўра ёндашишига қараб, ҳар бир элементни нисбатан мустақил система сифатида олиб қараш мумкин. Масалан, маънавият жамият структурасида, уни ташкил қилувчи муҳим элементларнинг бири ҳисобланади, лекин маънавиятни, махсус ижтимоий ҳодиса сифатида алоҳида олиб таҳлил қиладиган бўлсак, унинг ички элементлардан иборат мустақил системалигини кўрамиз. Шунга кўра, система, структура ва элемент нисбий тушунчалар бўлиб, категориялар сифатида, унга бўлган муносабат доирасида конкретлашади.

Шунинг учун «система», «структура», «элемент» каби фалсафий категориялар нарса ва ҳодисаларни билишга системали ёндашиш, структуравий таҳлил усулларининг умумметодологик асоси ҳисобланади.

Элементларни системани ташкил қилишдаги структуравий аҳамиятига кўра: муҳим ва муҳим бўлмаган, асосий ва асосий бўлмаган элементларга ажратиб ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки ҳар қандай конкрет элемент, муайян системада макон-замон хусусиятларига кўра, ўз аҳамиятига эга бўлади. Бироқ, уларнинг аҳамиятини, юқорида кўрсатилганидек, туркумлаштириш мутлақо нисбий ҳамда шартли характерга эга бўлиб, муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндашишдан келиб чиқади. Шунга кўра, конкрет макон ва замонда системани ташкил қилишдаки, элементларнинг аҳамияти структуравий функциясида муқобилликлар вужудга келиб туриши билан изоҳланади. Яъни, системадаги унинг характерини белгилаб турган муҳим элемент, маълум вақтга келиб муҳим бўлмаган элементга айланиши ёки аксинча бўлиши мумкин.

Умуман, фалсафанинг система, структура, элемент категориялари нарса ва ҳодисаларнинг мазмунини, шаклини очиб беришда методологик асос бўлади.

3-§. Детерминизмнинг умумий алоқадорликларини ифодаловчи категориялар

Фалсафа фанидаги анъанавий тарзда ёзилган дарсликлар, ўқув кўлланмаларидан фарқли ўларок, бу категорияларни қиёсий таҳлил қилишимиздан мақсад, бошқа жуфт категорияларнинг мазмунини очиб бериш имкониятини яратишдир. Чунки, «моҳият ва ҳодиса», «мазмун ва шакл», «сабаб» ва оқибат», «зарурият ва тасодиф», «имконият ва воқелик» категорияларининг мазмуни, юқорида кўрсатилган «алоҳидалик», «хусусийлик» «умумийлик», «бутун», «қисм», «структура», «элемент», категориялари мазмуни билан узвий боғлиқдир. Шунинг учун биз фалсафа категорияларини бир-бирини тақозо қилувчи, нисбатан мустақил билиш усулларининг яхлит системаси тарзида олиб қарашни лозим топдик. Лекин, бунинг учун ҳар бир категориянинг мазмунини алоҳида таҳлил қилиш зарур.

«Моҳият ва ҳодиса» категориясини олиб кўрайлик. Моҳият-ўзида алоҳидалик, махсуслик, умумийликнинг мазмунини, сабабини, заруриятини, имкониятини, бутун, қисм, система, структура, элемент тарзида намоён қилади. Ҳодиса эса, уларнинг боғланиши, алоқадорлик ва муносабатларининг намоён бўлишидир. Моҳиятни алоҳидалик, махсуслик, умумийлик, бутун, қисмга мос келишига қараб, туркумлаштириб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари, субъект назарида аҳамиятига ва функциясига кўра, асосий ва асосий бўлмаган, нисбатан барқарор ёки ўзгарувчан моҳиятларга ажратиб, уларнинг ривожланиши жараёнида ўрнини алмаштириб туришларини эътиборга олиш зарур.

Нарса ва ҳодисаларнинг моҳиятини билиш уларнинг инсон эҳтиёжларини қондириш вазифаси ва мақсадларини конкретлаштиришдан иборат. Масалан, жамият устқурмасининг сиёсий элементи бўлган давлатнинг мақсади ва вазифаси, уларни амалга ошириш усул ҳамда воситалари мамлакат ҳудудида яшаётган кишиларнинг муайян ҳаёт шароитларини таъминлашдан иборат бўлиб, унинг моҳиятини ташкил қилади.

Шунга кўра, ҳар қандай моҳиятни одамларнинг манфаатлари ва эҳтиёжларига, цивилизация келажагига боғлаб таҳлил қилгандагина, у аҳамиятга эга бўлади.

Нарса ва ҳодисаларни билиш ҳамда ўзгартиришга инсон муайян эҳтиёжлар асосида ёндашади. Бу ёндашиш субъектив характерга эга бўлиб, унинг конкрет эҳтиёжлари ва манфаатлари нуқтаи назаридан баҳоланади.

Масалан, чанқаган киши учун сув унинг чанқовини қондириш, физик учун-агрегат ҳолати, электр токини ўтказиши ёки оптик хусусиятлари, химик учун, унинг H_2O кимёвий бирикма сифати, тегирмончи учун тегирмон паррагини айлантириш хусусиятлари асосий моҳият ҳисобланади.

Нарса ва ҳодисалар доимий ривожланиб туриши жараёнида, уларнинг моҳияти ҳам, шунга мос тарзда ҳодиса ҳам ўзгариб туради. Моҳиятдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш ҳам, унинг муқаррар ўзгарган ҳодисасида ифодаланади. Масалан, сувнинг электр токини ўтказиш хусусияти, унинг температурасига боғлиқлиги аниқланган. Агар биз сувнинг температурасини маълум даражада кўтарсак, унинг электр токини ўтказиш хусусиятини ўлчайдиган асбоблар бу ўзгаришларни қайд қилмаслиги мумкин. Лекин, бундан сувнинг моҳиятини ифодалайдиган электр токини ўтказувчанлик хусусияти йўқолган, деган хулоса келиб чиқмайди.

Нарса ва ҳодисаларнинг моҳият ва ҳодиса тарзида боғланишлари макон ва замондаги муайян конкретлиги билан ажралиб туради. Моҳият ва ҳодиса ўз хусусиятларига кўра система, структура ва элементларда ўзига хос тарзда намоён бўлади. Шунинг учун ҳар қандай ҳодисани ва моҳиятни таҳлил қилишда аниқ тамойилларга асосланиш лозим.

Мазмун ва шакл. Фалсафада мазмун ва шакл категорияси нарса, ҳодисаларнинг мавжудлиги ва ривожланиш жараёнини билиш усули сифатида муҳим аҳамиятга эга. Мазмун – нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги системани ташкил қилган элементларнинг структуравий боғланиши бўлиб, уни бошқа системалардан фарқини белгилайдиган алоқадорликлар ва муносабатларини ифодалайди.

Шакл эса – системани ташкил қилган элементларнинг структуравий боғланишлари, алоқадорликлари, муносабатларининг ифодаланишидир. Ҳозиргача фалсафий адабиётларда мазмун ва шакл ўртасидаги боғланишларни бир-биридан ажратиб таҳлил

қилиш анъанавий характерга эга. Яъни, мазмуннинг ўзгариши шаклнинг ўзгаришига олиб келади, деган хулоса устувор бўлган. Ваҳоланки, системанинг элементлари структуравий боғланишларсиз, алоқадорликларсиз мавжуд бўлиш мумкин бўлмаганидек, мазмун ва шакл ҳам бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди. Биз фақат нисбатан мустақил бўлган мазмун ва шаклни билиш хусусиятига қараб, шундай мантиқий хулосага келишимиз мумкин. Бошқача қилиб айтганда, мазмун ва шаклдаги ҳар қандай жузъий ўзгариш ҳам бир-биридаги ўзгаришларни тақозо қилади, фақатгина биз уларни билиб олган ёки билмаган бўлишимиз мумкин. Масалан, сувнинг агрегат ҳолати, шакли ўзгариши билан унинг мазмуни ҳам ўзгаради. Яъни, сув буғ ҳолатида чанқоқни қондирмайди, ўсимликларни суғориш учун ярамайди.

Бундан ташқари, элементларнинг структуравий боғланишлари системанинг характерици белгилашидан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, структуравий боғланишлар шакл сифатида системанинг мазмуници ҳам белгилаб туради. Шунга кўра, шаклни мазмунга нисбатан «иккиламчи» дейиш ноўриндир. Бунга ижтимоий ҳаётдан мисол келтирадиган бўлсак, демократия бошқаришнинг шакли сифатида жамиятнинг мазмуници белгилаб туради.

Фалсафада мазмун ва шакл категориясичи бошқа категориялар тизимидан ажратиб олиб, нисбатан мустақил таҳлил қилганда, унга инсонларнинг муайян манфаатлар ва эҳтиёжлар асосида ёндашишларичи алоҳида эътиборга олиш керак. Бу умуман мазмун ва шаклнинг объектив характерига путур етказа олмаса ҳам, уларни баҳолашдаги субъектив, муқобил қарашларда ўз ифодасичи топади.

Сабаб ва оқибат. Нарса ва ҳодисаларнинг ички бирлиги, яхлитлиги ва тарихий-тадрижий ривожланиш тамойилига кўра, уларнинг мазмуни ва шакли ўзгариб туради. Ўз навбатида, ҳар қандай системанинг элементлари ўртасидаги структуравий боғланиш конкрет мазмунга эга бўлиб, унга мос мазмунларда ўз ифодасичи топади.

Бошқача қилиб айтганда, мазмун ва шакл ўртасидаги алоқадорлик, боғланиш, муносабатнинг характеричи муайян сабабга асосланади. Яъни, нарса ва ҳодисаларнинг система шаклида намоён бўлиши, муайян сабаб оқибатидир.

Демак, нарса ва ҳодисаларнинг тадрижий ривожланиши сабаб-оқибат муносабатлари тарзида намоён бўлади. Шунга кўра, сабаб – бирор нарса ва ҳодиса ривожланиш жараёнининг оқибатидир. Нарса

ва ҳодисаларнинг ривожланиши жараёнидаги сабаб ва оқибат муносабатларини билишда, уларнинг макон ва замондаги тарихий ва мантиқий изчиллиги муҳимдир. Бошқача қилиб айтганда, бир томондан, ҳар қандай сабаб аввалги ҳодисалар ёки уларнинг ривожланиш оқибати тарзида намоён бўлади. Иккинчи томондан эса, бу оқибат кейинги ривожланишнинг сабаби ҳисобланади.

Нарса ва ҳодисаларнинг ривожланиши асос бўлган сабаблар тизими мавжуд. Уларни шартли равишда: асосий ва асосий бўлмаган, муҳим ва муҳим бўлмаган сабабларга ажратиш мумкин.

Сабабнинг моҳияти аввалги ҳодисаларнинг оқибати сифатида вужудга келаётган ҳодисалар учун сабаблигидадир. Шунга кўра, сабабни бир вақтнинг ўзида оқибат тарзида қараш мумкин. Аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳар қандай оқибат сабаб тарзида намоён бўлади. Шу билан бирга, сабабни нарса ва

ҳодисаларнинг ривожланиш жараёнидаги макон ва замондаги даврий такрорланишдан фарқлаш керак. Чунки, сабаб мавжудликнинг генетик боғланишларини, алоқадорликларини ифодалаши билан биргаликда, уларнинг истиқболларини ҳам белгилаб беради. Гегель тили билан айтганда, сабаб-моҳиятнинг ҳаракатдаги мавжудлик ҳолатидир. Сабаб фалсафий категория сифатида қуйидаги хусусиятларга эга:

1) унинг *объектив характери* нарса ва ҳодисаларнинг ички, таркибий элементлари муносабатларига хос бўлиб, моҳиятнинг реал мавжудлик ҳолатини ифодалайди;

2) *сабабнинг конкретлиги* нарса-ҳодисаларнинг хусусиятларидан келиб чиқади, ҳамда унинг индивидуаллигини таъминлайди;

3) *сабаб умумий характерга эга* бўлиб, ҳеч қандай нарса ва ҳодисанинг ривожланиши сабабсиз содир бўлмайди;

4) *сабаб зарурий* бўлиб, муқаррар равишда, муайян оқибатларни келтириб чиқаради;

5) *сабабнинг узлуксизлиги*, бир томондан, турли сабабларнинг изчил боғланишларини, муносабатларини, иккинчи томондан, ҳар бир сабабнинг оқибат тарзида олдинги сабаб билан боғлиқлигини характерлайди.

Зарурият ва тасодиф. Объектив оламни билишда зарурият ва тасодиф категорияси муҳим фалсафий-методологик аҳамиятга эга. Зарурият – нарса ва ҳодисаларнинг вужудга келиши, шаклланиши ва ривожланишини таъминлайдиган шарт-шароитлар, муносабатлар

мажмуасидир. Тасодиф эса – заруриятнинг намоён бўлиш шаклидир.

Зарурият ва тасодиф категорияси оламни фалсафий билишнинг муштараклигини ва самарадорлигини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан, заруриятни туркумлаштирганда, унинг макон ва замондаги структуравий тузилишини ташкил қилган элементларини системали-структурали таҳлил қилиш лозим. Шунингдек, заруриятни сабаб-оқибат муносабатлари тарзида тушуниш лозим. Зарурият нарса ва ҳодисаларнинг муқаррар ривожланиш қонуниятдан келиб чиқади ҳамда объектив сабаблар тизимига асосланади. Масалан, Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин, бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиши тарихий объектив заруриятдир, унинг «ўзбек модели» асосида амалга оширилиши заруриятнинг конкрет намоён бўлишидир. Бунда тасодиф «субъективлаштирилган» жараён сифатида кўзга ташланса ҳам, объектив ҳодисадир. Чунки, Ўзбекистоннинг тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маънавий ривожланишининг миллий хусусиятлари, бозор муносабатларига ўтишининг характерини белгилаб беради.

Заруриятлар табиий-тарихий ривожланишнинг объектив қонуниятларидан келиб чиқиб, доимий ўзгариб туради. Заруриятларнинг тасодифлар тарзида намоён бўлиши, ўз навбатида, бошқа ҳодисалар учун зарурият мақомига эга бўлади. Бундан кўриниб турибдики, зарурият ва тасодиф ўртасидаги боғланишлар сабаб-оқибат муносабатлари характерига мос келади.

Зарурият ва тасодиф, категориясига бошқа категориялар каби, уни аниқлаш ва баҳолашга муайян субъект эҳтиёжлари, манфаатлари нуқтаи назаридан ёндашиладиган бўлса, муқобил қарашлар вужудга келади.

Масалан, собиқ Иттифоқнинг парчаланиб, мустақил давлатларнинг вужудга келиши, айрим назариётчилар томонидан тасодифий ҳодиса деб баҳоланиб, унинг зарурий, объектив қонуний характери инкор этилмоқда.

Ваҳоланки, жамият тараққиётида ҳеч қандай империянинг абадий бўлмаслигини тарихий тажрибалар доимий исботлаб келган. Демак, бунда биз заруриятни кўриб турибмиз.

Зарурият ва тасодифнинг алоқадорлиги, боғланиши шундаки, улар бир-бирисиз мавжуд бўла олмайди, яъни заруриятнинг муқаррарлиги тасодифга ҳам хосдир. Шунинг учун фалсафий

адабиётларда тасодифларнинг муқаррарлиги, тарихийлиги, сабабийлигини, қонунийлигини инкор қилувчи қарашлар ғайриилмийдир.

Имконият ва воқелик – фалсафанинг муҳим категорияларидир. Имконият нарса ва ҳодисаларнинг макон ва замондаги ривожланиш тенденциясини таъминлайдиган, муайян қонуниятларга асосланади. Воқелик эса, шу қонуниятларга асосланган ривожланишнинг намоён бўлишидир. Имконият ва воқелик категориясини ҳам, билишнинг умумий мантиқий тамойилларига кўра, бошқа категориялар билан боғлиқликда таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Имконият нарса ва ҳодисалар ривожланиш жараёнининг ички бирлигини ифодалайди ва уларнинг ривожланиш шарт-шароитларини, сабабларини, зарурий қонуниятларини, моҳиятини ўзида мужассамлаштирган.

Имкониятнинг воқеликка айланиши қонуний ҳодисадир. Унинг реал, формал, мавҳум имконият деб аталадиган шакллари бор. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейин демократик ҳуқуқий жамият қуриши учун реал имкониятлар вужудга келди. Бундай имкониятлар И.А. Каримовнинг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида кўрсатиб берилди.

Имконият категориясини, унинг шарт-шароити билан аралаштирмаслик керак. Шарт-шароитлар оқибат, тасодиф, ҳодиса сифатидагина имкониятга таъсир қиладиган омиллар мажмуасидан иборат. Мавжуд воқелик тарихий генезисига кўра, ўзида бошқа воқеликнинг имкониятларини мужассамлаштирган бўлади. Масалан, бозор иқтисодиётининг ҳозирги босқичи реал воқелик сифатида, унинг кейинги ривожланиш имкониятларини намоён қилади ва ҳоказо.

ДУНЁНИ АНГЛАШ ФАЛСАФАСИ

1-боб. ФАЛСАФАДА ОНГ, ҒОЯ ВА МАФКУРА МАСАЛАЛАРИ. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ИЖТИМОЙ ОНГНИНГ БИР ТУРИ СИФАТИДА

1-§. Онгнинг пайдо бўлиши ва ижтимоий-тарихий моҳияти

Онг нима? Инсон азал-азалдан ўзигагина хос бўлган онгнинг нима эканлиги тўғрисида ўйлаб, баҳслашиб келади. Бу баҳсларнинг бир жиҳати, онг табиат маҳсулими ёки инсон онги илоҳий яратилганми деган масаладан иборат. Иккинчи жиҳати эса, инсон дунёни доимо бир хил англаганми, яъни асрлар давомида инсон онги такомиллашиб келганми ёки ҳамон ўша-ўшами деган муаммо билан боғлиқ.

«Ўзингни билсанг, оламни биласан», – деган эди Сукрот. Афоризмга айланиб кетган бу фикр ортида олам каби инсон ҳам сиру синоатларга бой, у ўзини билиш орқали олам моҳиятини англашга йўл очиши мумкин, деган ғоя ётибди. Шу маънода, инсон ўзини ташқи оламдан ажратиб, алоҳида бир мўъжиза ва тадқиқот мавзуи сифатида ўрганишга ҳаракат қила бошлаган пайтдан буён уни ўйлантириб келаётган муаммолардан бири онгнинг моҳияти, унинг келиб чиқиши масаласидир. Шу нуқтаи назардан қараганда, онгнинг табиатини англаш масаласи – энг қадимий фалсафий масалалардан бири, дейиш мумкин. Гарчанд онг ва унинг турли хусусиятлари инсонга хос ҳодиса сифатида психология, адабиёт, социология каби фанларнинг тадқиқот мавзуи доирасига кирган бўлса-да, онгнинг моҳияти, унинг турли кўринишлари ўртасидаги муносабат каби масалаларни ўрганиш билан айнан фалсафа шуғулланади.

Фалсафа тарихида онг оламни вужудга келтирувчи дунёвий ақл, мутлақ руҳ сифатида, яъни Гегелнинг фикрича, Оллоҳнинг кучини синоними сифатида, ёки кўзга кўринмас, оламни акс эттирувчи, оламни идеал моделини яратувчи миянинг функцияси сифатида талқин қилинган (материализм).

Онгнинг моҳияти масаласи энг қадимий муаммолардан бири экан, уни англаш жараёнида турли хил жавоблар бўлганлиги

табий. Бу саволга энг қадимий жавоб диний ва мифологик қарашлар доирасида берилган.

Онгни диний тушуниш уни илоҳий ҳодиса, худо яратган мўъжиза тарзида талқин қилишга асосланади.

Кўпгина динларда инсон онги буюк илоҳий ақлнинг миттигина акс этиши, унинг намоён бўлиш шакли тарзида тавсифланади. Инсон танасидаги руҳ бизнинг истак ва фикрларимизнинг ташувчисидир. Жон ўлиши билан онг ҳам ўлади. Бундай қарашларнинг илдизи жуда қадимий бўлса-да, улар ҳамон ўзининг кўплаб тарафдорларига эга. Зеро, у олам ва одамнинг яратилганлиги масаласи билан бевосита боғлиқдир. Кимда-ким олам ва одам яратилганлигини тан олар экан, онг ҳам яратганнинг қудрати эканлигини тан олиши табиий.

Онг моддийликнинг мияда акс этиши деб тушунишда, унинг моҳияти инсон танаси фаолияти билан боғлаб талқин этилади. Бундай қарашлар ҳам қадимий илдизларга эга. XVIII асрга келиб онгни бевосита инсон мияси фаолияти билан боғлашга ҳаракат қилган қарашлар ҳам шаклланди. Айни пайтда материалистик йўналиш номини олган бундай ёндашувлар доирасида онгнинг моҳиятини бузиб талқин қилиш ҳоллари ҳам пайдо бўлган. Фалсафа тарихида **«Вульгар материализм»** деб ном олган оқим намояндаларининг қарашлари бунга мисол бўла олади. Уларнинг фикрича, худди жигар сафро ишлаб чиқаргани каби, мия ҳам онгни ишлаб чиқаради. Бундай ёндашув натижасида онг идеал эмас, балки моддий ҳодиса, деган хулоса чиқади. Ваҳоланки, сафрони кўриш мумкин, аммо онгни кўриб ҳам, ушлаб ҳам, ўлчаб ҳам бўлмайди.

XX асрда онг оламни мияда инъикос этиши деган талқин бироз ўзгарди. Онг оламни, атроф муҳитни инъикоси эмас, инъикос миянинг бир функцияси деган фикрлар пайдо бўлди.

Онг бор, у мавжуд, онг борлиқни бизда намоён бўлишидир. Онг сўзсиз ҳисоблаш тизимидир. Биз олам ҳақида нимани билсак, улар бизга онг орқали берилган. Бизга предметларнинг ўзи берилмаган, балки борлиқнинг субъектив образи берилган. Оламни билишга киришишимиздан олдин, у маълум образлар орқали бизга тушунарлидир, таснифланган, турларга бўлинган. Унда маълум бир – чапдан, ўнгдан, кўп, кам деган ўлчовлар мавжуд. Олам ҳамиша баҳоланган, талқин қилинган. Агар биз юлдузли осмонга қарайдиган бўлсак, биз олдинги авлодларнинг онги унга аввалроқ

қаратилганлигини кўрамиз, яъни биз биламизки, юлдузлар ёруғлигига қараб бир нечта синфларга бўлинади, ёруғлик энг яқин юлдуздан ҳам кўп йиллар давомида келади, узоқроқда жойлашган баъзи юлдузлар ҳозир сўнган, лекин уларнинг ёруғлиги энди келяпти ва ҳоказо. Оламда онг томонидан қамраб олинмаган нарса, ҳодиса йўқ. Онг ва борлиқни бир-биридан ажратган файласуфлар онгни ўзи ҳам борлиқ эканини, борлиқнинг бир кўриниши эканини тушунишмаган. Олам онгсиз тўлиқ бўлмайди. Онг худди оламни қуришни тўлдиради, онг орқали унинг гўзаллиги очилади. Онг барча билимларнинг ва оламни англашнинг манбаи.

Хўш, онг тарихан қачон ва қандай омиллар таъсирида шаклланган? У ҳақиқатан ҳам мия билан боғлиқми?

Онг тарихи инсоннинг инсон бўлиб шакллана бошлаши тарихи билан боғлиқдир. Узоқ вақт давомида инсон, унинг онги планетар, яъни Ер шари доирасидаги ҳодиса сифатида қараб келинди. Ҳозирги замон фани масалага кенгроқ доирада ёндашиш зарурлигини кўрсатмоқда. Чунки фан далиллари инсон пайдо бўлишини фақат Ерда кечган жараёнлар билан чеклаб қўйиш тўғри эмаслигини, у коинот эволюциясининг табиий ҳосиласи эканлигини тобора чуқурроқ исботламоқда.

Инсон биологик ва ижтимоий ҳаракатнинг ташувчиси экан, ҳаракат шакллари ўртасидаги узвий алоқадорликни, унинг юқори шакллари қуйи шаклларига боғлиқлигини, таянишини, улардан ўсиб чиқишини унутмаслик лозим. Бошқача айтганда, улар ўртасида узвий алоқадорлик мавжуд.

Онг тарихи қуёш системаси ва унда миллионлаб йиллар давомида содир бўлган ўзгаришлардан ҳам айрича олиб қаралиши мумкин эмас. Айнан мана шу жиҳатдан олганда, онгнинг шаклланишини космик ҳодиса сифатида қараш ҳам мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда онгга қуйидагича таъриф бериш мумкин: Онг – бу юксак даражада ташкил топган материя – инсон миясининг хоссаси.

2-§. Инъикос, унинг моҳияти ва шакллари

Инъикос шакллари эволюцияси ва онг. Онг инъикоснинг олий шаклидир. Хўш, инъикос деганда нима тушунилади. Инъикос муайян таъсир натижасида пайдо бўлади. Бунинг учун эса, ҳеч бўлмаганда, иккита объект бўлиши ва улар ўртасида ўзаро таъсир

бўлиши лозим. Инъикос предмет, моддий ҳодисаларнинг ўзаро таъсири натижасида бўладиган ўзгаришларни ўзида акс эттиришдир. Энг умумий маънода, ҳар қандай предметларнинг у билан таъсирлашувда бўлган бошқа предметларнинг таъсирини муайян тарзда акс эттириши билан боғлиқ хоссасига инъикос дейилади.

Масалан: Қумда юрган одамнинг оёқ излари қолади. Силлиққина сув юзасида атрофдаги предметлар – уй, одамлар, дарахтлар акс этади. Бу ҳодисаларнинг ҳаммасида бир предметнинг иккинчи предметга таъсири натижасида иккинчи предметда содир бўлган ташқи ўзгаришларни кўриш мумкин. Аммо инъикос фақат ушбу ўзгаришларда ифодаланмай, балки у ўзаро таъсир қилаётган нарсаларнинг ички жараёнлари билан ҳам боғлиқ. Масалан: икки предметнинг ўзаро таъсири натижасида уларда ички, таркибий ўзгаришлар ҳам бўлади.

Инъикос бўлиши учун предметлараро ўзаро таъсир ва ўзгариш бўлиши шарт. Инъикос ташқи таъсирга мос, адекват ўзгаришлар мажмуасидир. Шундай экан ҳар қандай ўзгариш эмас, фақат ташқи таъсирга мос ўзгаришлар инъикосга киради.

Инъикоснинг ички асоси объектларнинг сабаб-оқибат муносабатларидир. Сабабий боғланишлар объективдир. Ўзаро таъсир натижасида бир ҳодисадан иккинчисига модда ёки энергия, улар асосида таркиб ҳам ўтади. Бир ҳодисанинг таркибий ўзгаришларини ўзаро таъсир натижасида иккинчисига ўтиши инъикоснинг моҳиятини ташкил қилади. Тараққиёт натижасида инъикос ҳам ривожланиб келяпти ва у ўзига хос шаклларда такомиллашиб боряпти.

Инъикоснинг шакллари:

- нотирик табиатда инъикос;
- тирик табиатда инъикос;
- психик инъикос;
- онг.

Инъикоснинг қуйи шакли – нотирик табиатдаги инъикос ҳисобланади, олий шакли эса – онгдир.

Нотирик табиатдаги инъикос – онг вужудга келишининг асосидир. Ноорганик табиатдаги инъикос физикавий – химиявий ўзгаришларнинг мажмуаси сифатида намоён бўлади. Инъикоснинг асосий хусусияти – унинг фаоллигидир. Инъикоснинг фаоллиги

нотирик табиатда ҳам учрайди. Инсон онгида инъикос фаоллиги ўзининг олий шаклига эришади.

Тирик табиатда биологик инъикоснинг шакли бу сесканиш (сезги)дир. Сезги ўсимликларда ҳам мавжуддир, у ўсимликлар фаоллигини таъминлайди. Масалан, кунгабоқарнинг нурга нисбатан товланиши ёки чивинтутарнинг гулга қўнган хашаротларни ушлаши. Ўсимликлар ҳар қандай омиллар таъсирига жавоб бермайди, балки биологик аҳамиятга эга бўлганларигагина жавоб беради. Шу билан бирга ўсимликлар бу омилларни изламайди, агар улар бевосита организмга таъсир қилмаса. Масалан: Ўсимлик ўзига бевосита қаратилмаган нурга эътибор бермайди. Ўсимликларни фаоллиги қанчалик содда бўлмасин, улар учун етарлидир.

Ҳайвонот дунёси вужудга келгандан кейин хатти-ҳаракат ҳам шаклланган. Ҳайвонлар хатти-ҳаракати туфайли ўзига зарур бўлган нарсаларни топиб олишган. Бунинг натижасида инъикос шакли ҳам ўзгарган. Масалан: бир ҳужайрали организмларни трубқадаги сувга солиб уни бир томонини қиздирсак, иссиққа таъсирланувчи бир ҳужайрали организмлар трубқанинг қиздирилган томонига ўтади, яъни таъсир қилаётган нарсага нисбатан акс таъсир пайдо бўляпти.

Тирик организмлар ривожининг юқорироқ босқичида энди таъсир қилаётган нарсага яқинлашиш ёки узоқлашиш билан чекланиб қолинмайди. Ташқи таъсирни қабул қилган ҳайвон тури мураккаб ҳаракатларни бажара бошлайди. Бу хатти-ҳаракатларда мақсадга мувофиқлик пайдо бўлади. Уларни биз инстинктив хатти-ҳаракатлар деймиз. Инстинкт бир турни ҳаммасига тааллуқли бўлган авлоддан-авлодга бериладиган мураккаб хатти-ҳаракатлардир. У оддий психик инъикос, сезгини вужудга келиши билан боғлиқ. Тирик мавжудотлар сезгилар ёрдамида предметларнинг алоҳида хусусиятларини акс эттира борган. Масалан: Пашша сувни ялтиллашини, қурбақа хашаротларни ҳаракатланишини сезади. Шунини ҳам таъкидлаш лозимки, инстинкт маълум бир тор шароитларда мақсадга мувофиқ бўлади. Шароит ўзгариши билан ҳайвон фаолиятидаги мақсадга мувофиқлик йўқолади. Агар сув сатҳини ойна билан алмаштирсак ҳам пашша уруғ қўяверади. Агар асалари қурган инини тагини тешиб қўйсак ҳам улар асал билан тўлдираверади.

Кейинчалик ҳайвонларда ҳиссий қабул қилиш пайдо бўлган. Ҳиссий қабул қилиш туфайли ҳайвонлар нарса ва ҳодисаларни

тўлалигича, жамликда, унинг шакли ва катталигини ҳам акс эттиради.

Тараққиётни янада юқорироқ босқичида ҳайвонлар ташқи оламдаги предметлараро мураккаб муносабатларни ҳам акс эттира бошлаган. Бу ҳайвонлардаги тафаккурнинг элементи ҳисобланади. Ушбу ҳодисани олимлар маймунлар устида ўтказишган тажрибасида кузатишган. Олдин қафас ичида маймунни қўли етмайдиган қилиб приманка қўйишган. Маймун приманкани қўли билан олишга ҳаракат қилади. Қўли етмагач, таёқ ёрдамида приманкани олади. Тажрибани давом этказишиб, приманкани таёқ билан ҳам етмайдиган жойга қўйишади. Шунда маймун яна бошқа таёқ топиб, уларни бир-бирига улаб приманкани олишга ҳаракат қилади. Ушбу мураккаб ҳаракат мураккаб ҳолатнинг инъикосидир. Маймун приманка, бамбук таёқчалар, ўзини катаги ва хатти-ҳаракати ўртасидаги муносабатни тушунмаганда, юқоридаги мураккаб ҳаракатни амалга оширмаган бўлар эди.

Шу маънода инъикос ҳамма жойда мавжуд. Айни пайтда ҳар бир ҳолатда у ўзига хос хусусиятга эгадир. Чунончи, нотирик табиатдаги инъикос билан тирик табиатдаги инъикос бир-биридан тубдан фарқ қилади. Нотирик табиатда инъикос оддийлиги билан ажралиб турса, тирик табиатда у мураккаб характер касб этади. Шу билан бирга, нотирик табиатда инъикос суствлиги, тирик табиатда эса, фаоллиги билан ажралиб туради. Тирик табиатда инъикос ташқи таъсир натижаларидан фаол фойдаланишни келтириб чиқарувчи ахборотли инъикос шаклини олади.

Айни пайтда ахборотли инъикоснинг ўзи тирик табиатнинг ҳар бир даражасида янада мураккаблашиб, ўзига хослик касб этади. Мана шундай мураккабланиш жараёни психик инъикоснинг шаклланишига замин яратди.

Айнан психик инъикос даражасида воқеликка фаол муносабат ҳам шаклланади, инъикоснинг илгарилаб боришидан эса, ўз навбатида, унинг ўзига хос, юқори шакли бўлган онгнинг пайдо бўлишига имконият яратди.

Онг вужудга келиши учун фақат биологик қонунларнинг ўзи етарли эмас. Янги предметли-амалий фаолият – меҳнат зарурдир. Меҳнат қилиш жараёнида инсон онги шакллана бошлаган. Меҳнат инсон ва табиат ўртасида амалга ошадиган жараёндир. Бу жараёнда инсон модда алмашинувини бошқаради ва назорат қилади. Моддий

фаолият асосида инсон онги ўсади. Меҳнат жараёнида ривожланган кўл бутун организмни, шу жумладан миянинг ҳам такомиллашувига таъсир кўрсатган. Меҳнат фаолияти таъсирида миянинг ривожланиб бориши муносабати билан инсоннинг сезги аъзолари ҳам такомиллашиб борган. Масалан: бадан билан сезиш тобора аниқроқ ва нозикроқ бўлиб борган, кулоқ инсон нутқининг энг нозик тафовутлари ва ўхшашликларини эшитишга қодир бўлган. Кўз ўткирроқ кўрадиган бўлди.

Онгни таркиби қандай? Инсон онги нафақат табиат маҳсули, балки жамият маҳсули ҳамдир. Шунинг учун онг мураккаб таркибга, тузилишга эга.

Ҳар хил билимлар, эҳтиёжлар, ҳис-туйғулар онг таркибига киради. Онгни асосини билимлар ташкил қилади. Онгни таркиби бир бутун тизимни ташкил қилади, яъни алоҳида элементлардан ташкил топган тизимдир. Унинг элементлари ўзаро қонуний муносабатларда бўлишади.

Сезги, ҳиссий қабул қилиш (идрок), тасаввур, тушунча, тафаккур онгни ядросини ташкил қилади.

Онгни асосий функцияси инсон хатти-ҳаракатларини хаёлан бошқариш, тартиблаштириш, уларни кетма-кетлигини назорат қилиш ва амалга оширилиши лозим бўлган хатти-ҳаракатларни лойиҳалаштиришдир.

Онгни шакллари: фикр, шубҳа, эътиқод, ишонч, билим.

Онг ва мия. Онг инсон мияси билан боғлиқдир. Онг миясиз бўлмайди. Лекин онг миянинг қайси жихати билан боғлиқ? Миянинг оғирлигигами, мия ва тана оғирлигининг нисбатигами, миянинг ҳажмигами?

Онг миянинг оғирлигига боғлиқ эмаслигини мутафаккирлар аллақачон аниқлашган. Онг мия оғирлигининг тана оғирлиги нисбатига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Масалан: Кит миясининг оғирлиги тана оғирлигидан 500 марта кам, арслонники 150 марта кам. Бундан арслон китга нисбатан онгли деган фикр келиб чиқмайди. Инсон миясининг оғирлиги тана оғирлигига нисбатан 60-65 марта кам. Шимпанзе миясининг ҳажми 400 см^3 , австралопитекники 600 см^3 , питекантропники 850 см^3 , неандерталники 1100 см^3 , ҳозирги одамларники 1400 см^3 ташкил қилади. Инсон онги қисман мия ҳажмига ҳам боғлиқ эмас.

Инсон мияси нозик, мураккаб тузилишга эга бўлган тизимдир. Айнан унинг мураккаблиги онг пайдо бўлиши мумкинлигининг

асосий шартидир. Бундай ҳолат ҳам узоқ давом этган эволюциянинг табиий ҳосиласидир.

Аммо юксак даражада ташкил топган миянинг ўзи ҳам ҳали онг пайдо бўлиши учун етарли эмаслигини унутмаслик лозим. Бу мия нормал функционал фаолият кўрсатиши зарур. Ва ниҳоят, нормал функционал фаолият кўрсатувчи мия соҳиби ижтимоий муносабатларга тортилган бўлиши шарт.

Шу ўринда вульгар материалистлар қарашларига яна бир марта мурожаат қилиш лозим. Агар улар ҳақ бўлганида эди, ҳайвонот оламига тушиб қолган инсон болаларида ҳам онг шаклланган бўлиши керак эди. Улар ҳайвонлар орасида бўлганида ҳам жигар сафро ишлаб чиқараверади. Аммо, мия онгни ишлаб чиқармайди.

Бундан онгнинг ижтимоий-руҳий ҳодиса эканлиги ва у фақат жамиятдагина шаклланиши мумкинлиги ҳақидаги хулоса келиб чиқади.

Онг ва руҳият (психика). Онг психик инъикоснинг ўзига хос, юксак шаклидир. Аммо, бу психика ва онг тушунчаларини айнанлаштириш учун асос бўла олмайди. Негаки, психика ҳайвонларга ҳам хосдир. Гап инсон психикаси ҳақида кетганда ҳам, у «онг» тушунчасига нисбатан кенг қамровлилик касб этишини унутмаслик лозим.

З.Фрейд фикрича, психика онгсизлик, онг ости ҳодисаларини ва онгнинг ўзидан иборат уч қатламдан ташкил топган. Инсон ҳаёти ва фаолиятида онг билан бир қаторда онгсизлик ва онг ости ҳодисалари ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Психологлар фикрича, инсон фарзандининг камол топа бориши билан бир қаторда кўплаб функциялар онг назорати остидан чиқиб автоматик характер касб этиши билан характерланади. Айтайлик, биринчи марта машинага ўтирганимизда, биринчи марта сурат олаётганимизда деярли барча ҳаракатларимиз онгнинг қаттиқ назорати остида бўлади. Вақт ўтиши билан эса кўпгина ҳаракатларни онгсиз тарзда, англамаган ҳолда бажара бошлаймиз. Бундай ҳолат инсон фаолиятининг хилма-хил соҳалари, йўналишларида, уларга онгнинг фаол тарзда аралашини, яъни қайта фаолиятни ўз назоратига олиши мумкинлигини инкор этмайди. Хатти-ҳаракатларнинг онгсизлик соҳасига кўчиши бир томондан онг «юки»нинг енгиллашишига хизмат қилса, бошқа томондан, онгнинг асосий кучи, қуввати, «диққати»ни, инсон ҳаёти учун

муҳим бўлган ҳаракат, жараёнларга қаратилишига имконият яратади.

Онгсизлик доирасига онг назоратидан ташқарида қолган сезги, тасаввур, инстинкт ва интуиция каби ҳодисалар ҳам киради. Ана шу хусусиятларни инобатга оладиган бўлсак, онгсизлик онг мавжудлиги ва ривожланишининг табиий шарти дейиш мумкин. Онг ости ҳодисалари ҳам психик жараёнларнинг муҳим бўғинидир. З.Фрейд фикрича, улар онгсизлик билан онг ўртасидаги чегаравий соҳадир. «Гап тагида гап бор, коса тагида ним коса» нақлида онг остига хос бўлган хусусиятлар ифодаланган, дейиш мумкин. Негаки, ҳар қандай фаолиятимизда айна вақтда биз учун аҳамияти бўлмаган ҳолатлар бўлади.

Аммо, бу улар кузатишдан, назоратдан четда қолади, дегани эмас. Биз учун аҳамиятли характер касб этганда, улар онг остидан онг сферасига кўчиши мумкин. Масалан, бирор жойга бораётганда, асосан, мақсадга томон ҳаракат қилинади, аммо йўлда учраган бошқа нарса ва ҳодисалар ҳам кузатилади, эсда қолади. Ана шулардан келиб чиққан ҳолда, онг ости инсон онгли фаолиятининг ўзига хос кузатувчиси, зарур бўлган ҳолларда цензори сифатида чиқишдек сифатларга эга, дейиш мумкин.

Онгнинг тузилиши. Онг ўзаро алоқада бўлган турли унсур (элемент)лардан ташкил топган мураккаб маънавий тузилишга эга.

Онг инъикоснинг ўзига хос шакли экан, аввало, унда акс эттириладиган объект ҳақидаги муайян билимлар ҳиссий ва рационал шаклда ўз ифодасини топади. Демак, билим онг тузилишининг асосий унсуридир. Шунинг учун ҳам билимларнинг бойиб, чуқурлашиб бориши онг ривожланишини характерлайдиган муҳим белги сифатида юзага чиқади.

Онг тузилишининг яна бир унсури хилма-хил кўринишларда намоён бўладиган кечинмалардир. Уларда инъикос объектига муносабат гавдаланади. Билимларимизнинг чуқурлиги ва кўламлилиги, ҳиссиётларимизнинг намоён бўлиши ёки бўлмаслиги интилишимиз – иродамизга боғлиқ. Ирода кучи оламни англаш жараёнида юзага келадиган ҳар қандай тўсиқларни енгиб ўтишга, кўзланган мақсад йўлида тинмай ҳаракат қилишга йўл очади.

Ирода табиатнинг инъоми эмас экан, уни тарбиялаш, камол топтириш шахс ҳаётида, унинг жамиятдаги ўз ўрнини топишида муҳим аҳамиятга эга. Зеро, иродасизлик энг улуғ ният ва

мақсадларни барбод қилибгина қолмай, инсоннинг тўғри йўлдан тойиб кетишига ва турли салбий оқибатларнинг келиб чиқишига олиб келиши ҳам мумкин.

Билимлар, эҳтиёжлар, ҳис-туйғулар онг таркибига киради. Онгнинг таркиби бир бутун тизимни ташкил қилади, яъни алоҳида элементлардан ташкил топган тизимдир.

Сезги, ҳиссий қабул қилиш, тасаввур, тушунча, тафаккур онгнинг ядросини ташкил қилади.

Онг ва тил. Тил онгнинг инсонгагина хослигини исботловчи омиллардан биридир. Хўш, тил деганда ўзи нима тушунилади? Тил, бу энг аввало, муайян белгилар тизими демакдир. Аммо, тилнинг хусусиятларини шу билангина чеклаш тўғри эмас. Негаки, муайян белгилар тизими ҳайвонларга ҳам хос, улар ёрдамида жонзодлар ўртасида муайян ахборот алмашинуви содир бўлади.

Айтайлик, кабутарларининг «муҳаббат» ракси, жонзодларнинг хавф-хатар пайдо бўлганда турли товуш – белгилар ёрдамида бир-бирини огоҳлантириши, айрим ҳайвонларнинг ўзи яшайдиган ҳудудни турли йўллар билан «чегаралаб» чиқиши ана шундай белгилар тизимининг ўзига хос кўринишларидир. Лекин, жиддий эътибор бериладиган бўлса, бу белги – сигналлар тизими узок давом этган эволюция давомида ҳосил қилинган рефлекслар эканлигига ишонч ҳосил қилиш мумкин. Хатти-ҳаракат ёки бошқа белгилар ёрдамида узатилаётган ахборотнинг мазмуни муайян вазиятдаги ҳолат билан белгиланган бўлади. Бундан фарқли ўлароқ инсон нутқи, тили муайян вазият, макон ва замондан холи бўлиши, унга боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Бошқача айтганда, у ўзида ўтмишни, ҳозирги ҳолатни ва истиқболни ҳам ифодалаши мумкин. Бу инсон тилининг белгилар тизими сифатида ҳайвонот дунёсида амал қиладиган белгилардан туб фарқини кўрсатувчи муҳим хусусиятидир.

Тил қайд қилинганидек, белгилар тизимидир. Фан юксак тараққий қилган ҳайвонларда ахборот узатишга хизмат қиладиган мураккаб белгилар тизими мавжуд эканлиги ва у ҳайвонот олами эволюцияси билан бир пайтда такомиллашиб борганлигини исботламоқда. Демак, тил йўқ жойдан, бирданига пайдо бўлиб қолмаган. Онг инъикос шаклларининг узок давом этган эволюциясининг табиий ҳосиласи бўлганидек, у билан узвий боғлиқ бўлган инсон нутқи ҳам ахборот узатишга хизмат қиладиган

белгиларнинг мураккаблашиб бориши жараёнининг зарурий натижасидир.

Демак, тил белгилар тизими сифатида келиб чиқишидан қатъи назар фақат инсонгагина хос ва у онг билан узвий боғлиқдир. Негаки, тилда онг гавдаланади. Тил ёрдамидагина онг кишининг ўзи ва бошқалар учун воқеликка айланади. Тилда ифодаланаётган маъно-мазмуннинг англаниши инсоннинг умумий билим даражаси, қизиқиши, қобилияти, муайян шароитдаги кайфияти каби омилларга ҳам боғлиқ бўлади. Тил фикрлаш куроли, мулоқот воситаси сифатида доимий такомиллашув жараёнини бошидан кечирмоқда. Айти пайтда инсоният биз кундалик ҳаётда қўллайдиган табиий тил билан бир қаторда мулоқотнинг ранг-баранглигини таъминлайдиган, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган ўзига хос имо-ишоралар рақс, мусиқа «тилига» ҳам эга. Шундай бўлса-да, улар сўзга кўчгандагина англашилади, ундаги мазмун тушунарли бўлади.

Шу билан бирга миллий тиллар билан бир қаторда илм-фан ютуқларининг тез тарқалишида муҳим роль ўйнайдиган интернационал тил-фан тили, унинг тушунчалари ва формулалари ҳам борлигини унутмаслик керак. XX асрда қўлланиш доираси тобора кенгайиб бораётган электрон ҳисоблаш машиналарининг «бейсик», «фортран» каби тиллари яратилди. Компьютерларнинг ижтимоий ҳаётдаги роли тез ўсиб бораётган ҳозирги даврда бу «тил»лар ахборотларнинг узатилиши ҳамда қабул қилинишида катта аҳамият касб этмоқда ва вақт бу жараёнларнинг янада тезлашаётганлигини кўрсатмоқда.

Онг ва тил муносабати ҳақида гап кетар экан, тил ўзига хос тарихий хотира ролини ўташини ҳам унутмаслик керак. Бу миллий тиллар мисолида айниқса, яққол кўринади. Зеро, миллат тилида унинг ўзлиги, босиб ўтган тарихий йўли, тафаккур тарзи акс этади, мустаҳкамланади. «Она тили, – деб ёзади Президентимиз, бу миллатнинг руҳидир. Ўз тилини йўқотган ҳар қандай миллат ўзлигидан жудо бўлиши муқаррар».

Шундай экан, мустақиллик шароитида миллий тилимиз ривожига алоҳида эътибор берилаётганлиги миллий ўзлигимизни англашимизнинг ўтиш жараёнида миллий истиқболимизни белгилашнинг узвий қисми сифатида қаралмоғи лозим.

Ўз-ўзини англаш, унинг шакллари. Инсон объектив воқеликни акс эттириш билан бир қаторда ўзи ҳақида фикр

юритиш, руҳида кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш, хатти-ҳаракатларини назарий таҳлил қилишдек қобилиятга ҳам эга. Ўзини ўзгалардан ажрата билиш, ўзига муносабат, имкониятларини баҳолаш ўз-ўзини англаш сифатида намоён бўлади. Ўз-ўзини англашда ўзини билиш, баҳолаш ва тартибга солишдек унсурларни ажратиш мумкин.

Бу унсурлар ўз-ўзини англашнинг соҳибига – субъектига кўра фарқланувчи муайян шахс, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамиятга хосдир.

Шахснинг ўз-ўзини англаши ҳақида гап кетар экан, у ўзини алоҳида организм, оила, ижтимоий гуруҳ, миллат, маданиятга мансублигини ва юқоридаги хусусиятларидан қатъи назар алоҳида ва бетакрор «мен» сифатида англашдек босқичларни босиб ўтишини таъкидлаш зарур.

Инсоннинг камол топиш жараёни, ўз-ўзини англашнинг ривожланиши ўзига хос характер касб этади.

Масалан, дастлабки даврда болада аввало, бошқалар томонидан берилган тасаввур ва баҳолар устунлик қилади. Боланинг тафаккури ўсиши билан, у оламни мустақил англай бошлайди ва ўзининг имкониятларини ўзи баҳолашга ўрганиб боради. Айнан мана шу даврда тўғри йўлга қўйилган тарбия муҳим аҳамиятга эга бўлади. Чунки, айнан мана шу тарбия таъсирида болада ўз имкониятларини тўғри баҳолаш ҳам ёки унга ортиқча баҳо бериб юбориш ҳолати ҳам шаклланиб қолиши мумкин.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнида у мансуб бўлган маданиятнинг ўрни ниҳоятда катта. Зеро, айнан маданият халқ, миллат тўплаган тажриба, билимларни ўзида мужассамлаштирган ҳолда шахс дунёқарашни шаклланишига фаол таъсир ўтказди. Шунинг учун ҳам шахс маданияти, хулқ-одоби, онги, ўз-ўзини англашининг даражасини белгиловчи индикатор сифатида намоён бўлади.

Шахснинг ўз-ўзини англаш жараёнига турли ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва мафкуравий омиллар ҳам кучли даражада таъсир кўрсатади. Ана шундай хилма-хил таъсирлар мавжудлиги шахснинг ўз-ўзини англаши, баҳолаши ва фаолиятини тартибга солиши, назорат қилишини таъминлайди. Акс ҳолда озгина иқтисодий қийинчилик, кичкинагина ижтимоий муаммо шахс ҳаётини издан чиқариб юбориши, турли хил таъсирлар домига тортиши мумкин. «Мана шундай бир вазиятда одам, – деб ёзади

И.Каримов, – ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларга, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошқора, гоҳ пинҳона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амри-маҳол»¹⁵. Буни тушуниб олиш бугунги кунда инсон онги ва қалби учун кураш тобора кескинлашиб ва интенсивлашиб бораётган бир шароитда айниқса муҳимдир.

Онг ва ахборот. Кейинги йилларда «Информацион портлаш» тушунчаси ҳам тез-тез ишлатилмоқда. XX асрнинг энг муҳим ютуқларидан бири бу компьютерларнинг яратилганлигидир. Уларнинг яратилиши бир томондан инсон онги, тафаккури, куч-қудратининг, иккинчи томондан, ана шу кучга тушадиган юкнинг енгиллашишига хизмат қиладиган воситани яратиш йўлидаги уринишларнинг натижаси бўлди. Асримизнинг ўртасида пайдо бўлган бу восита шиддатли ривожланиш йўлини босиб ўтди. Дастлаб секундига минглаб операциялар бажара оладиган компьютерлар бўлган бўлса, уларнинг бугунги авлоди 10 миллионлаб мураккаб операцияларни қойилмақом қилиб уddaлайди.

Хўш, буларнинг инсон онги ва тафаккурининг моҳияти билан нима алоқаси бор? Гап шундаки, ЭҲМ лар ҳам инсон тафаккурига хос бўлган хусусиятларга эга. Бундай хусусиятларга, унинг тобора кўпроқ эга бўлиб бориши, ЭҲМ фикрлай оладими, агар инсон ўзига хос хусусиятларини уларга тобора кўпроқ кўчириб бораверса, охир оқибатда, бир вақт келиб, у ўзи яратган ана шу қуролнинг қулига айланиб қолмайдими, деган саволларнинг кун тартибига қўйилишига олиб келди. Айтайлик, компьютер албатта олдиндан программалаштирилган операцияларни, миллионлаб марта тез бажариши мумкин. Уларнинг «хотира» қудрати ниҳоятда юксак ва ҳоказо. Аммо булар ЭҲМларнинг фикрлашидан, уларнинг инсон устидан ҳукмронлик қилишидан далолат берадими? Албатта, йўқ. Компьютерлар қанчалик мураккаб операцияларни бажармасинлар, инсон томонидан программалаштирилган жараёнларнигина амалга оширадилар, ундан ташқарига чиқа олмайдилар. Инсоннинг фикрлаш жараёни онгсизлик, онглилик, кечинмалар, ижод каби ҳодисаларни қамраб олади. Компьютер эса бундай хусусиятларга эга эмас. Шундай экан, компьютерлар инсоннинг муайян йўналишлардаги ақлий фаолиятини енгиллаштиришга хизмат қилади ва ўзининг яратувчиси устидан ҳукмрон бўла олмайди.

Айрим тадқиқотлар натижаларига кўра, ҳозирги даврда фан соҳасида эришилган натижалар ҳар ўн йилда, информация олиш эса ҳар 3-4 йилда икки баробарга ошмоқда. Ана шундай шароитда инсон онги, унинг хотира қудрати бу ахборотларни ўзлаштира оладими, деган савол кўндаланг бўлмоқда. Янги билимлар, ахборот оқими унчалик кучли бўлмаган яқин ўтмишда тиришқоқ киши инсоният билими эришган асосий натижаларни ўзлаштира олар эди. Бугунги кунда фақат фаннинг турли йўналишлари бўйича йилига бир неча миллион китоб нашр этилмоқда. Ҳисоб-китобларга кўра, инсон энг янги адабиётларни ўрганиб боришга ҳаракат қилганда ҳам, унинг ҳар бир ўқиган бетига ўн минг ўқилмаган саҳифа тўғри келар экан.

Кишиларнинг пайдо бўлган янги китобларнинг аксариятини жисмонан ўқиб улгурмаганлиги «информацион портлаш» келтириб чиқараётган оқибатларнинг бир кўриниши, холос. Масаланинг яна бир жиҳати борки, бу инсон тўплаган билим, ахборотнинг маънавий эскириши, кераксиз бўлиб қолаётганлигидир. Бундай эскириш суръати тобора тезлашиб бормоқда. Масалан, олий – таълим соҳасида бу жараён олти – етти йил, компьютер технологияси соҳасида эса бир йил давомида содир бўлаётганлиги ҳақида фикрлар билдирилмоқда. Бу агар сиз олий ўқув юртини битирганингизга етти йил бўлган бўлса, ўз вақтида олган билимларингизнинг аксарияти бугунги кун талабига жавоб бермаслигини билдиради. Ана шундай шароитда кишиларнинг ўз билимларини юқори даражада ушлаб туришлари улардан доимий диққат-эътиборни, ўз устида ишлашни талаб қилади. Акс ҳолда, таълим даргоҳини энг юқори натижалар билан битирган мутахассис ҳам тез орада чаласавод бўлиб қолиши мумкин.

Умумлаштириб айтганимизда, онгнинг моҳиятини, унинг коинот эволюциясининг табиий натижаси эканлигини тушуниш, у билан боғлиқ бўлган жараёнларни илмий талқин этиш олам ва одам бирлигини англаш имконини беради. Айни пайтда, онгнинг моҳиятини англаш инсоннинг ўзлигини, яшашдан мақсади, ҳаётининг маъно-мазмуни каби масалаларни чуқурроқ тушунишга йўл очади. Бу онг ва у билан боғлиқ масалалар амалий аҳамиятга эга эканлигидан далолат беради.

3-§. Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бир тури сифатида

Ижтимоий борлиқ ва ижтимоий онг илмий фалсафанинг асосий тушунчаларидан, фундаментал категориялардан ҳисобланади. Ижтимоий онг борлиққа боғлиқдир. Ижтимоий борлиқ ривожланиши жараёнида ижтимоий онг пайдо бўлади ва ривожланади.

Ижтимоий борлиқ – бу кишиларнинг табиатга, бир-бирларига моддий муносабатларидир. Ижтимоий борлиқ – бу кишиларни моддий муносабатларининг мажмуасидир.

Кишилик жамияти шаклланиши билан ижтимоий борлиқ ҳам вужудга келади.

Ижтимоий онг эса тарихий жараённинг маънавий томони ҳисобланади.

Ижтимоий онг маълум ички таркибга, шаклларга ва даражаларига эга бўлган бир бутун маънавий ҳодисадир.

Ижтимоий онг жамиятнинг атрибутидир. Ижтимоий онг жамиятда яшовчи кишиларнинг онгидир. Ижтимоий онг ижтимоий борлиқни инъикос этади.

Ижтимоий онг – бу жамиятда мавжуд бўлган ғоялар, назариялар, ҳис – туйғу, кайфиятлар, урф-одат ва удумлар мажмуасидир.

Шу кўрсатилганлар кишиларнинг ижтимоий борлиғини, моддий шароитларини акс эттиради. Ижтимоий борлиқ ўзгариши билан ижтимоий онг ҳам ўзгариб бораверади.

Ижтимоий онг ижтимоий борлиқни акс эттирар экан у борлиқни суст инъикос этади деган фикр келиб чиқмаслиги зарур. Ижтимоий онг нисбий мустақилликка ҳам эгадир. Шу нуқтаи назардан айтамикки, сиёсат, ҳуқуқ, дин, адабиёт ва бошқаларни ривожланиши иқтисодий ривожланишга боғлиқдир. Лекин уларнинг ҳаммаси бир – бирига ва иқтисодий базисга таъсир қилади. Бундан кўриняптики, фақат иқтисод фаол эмас, балки ижтимоий онг ҳам фаол характерга эгадир. Ижтимоий онгнинг нисбий мустақиллиги унинг ижтимоий борлиққа таъсирида яққол кўринади. Жамият ривожланиши билан бу таъсир кучайиб боради.

Ижтимоий онг ўз ифодасини индивидуал онгда, алоҳида кишининг онгида топади. Индивидуал онг ижтимоий онгга хос элементларни акс эттиради. Ижтимоий онгнинг ташувчиси – бу алоҳида кишилар, индивидлар, социал гуруҳлар – синфлардир.

Алоҳида кишининг онги – бу индивидуал онгдир. Кишилар ўзларининг маънавий дунёси билан бир-бирларидан фарқ

қилишади, шу билан бирга уларнинг ҳаммаси ижтимоий зарурий ҳодисаларни инъикос эттиришади. Индивидуал онгда ижтимоий борлиқ индивиднинг руҳиятига, характериға, имкониятларига, қобилиятиға, қизиқишларига, тарбиясига, миллатига боғлиқ ҳолда акс эттирилади. Иккита бир хил индивид бўлмагани сингари, иккита бир хил индивидуал онг йўқ.

Ижтимоий ва индивидуал онг ўзаро диалектик боғлиқликда бўлади. Ижтимоий онг алоҳида кишилар миясида бўлгани учун у фақат индивидуал онг ёрдамида намоён бўлади. Ҳар бир алоҳида киши жамиятда яшагани учун уларнинг индивидуал онги ижтимоий онг билан боғлиқдир.

Ижтимоий онг мураккаб тузилишға эға. Ижтимоий онгни вертикалиға – даражаларға, горизонталиға – шаклларға бўлиш қабул қилинган.

Ижтимоий онгнинг – оддий (кундалик) ва назарий даражалари мавжуд. Буни баъзан ижтимоий руҳият ва мафкуравий даражалари ҳам дейишади. Оддий онг кундалик ҳаёт натижасида стихияли тарзда шаклланади. Оддий онг кундалик ҳаёт тўғрисидаги тушунчалар, ғоялар ва ҳоказо. тизимлашмаган билимлардир.

Оддий онг қуйидагиларни қамраб олади:

– кундалик ҳаёт натижасида вужудға келаётган тажрибавий билимларни;

– қарашлар, одатлар, ҳис-туйғулар, кишиларнинг қизиқишлари сифатидаги ижтимоий руҳият (психология)ни.

Оддий онг кишиларнинг кундалик ҳаётда табиат, атроф муҳит билан бевосита муносабатидан вужудға келади. Шунинг учун оддий онгни индивидуал онг билан алмаштириш мумкин. Оддий онгни индивидуал онгдан фарқи уларнинг вужудға келиш манбаидадир. Индивидуал онгни вужудға келиш манбаи инсон, оддий онгни вужудға келиш манбаи инсон ва социал гуруҳлар (синфлар)дир.

Маълум фаолият туфайли бириккан кишилар ишлаб чиқариш жараёнида ўзларини ўзгача тутиши мумкин, алоҳида-алоҳида ҳолларда эса бошқача тутиши мумкин. Бу эса ижтимоий онгнинг хусусий кўриниши, меҳнат туфайли бир-бириға боғланган кишиларнинг маънавий фаолиятининг хусусияти – ижтимоий руҳиятдир (психология). Ижтимоий руҳиятнинг мазмунини ижтимоий кайфиятлар, ҳис-туйғулар, урф-одатлар, ижтимоий фикрлар ташкил қилади. Ижтимоий руҳиятнинг асосий шакли – гуруҳ руҳиятидир.

Бундан ташқари миллатлар руҳияти, профессионал гуруҳлар руҳияти мавжуд.

Назарий онг ижтимоий онгнинг олий даражасидир.

Назарий онг – бу ғоя ва қарашларнинг тўла тизимидир. Назарий онг фаол фикрлаш жараёни билан боғланган. Оддий онг нарса ва ҳодисаларни ташқи томонини акс эттирса, назарий онг уларни ички моҳиятини акс эттиришга қаратилади. Лекин бу назарий онг ҳаётни тўғри инъикос эттиради деган гап эмас. Назарий онг ҳар хил синфларнинг мафкураси (идеологияси)да ифода этилади.

Мафкура назарий жиҳатдан шаклланган ва маълум бир синфларнинг қизиқишларини ифодалаган фалсафий, диний, ахлоқий, эстетик ва бошқача қарашларнинг мажмуасидир. Синфлар ўз манфаатларини амалга оширишда мафкурадан фойдаланишади. Устқурманинг ҳамма элементлари қарашлар, хулқ нормалари, синфларнинг мафкурасига боғлиқдир.

Ижтимоий онг шакллари. Ижтимоий борлиқ ҳар хил бўлгани учун унинг инъикоси ҳам ҳар хил. Ижтимоий онгнинг қуйидаги шакллари мавжуд: сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, фалсафий, эстетик, фан ва бошқалар.

Ҳуқуқий онг. Ижтимоий онгнинг алоҳида шаклларида бири – ҳуқуқий онгдир.

Ҳуқуқий онг деб ҳуқуқнинг субъектлари бўлган – индивид, корхона, меҳнат жамоаларининг фаолиятларида юридик қонун сифатида қабул қилинган билимлар ва кадриятларнинг акс этишига айтилади.

Ҳуқуқий онг шахс онгида, жамият ғояларида намоён бўладиган ҳуқуқдир. Ҳуқуқий онг ҳуқуқ ва қонунийликка муносабатдаги эътиқодлар, тасаввурлар, баҳолар, хис-туйғулар ва маънавиятнинг бошқа таркибий қисмлари тизимидир. Ҳуқуқий онг энг кам даражада давлат ва жамиятнинг таъсирига учраган ҳуқуқий маданият элементида. Тезлик билан янги қонун қабул қилиш, давлат органини тузиш мумкин, аммо инсоннинг ҳуқуқий онгини тезда ўзгартириб бўлмайди.

Ҳуқуқий онг даражасини кўтариш учун оила, мактабгача тарбия муассасалар, мактаблар, ўқув юртлари, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, ҳамда бошқа давлат ва жамият институтларининг

ҳамкорликдаги ҳаракатлари зарур. Сўнгги вақтларда юксак ҳуқуқий онг фақат шахс дунёқарашига комплекс ва мақсадга мувофиқ таъсир этишнинг натижаси бўлиши тушуниб етилди. Юқори даражада ҳуқуқий онгни шакллантириш учун ҳуқуқий билимларни кенг тарқатиш зарур. Бу ҳақда Республикамиз Президенти И. Каримов Олий Мажлис Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисидаги маърузасида «Жамиятнинг демократия йўлидан жадал ривожланиши ва бу борада амалга оширилаётган ислоҳотларнинг муваффақияти кўп жиҳатдан одамларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданияти даражасига боғлиқдир. Юксак ҳуқуқий маданият – демократик жамият пойдевори ва ҳуқуқий тизимнинг етуклик кўрсаткичидир»¹. Деб таъкидлайди.

Ҳуқуқий онгнинг тузилиши. Ҳуқуқий онг иккита таркибий қисмдан, яъни ҳуқуқий мафкура ва ҳуқуқий руҳиятдан иборат.

Ҳуқуқий мафкура ҳуқуқнинг моҳияти, аҳамияти ва талаблари тўғрисидаги ғоялар, қадриятларни ўз ичига олса, ҳуқуқий руҳият ҳиссиётлар, кайфиятлар, кечинмалар, яъни ҳуқуқнинг эмоционал қабул қилиниши билан боғлиқ.

Ҳуқуқий онг сиёсий ва ахлоқий онг орасида турадиган жараёндир. Сиёсий онгдан фарқ қилиб у муайян индивидуал – шахсий категориялар билан иш кўради. У ахлоқий онгдан фарқ қилиб зарурат ва ҳақиқат тушунчалари давлат қонунлари сифатида қабул қилинган ва бу қонунларни бузилиши ҳуқуқий чоралар кўришни тақозо қилади. Агар сиёсий онг объектив ижтимоий-иқтисодий манфаатлардан келиб чиқса, ҳуқуқий онг ақлий – ахлоқий баҳога суянади.

Жамиятда синфлар вужудга келганидан сўнг ҳуқуқий онг ахлоқий онгдан ажралиб чиққан, илк ҳуқуқ ғояси пайдо бўлган, бу ғоя индивидуал давлатдан ҳимоя қилган.

Ҳуқуқий онгнинг қуйидаги шакллари мавжуд: ҳуқуқий ҳис-туйғу, ҳуқуқий одатлар ва малакалар, ҳуқуқий билимлар.

Ҳуқуқий онг учта асосий функцияни амалга оширади: билиш, бошқарув, баҳолаш.

¹ Каримов И. А. Мамлакатимизда демократик ислоҳотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010. – Б.27-28.

2-боб. ФАЛСАФАДА БИЛИШ МУАММОСИ ВА ИЛМИЙ БИЛИШ МОҲИЯТИ. ҲУҚУҚИЙ ИЖОДҚОРЛИК БИЛИШНИНГ ШАКЛИ СИФАТИДА

1-§. Фалсафада билиш муаммоси, инсон билишининг асосий босқичлари ва уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари фаолиятидаги ўрни

Фалсафанинг қонун ва категориялари ёрдамида инсон онгида борлиқнинг қонуниятларини акс эттириш – дунёни билиш, ҳақиқатга эришишнинг ягона йўли. Фалсафа олам ва инсонни бир бутун ҳолда олиб ўрганади. Моддий олам онг орқали идрок этилар экан, бизнинг онгимиз шу моддий дунёга қандай муносабатда бўлади, уни тўғри инъикос эттира оладими, деган масалалар барчаси фалсафий тафаккур қилиш билан боғлиқ.

Дунёни ва унинг қонунларини инсон била оладими, билиш қандай амалга ошади, унинг асосий шакллари, ҳақиқат мезони фалсафий масалалар таҳлили билан гнесиология (юнон. «gnosis» билим ва «logos» тушунча, таълимот маъноларини англатиб «билимлар тўғрисида тушунча» ва «билимлар тўғрисида таълимот» – деган маъноларни билдиради), когнитив психология (билиш жараёни билан шуғулланувчи психология), мантиқ ва илмий билиш методологияси ва бошқа махсус фанлар шуғулланади.

Фалсафа фанига «билиш назарияси» атамаси шотландиялик файласуф Дж.Феррер томонидан 1854 йилда киритилганлигига қарамасдан билиш тўғрисидаги таълимотлар фалсафанинг вужудга келиши билан бирга пайдо бўлган. Қадимги юнон файласуфлари Демокрит, Сукрот, Афлотун, Арасту, эпикурчилар, стоиклар, шунингдек, Марказий Осиё мутафаккирлари билишнинг моҳиятини таҳлил қилганлар.

Ҳар бир кишининг билиш даражаси, у яшаётган тарихий давр билан боғлиқ бўлиб, унинг билиш имконияти чегараларидир. Аммо инсониятнинг билиш имконияти чексиздир. Билиш назариясининг асосий муаммоларини ўрганишга Ўрта асрнинг буюк Шарқ мутафаккирлари ҳам муносиб ҳисса қўшганлар.

Марказий Осиёнинг қомусчи олими Ибн Сино инсон ўз сезги аъзолари ёрдамида моддий оламни билиши, идрок этиши

мумкинлигини айтиб, ўз шахсий фаолияти билан буни исботлашга интилни ва жуда кўп билимларни эгаллаб, ўзидан катта мерос қолдирди.

Буюк аллома Форобий моддий дунёнинг объектив мавжудлигини, уни инсон билиши мумкин, деган фикрни баён этиб, шундай деб ёзади – «Инсон моддий дунёни билади, аммо, билиш учун у комолатга эришуви лозим. Лекин бу эришув қуруқ интилиш билангина чекланиб қолмасдан, балки табиий мавжудотдаги жуда кўп нарсалардан фойдаланиш йўли билан ёки шу табиатда бўлган жуда кўп ишларни амалга ошириш билан қўлга киритилади».

Беруний ва Марказий Осиёнинг бошқа олимлари ҳам фалсафий таълимотларида билиш назариясига катта ўрин берганлар. Беруний фикрича, табиатни билиш жараёни сезгилардан бошланиб, тафаккурга кўтарилади, маълум нарсалардан номаълум нарсалар ва ҳодисаларни билиш томон ривожланиб боради.

Билиш назариясининг ривожланиш тарихида XVII-XVIII аср файласуфлари муҳим ўрин тутди. Инглиз файласуфи Ф.Бэкон таълимотича, билиш жараёни фан ва амалиёт билан боғлиқ бўлиши ва шуларга бевосита хизмат қилиши керак. У билиш сезгидан бошланади дейди, ҳамда билишнинг манбаи тажриба эканлиги ҳақидаги фикрни илгари суради. Унинг фикрича, объектив олам тўғрисидаги билимлар сезгиларимиз орқали олинган далиллар туфайлигина тафаккур ёрдамида тўлдирилади.

Француз файласуфи Р.Декарт билишнинг бирдан-бир манбаи тафаккур деб, сезги аъзоларимиз ва уларнинг ёрдамида олинган маълумотларга шубҳа билан қарайди. Унинг таълимотича, кишилар билимининг ҳақиқатлиги тажриба билан эмас, балки ақл кўзи билан текширилади. Декартнинг билиш назариясида сезгилар роли камситилиб кўрсатилади.

Француз материалист файласуфларидан Дидро, Гольбах, Гельвецийлар дунёни билиш мумкинлиги масаласида сезгиларимиз тафаккурнинг асоси эканлигини таъкидлашади. Лекин, билиш жараёнида амалиётнинг, инсоннинг фаол ролини инкор этадилар.

Маълумки, моддий олам ундаги нарса ва ҳодисалар билишнинг бирдан-бир манбаини ташкил этади. Шундай бўлса-да, айрим файласуфлар ва дин таълимотида билишнинг манбаи сифатида қандайдир инсондан ташқарида мавжуд бўлган онг («мутлақ ғоя»),

«олам руҳи» ва бошқалар) эътироф этилади. Уларнинг фикрича, инсон, табиат ва жамият ҳодисаларининг моҳиятини билишга қодир эмас, у фақат илоҳ ижодининг натижаларини қайд қилишга ва туркумларга ажратишгагина қодир деб таъкидлашади.

Дунёни билиш мумкинлигини, билимларимизнинг тўғри ва аниқ эканлигини инкор этувчи таълимот фалсафада агностицизм (юнон. билиб бўлмайдиган) деб юритилади. Агностицизмнинг йирик вакиллари инглиз файласуфи Давид Юм билан немис файласуфи Иммануил Кантдир. Юмнинг фикрича, инсон ўз сезгилари чегарасидан ташқарига чиқа олмайди, у фақат ўз сезгиларинигина била олади. Реал воқеликни инсон асло била олмайди. Кант эса Юмга қарама-қарши ўлароқ, инсон онги ва сезгиларидан ташқарида объектив олам бор деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу объектив оламда асло билиб бўлмайдиган «нарсалар ўзида» бор. Инсон ақли ўз моҳияти жиҳатидан чекланган бўлиб «нарсалар ўзида»ни била олмайди. Кант инсон билиши мумкин, бўлган ҳодисалар оламини «биз учун бўлган нарсалар» деб, уни инсон ақли билан, фан воситаси билан билиши мумкин деб таъкидлайди. «Нарсалар ўзида»ни инсонлар билишга қодир эмас дейдилар.

XIX аср субъектив идеализмнинг вакиллари бўлган махчилар ҳам дунёни билиш мумкинлигини инкор этишадилар.

Инсоният ижтимоий амалиёти ва илмий билиш тараққиётининг илгарилаб бориши билимни чегаралаб қўювчи агностицизмни пучга чиқармоқда. Инсон ўз ақли билан олам сирларини билиш мумкин эканлигини айниқса ҳозирги замон фани ютуқлари исботламоқда. Масалан, ҳозирги замон табиат фанлари, айниқса физика фани атом табиатини, тузилишини ва хусусиятларини ўрганиш соҳасида катта ютуқларни қўлга киритди. Атомни парчалаш, атом ички энергиясидан фойдаланиш, атом ядро заррачаларининг бир-бирига боғлиқлиги, умуман микрооламини билиш, астрономия, биологиядаги кашфиётлар билиш назариясининг тўғрилигини тасдиқлади.

Инсоннинг билиш қобилияти чекланмаган, лекин ҳар бир аниқ тарихий даврдаги билиш имкониятлари чекланган, холос. Инсон ҳар бир тарихий даврда ўзи хоҳлаган барча нарсаларни билишга қодир эмас, балки билиш имкони борларинигина билиб боради. Инсон бугун билмаган нарсасини эртага, эртага билмаганини кейинроқ

билади. Лекин шуни айтиш керакки, инсон билимининг чеки йўқ, чунки макро ва микро оламнинг чексизлиги инсон билимининг ҳам чексизлигини кўрсатади.

Билиш нима? Билиш – моддий оламнинг инсон онгида инъикос этиш жараёни. Дунёнинг моддийлигини ва унинг ривожланиш қонунларининг инсон онгида инъикос этишини эътироф этиш фалсафанинг билиш назариясининг асосини ташкил қилади. Фан қонунлари табиат ва жамиятда инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берадиган объектив жараёнларнинг инъикосидан бошқа нарса эмас. Фалсафанинг билиш назарияси асосан қуйидагиларга асосланади:

биринчидан, объектив олам бизнинг сезги ва тасаввурларимизга боғлиқ бўлмаган ҳолда ундан ташқарида мавжуд. Объектив олам – инсон сезги ва тасаввурларининг манбаи;

иккинчидан, инсон моддий олам ва унинг ривожланиш қонуниятларини билиши мумкин. Инсон сезги, тасаввур ва тушунчаларида ўзига боғлиқ бўлмаган ташқи олам мазмунини инъикос эттиради.

Билиш жараёнида объект билан субъект диалектикаси муҳим аҳамият касб этади. Кенг маънода, билишнинг объектини инсон онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлган объектив олам ташкил қилади. Тор маънода эса, табиат ва жамиятдаги алоҳида нарса ва ҳодисалар ташкил қилади. Билишнинг субъекти – ана шу объектни акс эттирувчи, билиб олувчи инсондир. Объектнинг мавжудлиги субъектга боғлиқ эмас. Субъектнинг ўзи ҳам муайян шароитларда билиш объекти бўлиши мумкин.

Инсонсиз билиш жараёни бўлиши мумкин эмас. Субъектнинг илмий билишдаги роли шундан иборатки, у объектив мавжуд бўлган қонуний боғланишларни очиб беради. Объектга нисбатан ҳам амалий, ҳам назарий ёндашади. Субъектнинг фаолияти унинг эҳтиёжига ҳамда ишлаб чиқаришнинг қай даражада ривожланишига боғлиқ. Объектив қонуниятларни билиш даражасига қараб одам ўз олдига онгли равишда муайян мақсадларни кўяди. Жумладан, ҳозирги даврда бозор муносабатларининг вужудга келиши, мулкчиликнинг турли шакллари ривожланишига катта имкониятлар очмоқда. Билиш жараёни субъектга, унинг мақсад ва эҳтиёжига ҳам боғлиқ бўлиб, айниқса унинг фаоллиги билан алоқадор. Бозор иқтисодиёти муносабатларини шакллантириш ҳар

бир касб эгасидан катта ижодий фаолликни, камолотга эришишни, қилинаётган хатти-ҳаракатларнинг оқибатларини олдиндан кўра билишни тақозо этади.

Юқорида қайд қилинган фикрлардан келиб чиққан ҳолда биринчи саволга хулоса шуки, биринчидан, билиш объектив реал оламни онг орқали инъикос эттиришдан иборат бўлиб, у ҳар доим мукаммаллашиб, ривожланиб боради; иккинчидан, билиш жараёни зиддиятли бўлиб, диалектик хусусиятга эга. Шунинг учун ҳам фалсафа тарихида файласуфлар бу масалага ҳар хил ёндашиб келишган. Баъзи файласуфлар билиш жараёнини ҳиссий билишдан иборат деб билишса (Локк, Гоббс, Кондильяк), баъзилари билиш жараёнини фақат ақлий билишдан иборат деб таъкидлашиб (Декарт, Спиноза, Лейбниц) билиш назариясини талқин қилишда бир томонлама ёндашишади. Бу тўғрисида маъруза режамизнинг иккинчи саволи, яъни билиш босқичлари ва уларнинг асосий шакллари устида тўхталамиз.

2-§. «Ҳақиқат» тушунчаси ва унинг асосий шакллари: мутлақ, нисбий, объектив ва конкрет ҳақиқатлар

Инсон билиши диалектик характерга эга бўлиб, унинг моддий оламни билиши оддийдан мураккабга, қўйидан юқорига, аниқ бўлмаган билишлардан аниқроқ билишларга, тўлиқ бўлмаган билишлардан тўлароқ билишларга боришдан иборатдир. Шу билан бирга, инсоннинг билиш жараёни айримлик (алоҳидалик)дан хусусийликка, хусусийликдан эса умумийликка ва ниҳоят, умумийликдан энг умумийлик томон, ҳодисалардан моҳиятларга томон боради. Инсон билиш жараёни ҳиссий билишдан ақлий билишга, жонли мушоҳададан абстракт тафаккурга томон ва аксинча, боришдан иборат диалектик жараёндир. Борлиқнинг инсон онгида инъикос этиши одатдаги нарсаларнинг ойнадаги ёки буюмнинг расмдаги акс этиши каби ўлик, ҳаракатсиз, мавҳум, зиддиятларсиз ҳолда бўлмай, балки жонли, конкрет, ҳаракат, ўзгариш ва ривожланишда, зиддиятларнинг келиб чиқиши, уларнинг ҳал бўлиши, бир қўйи босқичнинг ўрнини унга нисбатан юқорироқ янги босқичининг ўрин олиб боришидан иборатдир. Хуллас, инсоннинг моддий оламни билиши ҳиссий билишдан ақлий билишга ва аксинча, билиш томон диалектик йўл билан содир

бўлади. Ҳиссий ва ақлий билиш бир бутун инсон билишининг бир-бирлари билан чамбарчас боғлиқ икки «қўйи» ва «юқори» босқичларини ташкил этади.

Биз қўйида Сизлар билан ҳиссий ва ақлий билиш босқичларига алоҳида-алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Ҳиссий билиш – инсон билишининг дастлабки биринчи босқичи бўлиб, билиш жараёни айна шу ҳиссий билишдан бошланади. Натижада, инсон онгида нарса ва ҳодисаларнинг белгилари ва ҳиссий образлари ҳосил бўлади.

Инсон билишининг ҳиссий билиш босқичи: сезги, идрок ва тасаввур каби шаклларда содир бўлади. Сезги ҳиссий билишнинг дастлабки босқичларидан бўлиб, у инсоннинг борлиқни билишнинг маълум кўринишидир. Сезгилар инсоннинг сезги аъзоларига борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг бевосита ёки билвосита таъсири натижасида юзага келадиган ҳиссий образлардир. Сезгиларни ҳосил қилувчи бундай сезги аъзолари инсонда ташқи ва ички ҳолатларда жойлашган бўлиб, улар: кўриш, таъм билиш, хид билиш, тери ва эшитиш сезги аъзоларидир. Бу сезги аъзолари инсоннинг борлиқни билишда ўзига хос бир восита бўлиб, улар орқали нарса ва ҳодисалар ҳақидаги дастлабки маълумотлар инсон миясига қабул қилинади. Инсон бу сезги аъзолари орқали борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ташқи белги ва хусусиятларини билиб олади.

Сезгилар ўз ифодаланиш шаклига кўра якка-якка, алоҳида, аниқ, субъектив бўлсалар ҳам, ўзлари ифодалаган мазмунга кўра объективдир. Сезгилар инсоннинг моддий борлиқни билиш учун ҳали етарли эмас. Бунинг учун инсон ўзининг ҳиссий билишида сезгилар шаклларида ҳосил қилган маълумотларни тўплаб, умумлаштириб, уларни бир бутун ҳолда инъикос эттириши ҳам лозим бўлади. Ҳиссий билишнинг бундай янги шакли идрокдир.

Идрок сезгилардан фарқли ўлароқ, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни яхлит ҳолда, бир бутун кўринишда, уларнинг ҳамма асосий белги ва хусусиятларини умумлаштирган ҳолда инъикос эттирувчи ҳиссий билишнинг нисбатан юқорироқ шаклидир. Идрок нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун яхлит ҳиссий образидир. У ўзида сезгилар шаклларидаги образларни жамлаб ифодаловчи хусусиятга эга. Бироқ инсоннинг ҳиссий билиши идрок билан чекланиб қолмай, сезгилар ва идрок шаклларида юзага келган ҳиссий маълумотлар инсон миясида қайта ишланиб, ҳиссий билишнинг янги, юқорироқ шаклини ҳосил қилади. Бу тасаввурдир.

Тасаввур – илгари идрок этилган, аммо айна вақтда бевосита идрок этилмаётган нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгидаги қайта ишланиб, тикланган ҳиссий образидир. Тасаввурнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у борлиқдаги нарса ва ҳодисалар билан айна вақтда бевосита боғланишда бўлмаган ҳолда, уларнинг илгари пайдо бўлмаган образлари асосида қайта тикланишидир. Аммо инсон ўз тасаввурларида, шу билан бирга, олдин идрок этилган нарса ва ҳодисага, уларга ўхшаш янги нарса ва ҳодисаларнинг ҳиссий образларини ҳам ҳосил қилиши мумкин. Масалан, ҳозир биз мустақил Ўзбекистоннинг мавжуд имкониятлари, шарт-шароитларидан келиб чиқиб, унинг келажакда ривожланган мамлакат сафидан ўрин олиши, яъни буюк давлат бўлишини тасаввур қилмоғимиз мумкин.

Ҳиссий билишнинг тасаввур шаклида нарса ва ҳодисаларнинг иккинчи даражали, муҳим бўлмаган хусусиятлари ташлаб юборилиб, фақат айрим муҳим хусусиятларигина инкор этган бўлади. Шу туфайли тасаввур нарса ва ҳодисаларни мавҳумлаштирган даражада аниқ ҳиссий шаклда инъикос эттиради. Бу жиҳатдан тасаввурда, ҳеч шубҳасиз, тафаккурнинг баъзи элементлари пайдо бўлади. Лекин у ҳали ҳиссий билиш чегарасидан чиқиб кетмаган бўлади. Бунга сабаб, тасаввурнинг индивидуал характерга эгаллиги, унинг нарса ва ҳодисалар ташқи томонлари, ташқи алоқадорлик ва боғланишларнигина ўзида ифодаланиб, уларнинг ички томонларини, улардаги ўзгариш, ривожланиш қонунларини инъикос эттира олмаслиғидир. Умуман олганда, инсоннинг ҳиссий билиши маълум даражада чекланган, бир томонлама, тўлиқ бўлмаган билишдир.

Инсон борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг ички томонларини, уларнинг ўзгариш ва ривожланиш қонунларини, бир сўз билан айтганда, уларнинг моҳиятини фақат ақлий билиш орқалигина била олади.

Ақли билиш, билишнинг юқори босқичи бўлиб, унда инсон билиши ҳиссий билиш орқали ҳосил бўлган далил ва маълумотларни тафаккурда қайта ишлаш натижасида, борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг инсон онгидаги умумлашган, мавҳумлашган ва конкретлашган фикрий ифодаланишидир.

Ақлий билишда инсон тафаккури борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг изчил боғланишлари ва алоқадорликларини, уларнинг ҳаракат, ўзгариш ва ривожланиш қонунларини маълум фикр

шакллари: тушунча, ҳукм ва хулоса чиқариш кабиларда ифодаланади. Бунда ҳиссий билиш образлари тафаккур учун манба бўлиб хизмат қилади. Тафаккур эса ўзида ҳиссий билиш берган маълумотларни қайта ишлаб, уларни умумлаштириб, мавҳумлаштириб, айна бир вақтда, аниқлаштириб, анализ ва синтез қилиб, аниқликдан мавҳумликка ва яна ундан аниқликка келтириб, маълум тушунча, ҳукм ва хулосаларни ҳосил қилади. Тафаккур ҳосил қилган ақлий билишнинг бу фикрий шакллари тилда ва сўзлар ва гапларда ифодаланади. Ақлий билишнинг дастлабки шакли тушунчадир.

Тушунча нарса ва ҳодисалар, уларнинг муҳим ва зарурий белги ва хусусиятларининг умумлаштирилган, мавҳумлаштирилган ва айна чокда аниқлаштирилган фикрий образидир. Масалан, «инсон» тушунчасини олайлик. Бу тушунча ҳамма кишилиқ жамиятига хос бўлган меҳнат қилувчи, меҳнат куруллари ва меҳнат воситаларини яратувчи ҳамда улар асосида моддий ва маънавий неъматларни ишлаб чиқарувчи: онг, тафаккур, тил ва нутқ каби муҳим ва зарур белги ва хусусиятларга эга бўлган био-ижтимоий мавжудотнинг фикрий ифодасидир. Ақлий билишнинг навбатдаги босқичи ҳукмдир.

Ҳукм ақлий билишнинг шундай фикрий шаклики, унда борлиқдаги муайян нарса ва ҳодисалар, улар ўртасидаги боғланиш ва алоқадорликлар ҳақида тасдиқ ёки инкор фикр ифодаланади. Инсон ўз тафаккурида бир ёки бирнеча ҳукмларни мантиқий ўзаро боғлаб, турли усуллар асосида уларнинг энг муҳим хусусиятларини ажратиб олиб, бирор тушунча ҳосил қилади. Ақлий билишнинг навбатдаги юқори шакли хулоса чиқаришдир.

Хулоса чиқариш ақлий билишнинг шундай шаклики, унда бир ёки бирнеча ҳукмлар асосида янги ҳукм – янги фикр ҳосил бўлади. Хулоса чиқариш инсон ақлий билишининг юқори шакли бўлиб, унинг бирнеча шакллари мавжуд, уни «Мантиқ» фани ўрганади.

Инсоннинг билиш жараёни ҳиссий билиш шакллари: сезги, идрок ва тасаввурлардан бошланиб, ақлий билиш шакллари: ҳукм, тушунча ва хулоса чиқариш шаклларида тафаккурда қайта ишланиб, билишнинг «қуйи» босқичидан «юқори» босқичи томон кўтарилиб боради.

Фалсафа тарихида билишнинг юқорида қайд қилинган иккита босқичларини бир-бирларидан ажратиб талқин қилувчи фалсафий оқим ва йўналишлар мавжуд.

Сенсуализм (лот. ҳис, сезги деган маънони билдиради) тарафдорлари Гассенди, Гоббс, Локк ва бошқалар билиш жараёнида ҳиссий билиш ва унинг шакллари ҳақиқий билим олишнинг манбаи деб таъкидлашиб, бутун билиш жараёни моҳиятига ҳиссий орган фаолиятини киритишга ҳаракат қилишади.

Эмпиризм (юнон. тажриба) вакиллари Ф.Бэкон, Локк ва бошқаларнинг фикрича, ҳиссий билиш ва тажриба билишнинг манбаи деб таъкидлаб, билиш жараёнида ақлий билишнинг ўрнини иккинчи даражали деб билишади. Ҳар қандай билим фақат тажрибага асосланади, тафаккур фақат тажриба орқали олинган маълумотларни системалаштиради, бир-бири билан боғлайди, холос, лекин уларга ҳеч бир янгилик кирита олмайди.

Рационализм (фран. ақл) вакиллари – Декард, Спиноза ва бошқалар билиш жараёнида тафаккурнинг ролини ҳаддан ташқари бўрттирадилар ва оламни билишнинг ягона йўли тафаккур орқали билиш деб таъкидлашади. Уларнинг фикрича, сезгилар оламни бузиб кўрсатадилар, сезгиларга асосланиб фикрлаш ҳақиқатни билишга тўсқинлик қилади. Эпиризм ва рационализмнинг хатоси шундаки, бу оқимлар билиш жараёнининг икки босқичини бир-биридан ажратиб кўрсатади.

Ички ишлар идоралари ходимларининг амалий фаолиятида инсон билишининг асосий босқичлари ва уларнинг шакллари муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходим моддий олам ва ундаги воқеа ходисалар тўғрисидаги дастлабки маълумотларни ҳиссий билишнинг асосий шакллари сезги, идрок ва тасаввурлар орқали олади. Ҳиссий билиш орқали олинган билимларни ақлий билиш унинг асосий шакллари тушунча, ҳукм ва хулоса чиқаришларда ҳар тарафлама таҳлил қилиб, маълум бир хулосаларга келинади. Масалан, бирон-бир жиноятнинг олдини олиш ёки содир этилган жиноятни фош этишда ҳар бир ИИИ ходимларидан ўта сезгир ва ҳушёр бўлишлик талаб қилинади, шунинг билан биргаликда ҳиссий билиш орқали олинган маълумотларни ҳар тарафлама мушоҳада қилиб, маълум далилларга асосланган ҳолда тафаккур орқали илмий жиҳатдан асосланган хулосалар қилиш талаб қилинади. Бу ўринда илмий билишнинг юқорида қайд қилинган босқичлари ва уларнинг шакллари муҳим аҳамият касб этади.

Моддий оламни билиш чексиздир, чунки у ҳар доим ҳаракатда, ўзгаришда ва таракқиётда бўлади. Ҳар бир тарихий даврда инсон

ўзининг амалий фаолияти натижасида моддий оламни тўлиқ ва аниқ акс эттирувчи билимларга эга бўлиб боради. Билиб олинган нарсалар объектив реалликка мос келадими ёки йўқми? Бу масаланинг ҳал қилинишида ҳақиқат тўғрисидаги таълимот муҳим аҳамият касб этади. Энди бу тўғрисида режамиздан ўрин олган учинчи савол тўғрисида сўз юритамиз.

Инсоннинг борлиқни билишдан асосий мақсадлардан бири – ҳақиқатни билишдир. Хўш ҳақиқат нима? Ҳақиқат тўғрисидаги фалсафий таълимот нимадан иборат?

Ҳақиқат масаласини илмий асосда ҳал қилишнинг ягона йўли – инсон билимлари билан объектив борлиқдаги реал нарса ва ҳодисалар ўртасидаги муносабатларни илмий асосда ёритиб беришдир.

Ҳақиқат – бу инсон билимларида борлиқнинг тўғри инъикос этиши, нарса ва ҳодисалар асли қандай бўлса, уларни инсон ўз миёсида худди шундай инъикос эттирган билимларидир. Ҳақиқат – бу борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ёки уларнинг белги ва хусусиятларининг ўзи эмас, балки улар ҳақидаги инсон билимларининг ўша нарса ва ҳодисаларга, уларнинг белги ва хусусиятларига мос келишидир. Бу жиҳатдан ҳақиқат ўзи ифодалаган билимларнинг мазмунига кўра субъектга, яъни билувчи инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаса-да, лекин у ўз ифодаланиш шакли жиҳатидан инсон онгига, субъектга боғлиқ бўлади.

Инсон ўз билиш жараёнида кашф этган табиат ва жамият қонунлари ҳақиқатлардир. Улар ўзлари ифодалаган мазмунларига кўра, бир жиҳатдан инсоннинг онгига боғлиқ бўлмаса ҳам, бошқа жиҳатдан, яъни инсон фикрида ифодаланганига кўра субъективдир, инсон уларни ўз онгида акс эттиради. Ҳақиқатан ҳам, бизнинг сезги, идрок ва тасаввурларимиз, тафаккуримиз ва бир бутун онгимиз объектив борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни тўғри инъикос эттиради, улар ўз мазмунлари жиҳатидан шу нарса ва ҳодисаларга мос келади.

Ҳақиқат – объективдир. Ҳар бир билимнинг ҳақиқатлиги объектив воқелиқни тўғри акс эттириши билан белгиланади. Объектив ҳақиқат инсон ва инсониятга боғлиқ бўлмаган объектив борлиқнинг кишилар онгида тўғри инъикос этишидир. Табиат иқлимининг ер инсониятдан бурун мавжуд эди, деган фикри объектив ҳақиқатдир. Табиат ва жамият қонунлари ҳам объектив ҳақиқатдир. Бу қонунлар инсонга боғлиқ бўлмаган, ундан

ташқарида мавжуд бўлган ички, зарурий, муҳим боғланишларни ифодалайди. Бу қонунларни инсон бекор қила олмайди ва ўз ихтиёри билан ўзгартира олмайди.

Ҳақиқатни билиш мураккаб жараёндир. Бизнинг борлиқ ҳақидаги билимларимиз бирданига, тайёр ҳолда юзага келмайди. Биз борлиқдаги нарса ва ҳодисаларнинг аввал ташқи, сўнгра эса ички томонларини билиб борамиз. Бунда бизнинг билимларимиз нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга томон боради.

Нисбий ҳақиқат – бизнинг борлиқдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисидаги тахминан тўғри, лекин тўлиқ бўлмаган, билиш жараёнида тузатилиб, тўлдирилиб борилиши лозим бўлган билимларимиздир. Масалан, буни биз элементар зарралар ҳақидаги билимларимиз ривожланишида кўришимиз мумкин. XIX аср охирида электромагнит жараёнлар ҳақидаги таълимотлар ривожланиши электрон ва атом ядроси кашф этилишига олиб келди. Орадан маълум вақт ўтгач ядро ҳам мураккаб тузилишга эга эканлиги, унда протон ва нейтрон сингари зарралар мавжудлиги кашф этилди. Ҳозирги кунда эса элементар заррачаларнинг жуда кўп янги турлари очилди. Ҳозир маълум бўлган элементар зарралар лептонлар ва андропларга бўлинади. Андропларга мезонлар ва барионлар киради. Лептонлар группасига фотон, электрон, нейтрино ва бошқалар киради.

Мутлақ ҳақиқат эса бу борлиқдаги нарса ва ҳодисалар ҳақидаги ҳар томонлама тўлиқ, аниқ, мукамал, келгусида тузатилмайдиган, тўлдирилмайдиган билимлардир. Бундай билимлар инсон тафаккурининг объектга чексиз яқинлашиб бориши асосида, чексиз нисбий ҳақиқатларнинг жами сифатида қарор топади. Бу жиҳатдан нисбий ва мутлақ ҳақиқатлар ўзаро чамбарчас боғлиқдир, улар бир-бирларидан ажралмасдир, ҳар қандай мутлақ ҳақиқат нисбий ҳақиқатларнинг чексиз бирлигидан юзага келади, ҳар бир нисбий ҳақиқатда эса мутлақ ҳақиқатнинг донаси, зарраси, улуши мавжуд бўлади. Шу асосда инсон билиши нисбий ҳақиқатлардан мутлақ ҳақиқатга боради. Инсон билиши ҳеч қачон мутлақ ҳақиқатга тўлиқ эга бўлмайди, балки унга чексиз яқинлашиб боради.

Илм-фан тараққиётида ҳар бир янги босқич нисбий ҳақиқатлар сифатида мутлақ ҳақиқатнинг мазмунига янги-янги зарралар қўшиб боради. Борлиқ бепоён ва чексиз бўлгани каби, инсоннинг уни билиши ҳам чексиз давом этади. Нисбий ҳақиқатларнинг мутлақ

ҳақиқатга чексиз яқинлашиб борувчи чегаралари тарихан шартли бўлса ҳам, лекин бу мутлақ ҳақиқатнинг мавжудлиги шубҳасиздир.

Инсон билимларининг ривожланиш йўли ҳамма вақт силлиқ ва осон кечавермайди. Билишда ҳақиқат сари қўйилган ҳар бир қадам фикрлар ва қарашларнинг кескин курашлари жараёнида рўй бериб, бунда аввалги эришилган билимлар ва қарашлар ҳар доим чекланган ҳолда топилиб, уларнинг ўрнини тўлароқ, мукамалроқ билимлар ва қарашлар эгаллаб боради.

Шунинг билан бирга, ҳақиқат мавҳум ҳам эмас, балки у аниқ билимлардир. Чунки ўзгармас, қотиб қолган билимлар йўқ, инсон билимлари доимо ўзгариб боради. Айни бир вақтда, айни бир нисбатда ҳақиқат бўлган билим бошқа бир вақтда ва бошқа бир нисбатда ҳақиқат бўлмаслиги мумкин. Бу шуни кўрсатадики, ҳақиқат ҳар доим конкрет, аниқ бўлади. Ҳар бир конкрет шароит ва реал ҳаёт конкрет ҳақиқатни вужудга келтиради. Билимларнинг ҳақиқатлиги маълум жойга, ўринга, вақт ва вазиятга, киши билишининг имкониятига ва даражасига боғлиқ бўлади. Билимнинг ҳақиқатлигини аниқлашда унга маълум алоқадорлик ва боғланишлардан келиб, аниқ шароит, жой, вақт ва маълум вазиятни ҳисобга олган ҳолда ёндашмоқ керак. Агар ҳақиқатнинг аниқлигини, яъни ҳар бир билимнинг тўғрилиги маълум вақт ва шароит билан боғлиқлигини ҳисобга олмасак объектив воқеликни тўғри, илмий билиш имкониятидан маҳрум бўлиб қоламиз. Илмий билишнинг асосий шартларидан бири ҳар бир билимнинг тўғри ёки нотўғрилигини абстракт ҳолатда эмас, балки конкрет шароит билан боғлаб ҳал қилиш лозимдир.

Ўтмишда ва ҳозирги кунда билиш жараёнидаги нисбий ва мутлақ ҳақиқатлар диалектикасини тўғри тушунмаслик, ҳақиқатнинг аниқлигини ҳисобга олмаслик билиш назарияси соҳасида иккита янглиш қарашга, яъни догматизм ва релятивизмга олиб келади.

«Догматизм» тушунчаси фанга қадимги юнон скептик файласуфлари Пиррон ва Зенон томонларидан киритилиб, билимларнинг ҳақиқатлигига шубҳа билан қарашади. Кейинчалик немис файласуфи И.Кант ўзининг тадқиқот объекти ва асосига эга бўлмаган ҳар қандай билим бу догматизм деб билади. Гегелда эса бу – метафизик тафаккур қилишдир. Догматизм инсоннинг борлиқни билишда билимларнинг мутлақ томонларини бўрттириб, уларнинг нисбий

томонларини инкор этишдир. Догматизм тарафдорлари фақат мутлақ ҳақиқатни эътироф этиб, билимларга ўзгармас, қотиб қолган ҳолда қарашади. Бундай қараш инсоннинг моддий оламни билишга, уни амалий ва назарий ўзлаштириш ва ўзгартиришга тўсқинлик қилади.

Релятивизм (юнон. *relativus* – нисбий) инсон билишида ҳосил бўлган билимларнинг нисбий томонларини мутлақлаштириб, инсон билимлари фақат нисбий ҳақиқатлардан иборат деб қарашади. Релятивизм тарафдорлари мутлақ ҳақиқатни бутунлай инкор этишади ва билишда ё агностицизмга, ёки субъективизмга йўл очиб беради.

Юқорида қайд қилинган ҳақиқат кўринишларининг тўғри талқин қилиниши, нафақат моддий оламни фалсафий билиш учун аҳамиятга эга бўлиб қолмасдан, балки ИИИ ходимларининг амалий фаолиятида ҳам катта аҳамият касб этади. Ҳар бир ИИИ ходими жиноятларнинг олдини олиш ва содир этилган жиноятларни фош этишда вақт ва шароит билан, суриштирув ва тергов жараёнида эришилган билим ва маълумотларнинг қанчалик воқеликка мос келиш ёки мос келмаслиги билан ҳисоблашмасликка иложи йўқ. Бунда қайд қилинган жиҳатларнинг, яъни билимларнинг объективлиги, аниқлиги, нисбий ва мутлақлиги, уларни тўғри талқин қилиниши муҳим аҳамият касб этиб, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ходимларнинг амали фаолиятида ҳақиқатга эришишнинг ягона йўлини таъминлаб беради.

Режамиздаги учинчи саволга якун ясаб, шунини таъкидлашимиз мумкинки, ҳақиқат масаласи ва унга эришиш жуда мураккаб ҳамда масъулиятли жараёндир. Билиш жараёнида ҳақиқатга эришиш унинг шакл ва кўринишлари билангина боғлиқ бўлиб қолмасдан, балки билишнинг даражалари ҳамда усуллари билан ҳам боғлиқдир.

3-§. Илмий билишнинг даражалари ва усуллари, уларнинг ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятидаги аҳамияти

Илмий билиш жамият тараққиётининг муайян босқичида вужудга келган бўлиб, ўзига хос хусусиятларга эга. Илмий билиш аввало маълум бир мақсадга йўналтирилган бўлади. Унинг асосий мақсади – моддий ва маънавий дунё ҳақида чуқурроқ, янги билимлар томон бориш.

Фанда, хусусан фалсафа фанида моддий ва маънавий оламни илмий билишнинг иккита даражаси мавжуд бўлиб, улар эмпирик ва назарий даражаларни ташкил қилади.

Эмпирик билимлар асосан тажриба натижасида қўлга киритилиб, кузатиш ва экспериментларга асосланади. У назарий тадқиқот ривожланишининг муҳим омилидир. Тажриба маълумотлари асосида схема ва диаграммалар тузилиб, хулоса ва гипотезалар ишлаб чиқилади, янги олинган маълумотлар орасидаги боғлиқлик аниқланади. Эмпирик маълумотлар классификацияси айниқса табиий фанлар қонуниятларини ишлаб чиқишга ёрдам беради. Масалан, Архимед, Абу Али ибн Сино, Мусо ал-Хоразмий, Беруний, Улуғбек, Галилей, Паскал, Ньютон, Менделеев ва бошқа олимларнинг тажрибалари шундай натижаларга олиб келган.

Эмпирик билиш бир томондан аввалги назарий билимларга асосланса, иккинчи томондан эмпирик тадқиқотлар аввалги назарий билим доирасига тўғри келмайдиган янги далилларни келтириб чиқаради. Масалан, XIX асрнинг бошларида физикада рўй берган кашфиётлар бунинг яққол далиллари дир. Об'ектив вужудга келадиган ана шундай муаммоли вазиятлар эмпирик билимлардан назарий хулосаларга томон ўтишни тақозо этади. Бундай ўтиш ўз моҳияти билан диалектик ўтиш бўлиб, у ҳодисадан моҳиятга томон қараб боришни ифодалайди.

Илмий билишнинг назарий даражаси умумлаштириш ва идеаллаштиришнинг юқориноқ босқичи бўлиб, об'ектив борликни бутун ички боғланиш ва қонуниятлари билан акс эттиради. Масалан, Д.И.Менделеевнинг химиявий элементлар даври системаси назарий умумлаштиришнинг ёрқин мисолидир. Эксперимент ва математик ҳисоблаш йўли билан 1860 йилларда маълум бўлган элементлар ўзларининг атом оғирликлари ортиб бориши бўйича шундай жойлаштирилдики, ўша даврда номаълум элементларни олим олдиндан башорат қилиб айтиб бердилар. Бир неча вақтдан сўнг бу элементлар топилиб галлей, скандий, германий деб, атала бошланди. Илмий башорат мантикий тафаккурнинг нисбий мустақиллигини кўрсатади. Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари бир-бири билан узвий диалектик боғлиқликда бўлиб, бири иккинчисини тақозо этади.

Илмий билишнинг бу даражаларини юқорида қайд қилинган билишнинг ҳиссий ва ақлий босқичлари билан айнанлаштириш нотўғридир. Агар ҳиссий билиш ва ақлий билиш босқичлари

Ўртасидаги фарқ асосан уларнинг моддий олами қай даражада инъикос этиши билан фарқланса, билишнинг эмпирик ва назарий даражалари илмий билишнинг соҳаларига тааллуқлидир. Ҳиссий ва ақлий билиш алоҳида инсонлар томонидан амалга ошириладиган инъикос этишнинг шакллари бўлиб, индивидлар рухий фаолиятининг сифат жиҳатдан фарқланувчи типини ташкил қилади. Билишнинг эмпирик ва назарий даражалари эса, тадқиқотчининг билиш фаолияти давомида ҳар хил усулларни ўзида ифодалаб, ўрганилаётган объект характери ва қўлланилаётган усулларнинг ҳар хиллиги қараб фарқланади. Ҳиссий инъикос этиш шаклларига сезги, идрок ва тасаввурлар кирса, илмий билишнинг эмпирик даражаси тадқиқотчининг амалий фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлиб, экспериментнинг қўйилиши ва ўтказилиши, илмий маълумот ва фактларни йиғиш ва қайд қилиш, уларни системалаштириш ва бошқалар киради. Эмпирик билиш жараёнида фақат ҳиссий билишнинг шаклларида фойдаланиб қолмасдан, балки ақлий билиш ва унинг асосий шакллари ёрдамида қайд қилиш, илмий фактларни қайта ишлаш ва бошқа жараёнлар амалга оширилади. Олинган натижаларнинг оддий тилда ифодаланишининг ўзи ҳам ақлий билиш натижасидир.

Илмий билишнинг ақлий босқичи билан назарий даражаси ҳам айнан бир нарса бўлмасдан, улар ўртасида бирқанча фарқлар бор. Жумладан, илмий билишнинг назарий даражасига ҳар қандай тафаккур қилиш кириб қолмасдан, балки фақат тадқиқ қилинаётган объектнинг моҳиятини очиб беришга қаратилган илмий билимлар киради.

Ҳозирги замон фанида экспериментал тадқиқотларнинг ривожланиб бориши билан назарий умумлашмаларнинг роли ортиб бормоқда. Эмпирик тадқиқот усулларига кузатиш, ўлчаш, таққослаш ва эксперимент олиб бориш усуллари киради. Назарий тадқиқот методларига эса анализ, синтез, индукция, дедукция, моделлаштириш, формаллаштириш, умумлаштириш, аксиоматик, гипотетик, системали ёндашиш, абстрактликдан конкретликка, тарихийликдан мантиқийликка бориш ва бошқа усуллар киради.

Илмий метод (усул) нима? Усул юнонча сўз бўлиб, тадқиқот, билиш йўли маъноларини англатади. Илмий усул билиш жараёнида қўлланиладиган мавҳум билиш йўллари ҳамда воситаларини ифодалайди. Илмий билиш усули инсон амалий фаолияти негизидан

юзага келади. У табиат, жамият ва инсон онгининг мураккаб ҳодисаларини тўғри, объектив талқин этишга, фаннинг табиий алоқаларини ўсишига имкон беради. Илмий билиш усули тадқиқот турларининг мазмун ва изчиллигин ўз ичига олгани ҳолда амалда бажарилган фаолиятнинг таъсири сифатида юзага чиқади. Усул илмий билишнинг таркибий қисми бўлиб, унинг объекти, таҳлил мавзуи, тадқиқот вазифалари, уларни ҳал этиш учун зарур бўлган воситаларни ифодалайди.

Ҳар бир фан объектини ўрганувчи предметнинг аниқ изланиш усули бўлиб, бу усул хусусий, умумий ва энг умумий усул бўлиши мумкин.

Илмий билиш жараёнида ҳар бир фан ўзининг махсус хусусий усулларини ишлаб чиқиши зарур. Булар хусусий усулларни ташкил қилиб, бунга ҳар бир фан соҳаларида қўлланиладиган махсус усуллар киради. Масалан, социологик усул, статистик усул, кибернетик усул, қиёслаш усули, ўлчаш, таққослаш ва бошқалар усуллар киради. Баъзи фанлар бир-бирига яқин бўлгани учун уларнинг тушунча ва қонунлари ҳам бир-бирига яқиндир. Шунинг учун уларнинг тадқиқот усуллари ҳам бир-бирига яқиндир ва татбиқ қилиш чегарасига кўра бир-бирига самарали фойда келтиради. Демак, билишда хусусийлик ва умумийлик вазифасини бажарувчи усуллар ҳам мавжуддир. Юқорида қайд қилинган хусусий усуллар умумийлик вазифасини ҳам бажаради.

Кўпчилик фанларда қўлланиладиган усуллар умумий усул дейилади. Умумий усул қўлланиши доирасига кўра умумий, лекин ўз махсус вазифасига эга. Илмий билишнинг ҳамма фан учун тегишли бўлган умумий усулларига анализ ва синтез, индукция ва дедукция, аналогия, мантикийлик ва тарихийлик, мавҳумликдан аниқликка бориш ва бошқалар киради.

Диалектик усул моддий оламни илмий билишнинг энг умумий усули бўлиб, барча фанлар учун методологиядир. Диалектик усул хусусий фанлар эришган ютуқлардан фойдаланиб, уларнинг усуллари билан биргаликда ривожланади, улар бир-бирини тўлдиради ва бойитади. Хусусий, умумий ва энг умумий усуллар тадқиқотнинг яхлит тизимини ташкил қилади. Ҳозирги замон илмий билиш жараёнида қуйидаги усуллар кенг фойдаланилади.

Билишнинг эмпирик даражасида қуйидаги усуллар кенг қўлланилади: кузатиш, ўлчаш, таққослаш, эксперимент.

Кузатиш – воқеликдаги нарса ва ҳодисаларни муайян мақсадга мувофиқ қаратилган ҳиссий билиш усулидир. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ва ҳодисалар ҳақида олдиндан билимга эга бўлишга боғлиқдир. Кузатишда тадқиқотчи ҳар хил асбоблардан фойдаланиши мумкин. Асбоб кузатиш доирасини кенгайтиради, кузатилаётган объектни идрок қилиш қобилиятини кучайтиради. Кузатиш бевосита (асбобсиз) ёки воситали (асбоб билан) олиб борилади. Кузатиш жараёнида субъект объектнинг миқдор ва сифат жиҳатларини инъикос эттиради ва аниқлаб олади.

Ўлчаш билиш жараёнида нарсанинг миқдор тавсифномасини аниқлаш усулидир. Ўлчов одатда ўрганилаётган предметни аниқ қайд этилган хосса ва белгиларига эга бўлган бошқа бирон-бир предмет билан нисбатлаш йўли орқали амалга оширилади. Ўлчаш усули орқали предметларнинг хоссаларини, масалан, мустаҳкамлигини, мураккаблигини ва бошқа томонларини аниқлаш мумкин.

Таққослаш билиш фаолиятида татбиқ қилинадиган усул бўлиб, билимларнинг шаклланиши, ривожланишида алоҳида бир босқични ташкил қилади. Таққослаш нарса ва ҳодисаларнинг бошқа бир нарса ёки ҳодисадан фарқли ва ўхшаш томонларини ҳамда уларнинг муносабатларини ўрганиш усули ҳисобланади.

Эксперимент – тажрибада синаб кўриш орқали фанда ҳодисаларни билиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганиш усули ҳисобланади. Эксперимент кузатишга нисбатан юқорироқ даражадаги билиш усули бўлиб, объектни тегишли тажриба мосламаларини татбиқ қилиш орқали объектга таъсир кўрсатиш, ўзлаштириш, билимларни бойитишга ёрдам берувчи усулдир. Тадқиқотчи эксперимент усули орқали ўзини қизиқтирган объектнинг томонларини ўрганиши учун унга фаол таъсир кўрсатади, бунинг учун сунъий шароитлар яратади, шу шароитда текшириш олиб боради, маълумотлар тўплайди. Эксперимент усули ҳодисаларнинг муҳим белгилари ва хусусиятларини, уларнинг бошқа нарса ва ҳодисалар билан муносабати, алоқа ва боғланишларини чуқурроқ ўрганишга имконият яратади. Воқеликдаги нарса ва ҳодисалар тўғрисида тажрибада олинган билимлар мавҳум тафаккурда қайта ишланиш натижасида янада чуқурлашиб, объектив ҳақиқатга яқинлашиб боради. Илмий билишнинг назарий даражасида қуйидаги усуллар кенг қўлланилади: абстракция, анализ, синтез, индукция, дедукция,

аналогия, идеаллаштириш, моделлаштириш, тарихийлик ва мантикийлик ҳамда бошқа усуллар қўлланилади.

Абстракция – предметларнинг муайян муносабатдаги муҳим хоссаларини, муносабатларини, тараққиёт босқичларини фикран билиш усули. Абстракциялаш усули анализ ва синтез воситаларини ўз ичига олади. Анализ ва синтез дунёни билиш жараёнида ишлатиладиган ўзаро бир-бири билан боғланган усуллардир.

Анализда ўрганилаётган нарса ва ҳодиса майда бўлакларга, яъни қисмларга бўлиниб, улар ўртасидаги боғланишлар ўзаро муносабат ва таъсир ўрганилади. Таркибий қисмларни синтез қилиш учун анализ қилинади. Анализ усули орқали нарса ва ҳодисаларни тўла билиш мумкин эмас, шунинг учун у синтез йўли билан тўлдирилади.

Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ҳодисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез – анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгари яхлитликни фикран вужудга келтириш усулидир.

Анализ тадқиқот жараёнида билишнинг тайёргарлик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Анализ ва синтез натижасида умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида ўрганилаётган объектнинг сифати ва муайян қонуниятлари аниқланади ва шаклланади.

Индукция – айрим фикрий билишдан умумий хулосалар чиқаришда қўлланиладиган билиш усулидир. Бу усул ёрдамида хусусийлик ўрганилиб, умумийлик билиб олинади. Индукция усули нарса ва ҳодисаларнинг сабабий боғланишларини текшириш усули бўлиб ҳам хизмат қилади.

Дедукция – умумийликдан хусусийликка олиб борувчи мантикий усул. Фандаги назариялар дедуктив усул натижасида юзага келади. Бу усул асосан далилий маълумотлар тўплаш натижасида уларни чуқур ўрганиш, системага солишда қўлланилади.

Анология (мослик, айнанлик, ўхшашлик) – нарса ва ҳодисалар бирор хусусиятларининг ўхшашлигини ўрганиш усули. Бу усул ёрдамида икки предметнинг ўхшаш хусусиятлари ўрганилади.

Идеаллаштириш – билиш жараёнида объектни қулайлаштириш усули. Бу усулда реал объект идеал объект билан алмаштирилади. Бу усул табиийёт фанларининг тадқиқот усули ҳисобланади.

Масалан, физикада шундай усул орқали физик объектлар: идеал газ, мутлақ қаттиқ қисм, мутлақ қора жисм ва бошқаларни идеаллаштирилган объектлар деб қараш мумкин.

Моделлаштириш борлиқни билвосита ўрганишга асосланган илмий усулдир. Бу усул асосида тадқиқ қилинаётган объект билан унинг модели ўртасидаги ўхшашлик, мувофиқлик ётади. Моделлаштириш усули илмий тадқиқот жараёнини енгиллаштиради, баъзи ҳолларда мураккаб объектларни ўрганишнинг ягона воситаси ҳисобланади. Моделлар икки хил: моддий ва ғоявий бўлади. Моддий нарсалардан ясалган моделлар моддий моделлар дейилади. Бу моделлар объектларнинг тараққиёт жўшқинлигини, уларнинг моҳиятини ифодаловчи зарурий қонуний алоқаларни, муносабатларни қайта ҳосил қилади. Ғоявий моделлар эса ғоя шаклида мавжуд бўлади.

Аксиоматик усул тадқиқотнинг аксиомаларга асосланиб назарий хулосалар чиқариш усулидир. Асос қилиб олинган аксиомалар эса муайян назарий системада исботланмай ҳақиқий деб қабул қилинади. Назарий билимлар тўла равишда аксиомалардан дедуктив йўл билан чиқарилади

Тарихийлик ва мантиқийлик объектив дунё тараққиёт жараёнининг муҳим хусусиятларини билиш усулидир. Тарихийлик усули нарса ва ҳодисаларнинг рўй бериш вақти, даври, аниқ вужудга келиши, ривожланишини билиш усулидир. Ҳар бир ҳодисани фақат аниқ тарихий нуқтаи назардан, фақат тарихнинг аниқ тажрибаси билан боғлаб ўрганмоқ зарур. Ҳар бир нарсанинг тарихини очиб бериш унинг тараққиётидаги асосий тарихий босқичлар, уларнинг алоқаларини ажратиб кўрсатишни талаб қилади. Бунинг учун эса унинг моҳияти ҳақида назарий билим бўлиши керак. Мантиқий усул предметнинг мазмунини назарий шаклда тадқиқ қилиш усули ҳисобланади. Бу усул тадқиқот объектининг энг муҳим алоқаларини билиб олишга имкон беради.

Юқорида қайд қилинган билишнинг эмпирик ва назарий даражалари умуман илмий билиш соҳасининг даражаларини ташкил қилади. Барча табиий, ижтимоий ва техникавий фанлар билишнинг эмпирик ва назарий даражаларига эга. Жумладан, ҳуқуқий фанлар соҳаси ҳам мана шу амалий ва назарий билиш соҳаларига бўлинади. Илмий билишнинг эмпирик ва назарий даражалари усулларининг барчаси ҳуқуқшунослик фанларида ҳам кенг қўлланилади. ИИИ

ходимларининг амалий фаолиятида эмпирик (амалий) билиш усуллари кузатиш, ўлчаш, таққослаш ва экспериментлар кенг қўлланилиб, жиноятларнинг олдини олиш, содир этилган жиноятларни бартараф этишда кенг қўлланилади. Масалан, кузатиш усули орқали жиноят қилишга моил бўлган кишиларни хатти-ҳаракатларини кузатиш орқали уларнинг олдини олиш мумкин. Ўлчаш, таққослаш усуллари орқали содир этилган жиноятлар жойлари, содир этилган жиноятларнинг шунга ўхшаш жиноятлар билан таққослаш асосида баъзи бир тўғри хулосаларга келинади.

Назарий билиш усуллари анализ, синтез, индукция, дедукция анология, тарихийлик ва мантиқийлик ҳамда бошқа усуллари орқали ҳуқуқий соҳа ва ундаги муносабатлар мустаҳкамланиб бормоқда. Ўзбекистонда ҳуқуқий-демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишда кенг фойдаланилмоқда. Масалан, миллий давлатчилигимизни барпо этишда тарихийлик ва мантиқийлик усулининг ўрни бекиёсдир. Биз бугунги кунда келажагимизни ўзида акс эттирган жамиятни барпо этишда, ўтмишда яшаб ижод этган ота-боболаримизнинг давлатни идора этиш ва бошқариш усулларига таянмоғимиз ва улардан тўғри хулосалар чиқарган ҳолда амалиётга татбиқ этмоғимиз зарур.

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш мумкинки, эмпирик ва назарий билиш даражаларининг усуллари ҳуқуқшунослик фанларининг такомиллашуви ва уларнинг амалий фаолиятида муҳим аҳамият касб этади.

Ҳуқуқий ижодкорлик билишнинг шакли сифатида. Ҳуқуқий ижодкорлик – жамиятдаги мавжуд турли хил ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ нормалари тизимини яратишга ҳамда такомиллаштиришга қаратилган фаолият туридир. Ўзининг моҳиятига кўра ҳуқуқ ижодкорлиги давлат хоҳиш-иродасини ифода этувчи норматив-ҳуқуқий актлар сифатида акс этади. Ушбу ҳужжатлар ҳамма учун мажбурий бўлиб, давлат органларининг норматив-ҳуқуқий актларни яратиш, тўлдириш, янгилаш ёки бекор қилиш борасидаги фаолиятини ўз ичига олади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги – ваколатли давлат органлари ва мансабдор шахсларнинг (референдум чоғида – бутун халқнинг) ҳуқуқ нормаларини ўрнатиш, ўзгартириш, такомиллаштириш ва бекор қилишга йўналтирилган махсус фаолиятидир.¹

¹ Қаранг. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Х.Т. Одилқориевнинг таҳрири остида. –Т., 2009., 239 б.

Ҳуқуқ ижодкорлиги давлат фаолиятида жуда катта ўрин тутди. Ҳуқуқ ижодкорлигида тайёргарлик кўриш жараёни алоҳида ажралиб туради. Ушбу жараённинг зарурлиги қабул қилинаётган ҳужжатларнинг сифатини мунтазам ошириб борилишини тақозо этади.

Ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида ҳам объект ва субъект муносабатлари алоҳида аҳамият касб этади. Ҳуқуқ ижодкорлигида унинг объектини жамиятнинг маълум соҳаларига тааллуқли бўлган қонунлар, ҳуқуқий нормалар, ҳуқуқий ислоҳотлар, ҳуқуқий муносабат ва ҳуқуқий жараёнлар ташкил қиладиган бўлса, унинг субъектини ҳар қандай шахс ёки кишилар гуруҳи ташкил қила олмайди. Ҳуқуқ ижодкорлиги билан давлатнинг алоҳида вакиллик органлари шуғулланади.

Давлатнинг ҳуқуқ ижодкорлиги фаолияти турли хил шаклларда намоён бўлади. Тегишли давлат органлари ушбу фаолият билан шуғулланадилар. Айрим давлатларда ҳуқуқ ижодкорлиги референдум орқали амалга оширилади. Ҳар бир давлатда ҳуқуқ ижодкорлигининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Ҳуқуқ ижодкорлиги билан асосан парламент, яъни олий вакиллик органи шуғулланиши лозим. Ҳокимиятнинг марказий ва маҳаллий органлари у ёки бу даражада ҳуқуқ ижодкорлиги билан шуғулланадилар. Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига асосан, ҳуқуқ ижодкорлигини олий вакиллик органи – Олий Мажлис амалга оширади.

VI БЎЛИМ

ИНСОН ВА ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ

1-боб. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

1-§. Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий меросида инсон муаммоси

Инсон муаммосини ўрганишда фалсафанинг аҳамиятини кўрсатиб бериш учун инсонни фалсафий ўрганишнинг асосини ташкил этувчи муаммолар мажмуасини ажратиб олишимиз зарур. Энг умумий ҳолда, булар инсоннинг пайдо бўлиши, моҳияти ва келажаги ҳақидаги масалалардир. Кўйилган масалаларни янада аниқлаштирсак, фалсафада инсон муаммосининг қуйидаги жиҳатларини таҳлил қилишимиз мумкин: 1) инсон моддий оламнинг ўзига хос сирли сифатида; 2) инсон моҳияти ва мавжудлиги диалектикаси; 3) инсонда биологик ва ижтимоий жиҳатлар муносабати; 4) эркинлик, озодлик муаммоси; 5) инсон қобилияти билан боғлиқ бўлган ижодиёт, мақсад ва уни амалга ошира олиш имконияти; 6) инсонда чеклилик ва чексизлик, ҳаёт мазмуни ва ҳоказо. Умумийлик, хусусийлик ва яқкалик диалектикасини тўғри қўллаш бу масалаларни ҳал қилишнинг муҳим услубий йўли ҳисобланади. Инсонга нисбатан бу диалектика умуминсонийлик ва конкрет тарихийлик, моҳият ва мавжудлик, объективлик ва субъективлик, сабабийлик ва эркинлик каби муносабатларда намоён бўлади.

Фалсафада мазкур алоқадорликлар доимо муайян тарихий давр билан уйғунликда кўриб чиқилган. Жумладан, Ўрта Осиё халқларининг энг қадимги маданий ёдгорликларидан бири бўлмиш зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто»да инсон, унинг пайдо бўлиши, моҳияти ва келажаги ҳақидаги масалалар жамият тараққиёти билан боғлиқ равишда изоҳланган. Авестода айтилишича, биринчи одам Йима (Иййим) бўлиб, бошқа одамлар ундан тарқалганлар. Йима ҳукмронлик қилган давр олтин давр ҳисобланади. У вақтларда одамлар ўлим нималигини билмаганлар.

Худо Ахурамазда абадий баҳорни яратиб, унда одамлар бахтли ва фаровон яшаганлар. Лекин бир пайт келиб, одамлар гуноҳ иш қилиб қўйганлар, яъни тақиқланган мол гўштини еб қўйганлар. Шунда ёвузлик худоси Ахриманнинг қаҳри келиб, одамларга қор ва совуқни юборган. Йима одамлар ва молларни совуқдан сақлаб қолиш учун уй қуриб, унга барча тирик нарсалардан бир жуфтдан жойлаштирган. Шундай қилиб, тарихнинг биринчи – олтин даври тугаб, иккинчи – эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш даври бошланган. Бу курашда яхшилик худоси Ахурамазда ёмонлик худоси Ахриман устидан ғалаба қозонади ва бахтли кунлар келади. Шу тариқа учинчи давр инсонлар келажаги даври бошланади.

Кўриб турганимиздек, Авестода ҳаёт ва инсоннинг пайдо бўлиш масаласи илоҳиёт билан боғлаб тушунтирилган. Бундан ташқари, Авестода ўша даврнинг ахлоқий ва ҳуқуқий қоидалари ўз аксини топган бўлиб, инсон ва унинг тақдири масалалари айнан шу қонунлар доирасида ёритиб берилади. Авестода ифодаланган ахлоқий қоидалар асосини учта нарса, яъни яхши фикр (гумата), яхши сўз (гукта) ва яхши иш (гваришта) ташкил этади. Эзгулик Ахурамазда худосининг, ёвузлик фикр эса Ахриман худосининг хислати ҳисобланади. Инсоннинг камолотга эришиши ёмонлик устидан ғалаба қилиши билан боғланади. Китобда ахлоқий қоидалар илоҳийлаштирилади, яъни яхши ишлари учун инсонлар нариги дунёда тақдирланишлари, гуноҳлари учун эса жазоланишлари ваъда қилинади. Бундай саралашни бош ҳакам – худо Ахурамазданинг ўзи амалга оширади. Хуллас, дастлабки ёзма ёдгорлик бўлмиш Авестода, диний тусда бўлса-да, инсон ва жамият муносабатларини ўша давр нуқтаи назаридан ёритишга ҳаракат қилинган.

Кейинчалик, VIII–XII асрларда расмий исломга қарши кураш жараёнида ҳурфикрлилик рамзи сифатида дунёвий билимларга асосланган илғор ижтимоий-фалсафий фикрлар ҳам ривожланган. Шарқнинг бу даврда етишиб чиққан Форобий, Беруний, Ибн Сино каби буюк мутафаккирлари қарашларида ҳам инсон муаммоси алоҳида ўрин эгаллаган.

Форобий (873–950) таълимотида инсон мавжудлиги ва унинг пайдо бўлиши, ҳаётнинг мақсади каби масалаларга эътибор муҳим ўрин тутди. Унинг фикрича, моддий олам инсон, унинг сезгиси, ақлидан аввал мавжуд бўлган. Инсон ва унинг ақли эса – моддий

олам ривожининг олий маҳсули бўлиб, ижтимоий ҳодисадир. Форобий инсоннинг фақат жамоадагина мавжуд бўла олишини, ўзининг «Фозил шаҳар аҳолисининг фикрлари» асарида қуйидагича тасвирлайди: ҳар бир инсон табиатан шундай тузилганки, у яшаши ва олий даражадаги етукликка эришмоғи учун кўп нарсаларга муҳтож бўлади. Одамзод ёлғиз ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмайди ва уларга эга бўлиш учун инсонлар жамоасига эҳтиёж туғилади. Шу сабабли яшаш учун зарур бўлган нарсаларни бир-бирларига етказиб берувчи ва ўзаро ёрдамлашувчи кўп инсонларнинг бирлашуви орқалигина одам ўзи интиланган етукликка эришуви мумкин. Бундай жамоа аъзоларининг фаолияти бир бутун ҳолда уларнинг ҳар бирига яшаш ва етукликка эришув учун зарур бўлган нарсаларни етказиб беради. Шу тариқа инсонлар жамоаси вужудга келган¹.

Форобий жамоаларнинг мукамаллик даражасини инсон комиллиги билан боғлайди. Шунинг учун ҳам унинг фикрича, жамоада ақли, ахлоқан етук, виждонан пок ва бир-бирларига доимо ёрдам беришга тайёр инсонлар қанчалик кўп бўлса, бундай шаҳар шунчалик фазилатли ва мукамал бўлади.

Шу ўринда айтиш лозимки, инсонларнинг адолатли жамиятга эришиш йўллари Форобий адолатли шоҳнинг ҳукмронлик қилиши, илм-фан равнақи ва, энг асосийси, инсоннинг ахлоқли бўлиши, руҳий мукамалликка эришишида кўради. Мутафаккир ўз асарларида бу нарса инсоннинг ўз қўлида эканлиги, яъни инсон ўз тақдирини ўзи белгилаши ва яратиши мумкинлигини бир неча бор уқтиради. Форобий инсоннинг бахт-саодати нариги дунёда эмас, балки ўзи яшаб турган реал дунёдадир, деб таъкидлайди.

Ўрта аср Шарқининг яна бир улкан алломаси машҳур қомусчи ва буюк олим Абу Райҳон Беруний (973–1048) ҳам ўз ижтимоий-фалсафий қарашларида инсонпарварлик ғояларини илгари сурган. У инсонни энг олий қадрият сифатида тушунтирган, инсон ва, умуман, инсоният пайдо бўлиши узоқ давом ётган эволюцион жараён бўлиб, бунда географик муҳитнинг роли борлигини, шунга кўра одамларнинг ранги, тузилиши бир-биридан фарқ қилишини таъкидлаган. Беруний инсоннинг олий мавжудот эканлиги ва у бошқа ҳайвонлардан ўзининг ақли, нутқи билан фарқ қилишини

¹ *Искандаров Б. Ўрта Осиёда фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг шаклланиши тарихидан лавҳалар. – Т., 1993. – Б.29–30.*

илмий жиҳатдан изоҳласа-да, иккинчи томондан, инсонни ҳайвондан фарқ қиладиган айни шу хусусиятларнинг қандай пайдо бўлганлигини илоҳий жиҳатдан тушунтириб, инсонни худо азалдан шундай яратган, дейди.

Берунийнинг қарашлари Форобийники сингари инсонпарварлик ғоялари билан суғорилган. У инсонни энг олий қадрият сифатида улуғлаш билан бирга, уни умумбашарийлик, одиллик, зиёлилик, билимдонлик, халқпарварлик хислатларини ўзида шакллантиришга ундайди. Беруний фалсафасига биноан, инсон ички дунёси поклигининг асоси яхши ниятдир. Яхши ният инсонга доимо эзгу ишларида ҳамроҳ бўлиб, ишининг ўнгидан келишига мададкор бўлади.

Берунийнинг замондоши, Шарқ уйғониш даври маданиятининг энг йирик арбобларидан яна бири Абу Али Ибн Сино (980–1037) фалсафий қарашларида инсон муаммоси ўзига хос ўрин тутган. Ибн Сино инсоннинг ахлоқи, тарбияси, ҳуқуқи, эрки, бурчи, виждони, иймони, элпарварлигига доир масалаларга алоҳида эътибор берган. Табиат ва инсоннинг пайдо бўлиши масаласида эса эволюцион ривожланиш йўлини тан олган. Унинг фикрича, аввал тоғ-тошлар, сўнгра ўсимлик ва ҳайвонлар, тараққиётнинг энг юқори босқичида эса инсон вужудга келган. Инсон бошқа барча ҳайвонот олаmidан сўзи, тили ва ақли билан устунлик қилади. Мавжуд ҳодисаларни чуқур билиш фақат инсонга хос хислатдир.

Ибн Синонинг таъкидлашича, инсон ижтимоий мавжудот бўлиб, фақат жамиятдагина мавжуд. У ўзини бировлардан фарқлаши, ўз ўрнига эга бўлиши мумкин. Ибн Сино инсонларни жамиятда тутган ўрнига қараб уч гуруҳга ажратади: а) давлат идораларида хизмат қилувчи ва жамиятни бошқариш ишлари билан шуғулланувчи кишилар; б) бевосита хомашё, зарур маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан машғул бўлганлар; в) давлатни кўриқлаш, уни турли ташқи ҳужумлардан сақлашни таъминловчи ҳарбийлар¹. Бу гуруҳлар орасида ўзаро келишув бўлиши учун жамиятда, энг аввало, адолат қонун-қоидалари ўрнатилиши ва улар асосида идора этиш йўлга қўйилган бўлиши лозим.

Инсон – оламдаги мавжудотлар ичида энг буюк зот. У Ибн Сино тасавурида фаришталардан ҳам софроқ ва покроқдир. Шу

¹ Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар / Тузувчилар: М. Хайруллаев, Х. Алиқулов. – Т., 1995. – Б.68.

сабабли ҳам мутафаккир одамлардан инсон номига лойиқ бўлишни талаб қилади. «Биродарлар, – деб ёзади у, – фаришта ёмонлик билан машғул бўлса ёки ҳайвонлар хунук иш қилса, бунга ажабланиш керак эмас, балки инсон ақл билан мунаввар бўла туриб шаҳватга берилса-ю, инсонийлигини йўқотиб виждонидан кечса, бунга ажабланиш керак бўлади»¹.

Ўрта аср мусулмон фалсафасида инсон тўғрисидаги қарашларнинг шаклланиши ва янада ривожланишида сўфийлик таълимотининг ғоявий-назарий асоси бўлмиш тасаввуф тариқатларининг таъсири ҳам сезиларли бўлган. Тасаввуф фалсафасида инсоннинг ўз баркамоллигига эришиши йўллари сифатида таркидунёчилик қилиш ғояси илгари сурилади.

Сўфийлар фикрича, инсон танасида бири-бирига қарама-қарши бўлган раҳмоний ва шайтоний кучлар мавжуд. Инсон баркамоллик даражасига кўтарилмоғи учун раҳмоний кучнинг ўз танасидаги шайтоний кучдан ғолиб чиқишини таъминлаш малакасига эга бўлмоғи даркор. Инсон танасидаги барча шайтоний қилиқлар, нафс, ғазаб, билимсизлик билан алоқадорликда содир бўлади. Нафсни жиловлай олмаслик, мол-дунё тўплашга ҳирс қўйиш, яъни бойлик тўплашга узлуксиз интилиш инсон танасини ўткинчи лаззату фароғат билан ардоқлайди. Бундай лаззат ва фароғат қармоғига илинган инсон йиртқич ҳайвонлардек қутира бошлайди, ғазаби ортиб боради. Нафс ва ғазабнинг бирлашиб кетиши инсондаги шайтоний хислатларни янада ривожлантиради ва раҳмоний фазилатларни емиради. Натижада бундай кишилар маънавий жиҳатдан қашшоқлаша бошлайдилар. Худди шунинг учун ҳам сўфийларнинг фикрига мувофиқ, инсон нафсига эрк бермаслиги, уни ўз вақтида жиловлай билиши зарур. Нафсига эрк бермаслик, уни жиловлай олиш – маънавий етуклик гаровидир².

Тасаввуф талабларига кўра, инсон баркамоллик даражасига кўтарилмоғи учун тўртта мураккаб босқични – шариат, тариқат, маърифат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтмоғи зарур. Ушбу босқичлардаги талаблар бир-биридан мураккаб бўлиб, охир оқибатда виждонан пок, ахлоқан етук комил инсонни тарбиялашга йўналтирилгандир.

¹ *Шермухамедов Я.* Ўрта Осиё мутафаккирларининг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги қарашлари. – Т., 1970. – Б.33.

² *Чориев А.* Тасаввуф фалсафасида инсон қиёфаси. – Қарши, 1997. – Б.7-8.

Тасаввуф фалсафасининг Нажмиддин Кубро (1145–1221) асос солган энг йирик йўналишларидан бири – кубравийликда (кубравия) инсон таркидунёчиликка берилган ва ўзини бутунлай унутиб қўйган мавжудот эмас, балки ўзини қайта қуриш учун реал ижтимоий имкониятларга эга бўлган бунёдкор сифатида талқин қилинади. Бошқа тадқиқотларда бўлгани сингари, кубравийликда ҳам инсонга худо васлига етиш талаби қўйилса-да, бу асосан ахлоқий талаб бўлиб, инсонни руҳан пок ва маънавий етук бўлишга ундайди. Кубравийликнинг ўзига хос жиҳатларидан энг муҳими шундаки, у инсонни уни қуршаб олган оламни ва ўзини англашга ундайди. Комил инсон бўлмоқ учун нафақат ахлоқан етук бўлиш, балки, энг аввало, ўзлигини англаш зарур. Инсон ўзлигини англагандагина бутун олам сирларини, демакки, илоҳий ҳақиқатни ҳам билишга яқинлашади. Илоҳий ҳақиқатга эришган инсон эса, худо васлига етган ва у билан уйғунлашиб кетган бўлади.

Аҳмад Яссавий (вафоти 1166 йил) асос солган яссавийлик тариқатида ҳам инсон энг олий мавжудот сифатида улуғланади, Оллоҳ васлига етиши унинг камолотга эришиши билан белгиланади. Яссавий фикрича, инсоннинг худога етишишидаги энг юқори босқич «фано» ҳолатидир. Фано деганда, йўқ бўлиш; ўзлигидан воз кечиб, ўзини ҳар томонлама қийнаб, ўлимни яқинлаштириш; тирик мурдага айланиш, ўлим билан ҳаёт орасидаги фаолият тушунилади¹. Бошқача қилиб айтганда, бу ҳолатда инсон ўзининг бор-йўқлигини мутлақо унутади, худонинг висолига етишишни мақсад қилиб қўяди. Яссавийнинг таъкидлашича, бу босқичда инсон ғофиллик ва ғафлат деб аталмиш бедаво қусурлардан озод бўлади, манманликдан покланади, тубанликдан чиқади.

Тасаввуф фалсафасининг Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) асос солган яна бир йирик тариқати бўлмиш нақшбандияда ҳам асосий масала сифатида инсоннинг руҳан покланиш, ахлоқан етук бўлиш орқали Оллоҳга яқинлашиш ғояси илгари сурилади.

Нақшбандлик тариқати кубравийлик ва яссавийликдан, энг аввало, одамларни таркидунёчиликдан воз кечишга ва ҳалол меҳнат қилишга чорлагани билан тубдан фарқ қилади. Ҳалол меҳнат – маънавий-ахлоқий етукликнинг таянч нуқтаси. Нақшбанд таълимотида инсон камолоти дабдабали ҳаёт ва мол-мулк тўплашдан воз кечиш, камтарона фақирликни қабул қилиш билан боғланади. Шу йўл билан инсонлар Муҳаммад пайғамбардек яшашга чорланади.

¹ *Яссавий Аҳмад. Ҳикматлар. – Т., 1991. – Б.86.*

Нақшбандликда таъкидланишича, инсон ўз дилида Оллох ишқини мустаҳкам жойлаштириб, шуҳратпарастлик, ўзига бино қўйиш, ёлғончилик, маккорлик, жоҳиллик каби ярамас иллатларга қарши тинимсиз кураш олиб боргандагина руҳий ва маънавий етукликка эришади. Инсоннинг руҳий-маънавий етуклиги, энг аввало, ўткир ақлга, юксак идрокка, кенг дунёқарашга эга бўлишни тақозо этади. Нақшбандия тариқати инсонларни эътиқодли, иймонли бўлишга чорлайди, чунки бу хислатлар асосида абадий мавжуд Оллох ётади.

Хулоса қилиб айтганда, энг муҳими, нақшбандия бошқа тариқатлардан фарқли равишда таркидунёчилик ғояларига қарши бориб, тасаввуф фалсафасига дунёвий тус берди, унинг ғояларини ҳаётга яқинлаштирди ва уларнинг кенг тарқалишига йўл очиб берди.

Буюк шоир Алишер Навоий фалсафасида инсоннинг пайдо бўлиши масаласи оптимистик пантеизм нуқтаи назаридан ҳал этилади, инсон худонинг воқеликка айланган имконияти деб изоҳланади. Бошқача қилиб айтганда, одам худо томонидан яратилган ожиз банда сифатида эмас, балки ақл доираси билан оламни била оладиган, тафаккурга ва нутққа эга бўлган, ўз мақсадларига мувофиқ ҳаракат қиладиган, яхшилик ва ёмонликни фарқлай оладиган ижтимоий мавжудот сифатида баҳоланади.

Навоий пантеизмига биноан, худо одам шаклида зухур этилган ва шунинг учун худо ҳамма нарсага қодир бўлганидек, одам ҳам худонинг намоён бўлиш шакли сифатида чексиз ирода эркинлигига эга, у ўз тақдирини ўзи яратади ҳамда орзу қилган ҳамма нарсага эришиши мумкин. Шу сабабли ҳам Навоий яратган ҳеч бир ижобий қахрамон тақдирга тан бермайди, ўз мақсадлари йўлида тинмай курашади¹.

Азалдан Ўрта Осиё фалсафасида олға суриб келинган комил инсон ғоясининг муайян таъсири Алишер Навоийнинг фалсафий ва ахлоқий қарашларида ҳам ўз аксини топган. Бу ғоя унинг асарларидаги Суқрот, Афлотун, Искандар Зулқарнайн, Фарход, Ширин сингари ижобий қахрамонлар тимсолида бадиий ифодаланган.

Яна бир буюк аллома Бобораҳим Машраб (1653–1711) ўз ғазалларида инсонларни комилликка интилишга чақирди. Машраб

¹ Қаранг: *Шермухамедов Я.* Ўрта Осиё мутафаккирларининг яхшилик ва ёмонлик ҳақидаги қарашлари. – Т., 1970. – Б.54–60.

қаландарликни, таркидунёчиликни ёқлаб чиқди ва ундан ахлоқий комилликка, покликка эришиш, ҳаётдаги салбий иллатларга қарши курашишда фойдаланди. Унинг фикрича, инсон ўз ҳаётида мурод-мақсадига етиш, фисқу фасод, ёмонлик ва ситамларлардан қочиш учун қаландар бўлиш керак. Машраб адолатсизликка, жабр-зулмга, зўравонлик ва ўзбошимчаликка, фирибгарлик ва мунофиқликка қарши фақат шундай таркидунёчилик йўли билан курашиш мумкин, деб тасаввур қилди.

Машраб шеъриятида яхши хислатлар, инсоний фазилатлар Оллоҳдан қидирилади ва одамларни Оллоҳ сингари баркамол бўлишга ундалади. Шу билан бирга, шоир инсонларни фақат Оллоҳга интилишга эмас, балки мавжуд дунёга, инсонга, она заминга ишқ-муҳаббатли, вафодор, халқпарвар бўлишга чақиради. Умуман, Машраб шеъриятида инсон улуғланади ва бахтли, фаровон яшашга ҳақли зот деб таърифланади.

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида маърифатпарварлар ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бири бўлмиш Аҳмад Дониш фалсафасида ҳам доимо инсон муаммоси алоҳида ўрин эгаллаб келган. Унинг фикрича, инсон бу оламнинг буюк мўъжизаси бўлиб, у ҳамма нарсага қодир. Аҳмад Дониш инсон табиатини қуйидагича тасвирлайди: «Агар тафаккур дарёсига чўмсанг, етти осмонни хаёлинг қутичасига жойлайсан; агар хаёл қувватини ишлатсанг, етти қават ерни фикрнинг токчасига сиғдирасан; агар қаҳри-ғазабинг келса, йўлбарсни мушукдай ҳам кўрмайсан; агар меҳрибонлигинг тутар экан, бечора чумолини кипригинг устида сақлайсан; агар сахийлигинг жилва қилса, кийган тўнингни муҳтожга бериб, ўзинг яланғоч қоласан; агар бахиллигинг тутса, қумурсқа оғзидаги донни талашасан»¹.

Аҳмад Дониш инсон ҳаётининг мақсадини яратувчиликда, ўзидан кейин моддий, маънавий бойлик қолдиришда деб билади, еб-ичишни, нафсни қондиришни ўз ҳаётининг маъноси деб биладиганларни калтафаҳмлиқда, жоҳилликда айблаб, улардан нафратланади. Ўз замонасининг ички зиддиятларини билган ва кейинчалик ҳеч замонда подшо келиб, инсонларга фаровон ҳаётни яратиб бермаслигини тушунган Аҳмад Дониш кишиларни илмга, маърифатга чорлайди. Чунки, унингча, илм ва маърифатгина халққа

¹ *Аҳмад Дониш*. Наводир ул-вақоёе. – Т., 1964. – Б.154-155.

фаровон ҳаётни яратишга асос бўла олувчи омил сифатида намоён бўлади.

Юқорида қилинган таҳлилларимиз якунида инсон муаммоси ва уни ёритишда фалсафанинг роли, Ўрта Осиё ижтимоий-фалсафий фикри тарихида мазкур масаланинг тутган ўрни ҳақида қуйидаги хулосаларга келиш мумкин:

1) ҳозирги замон фани тараққиётидаги дифференциациялашув жараёнларининг кучайиб бораётганлиги инсон муаммоси ўз моҳияти билан фалсафанинг ўзига хос тадқиқот объекти эканлигини яна бир карра исботламоқда;

2) Ўрта Осиё фалсафий фикрининг шаклланиши жараёнида инсоннинг моҳияти ва камолоти масалалари муайян-тарихий давр, ижтимоий-сиёсий вазият билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ёритиб келинди;

3) Ўрта Осиё мутафаккирлари инсоннинг пайдо бўлиши масаласини тушунтиришга асосан пантеизм нуқтаи назаридан ёндашган бўлсалар-да, инсон ҳаёти, келажаги, камолоти масалаларида ҳозирги кунда ҳам юксак тарбиявий аҳамиятга эга бўлган тараққийпарвар ғояларни илгари сурганлар.

2-§. Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги илмий фалсафий қарашларнинг моҳияти

Маълумки, ерда ҳаёт 4 миллиард йил, *Homo sapiens* (ақлли инсон) эса 40 минг йил аввал пайдо бўлган. Илмий адабиётда келтирилишича, ерда ҳаёт пайдо бўлиши ҳақида икки хил тасаввур бор. Биринчисига кўра, ерда ҳаёт физикавий-кимёвий жараёнлар натижасида пайдо бўлган; маълум бир вақтда ўзгача шароит таъсирида океанларда содир бўлган давомий жараёнлар ҳаёт пайдо бўлишига асос бўлган. Иккинчи тасаввурга кўра, физикавий-кимёвий жараёнларнинг ўзи жонли ҳаётнинг пайдо бўлиши учун етарли эмас, бу ерда яна жонсиздан жонлига томон сифатий сакраш юз берган бўлиши керак.

Рус биохимики А.И.Опариннинг таъкидлашича, сайёрамиз дастлабки даврларда ўз океанларида жуда кўп миқдорда сув сақлаган. Ернинг ўз ўқи атрофида ва бошқа сайёраларга нисбатан айланиши океан сатҳи ҳароратининг иложи борича кўтарилмаслигига асос яратиб берган. Ернинг бирламчи қатламида водород, аммиак, метан, углеводород гази ва сув каби элементлар бўлган.

Атмосферада озон қатлами йўқлиги туфайли Ерда Қуёшнинг ультрабинафша радиация нурларининг таъсири кучайган. Натижада органик бирикмаларнинг кимёвий эволюцияси содир бўлган ва дунё океанларининг турли жойларида ҳаёт пайдо бўлишига туртки берган. Шу тариқа ҳаёт пайдо бўлган¹.

Ерда ҳаёт пайдо бўлиши ҳақидаги гипотезаларни исботлаш учун олимлар турли хил экспериментлар ўтказганлар. Жумладан, немис олими С.Миллер ер юзида дастлабки даврларда қарор топган муҳитни тажриба йўли билан яратишга ҳаракат қилган. У ёпик идишга водород, аммиак, углерод-IV оксиди ва сув бирикмасидан иборат аралашмани солган. Сўнгра юқори вольтли токдан фойдаланиб, ультрабинафша нур билан уларга таъсир қилган. Натижада идишда оқсилнинг асоси бўлган бир қатор аминокислоталар, нуклеин кислоталарнинг пайдо бўлиш жараёни кузатилган. Бу тажрибалар ёрдамида немис олими С.Миллер ҳаётнинг асосини ташкил этувчи аминокислоталар ва уларнинг полимерлари ҳосил бўладиган шароитларни кўрсатиб беришга муваффақ бўлди².

Олинган натижа қуйидаги фактни исботлади, яъни органик бирикмаларнинг синтезланиши Ерда жуда кенг миқёсда содир бўла борган. Водород, аммиак, углерод, метан ва сувдан ташкил топган бирламчи атмосферага бир неча минг йиллар давомида Қуёшнинг ультрабинафша нурлари таъсир этиб, улар реакцияга киришиб борган. Бунинг натижасида органик бирикмалар синтезланиб ёмғир билан бирга океанга тушган. Органик бирикмаларнинг синтезланиши океанда давом этган, ундан кейин мазкур бирикмаларнинг маълум бир қисми яна атмосферага кўтарилган. Шу тариқа Ер реакциялар содир бўлувчи улкан лабораторияга айланган. Унда кўп миқдордаги аминокислоталар ва бошқа органик кислоталар реакцияга киришиб борган ва ҳанузгача мазкур ҳодиса давом этиб келмоқда.

Лекин бу унчалик исботловчи далил эмас, чунки бу бирикмаларнинг ўзаро реакция жараёни нотирик табиатдан тирик табиатни келтириб чиқара олмайди. Бу ерда, албатта, муайян бир сифатий сакраш содир бўлган бўлиши керак. Бу сакрашда ДНКдан бир ўлчамли маълумотнинг, ўз-ўзини ишлаб чиқарувчи бутун тизим бўлган уч ўлчамли маълумотга – оқсилга айланиши содир бўлади.

¹ *Опарин А.И.* Проблема происхождения жизни. – М., 1976. – Б.27–43.

² *Дубинин Н.П.* Что такое человек. – М., 1983. – С.238.

Ҳаётнинг пайдо бўлиш жараёнини тажриба (эксперимент) йўли билан тиклаб бўлмайди. Лекин шу нарса аниқки, ҳаётнинг пайдо бўлиши учун асос бўлган аминокислоталар ва бошқа полимерлар кимёвий ва физикавий жараёнлар натижасида пайдо бўлган, шундан сўнг эса қандайдир бир сифатий сакраш содир бўлган.

Демак, органик бирикмаларнинг кимёвий ва бошқа реакцияларга киришиши, уларнинг оддий миқдорий ўзгаришининг ўзи ҳаёт пайдо бўлишига кифоя бўлган эмас. Бошқа сайёралардан, хусусан, ой тупроғидан топилган органик бирикмаларнинг мавжудлиги бунинг исботи бўлиши мумкин. Улар бор бўлгани билан, ойда ҳаёт мавжудлиги исботланмаган. Фақат ерда органик бирикмаларнинг реакцияга киришишида сифатий сакраш содир бўлганлиги туфайлигина ҳаёт пайдо бўлган. Лекин ҳозирги кунда бошқа сайёраларда, хусусан Марсда микроорганизмлар даражасидаги ҳаёт борлиги аниқланган.

Жонли ҳужайра ўзини ўзи бошқариш, таъминлаш ва яратиш хусусиятига эга бўлган очик тизим ҳисобланади. Ҳужайрада мазкур функциянинг амалга ошишини ДНК ва РНКларда наслдан наслга ўтувчи генетик код маълумотлари ҳисобига таъминлаш мумкин.

Молекуляр биология яна шу нарсани исботламоқдаки, барча тирик организмлар (вируслар, бактериялар, ҳайвонлар ва ўсимликлар)нинг оқсиллари ўзларининг бошланғич тузилиш доирасида, ҳар хил мутаносибликда бўлса-да, лекин доимий таркибий қисми бўлган аминокислоталардан иборат. Худди шу ҳолат аденин, тимин, цитозин, гуанин ва урацил каби элементларни ўз таркибий асоси қилиб олган нуклеин кислоталарга ҳам тааллуқлидир. Мана 4 миллиард йилдирки, улар ўз барқарорлиги билан тирик организмларнинг доимий ташкил этувчиси сифатида намоён бўлиб келмоқда¹.

Юқорида келтирилган фикрлар асосида ҳар қандай тирик организмлар ҳужайралардан иборатлиги ҳақидаги хулосага келишимиз мумкин. Очик тизимга эга бўлган ҳужайралар ўзларининг ички тартибланиш хоссасини ташқи муҳит ҳисобига таъминлайди. Ҳаёт икки ҳолда – нуклеин кислоталар ва оқсилларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлаганда ҳамда ўзаро боғлиқ реакциялар оқими генетик маълумотлар (ДНК ва РНК) билан дастурлаштирилгандагина пайдо бўлади.

¹ Дубини Н. П. Что такое человек. – М., 1983. – С.241.

Демак, келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, фан ер юзида ҳаётнинг пайдо бўлиш эволюциясининг бевосита коинотдаги юлдузлар, галлактикалар ва уларнинг ердаги биологик, геофизик жараёнларга таъсири билан ўзаро боғлиқ эканлигини тасдиқламоқда. Лекин биз бу билан фан ҳаётнинг пайдо бўлиши масаласига охириги нуқта қўйди, деган хулосага келмаслигимиз керак. Чунки фаннинг янги тармоқлари бу масалага янада аниқлик киритиб бормоқда.

Инсоннинг ҳайвонот олаmidан ажралиб чиқиши жонли табиатнинг жонсиз табиатдан пайдо бўлишидек буюк сакраш билан тенг ҳодисадир. Фан ривожлангани сари инсон пайдо бўлишидек буюк мўъжизанинг сир-асрорини очишда ҳам янги-янги маълумотлар топилмоқда. XIX асрнинг иккинчи ярмида Ч.Дарвиннинг умумий эволюцион назарияси ўша даврда ҳукм сурган диний-теологик қарашларга дастлабки қақшатқич зарба бўлди, десак муболаға бўлмайди. Чунки бу назария асосида инсон биологик эволюциянинг маҳсули эканлиги исботлаб берилди. Ч.Дарвиннинг 1859 йилда нашр қилинган «Табиий танланиш орқали турларнинг келиб чиқиши» ва 1871 йилда нашр қилинган «Инсоннинг пайдо бўлиши ва табиий танлаш» номли машҳур китоблари инсоннинг пайдо бўлиши масаласига янгича қарашга илмий асос яратиб берди.

Ч.Дарвинга қадар инсоннинг келиб чиқиши сабаблари ҳақида бошқа олимлар ҳам тадқиқот олиб борганлар. Жумладан, XVIII аср ўрталарида инсоннинг келиб чиқиши ҳақидаги фаразларга биринчи бор илмий тус берган машҳур олим табиатшунос Карл Линней ҳисобланади. Карл Линейнинг илмий хулосалари инсонни сут эмизувчилар синфига кирувчи маймунлар билан бир қаторга қўйиб, приматлар (лот. «primus» – биринчи) отрядига мансублигини исботлайди. Кейинчалик XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмида инглиз табиатшунос олими Томас Гексли ва швейцариялик Карл Фогт (анатом) ҳам инсоннинг одамсимон маймунлар билан яқин қариндошлигини асосладилар.

Бу изланишлар орасида органик оламнинг эволюцион таълимотини биринчи бор яратган француз олими Жан Батист Ламаркнинг хизматини таъкидлаб ўтиш зарур, чунки бу таълимот Дарвинизм пайдо бўлишининг бевосита илмий-назарий манбаи бўлиб хизмат қилган. Чунончи, 1809 йилда, ҳали Дарвиннинг оламшумул китоблари чиқмасидан аввал, Ламарк ўзининг «Зоология фалсафаси»

асарида инсон маймунларнинг нисбатан такомиллашган тури бўлмиш шимпанзелар оиласидан келиб чиқиши мумкинлигини таъкидлаб ўтади. Лекин Ламарк приматларнинг бу туркуми билан инсонни боғлаб турувчи ҳалқани топа олмайди.

Ламаркдаги бир томонлама детерминизмни Дарвин бартараф этади. Унинг фикрича, ҳайвонот дунёсининг эволюциясида ҳаракатлантирувчи куч вазифасини ўзгарувчанлик, наслийлик ва табиий танланиш бажаради. Приматлар оиласига кирувчи одамсимон маймунлар ўз ривожланишида ташқи муҳит таъсирига дуч келади ва наслийлик механизми туфайли организмда юз берган ўзгаришларда ўз изини қолдиради, табиий танланиш натижасида биологик ўзгаришларнинг нисбатан истиқболли бўғинлари сақланиб қолади. Ҳали генлар кашф этилмаганлиги боис Дарвиннинг ўзгарувчанлик ҳақидаги таълимоти мавҳумроқ бўлиб кўринади. Генетика яратилиши билан бу стихияли диалектик учлик – ўзгарувчанлик, наслийлик, табиий танланиш жараёни тадрижий ривожланишнинг ўзаги эканлиги тўлалигича исботланди. Сақланиб қолган ўзгаришлар табиий танлаш орқали кейинги авлодни янги белгилар билан тўлдириб боради. Шу тариқа янги тур пайдо бўлиши мумкин бўлади.

Дарвиннинг ушбу таълимоти фаннинг ўша даврдаги ривожланиш босқичи билан боғлиқ айрим жузъий камчиликлар бўлишига қарамай, илмий тафаккур тараққиётида улкан инқилоб бўлган эди. Лекин ҳозирги кунда Дарвиннинг эволюцион назарияси инсон пайдо бўлишини изоҳлаб берувчи ягона илмий асос бўлиб хизмат қила олмайди, чунки фанда эволюцион назариянинг тўғрилигига шубҳа билдирувчи янги назария ва илмий фаразлар вужудга келмоқда.

Фанда мавжуд айрим илмий фаразларга кўра, коинот ва ундаги тузилмалар ер юзида инсоният пайдо бўлишига икки жиҳатдан – биринчидан, ноорганик табиатнинг (иқлим, ландшафт, рельеф ва бошқалар) ўзгариши билан, иккинчидан, бевосита органик табиатнинг (табиий танлаш – мутация ва ҳоказо) ўзгариши билан боғлиқ равишда – таъсир кўрсатганлиги тахмин қилинади¹.

Иқлим ва ландшафт, шунингдек, ердаги биологик жараёнларнинг ўзгариши куёш энергияси активлик даражаси ва хусусиятининг ўзгаришига боғлиқлиги аниқланган. Чунончи, рус олими

¹ Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. – М., 1988. – С.24.

Чижевский 1930 йилнинг ўзидаёқ Қуёш магнит майдонининг даврий ўзгариши асаб тизимининг ўзгаришига олиб келишини асослаб берган эди¹. Фан, бундан ташқари, Ер магнит кутблари даврий ўзгаришининг жонли мавжудотлар эволюциясига таъсири борлигини етарлича исботловчи материалларни тўплаб берди. Ушбу маълумотларга қараганда, мана бундай геомагнитик ўрин алмашилишлар даврида биосферани космик радиациядан сақловчи электромагнит майдон қалқони узоқ минг йиллар давомида шу даражада заифлашиб қолганки, юқорида айтилган коинот заминиди ионлашган радиациянинг қуввати 60 фоизга кучайган. Бу эса гоминидлар хужайрасидаги тебранишлар (мутациялар) даражасини икки марта кучайтирган ва шу тариқа одамсимон мавжудотлардаги ўзгаришлар инсоннинг пайдо бўлишига туртки бўлган.

Инсон зоти шаклланишининг эволюциясини ўрганиш борасида Р.Лидеккер, Э.Дюбуа, Ч.Даусон, Р. Дарт, Луис ва Мери Ликилар каби археолог, антрополог олимлар катта-катта кашфиётлар қилганлар. Улар раҳбарлик қилган экспедицияларда сивапитек, проконсул, австралопитек, зинжантроп ва бошқа одамсимон мавжудотларнинг суяк қолдиқлари топилган. Бу олимлар ўзларининг ҳар бир янги топилмасини инсон эволюциянинг бошланғич нуқтаси деб билишга ҳаракат қилганлар. Масалан, Ҳиндистонда Ҳимолай тоғ этаклари Сивалик тепалигида Рихард Лидеккер кашф қилган ва сивапитек деб номланган топилма (ёши тахминан 8-10 миллион йилга тенг бўлган қадимги шимпанзе жағ суякларининг қолдиқлари) кўп йиллар давомида инсон эволюциясидаги энг дастлабки тур деб ҳисобланар эди. Топилманинг морфологик жиҳатларини ўрганиш, суяк қолдиғи ўлчамларини солиштириш ишлари сивапитекни одамдан кўра кўпроқ маймунга яқинроқлиги, ҳеч қачон Номо (инсон) аждоди бўлиши мумкин эмаслиги, тўғрироғи, шу эволюцион шаҳобчага яқинроқ бўлган тур эканлигини кўрсатди².

Инглиз антропологи Жон Нейпер инсон эволюциясининг бошланғич нуқтасини проконсул ва дриопитекнинг аждоди бўлмиш египтопитек ташкил қилади деб таъкидлайди. Бошқа олим Люринг Брейс фикрича, египтопитекдан тўғридан-тўғри рамапитек, австралопитек, питекантроп, неандерталь ва кроманьон одам келиб

¹ Ўша жойда.

² Ларичев В.Е. Сад Эдема. – М., 1980. – С. 357–374.

чиққан. Ян Елинекнинг тахмин қилишича, рамапитек (топилманинг ёши – 14 млн йил, бўйи – 110 см ни ташкил қилган)нинг аждодлари кениапитек, проконсул ва дриопитеклар ҳисобланади¹.

Кўпгина археологик топилмалар инсон эволюциясининг дастлабки босқичлари Шарқий Африкадан бошланганлигини кўрсатмоқда. Чунончи, Натрон ва Эсяи кўллари ёнидаги Олдувей дараси (Шарқий Африка) археолог олимлар эр-хотин Луис ва Мери Ликиларга инсон эволюция босқичларини кўрсатувчи ноёб топилмаларни тақдим этган жойдир. Дастлаб 1948 йилда бош суяги ҳамда юқори ва остки жағ суяклари яхши сақланган, тахминан 25 млн йил олдин яшаган одамсимон маймун – проконсул топилган². Айнан шу тур, яъни проконсул фан оламида инсон пайдо бўлишига туртки бўлган антропоидлар синфининг бирламчи шохобчаларидан ҳисобланади.

Инсон эволюциясининг кейинги босқичи, ўзининг келиб чиқиш негизи рамапитек, дриопитек ва проконсулга бориб тақаладиган зот – австралопитек билан боғлиқдир. «Австралопитек» сўзи ўз этимологиясига кўра, *australis* – лотинча «жануб», *pithekos* – грекча «маймун» сўзларидан келиб чиққан бўлиб, жануб маймуни деган маънони англатади. Мазкур турга оид одамсимон мавжудотнинг суяк қолдиқларини биринчи бор 1925 йилда Раймонд Дарт Африканинг жанубидаги Калахари саҳросининг Таунгас ва Трансваал ҳудудлари атрофида топилма сифатида кашф қилган. Р.Дарт топилмасидан сўнг австралопитекларнинг янгидан-янги турлари Жанубий ва Шарқий Африка ҳудудлари атрофида кашф қилина борди.

Фанда ҳар бир одамсимон мавжудотга хос топилмани морфологик жиҳатларига қараб инсонлар (яъни лот. «*homo*», кўпгина русча китобларда «гоминидў») деб аталувчи) туркумига киритишга ҳаракат қилинади. Австралопитеклар туркум сифатида инсонга яқин бўлган морфологик жиҳатларни, яъни нисбатан катта ҳажмга эга бош мия, қаддини тик тутиб юриш қобилятини ўзида мужассамлаштирган.

Р.Дарт Таунгас топилмасининг жағ суяк қолдиқлари ҳамда тишларини ўрганиб, тириклигида етти ёшлар атрофидаги қиз бола бўлганлигини аниқлади ва унга «Беби» деб ном берди. Беби бош

¹ Андреев И.Л. Происхождение человека и общества. – М., 1988. – С.252.

² Ларичев В.Е. Сад Эдема. – М., 1980. – С.360.

мясининг ҳажми (520 см³) бўйича шимпанзеники (480 см³)дан катта, горилланикидан (680 см³) кичик бўлиб чиқди. Ҳисобларга кўра, агар етти ёшли Беби бош мясининг ҳажми 520 см³ га тенг бўлса, унда ёши катта австралопитек бош мясининг ҳажми 780 см³ дан кам бўлмаслиги аниқланди¹. Демак, австралопитек бош мясининг ҳажми ва унинг ўсиш суръати бўйича ҳам шимпанзе ва гориллалардан фарқ қилар экан, шунинг ўзи унинг одамга яқинроқ тур эканлигидан далолат беради. Шунингдек, тос ва узун оёқ суякларининг сақланиб қолган ҳолати ҳам австралопитекнинг қадини тик тутиб юра олиши (тахминларга кўра, бўйи 135-140 см атрофида бўлган), тез югура олиш қобилиятларига эга бўлганлиги ҳақида фараз қилишга асос бўла олади.

Бундан ташқари, австралопитек суяк қолдиқлари топилган манзилгоҳлардан кўп миқдорда павиан (иттумшук маймун)лар, антилопа (кийик)лар каби ҳайвонларнинг суяк қолдиқлари ва бир-бирига ўхшаш суяк тўқмоқлар ҳам топилган. Бу, ўз навбатида, павиан, антилопа каби ҳайвонлар австралопитеклар учун ўлжа, суякли тўқмоқлар эса ов қуроли бўлган, деган хулосага олиб келиши мумкин. Лекин барча манзилгоҳлардан топилган австралопитеклар суяк қолдиқларидаги умумийлик доимо бир хил аломатларни такрорламайди. Биргина Жанубий Африканинг ўзида турли жойлардан топилган австралопитеклар суякларининг қолдиқлари бир-биридан фарқ қилувчи морфологик хусусиятларга эга эканлиги аниқланган. Манбаларда келтирилишича, австралопитеклар Жанубий Африка ҳудудларида жуда узок вақт давомида 1,75 – 0,8 млн йиллар олдин яшаган².

Эжен Дюбуанинг 1893 йилда Индонезиядаги Ява оролининг Тринил қишлоғи атрофида кашф қилган *Pithecantropus erectus* (қадини тик тутиб юрувчи маймунсимон одам) суяк қолдиқлари топилмасини инсон эволюциясида питекантроплар гуруҳи билан боғлиқ янги босқични очди. Бу гуруҳга кирувчи ҳар бир янги топилгани муайян морфологик хусусиятлар, масалан, бош мия ўлчамларидаги яқинлик бирлаштирган. Питекантроплар бош мясининг ҳажми шимпанзе бош мясининг ҳажмидан 2,4 марта катта бўлиб, инсон бош мияси ўртача ҳажмининг учдан икки

¹ Ўша жойда. – Б.155-157.

² Бунак В.В. Род Номо, его возникновение и последующая эволюция. – М., 1980. – С.12.

қисмини ташкил этади. Бу ҳақда Дюбуа ўзининг немис тилида чоп этилган «*Pithecanthropus erectus, menschenähnliche Übergangsform aus Java*» («Қаддини тик тутиб юрувчи маймунсимон одам, ўтиш даврида турувчи явалик одамсимон мавжудот») китобининг хулоса қисмида шундай деб ёзади: «қаддини тик тутиб юрувчи питекантроп, эволюцион таълимотга биноан, антропоидлар билан инсонлар ўртасида мавжуд бўлган ўтиш шаклидан бошқа нарса эмас: у – инсон аждоди»¹.

Питекантроплар туркумининг иккинчи бир катта гуруҳи Хитойда Чжоу-коу-дянь ва Котцетанг ғорларидан топилган қадимги гоминидларнинг суяк қолдиқлари билан боғлиқ бўлиб, 1927 йилда Д.Блек томонидан *pithecanthropus pekinensis* ёки «Пекин питекантропи» номи билан таклиф қилинган. Палеонтопологияга оид айрим адабиётларда синантроплар деб юритилувчи мазкур Хитой питекантропларининг ёшлари турлича бўлиб, топилган манзилгоҳлари ҳам кенг ҳудудда ёйилган. Масалан, синантроплар гуруҳига оид Чжоу-Коу-Дянь ғоридан кашф қилинган биринчи топилманинг ёши 400 минг йилга тенг бўлса, Шенси вилоятининг Ланьтянь манзилгоҳидан олинган топилманинг ёши 500-600 минг йилларни ташкил этади. Хитой питекантроплари Ява питекантропларидан асосий морфологик жиҳатлари билан ҳам фарқ қилар эди. Чунончи, синантроплар бош миясининг ҳажми Ява питекантроплари бош миясининг ҳажмидан ўртача 200 см³ каттароқ (Ява питекантроплариники 900-950 см³, Хитой питекантроплариники – 1100-1150 см³) бўлган.

Питекантроплар гуруҳига оид қадимги гоминидларнинг суяк қолдиқлари яна Германия ва Венгрия (гейдельберг питекантропи), Шимолий Африка (атлантроп) ва Олдувей (Лики питекантропи) каби жойлардан топилган. Энг қадимги питекантропларнинг ёши 2 млн йилларга тенг бўлса, энг сўнгилари 300 минг йилларни ташкил этади².

Номо, яъни одам зотининг энг юқори босқичи икки гуруҳ ости *Homo neandertalensis* (неандерталь одам), *Homo sapiens* турларига бўлинади. Неандерталь турига оид дастлабки топилма (бош суяк юқори қисмининг қолдиқлари) XIX асрнинг ўрталарида Германиянинг Неандерталь водийсида кашф қилинган. Ҳозирги Европада

¹ Ларичев В.Е. Сад Эдема. – М., 1980. – С.68.

² Ўша жойда.

неандерталь турига оид 40 дан ортиқ топилма манзилгоҳлари маълум. Неандерталь одамлар морфологик хусусиятларига кўра, асосан бош мия ҳажмининг ўзаро яқин ўлчамлари билан (ўртача бош мия ҳажми 1400 см^3) бошқа гоминид гуруҳларидан фарқ қилар эди. Неандерталь турига оид топилмалар аниқланган манзилгоҳларда ашель, мустье, ҳатто юқори палеолит даври маданиятига мансуб меҳнат қуроллари ҳам бўлганлиги уларнинг ёши 200-300 минг йилларга тенг эканлигидан далолат беради. Неандерталь одамлар манзилгоҳлари Европадан ташқари, Марказий Осиё ҳудудларида ҳам топилган. Чунончи, Ўзбекистоннинг жанубида Бойсун атрофидаги Тешиктош ғоридан 1938 йилда 8-9 ёшли неандерталь боланинг суяк қолдиқлари, ҳамда мустье маданиятига оид тош қуроллари ҳам топилган. Ҳисобларга кўра, неандерталь бола бош миясининг ҳажми 1490 см^3 ни ташкил қилган¹.

1874 йилда Франциянинг Кро-Маньон водийсида бош миясининг ҳажми, юз тузилиши, жағ суякларининг жойлашуви бўйича неандерталь одамлардан фарқ қилувчи Номо зотига оид янги топилма аниқланди ва жойнинг номига асосланиб, унга «кроманон одам» деб ном берилди. Юқори палеолитнинг кейинги давлари билан боғлиқ бўлган охириги 40 минг йилда неандерталь одамлар ўрнига ақлли одамлар Номо sapiens келганлиги аниқланган.

Биз юқорида келтирган антропологик маълумотларга асосланиб, инсон эволюциясининг босқичларини қуйидаги тартибда тасаввур қилишимиз мумкин.

Биринчи босқич инсон пайдо бўлишининг энг дастлабки илдизлари приматларнинг юқори босқичига кирувчи проконсул, дриопитек, рамапитек, сивапитек каби одамсимон маймунлар туркумига бориб тақалади (энг қадимий топилмалар ёши 25 млн йилга, энг сўнгги авлодлари 8-10 млн йилларга тенг). Антропоидларнинг бу турлари (рамапитек, дриопитек ва бошқалар) ҳозирги маймунлар (шимпанзе, горилла)дан унчалик фарқ қилмайдиган оддий ҳайвонлар бўлганлар. Улар ўрмонларда дарахтлар устида ҳаёт кечирганлар, лекин асосий вақтини ерда ўтказганлар. Экологик шароитлар таъсирида ҳаёт кўникмалари ҳам ўзгариб борган.

Кайнозой эрасининг учламчи даври билан тўртламчи даври ўрталарида (тахминан 40-20 млн йил аввал) табиий муҳит кескин ўзгарган. Чекланган миқдордаги ўсимликлар муҳити бой ҳайвонлар

¹ Ўзбекистон халқлари тарихи. 1-жилд. – Т., 1992. – Б.9-11.

дунёси билан уйғунлашган бир даврда ов қилиш учун қулай шароитлар вужудга кела бошлаган. Бу ҳолат, бир жиҳатдан, ов қилиш учун ҳайвонларнинг турлари (антилопалар ва ҳоказо) кўпайган даврга, иккинчи жиҳатдан, йиртқич ҳайвонлар учун ўлжа бўлиб қолиш хавфи ортган шароитга тўғри келиб қолган. Мазкур омиллар инсон эволюцияси жараёнида из қолдирмаслигининг иложи йўқ эди.

Антропоидларнинг ердаги ҳаётга ўтиш жараёни, улар гавдасининг катталашуви, жисмоний кучининг кўпайиши, табиий қуролларининг такомиллашуви туфайли улардан фойдаланишни тасодифийликдан секин-аста объектив заруратга айлантира борди. Бошқача қилиб айтганда, агар одамсимон маймунлар дастлаб ёғоч, тош, суяк қолдиқлари каби қуроллардан бошқа ҳайвонларни ўлдириш учун тасодифан, стихияли фойдаланган бўлсалар, кейинчалик доимий фойдалана бошлаганлар.

Табиий қуроллардан доимий фойдаланиш зарурати олд оёқлар функциясининг ўзгаришга, гавданинг тикланишига олиб келди. Табиий қуроллардан доимий фойдаланиш, мазкур қуроллар орасидан энг қулай ва зарурларини танлашга, сунъий ишлов бериш йўли билан мақсадга мувофиқ қуролларни яратишга олиб келди. Дастлаб тошдан ясалган қуроллар ва улар ёрдамида ёғоч, суяк, ҳайвон шохлари ва шунга ўхшаш (ишлов бериш нисбатан осон бўлган) материаллардан ясалган қуроллар пайдо бўла борди. Бу жараёнлар, албатта, антропоидлар хулқ-атворида ўзгаришлар содир бўлишига сабаб бўлган. Натижада инсон пайдо бўлиши эволюциясида янги босқичга ўтиш учун замин яратилди.

Иккинчи босқичда гоминидлар оиласи икки туркум – австралопитеклар ва питекантропларга бўлинади. Бу босқичда одамсимон маймунларнинг бевосита зоологик туридан инсонга яқин бўлган турига ўтиш жараёни амалга ошди. Инсон эволюциясининг бу босқичида асосий роль ўйнаган австралопитеклар бир жиҳатдан тур сифатида ҳали ҳайвонот олами дунёсидан батамом ажралиб чиқа олмаган мавжудот бўлган; иккинчи жиҳатдан эса, ов қилиш, озиқ-овқатларни йиғиб териш, табиий қуролларни ишлов бериш орқали ўзлаштира олиш каби турмуш тарзидаги янги белгилар шаклланиши туфайли, ўзида ижтимоийликни қарор топтираётган тур сифатида ҳам намоён бўла борди.

Ижтимоий борлиқ ва маданиятнинг пойдевори сифатида меҳнатнинг пайдо бўлиши, сунъий қуролларни яшаш ва мулоқот

воситаси сифатида белгили тизимларнинг аста-секин яратила бориши одамсимон маймунларнинг ўзаро бирлашиб, тўда-тўда бўлиб яшашига олиб келган. Бошқача қилиб айтганда, австралопитекка инсон бўлиш учун қуролдан фойдаланишга эҳтиёж ва қобилият борлигининг ўзи етарли бўлмай қолган. Меҳнат қилишнинг зарурий шарти сифатида австралопитекка ўзига ўхшаш бошқа индивидлар ҳам керак бўла борган. Индивид ўзлигини англашининг объектив шарти ва субъектив омили сифатида унга қарама-қарши бўлган бошқа бир индивиднинг бўлиши «ижтимоий инстинкт» қондирилишининг бирламчи асоси ҳисобланган тўданинг шаклланишини тақозо қилиб қўйган.

Австралопитекдан кейин инсон эволюциясида янги тур – *питекантроп*лар пайдо бўлди. Агар австралопитеклар ва парантроплар яшаган давр бундан 4,5 млн йил аввалги даврдан 800 минг йил аввалги давргача чўзилган бўлса, питекантроплар даври 2 млн йил аввалги даврдан 300 минг йил аввалги давргача етиб келган. Инсон эволюциясининг питекантроплар билан боғлиқ босқичида мазкур антропоид тур қаддини тик тутиб юришга ўтиш ва олд оёқларнинг меҳнат фаолиятига мослашиши каби янги сифатий белгиларни ўзида намоён қила борди.

Ўз морфологик тузилиши ва маданияти билан питекантропга яқин бўлган тур синантроп (пекинлик одамсимон маймун) ҳисобланади. Тахмин қилишларича, синантроп меҳнат фаолиятининг нисбатан юқори даражасида турган, турли хил қуроллардан фойдаланган, кийиклар, ёввойи отлар, хатто ёввойи тўнғизларни ҳам овлаган, доимий яшаб турувчи манзилгоҳи бўлган, оловни кашф қилган одамсимон мавжудот бўлган.

Инсон эволюциясининг учинчи босқичида гоминидлар оиласининг неандерталь одам, кроманьон одам ва ақлли инсон каби вакиллари шаклланади ва ривожланади (улар яшаган давр милоддан олдинги 200–300 минг йилликлардан 40 мингинчи йилликларгача бўлган ораликни ўз ичига олади). Шу тариқа ҳар бир эволюцион босқичнинг юқори поғонасида одамсимон мавжудотларда, биологик ўзгаришлар юз бериши билан бир қаторда, ижтимоий сифатлари ҳам аста-секин бойиб борган. Инсон тафаккури, онги, тили шакллана борган. Хуллас, инсоният жамияти вужудга кела борган.

3-§. Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши инсон моҳияти тўлақонли намоён бўлишининг ҳуқуқий асосидир

Инсон моҳияти муаммоси фалсафанинг фундаментал масалаларидан бири ҳисобланади. Ҳанузгача инсоннинг моҳиятини аниқлашда унинг биологик (табiiй) ёки ижтимоий асосларини мутлақлаштириш ҳаракатлари учраб турибди. Бизнинг фикримизча, мана шундай чекланган бирёқламаликлар бўлмаслиги учун, энг аввало, мазкур масалага ёндашиш методологиясини аниқлаштириб олишимиз зарур. Маълумки, ҳар қандай моҳиятни билиш жараёни мавҳум назарий қоидаларга эмас, балки мазкур предметнинг реал намоён бўлиш ҳолатларини таҳлил қилишга асосланади. Бошқача қилиб айтганда, билишда инсон ҳодисадан моҳиятга томон ҳаракат қилади. Айнан шу нуқтаи назардан келиб чиққан ҳолда инсон моҳиятини тадқиқ этишни унинг табiiйлиги ва ижтимоийлиги билан боғлиқ бўлган воқелик тизимидаги турли хил реал муносабатларни таҳлил қилишдан бошлаш лозим. Шунинг учун ҳам инсон моҳиятини унинг реал мавжудлик шакллари орқали билиш энг аниқ ва тўғри йўлдир.

Инсон, аввало, дунёда бор барча мавжудотлардан сифат жиҳатдан фарқ қилувчи, ўзида биологик ва ижтимоий жиҳатларни мужассам қилувчи зот бўлиб, ривожланишнинг энг олий маҳсули, ўзини ўраб турган ташқи муҳитнинг яратувчиси ҳамдир. Инсон мақсадга мувофиқ ва анланган хатти-ҳаракатлари билан ташқи муҳитни фаол ўзгартиради ва айни пайтда ўзи ҳам ўзгаради. Шу боис, инсоннинг туб моҳиятини унинг ўзига хос ҳаёт фаолияти, онгли, эркин, яратувчилик меҳнатидан излаш лозим.

Фалсафада инсоннинг моҳияти мавҳум, умумий ижтимоий муносабатлар мажмуи сифатида эмас, аксинча ҳар бир муайян тарихий даврда инсоннинг индивидуал борлиғини акс эттирувчи муносабатлар мажмуаси сифатида таҳлил қилинади. Инсоният тараққиётининг ҳар бир босқичида мавжуд ижтимоий муносабатларга монанд равишда инсон моҳияти муайян тарихий мазмун билан бойиб боради. Ҳар бир индивид фаолиятнинг иқтисод, сиёсат, маданият каби турли хил соҳалари орқали ижтимоий муносабатларга киришиб боради ва шу тариқа ўзида ижтимоийликни шакллантириб боради.

Лекин инсон ижтимоий моҳиятининг ифодаси ҳар доим ҳам унинг мавжудлиги шароитларига монанд бўлавермайди. Жумладан,

антагонистик меҳнат тақсимоти ҳукмрон бўлган даврларда ижтимоий институтлар, инсоннинг ўз меҳнат фаолияти маҳсули кўринишидаги ижтимоий омиллар инсон индивидини ҳаракатга келтирувчи кучларга салбий таъсир қилиб, уларнинг ривожланишини орқага тортади ва жамият билан индивид ўртасида зиддиятларнинг юзага келишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам жамият тараққиётида инсон моҳиятини акс эттирувчи белгиларнинг инсон индивидуаллиги билан иложи борича уйғунлигини таъминлашга кўпроқ эътибор берилади.

Демак, кўриб турганимиздек, инсон муаммоси унинг умумижтимоий моҳиятини аниқлаш билангина чекланиб қолмасдан, балки инсон мавжудлигининг муайян тарихий таҳлилини, шу жумладан, жамият ва индивид ўртасидаги зиддиятлар ва уларни бартараф этиш масалаларини ҳам ўз ичига олар экан. Ҳақиқатан ҳам фақат моҳият ва мавжудлик, умумийлик ва алоҳидалик, ижтимоийлик ва индивидуал ҳаёт диалектикасигина инсоннинг реал воқелигини тўла акс эттириши мумкин. Шунинг учун ҳам инсонни унинг моҳияти ва мавжудлигининг диалектик бирлигида таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Инсон моҳияти билан унинг конкрет тарихий мавжудлиги ўртасидаги диалектик алоқадорликни таҳлил қилишда бегоналашув муаммоси муҳим ўрин тутаяди. Инсоннинг ўз моҳиятидан бегоналашуви тарихий ривожланишнинг муайян бир даврида ижтимоий меҳнат тақсимоти натижасида инсон яратган бойликларнинг унинг ўзига боғлиқ бўлмай қолиб, ҳукмрон ва зулм ўтказувчи кучга айланишида намоён бўлади. Маълумки, инсон ўзи яратган нарсаларда ўз ички дунёсини воқеликка айлантиради, инсон воқелиги эса унинг ижтимоий моҳиятини ташкил қилади. Модомики, шундай экан, у ҳолда инсоннинг ўзи яратган бойликларидан ажралиб қолиши инсон воқелигининг инсоннинг ўзидан, бинобарин, ижтимоий моҳиятидан бегоналашувиға олиб келади.

Шундай қилиб, «бегоналашув» тушунчаси энг умумий ҳолда инсоннинг ўз ижтимоий воқелигидан ва моҳиятидан айрила боришини англатади. Инсоннинг ўз воқелигидан ва ижтимоий моҳиятидан бегоналашуви қуйидаги уч соҳада, яъни бевосита ишлаб чиқариш фаолиятида, ишлаб чиқариш воситаларидан фойдаланиш ва уларни хусусий мулк сифатида ўзлаштиришда, ниҳоят истеъмол воситаларидан фойдаланиш ва уларни хусусий мулк сифатида ўзлаштиришда намоён бўлади.

Инсон эркинликларини тикловчи жамият сифатида юзага келган социалистик жамият хусусий мулкни ижтимоий мулкка айлантириш, жамият бошқарувиغا кенг меҳнаткашлар оммасини жалб қилиш, эзилган синф вакилларида ўз олим-уламоларини шакллантириш, синфий структура ва сиёсий тузумдаги туб ўзгаришлар борасида инқилобий натижаларга эришган бўлса ҳам олдинги жамиятлардан мерос бўлиб қолган иллат – инсоннинг ўз моҳиятидан бегоналашувини тўлалигича бартараф эта олмади. Аксинча, инсоннинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаб берувчи хаёлий коммунистик жамият ғояси ортидан зўр бериб қувиш эски тузумдан мерос қолган антагонистик зиддиятларни батамом тугата олмади, балки унинг заминида пайдо бўлган янги зиддиятларни ҳам келтириб чиқарди.

Инсоният тарихининг кейинги босқичида собиқ СССР тимсолида парчаланиб кетган социалистик тузум ўрнига ҳар қандай «изм» («социализм», «коммунизм»)лардан холи бўлган янги ижтимоий тизимлар шакллана бошлади. «Жаҳон янги даврга қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос белгилари, бир томондан, давлатлар ва халқлар ўртасида яқинлашув жараёнлари ва ҳамкорликнинг кучайиши, яхлит сиёсий ва иқтисодий маконларнинг вужудга келиши, ягона халқаро меъёрлар (нормалар), қоидалар ва андазаларга ўтиш бўлса; иккинчи томондан, социалистик лагернинг емирилиши, тоталитар тузумларнинг тугатилиши, унитар тизимлар ўрнида ёш мустақил давлатларнинг пайдо бўлишидир»¹. Бу давлатлар ўз олдиларига замонавий бозор иқтисодиёти муносабатларига эга бўлган, турмуш даражасини кўтара оладиган, инсон қобилятини ҳаракатга келтира оладиган, унинг ҳуқуқ ва эркинларини ҳимоя қила оладиган жамиятни қуриш каби олий мақсадларни қўйганлар.

Ўзбекистон ҳам, мустақилликка эришган бошқа ёш давлатлар сингари, собиқ социалистик тузум бошқарувининг марказлашган маъмурий-буйруқбозлик услубидан сифат жиҳатдан янги ижтимоий тизимга, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич, эволюцион ўтишнинг ўзига хос йўлини ишлаб чиқиб, амалда татбиқ қила бошлади. Бу йўлнинг энг муҳим жиҳати нафақат шиорда, балки амалда ҳам ислохотлар марказида ўз ташвишлари, эҳтиёжлари,

¹ Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т., 1996. – Б.274.

қизиқишлари билан яшовчи реал инсон бўлишидадир. Мустақилликнинг биринчи кунларидан бошлаб Ўзбекистонда аҳолининг турмуш даражасини ишончли равишда ҳимоя қилишга, ҳар қандай ўзгаришлар ва ларзалар таъсиридан кафолатланишга йўналтирилган аниқ чора-тадбирларнинг давлат сиёсати даражасида амалга оширилаётганлигини бунинг исботи сифатида кўрсатиш мумкин.

Ишлаб чиқарувчи кучлар ривожланиш даражасининг пастлиги, меҳнат тақсимотидаги тенгсизлик, давлат мулкига эгасизларча муносабатнинг шаклланиши, рағбатлантирувчи омилларнинг ишламаслиги, турмуш даражасининг пастлиги каби омиллар индивидни жамиятдан узоқлашган, пассив, боқиманда шахс сифатида шакллантира борди. Хуллас, кўриб турганимиздек, инсон эркинликларини тикловчи жамият сифатида юзага келган социалистик тузум мазкур йўналишда маълум бир инқилобий ўзгаришларга эришган бўлса-да, охир оқибатда инқирозга учраб, инало, мавжуд иқтисодий шароит ва аҳолининг паст турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда одамларни кучли ижтимоий ҳимоялаш кафолатланди. Аҳолининг деярли барча қатламлари, яъни ҳақиқатан ҳам ёрдамга муҳтож бўлган, кам таъминланган табақаларгина эмас, балки, шу билан бирга, маълум миқдордаги даромад оладиган шахслар ҳам давлат томонидан бериладиган нафақа ва турли хил ёрдам пуллари, имтиёзлар билан муҳофаза этилди.

Аҳолини ижтимоий муҳофаза этиш борасида қилинган дастлабки ҳаракатлар объектив шароит тақозоси бўлганлиги ва давр ўтиши билан бу чора-тадбирлар ўзини оқлаганлигини Президентимиз И.Каримов қуйидагича таъкидлади: «Бозор муносабатларига ўтишнинг илк даврида биз олдиндан бутун аҳолини ижтимоий ҳимоялаш йўлидан бордик. Бу чора-тадбирлар одамларнинг турмуш даражаси кескин пасайиб кетишининг олдини олишда муҳим роль ўйнади... Шундай ёндашув туфайли ислохотлар арафасида энг ноқулай бошланғич шарт-шароитларга ва сезиларли ижтимоий зиддиятларга эга бўлган Ўзбекистон ижтимоий можароларни четлаб ўтишга муваффақ бўлди»¹. Бир жиҳатдан, бундай чора-тадбирлар энг қийин иқтисодий шароитда аҳолини моддий кўплаб-қувватлаган ва ижтимоий портлашларнинг олдини олган бўлса, иккинчи жиҳатдан собиқ совет тизимидан мерос бўлиб қолган боқимандалик

¹ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998. – Б.183–184.

кайфиятининг янада томир ёйишига сабаб бўлди. Шунинг учун ҳам бундай салбий иллатлардан кутилиш мақсадида ислохотлар чуқурлашиб, бозор муносабатлари кенг ёйила борган сари ижтимоий сиёсатда қуйидаги туб ўзгаришлар амалга оширилди:

1) аҳолига моддий ёрдам беришга, давлат маблағлари билан бир қаторда, меҳнат жамоалари, хайрия ташкилотлари ва турли хил жамғармаларнинг маблағлари ҳам кенг жалб этила бошлади. Бошқача қилиб айтганда, давлат ижтимоий муҳофазалаш ваколатларининг муайян қисмини меҳнат жамоалари, турли хил жамғармалар сингари муқобил тузилмаларга топширди;

2) собиқ совет тизимидан мерос бўлиб қолган марказдан тақсимлашга асосланган бир текисчилик амалиётидан бутунлай воз кечилди, ҳақиқатан ҳам муҳтож кишиларга мўлжалланган аниқ йўналтирилган мақсадли ижтимоий ҳимоя тизимига ўтилди;

3) ҳар бир кишининг ўз қобилияти ва имкониятларини тўлатўқис фаоллаштиришни таъминловчи ҳуқуқ ва эркинликлар берилди.

Энг муҳими, ижтимоий ҳимоя борасида амалга оширилаётган барча чора-тадбирлар ўз моҳияти билан тенгчилик ва боқимандалик кайфиятини тугатиш учун барча асосларни яратди ва кишиларда ислохотларга ишонч руҳини шакллантирди.

Кучли ижтимоий ҳимоя одамларни янги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга кескин ўзгаришлар ва ларзаларсиз кириб боришини таъминлашга қаратилган давлат ислохотларининг бир қисми, холос. Аслида, ислохотларнинг мақсад ва йўналишлари кенг кўламли бўлиб, жамиятнинг барча соҳаларини ўз ичига олади. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, «ислохотларнинг мазмуни ва мақсади Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси миллати, дини ва маслагидан қатъи назар, шахс сифатида намоён бўлиш, ўз қобилиятини, истеъдодини намоёйиш этиш, ўз ҳаётини яхшироқ, муносиброқ, маънавий байроқ қилиш имконига эга бўладиган зарур шартларни яратишдан иборатдир»¹.

Инсон қобилиятлари ва манфаатларини рўёбга чиқаришнинг энг дастлабки шarti бу иқтисодий эркинликни таъминлашдир. Бу борада ислохотлар даврида етарлича асослар яратилди.

¹ Ўша жойда. – Б.183.

Биринчидан, «инсон ҳуқуқ ва эркинликлари устуворлигидан келиб чиқадиган ҳуқуқий қоидалар ва нормаларга асосланган кенг ҳуқуқий макон вужудга келтирилди»¹.

Иккинчидан, турли хил мулк шакллари, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришга асосланган кўп укладли иқтисодиёт вужудга келтирилди. Бу эса, ўз навбатида, ҳар бир кишига ўз интилишлари, қизиқишлари ва қобилиятига қараб фаолият турини эркин танлаш имконини берди. Бундан ташқари, «дунё тажрибаси шундан далолат берадики, жамиятда том маънодаги мулкдорлар синфининг кўпчиликни ташкил этиши ижтимоий ҳаётдаги барқарорлик ва фаровонликнинг кафолати бўлиб хизмат қилади»².

Учинчидан, инсоннинг давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ҳамда мулкчиликнинг барча шаклларидаги маъмурий-хўжалик тузилмалари билан турли хил муносабатларни тартибга солувчи механизмлар, бозор инфраструктураси аста-секин шаклланмоқда.

Тўртинчидан, мамлакат иқтисодиётига хориж сармоясини кенг жалб этиш орқали ишлаб чиқаришни техника билан таъминлаш ва янги технологияларни жорий этишда маълум ютуқларга эришилди.

Иқтисодий эркинликни таъминловчи бундай омилларни санашни яна давом эттириш мумкин. Лекин биз учун энг муҳим хулоса шуки, ислохотлар давомида содир бўлаётган ўзгаришлар бозор муносабатларининг афзалликларини реал ҳаётда кўрсатиб берди. Яъни инсон жамиятдаги ўз ўрни ва қадрининг қандай эканлигини ҳозирги кунда содир бўлаётган ижобий ислохотлар натижасида кўрмоқда. Кишиларда ўзини катта механизмнинг кичик мурвати деб ҳис қилиш, ҳамма муаммоларни унинг ўрнига давлат ҳал қилиши лозим деган тасаввурлар йўқ бўлиб, ўз кучига, қобилиятига ишонч руҳи шаклланмоқда.

Шу билан бирга, ислохотлар шаклланаётган бозор муносабатларининг боқимандалик кайфиятини енгишга, инсонда ижодий ва меҳнат имкониятларини кенг очишга, йўқолиб кетган хўжайинлик ҳиссини қайта тиклашга қодир эканлигини ҳам яққол кўрсатиб

¹ Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998. – Б.171.

² Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Т., 2000. – Б.338.

берди. Тараққиётимизнинг бугунги босқичида инсон омили жамиятимизни ҳаракатга келтирувчи қудратли кучга айланади.

Инсоннинг ўз ижтимоий моҳиятидан бегоналашувининг яна бир кўриниши инсон маънавий қадриятларининг топталишидир. Истиқлол бу соҳада ҳам ҳар бир инсонга, қолаверса, халққа ўз маънавий қадриятларини тиклаб олиш учун барча шарт-шароитларни яратиб берди. Тоталитар қарамлик даврида топталган маънавий меросимиз, миллий қадриятларимиз, анъана ва урф-одатларимиз тикланди.

Энг муҳими, Президентимиз И.Каримов айтганидек, «биз комил инсон тарбиясини давлат сиёсатининг устувор соҳаси деб эълон қилганмиз. Комил инсон деганда биз, аввало, онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз»¹.

Бундай шахсларни тарбиялашда тарихга мурожаат қилиш, уни холисона ёритиб бериш зарурати туғилди. Шу ўринда тарихчи олимлар томонидан қилинган хатти-ҳаракатлар туфайли Ўзбекистоннинг ҳар бир фуқароси тарихни сунъий бузиб кўрсатишнинг фош қилинган сир-асрорларини билиб олди, ўз халқи тарихига янги назар билан қарай бошлади. Ёшларда ўз халқи тарихига, маданий меросига нисбатан ғурур ҳисси шакллантириб борилди. Шу тариқа маънавий-руҳий қадриятларнинг ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши юз бермоқда. Шунингдек, истиқлол туфайли сиёсий тизимдаги ислоҳотлар мамлакатимизда шаклланиб бораётган кўппартиявийлик, кўпфикрлик кишилар сиёсий фаоллигининг ортиб боришига, уларнинг демократик ўзгаришларда муносиб ўрнини топишига имкон берди.

Хуллас, Ўзбекистонда амалга оширилаётган ислоҳотлар мисолида кўриб турганимиздек, бозор муносабатларига асосланган янги ижтимоий тизимда инсоннинг ўз ижтимоий моҳиятидан бегоналашувини бартараф этиш учун барча шарт-шароитлар яратилмоқда. Бу борада инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг таъминланиши, фан-техника тараққиётини ишлаб чиқаришга жорий этишнинг жадаллаштирилиши, ишлаб чиқаришнинг барча соҳаларига янги технологияларнинг кириб бориши натижасида жисмоний меҳнат билан ақлий меҳнат ўртасидаги тафовутнинг

¹ Каримов И. А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамиз. Т. 7. – Т., 1999. – Б.134.

аста-секин бартараф бўла бориши, кўп укладли иқтисоднинг яратилиши, кичик ва хусусий тадбиркорликни ривожлантиришнинг рағбатлантирилиши, ижтимоий-сиёсий фаолликнинг ошиши, маънавий қадриятларнинг тикланиши каби жараёнларни айтиб ўтиш мумкин.

Лекин бу Ўзбекистонда мустақиллик йиллари жамият ҳаётининг барча соҳаларида амалга ошган туб ўзгаришлар асрлар мобайнида давом этиб келаётган инсоннинг ўз моҳиятидан бегоналашуви жараёнини буткул тугатди дегани эмас. Чунки ислохотлар инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тикланиши учун етарли ижтимоий, иқтисодий, ҳуқуқий, сиёсий, маънавий асосларни яратиб берди, холос. Ҳали амалга ошаётган ислохотларнинг ўзида ҳам бартараф этилиши зарур бўлган камчиликлар учраб турибди. Инсоннинг ўз ижтимоий моҳиятидан бегоналашувини тўлалигича бартараф этиш узоқ давом этувчи жараёндир. Шунга қарамай, мамлакатимизда амалга ошаётган ислохотларни бу борада қилинган катта силжиш деб баҳоласак бўлади.

2-боб. ФАНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ. ҲУҚУҚ ФАЛСАФАСИ – ФАН

1-§. Фаннинг вужудга келиши ва шаклланиши. Фан объектив реалликнинг инъикос шаклидир

Фан илмий билимлар тизимидир. Фан ўзининг илмий тушунча, услублари ва методологиясига эга бўлган, оламни билиш ва ўзлаштиришнинг махсус усули, илмий билимлар тизимидир.

Фан – бу олам ҳақида объектив билимлар ишлаб чиқаришга қаратилган юксак даражада ташкил топган ва махсус фаолиятдир. Фан ижтимоий онг шаклларида биридир. Фан олам ҳақидаги билимлар тизими. Фан янги билимларни эгаллашдаги инсон фаолияти. Фан жамият, давлатни ташкил қилиш шакл (институт)ларидан бири ҳисобланади.

Шарқда ҳамиша билимлар олий қадрият сифатида қабул қилинган. XII асрда яшаб ижод этган мутафаккир Аҳмад Югнакий фан ва билим ҳақида шундай дейди: «Олим одамларга яқинроқ бўлгин. Билимлар сенга кенг йўлни очиб беради, билимларга интилин, бахт йўлини излагин. Олим одам динордан қадрли,

билимсиз одам мевадан арзон. Энди ўзинг синаб кўр, ўйлаб кўр, билимдан ҳам афзалроқ нарса борми экан. Билим олимни улуғлайди, билимсизлик инсонни обрўсизлантиради».

Фаннинг пайдо бўлиши ҳақида турли ёндашувлар мавжуд. Масалан, фан жамият пайдо бўлиши билан бир вақтда пайдо бўлган ёки фан жамият пайдо бўлгандан кейин маълум бир вақт ўтиши натижасида пайдо бўлган деган фикрлар. Позитивизм намояндаси Г.Спенсер (1820-1903) «Фаннинг пайдо бўлиши» номли асарида фан жамият билан бир вақтда пайдо бўлган деган фикрни инкор этади. У кундалик ва илмий билим бир-бири билан мутаносибдир деб эътироф этади. Фан ҳаёти – инсон ҳаётининг бир қисми сифатида намоён бўлади.

Фаннинг XVII асрда ривожланиши инсонни турмуш тарзини ўзгартириб юборди. Инглиз мутафаккири Б.Рассел таъкидлаганидек Янги дунёни аввалги асрлардан фарқлантирадиган нарсаларнинг деярли барчаси XVII аср фани ютуқлари натижасидир. Бу албатта биринчи навбатда амалий фанларга боғлиқ эди.

Фаннинг моҳиятини, инсон ва жамият ҳаётидаги ўрнини билишда унинг қуйидаги хусусиятларини эътиборга олиш муҳимдир:

- инсон фаолиятининг ўзига хос тури;
- алоҳида ижтимоий институт сифатида фан илмий билимлар йиғиндиси;
- инсониятнинг маънавий салоҳияти, олам, табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги тасаввур ва қарашларни шакллантиради;
- оламини ўзлаштириш ва ўзгартириш воситаси ҳисобланади.

Фан ўз олдига илмий билимлар яратишни мақсад қилиб қўяди. Илмий фаолият моддий неъматлар ишлаб чиқариш фаолиятдан кескин фарқ қилади. Кишилар меҳнат фаолияти, сиёсат, маънавият, дин ва ҳоказо соҳалардаги фаолиятлари жараёнида ҳам билим орттиради. Лекин илмий билимлар изчиллиги, тизимлилиги ва ҳақиқийлиги билан ажралиб туради.

Фанлар классификацияси.

Антик давр фалсафасидан биламизки, қадимги даврда яккаю-ягона фалсафа фани мавжуд бўлган, у ўзида барча фанларни қамраб олган. Милоддан олдинги III асрдан бошлаб фалсафадан математика ва медицина ажралиб чиқа бошлаган. Қадимги юнон фалсафаси табиат фалсафаси (натурфалсафа) сифатида ривожла-

нишда давом этган. Фанлар таснифи ҳақидаги биринчи таълимотлар Демокрит, Платон ва Аристотел асарларида ишлаб чиқилган. Платон фанлар таснифи масаласини ҳал қила туриб, биринчи ўринга диалектикани қўяди. Унинг фикрича, диалектика физика ва этикани қамраб олган. Бу даврда Аристотел нисбатан чуқур ишлаб чиққан мутафаккир Аристотел ҳисобланади. Аристотел фанлар таснифи масаласига асосан «Метафизика», «Топика» ва «Никомах этикаси» асарларида батафсил тўхталган.

Форобий ҳам уз замонасидаги фанларни классификация қилган. Унинг табиий-илмий фанлар ҳақидаги қарашлари «Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи» асарида батафсил ёритилган. Китобда ўрта асрда маълум бўлган 30 дан ортиқ фаннинг таърифи, аҳамияти кўрсатиб берилади. Барча фанлар 5 гуруҳга ажратилади: 1) тил ҳақидаги илм (7 бўлим – грамматика, орфография, шеърят); 2) мантиқ ва унинг бўлаклари; 3) математика (арифметика, геометрия, оптика, астрономия, музика, оғирликлар ҳақидаги илм, механика); 4) табиатшунослик ва метафизика (8 бўлим – башорат қилиш, тиббиёт, алкимё); 5) шаҳар ҳақидаги фанлар – сиёсий илм, фикҳ, калом (этика, педагогика).

Фанларнинг бу таснифи ўз даврида илмий билимларни маълум тизимга солишнинг мукамал шакли бўлиб, билимларнинг кейинги ривожини учун катта аҳамиятга эга бўлган.

Шу нарса диққатга сазоворки, Форобий табиий ва ижтимоий фанларни вазифасидан келиб чиқиб тўғри фарқлаган. Унинг талқинича, математика, табиатшунослик, метафизика фанлари инсон ақлини билимлар билан бойитиш учун хизмат қилса, грамматика, мантиқ, шеърят каби илмлар фанлардан тўғри фойдаланишни, билимларни бошқаларга тўғри тушунтириш, яъни ақлий тарбия учун хизмат қилган. Сиёсат, ахлоқ, таълим-тарбияга оид билимлар эса кишиларнинг жамоаларга бирлашувини, ижтимоий ҳаётга тегишли қоидаларни ўргатади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмий ҳам фанларни таснифлаган. Фанлар таснифига бағишланган унинг асари «Мафатих ал-улум» деб аталади, яъни «Фанлар калити». Муаллиф асарда ўша даврдаги фанларни тартиблаштириш ва таснифлашни асосий мақсад қилиб қўяди. Асар иккита қисмдан иборат. Биринчи қисми шариат фанлари, у билан боғлиқ бўлган араб фанлари, иккинчи қисми эса юнон фанларидир. Шундай қилиб, ал-Хоразмий фанларни шариат ва арабларга боғлиқ бўлмаган фанларга бўлган. Шариат фанлари –

мусулмон ҳуқуқи, калом, тарих, араб тили грамматикаси ва бошқаларни, арабларга боғлиқ бўлмаган фанлар – фалсафа, мантиқ, тиббиёт, арифметика, геометрия, астрономия, химия ва бошқаларни қамраб олган.

Дастлаб фан фундаментал ва амалий фанларга бўлинган. Фундаментал фанларга боғлиқ ҳолда техника ва технология ривожланди.

Илмий билимлар ҳосил қилиш усулларига қараб, фанлар экспериментал ва фундаментал фанларга ажралади. Улар ўрганиш объектига кўра – табиий, ижтимоий – гуманитар ва техник фанларга бўлинади.

Бошқача бўлиш ҳам мавжуд: табиатшунослик ва руҳ ҳақидаги фанлар. Табиатшунослик фанлари: физика, кимё, биология, геология ва бошқалар, яъни табиатни ўрганадиган фанлар. Руҳ ҳақидаги фанлар: психология, антропология, социология, экология кабилар.

Ҳозирги даврда фанларни типларга ҳам бўлишяпти, уни асосан уч типини кўрсатишяпти: формал, дескриптив ва аксиологик.¹ Формал фанларга математика, мантиқ; дескриптив фанларга физика, химия, геология, биология; аксиологик фанларга политология, социология, тарих, психология, юриспруденция, тиббий, техник, қишлоқ хўжалик, экологик фанлар киради.

Формал фанлар формал кўринишга эга бўлган фанлардир. Формал фанлар ҳамиша формаллашган кўринишга эга бўлавермайди, лекин мантиқ ва математика доимо формаллашган кўринишга эгадир. Формал фанлар дескриптив ва аксиологик фанлардан ҳамиша фарқ қилади. Дескриптив (ингл. descriptive – тасвирлаш(описательный) деган маънони англатади) фанлар ёзиб олувчи ёки семантик фанлар дейилади.

Аксиологик (грек. *axios* – қимматли ва *logos* – таълимот) фанлар кадриятлар ва инсонлар нормалари билан иш олиб боради. Бу фанларни кўпинча амалий фанлар ёки баъзилар масалан инглизлар ахлоқий фанлар дейишади.

Табиатшунослик фанлари кўпинча аниқ фанлар деб ҳам аталади. Одатда аниқ фанлар деганда математика, физика, ва бошқалар тушунилади. Чунки аниқ фанлар дейилишига сабаб улар мантиқий категорияларга эга. Масалан, катетлар квадратининг

¹ Канке В.А. Философия для юристов. – М., 2011.

йиғиндиси гепатенуза квадратиға тенг бўлаверади. Ёки жисмни тезланиши таъсир қилаётган кучга тўғри пропорционал, унинг массасига тескари пропорционалдир.

Фалсафани ҳам аниқ фанлар қаторига қўшиш мумкин. Чунки у ҳам ўз мантиқий категорияларига эга, асослардан натижаларни келтириб чиқариш билан хулосаларни шакллантиради. Аниқ фанлар ўз предметларини моҳиятини чуқур таҳлил қилади, бу уларнинг кучли томони ҳисобланади. Уларнинг кучсиз томони улар охир оқибатда моделларга таяниб қолишади (айтайлик физик, математик модел). Масалан, биз қандайдир бир ҳодисани моделини яратсак, ўшандан натижаларни келтириб чиқараверамиз. Албатта, биз моделни аниқ яратишимизга боғлиқ. Моделлар акс эттирилаётган ҳодисани соддалаштиради. Ҳар қандай соддалаштириш ниманидир йўқотишга олиб боради. Кейинчалик шу йўқотилган аҳамиятсиз нарса жуда катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин.

Аниқ фанлар: математика, физика мураккаб таркибга эга. Улар турли даражадаги изланишларга эга. Гуманитар фанларда изланишлар даражалари камроқ.

Бундан ташқари аниқ фанлар терминларга аниқ таъриф берилгандан кейин фойдаланишни тавсия қилади. Гуманитар фанлар эса термин аниқ таърифга эга бўлмаса-да, лекин нима ҳақда гап бораётганлиги кўпчиликка умумий тарзда тушунарли бўлса, ундан фойдаланаверади. Гуманитар фанларда аниқ таърифларни йўқлиги унинг кучсизлиги эмас, балки кучли томонини акс эттирилишидир. Масалан, каттиқ ёки газ ҳолатидаги предметлар ҳақида гап борса, биз улар нима эканлигини аниқ тасаввур қиламиз. Агар адабиёт тарихи ҳақида гапиришганимизда биз классицизм қаерда тугайди, романтизм қаерда бошланади, буни аниқ тасаввур қила олмаймиз. Улар бир-бирига табиий ҳолда ўтади, шунинг учун улар ҳақида тушунчалар ҳам ҳар хилдир.

Фан тарихида шундай ҳодисалар бўлганки, бир ҳодисани бир вақтда бир-неча олим бир-биридан беҳабар ҳолда ўрганиши мумкин. Бунинг натижасида бир нарса бир-неча олим томонидан бир вақтда кашф қилиниши мумкин. Масалан, ноэвклид геометрияси. У бир вақтда учта олим томонидан кашф қилинган. Дастлаб уни немис олими Гаусс очган, лекин уни эълон қилиб, чоп этмаган. Кейин уни рус олими Лобачевский очган ва уни эълон қилган, у Гаусс ишларидан беҳабар бўлган. Лобачевский билан бир вақтда шу йўналишда венгер математиги Больяи ҳам иш олиб

борган. Лекин Болъяи ўз ишларини Лобачевскийдан олти ой кейин эълон қилган ва чоп эттирган. Худди шундай воқеа «Нептун» планетасини очилишида ҳам кузатилган. Ёш (25 ёшларда) инглиз олими Джон Адамс 1841 йил «Нептун» планетаси борлигини аниқлаган, кейин уни аниқроқ билмагунча эълон қилмаган. Бу ҳақда Дж.Адамс ўртоғи Чалмсага айтган. 1846 йилда француз олими Леверье бу планетани кашф қилганлигини эълон қилган.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки ҳозирги замон техникаси капитализм ва амалий фанларни бирлашиши натижасида вужудга келган. Аммо ҳар қандай техника ҳам илмий ҳисобланмайди. Масалан, Хитойда бизнинг эрамизгача техника ривожланса-да, физика фани мавжудлигидан беҳабар эди.

Фан инсон билиш фаолиятининг асосий шаклларида биридир. Ҳозирги кунда фаннинг аҳамияти ўсиб борапти ва бизни ўраб турган воқеликнинг таркибий бир қисмига айланмоқда. Бу ҳақда Республикамиз Президенти И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида шундай ёзади: «Мамлакатни жадал ривожлантириш борасидаги дастурий вазифаларни амалга оширишда фанни ва илмий инфраструктурани ривожлантириш ғоят муҳим аҳамиятга эга.

Республика фани қудратли интеллектуал салоҳиятни яратган. У ҳаётимизнинг кўпгина соҳаларида амалда қўлланмоқда. Ватанимизнинг миллий давлатчилиги ва иқтисодий мустақиллигини мустаҳкамлаш учун асос бўлиб хизмат қилмоқда. Тарихан Ўзбекистон Республикасида шаклланган интеллектуал салоҳият XXI аср бўсағасида ўзининг ривожланиш даражаси жиҳатидан, инновацион кашфиётлар, имкониятлари билан ҳозирги вақтда жаҳондаги кўпгина ривожланаётган мамлакатлардан илгарилаб кетган.

Фанимиз, ақл-заковат салоҳиятимизнинг ноёб ва гўзал биносига бундан кўп асрлар муқаддам пойдевор солинган эди. Билимлар хазинасини очган буюк аждодларимизнинг номлари бутун дунёда машҳур. Булар буюк математик ва астрономлар ал-Хоразмий, Фарғоний, Жавҳарий, Марвазий, Улуғбек; файласуф ва илоҳиётчи-ҳуқуқшунослар Форобий, Имом Бухорий, Имом ат-Термизий, Марғиноний, Насафий; қомусий олимлар Беруний, Ибн-Сино; тилшунос – шоирлар Қошғарий, Юсуф Хос Хожиб, Замахшарий, Алишер Навоий; тарихчилар Бобур Мирзо, Абулғози Баҳодирхон, Огоҳий ва бошқа кўпгина зотлардир.

Ҳозирги замон фани бундан 100-150 йил олдинги фандан ҳар томонлама фарқ қилади. Унинг характери ва жамият билан муносабати бутунлай ўзгарди.

Ҳозирги замон фанининг инсон ва жамият ҳаётининг турли соҳаларига қандай таъсир қилишини у амалга оширадиган учта асосий функциясида кузатиш мумкин.

Бу ижтимоий функциялар қуйидагилар:

- а) маданий – дунёқарашлик;
- б) фаннинг бевосита ишлаб чиқарувчи куч эканлиги;
- в) ижтимоий куч эканлиги.

Феодал жамиятнинг емирила бошлаши билан фаннинг дунёқарашга таъсири сезила бошлади. Шу даврда Фан ижтимоий институт сифатида шакллана бошлади. Бу даврда ижтимоий ҳаётнинг барча томонларида дин, диний дунёқараш ҳукмрон эди. Бу даврда фан ва дин ўртасида кучли кураш борар эди. Н.Коперник амалга оширган кашфиётдан кейин фаннинг дунёқарашга таъсири кучайди ва илмий билимлар инсонлар дунёқарашда салмоқли ўрин эгаллай бошлади. Н.Коперникнинг гелиоцентрик назариясини қабул қилиш осон эмасди, чунки олдинги догмалардан воз кечиш зарур эди. Ўша даврдаги драматик ходисалар – Д.Брунонинг гулханда ёндирилиши, Галилейнинг тавба қилишга мажбур қилиниши, Ч.Дарвин таълимотидан норозиликлар, – эсан чиқиши учун ва фаннинг дунёқараш шаклланишидаги таъсири кучайиши учун вақт зарур эди. Шу тариқа фаннинг маданий – дунёқарашлик функцияси кучая борди.

Фаннинг бевосита ишлаб чиқариш кучига айланиши функцияси бугунги кунда нафақат сезиларли бўлиб қолди, балки биринчи даражали бўлмоқда. Ҳозирги замон илмий техник тараққиётининг кўлами ижтимоий ҳаётнинг барча томонларида ўсиб борапти.

Фан ижтимоий институт сифатида шаклланиб боришида «фан – техника – ишлаб чиқариш»ни бирлаштириш имкониятлари вужудга келди. Бу зарурат ўзига мувофиқ тафаккурни шакллантирди. Техника ривожини ҳам фан билан боғлиқдир. Техника ривожига вужудга келадиган муаммолар фаннинг изланиш предметига айлана борган. Бу жараён баъзан янги фанларни ҳам вужудга келтиради. Масалан, гидравлика, термодинамика.

XIX аср ўрталаригача фан ютуқлари камдан-кам ҳолларда саноатга, қишлоқ хўжалигига татбиқ этилган. Эмпирик билимлар-

нинг ривожланиб бориши фаннинг ишлаб чиқаришга кучли таъсирини сезиш имконини берди.

Фаннинг ишлаб чиқариш кучига айланишида фан ютуқларидан фойдаланиш каналларини вужудга келтириш лозим. Унга хизмат қиладиган фанларни яратиш лозим. Масалан, амалий математика, амалий физика ва ҳоказо. Илмий изланишларни, илмий-техник ахборотлар тизимини ва бошқаларни яратиш зарур.

Бугунги кунда фаннинг ижтимоий куч сифатида функцияси янада ривожланиб бормоқда. Фан ижтимоий тараққиётга бевосита таъсир қилиб ижтимоий кучга айланяпти. Бугунги кундаги ижтимоий ва иқтисодий ривожланишдаги катта режа ва дастурларда илмий изланиш натижалари ва усулларидан самарали фойдаланилмоқда. Ушбу режа ва дастурларни амалга ошириш ижтимоий, табиий ва техник фанларни ўзаро муносабатини тақозо қилади.

Ҳозирги замон глобал муаммоларини ҳал қилишда фаннинг ижтимоий куч сифатидаги роли катта аҳамиятга эга. Масалан: экологик муаммони ҳал қилиш. Илмий техник тараққиёт экологик таназзулнинг сабабларидан биридир. Инсон ва жамият ҳаётига зарарли атмосфера, сув, ернинг вужудга келишига сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга фан экологик таназзулдан чиқишнинг, зарарсиз технологиялар яратиш имкониятига эга. Фан глобал муаммолар ҳақида биринчи бўлиб хабар берган. Фан глобал муаммоларни вужудга келиш сабабларини, ундан қутилиш йўлларини ёки бартараф этиш йўлларини очиб беради.

Фаннинг асосий функциялари сифатида М.А.Ахмедова, В.С.Хан раҳбарлиги остида чиққан «Фалсафа асослари» китобида қуйидагилар келтирилган:

- а) илмий билимлардан ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш йўлида фойдаланиш (фаннинг технологик функцияси);
- б) илмий билимлардан фанни ўзини ривожлантириш йўлида фойдаланиш;
- в) илмий билимларни инсон ривожланиши йўлида фойдаланиш;
- г) фандан турли хил табиий ва ижтимоий жараёнларни бошқаришда фойдаланиш.

2-§. Ҳозирги замон фани ютуқлари

Олдинги икки асрда жуда катта миқдорда билимлар йиғилди. Бу билимларни фан олдин умумлаштирди, тизимлаштирди ва янги вазифаларни ечишга киришди. Яъни у билимларни амалиётга

татбиқ қила бошлади. Амалиёт ҳам фанга таъсир қила бошлади. Бунинг натижасида термодинамика вужудга келди. XIX аср охири XX аср бошларида қишлоқ хўжалигидаги муаммоларни ечишга органик химия фани киришди. Унинг ёрдамида янги доридармонлар, бўёқлар яратилди. Химиявий технология элементлари ишлаб чиқаришга татбиқ қилина бошлади.

Электродинамиканинг вужудга келиши янги даврни бошлаб берди. Электр, магнит ва ёруғлик ходисаларининг чуқур ўрганилиши электротехникани ривожлантириб юборди ва янги электр машиналари ва алоқа воситалари ишлаб чиқилди.

XX аср 50-60 йилларига келиб табиатшунослик, техник ва ижтимоий фанлар жуда ривожланиб кетди. Аср бошларида физика, химия, биология фанлари кескин ривожланди. Бунга XIX аср охири ва XX аср бошларидаги янгиликлар сезиларли туртки берди. А.Эйнштейннинг умумий нисбийлик назариясини ва махсус нисбийлик назариясини очиши янги техника ва технологияни вужудга келтирди. 60-70 йилларга келиб инсонни ўрганувчи фанлар – ген инженерияси, биотехнология, биомедицина ривожланди. Ушбу фанларни ривожланиши олимларнинг ижтимоий масъулиятини ҳам оширди. Чунки ген инженериясини ривожланиши салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. 1975 йилда кўпгина кўзга кўринган олимлар инсонни ўрганишда мораторий эълон қилишди. Бунинг натижасида молекуляр генетика ривожланди. Энди олимлар янги организмда ўзлари хоҳлаган хусусиятларни ривожлантириш имконияти туғилди. Олдин ишлаб чиқариш мураккаб бўлган дорилар – инсулин, инсон ўсиши учун зарур бўлган гармон, антибиотикларни хоҳлаганча яратиш мумкин бўлди. Совуққа, қурғоқчиликка, ҳар хил касалликларга, паразитларга қарши тура оладиган қишлоқ хўжалик экинлари, тўғридан-тўғри ҳаводан азот ола биладиган ўсимликлар яратилди. Азот ишлаб чиқариш эса жуда қимматлидир.

XX аср информатсион аср ҳисобланади. Информатсион технология вужудга келди. Информатсион технологиянинг моҳияти шундаки маълум бир аппаратларни ўзаро улаб ишлаб чиқаришни бошқариши мумкин. Бу технологиянинг асосини ЭҲМ – компьютерлар ташкил қилади. Компьютерларда ахборотлар қайта ишланади, сақланади ва узатилади. Улар махсус дастурлар асосида ишлайди. Информатсион технология ишлаб чиқаришни тўла

автоматлаштириши мумкин. Инсон меҳнатини роботлар амалга оширади. Информациа узатувчи қурилмалар ёрдамида космик кемалар, янги самолётлар, автоматлаштирилган ишлаб чиқариш бошқарилади. Бундай қурилмалардан таълим ва тарбия жараёнида ҳам фойдаланишяпти. Албатта буни ўта мураккаб информацион технология ёрдамида амалга оширилади.

Ғарб давлатларида, АҚШда меҳнаткашларнинг асосий кўпчилиги хизмат кўрсатиш соҳаларида меҳнат қилишади (АҚШда – 80%дан, Германияда – 70%дан ортиғи). Катта кўламда ўзаро боғланган билимлар банки ташкил қилинди. Бундай банкларга мамлакатнинг ҳар қандай нуқтасидан жуда қисқа вақт мобайнида қонунлар боғланиш имконини беради. АҚШда 100 млндан ортиқ аҳоли шахсий компьютерига эга.

XXI аср арафасида Интернет вужудга келди. Интернет илмий билимларни кенг тарқалиши, алмашилиши учун яхши имкониятлар яратди.

1960 йилларда космик техника, технология ривожлана бошлади. 2000 йилгача фазо интенсив равишда ўзлаштирила бошланди. Орбитал космик станциялар пайдо бўлди. Космик станцияларда кўпгина илмий изланишлар олиб борилди. Айтайлик ерни, куёшни, бошқа планеталарни ўрганиш бўйича, янги синтетик материаллар яратиш бўйича. Бунинг натижасида инсонлар хоҳлаган хусусиятларини олдиндан режалаштириб материалларга ўтказиб янги материаллар яратилди.

Аммо фан ютуқларидан тинчлик мақсадларида ва уруш мақсадларида ҳам фойдаланиш мумкин. С.И.Вавиловнинг фикрича, «Фан-жуда ҳам кучли, икки томони ҳам ўткир қирралидир. Кимнинг қўлида бўлишига қараб ундан тинчлик ёки ёмонлик мақсадида ишлатилиши мумкин». Табиатшунослик фанларининг бир томонлама ривожланиши термоядро уруши хавфини вужудга келтирди. Бу ҳақда Жулио-Кюри шундай ёзади: «фан инсониятга қанчалик фойда келтирганлигини олимлар билишади, агар ер юзида тинчлик ҳукмрон бўлса фан қандай ютуқларга эришишини ҳам билишади. Улар кимдир бизни фан атом ва водород бомбасидан ўлимга олиб келди дейишини хоҳлашмайди. Олимлар фан айбдор эмаслигини билишади. Фан ютуқларидан ғараз мақсадларда фойдаланган инсон айбдор». Фан ютуқларидан ҳамиша дастлаб мамлакат манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ҳарбий мақсадларда

фойдаланилади. Масалан, А.Эйнштейн атом ядро энергиясидан фойдаланиш, инсон онги-мия хусусиятларини ўрганишидан фойдаланиб зомбиларни яратилиши, олдинги даврларда Алхимиклар ташкилотининг фаолияти. Фан ютуқларининг ҳаётга татбиқ этилиши қуйидаги йўналишларда амалга ошади: «фан – техника – ишлаб чиқариш». Фан ютуқларини ишлаб чиқаришга татбиқ этиш баъзан қисқа даврни, баъзан эса узок даврни қамраб олади. Масалан, Черепановнинг сувни, ҳавони тозаловчи қурилмаси, яқинда АҚШда яратилган янги тез учар самолёт Ер юзини 4.5 соатда айланиб ўтади. Ишлаб чиқаришга 2016-йилда киришилади.

Нобель мукофоти лауреати Ж.Алфёровни ярим ўтказгичларини 70-йилларда очганини ҳам келтириш мумкин.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки ҳозирги вақтда фан билан шуғулланадиган шаҳарлар пайдо бўлаяпти. Олдин ҳам бўлган. Масалан: Арканзас, Лос-Аламос ва бошқалар. Ҳозирги вақтда РФда шундай шаҳарлар яратиш ҳақида 1997 йил 7 ноябрда фармон қабул қилинган. Ҳозир РФда 60 дан зиёд шундай шаҳар бор, уларни 29 таси Под-Московьеда, қолганлари Урал ва Сибирда.

Японияда мавжуд бўлган, фақат фан билан шуғулланадиган шаҳар Цукубу деб аталади. У ерда дунёнинг турли жойларидан олимлар келиб илмий тадқиқот ишларини олиб боришади.

Фан ютуқлари ИИИ фаолиятига ҳам таъсир қиляпти. ИИИда фан ютуқларидан ҳам фойдаланилаяпти. Айтайлик ярим ўтказгичлардан яратилган алоқа воситалари ИИИга кенг кириб келди, янги радиоалоқа воситалари фаолиятида катта самара беряпти.

Фан ютуқлари асосида яратилган янги автомобиллардан, янги суратга олиш, овоз ёзиб аппаратларидан фойдаланилаяпти. Ўқ ўтказмайдиган материаллардан автомобилларда, ходимларни ҳимоялашда қўлланилаяпти. Химия фани ютуқларидан химиявий моддаларни аниқлашда фойдаланилаяпти.

Компьютерлар Ички иглар идораларига тўла кириб келяпти. Компьютерларни кириб келиши ходимларни масъулиятини ошириб, вазифаларини ўзгартиряпти. Компьютерларда кўпгина ишларни масалан: жиноятчини фото роботини яратиш ва бошқалар амалга оширилмоқда. Ижтимоий фанларда амалга ошаётган демократизация ва инсонпарварлик жараёнлари ИИИ фаолияти инсонпарварлик билан сингдирилаяпти.

Ички ишлар идоралари фаолияти фан ютуқларини тез фурсатда амалиётга татбиқ қилишни талаб қилади. Бу ҳолат ИИИнинг хусусияти билан боғлиқ. Жиноятни олдини олиш, жиноятни очиш буни талаб қилади. Акс ҳолда жамиятдаги ижтимоий психологик муҳит мураккаблашиб кетади.

Кундан-кунга жиноятлар мураккаблашиб бормоқда, уни очиш ҳам кўп мушкулликларни вужудга келтиради, вақт эса кутмайди.

3-§. Ҳуқуқ фалсафаси – фан сифатида

Ҳуқуқ фалсафаси янги фанлардан бири ҳисобланади. Ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқ тўғрисидаги ҳақиқатни, одамлар ижтимоий борлигининг махсус шакли ва ижтимоий тартибга солишнинг алоҳида тури бўлган ҳуқуқ ҳақидаги ҳақиқий билимларни излаш ва аниқлаш билан шуғулланади. Ҳуқуқ объект сифатида турли фанлар томонидан тадқиқ этилади. Уларнинг ҳар бири ҳуқуқни ўзига хос тушуниши ва мазкур объектни ўрганишнинг ўз усуллари, ўзининг махсус предмети ва методи нуқтаи назаридан қараб чиқади. Ҳуқуқ фалсафасида умуман ҳуқуқ муайян универсал яхлитлик сифатидаги ҳуқуқ, бутун ҳуқуқий универсум, ҳуқуқнинг бутун олами, ҳуқуқнинг моҳияти тадқиқ этилади. Энг умумий тарзда ҳуқуқ фалсафасининг предмети – ҳуқуқдир. Ҳуқуқ фалсафасининг предмети янада чуқурроқ таҳлил қиладиган бўлсак айтиш мумкинки, бу ўзаро фарқланадиган, ўзаро нисбатда бўлган ва изланаётган бирлик бўлган ҳуқуқ ва қонун. Ҳуқуқ фалсафасининг предмети аниқлаштириш ҳуқуқ фалсафасининг у ёки бу аниқ концепцияси асосида ётган ҳуқуқ моҳиятини тушунишга боғлиқдир.

Ҳуқуқ фалсафасининг предмети – бу расман тенглик ва унинг намоён бўлиш шаклидир. Ижтимоий соҳадаги ҳар қандай тенглик – айнан расман тенглик бўлгани учун юқоридаги таърифни қисқароқ шаклда: ҳуқуқ фалсафасининг предмети – бу тенглик ва унинг намоён бўлиши принциpidир.

Ҳуқуқий ҳодисаларга расман тенглик принципига мувофиқ келувчи, мазкур принцип талабларининг зоҳирий ифодаси ва амалга оширилиши шаклларида иборат бўлган реал ҳодисалар (расман ўрнатилган қонун, амалда мавжуд бўлган давлат, ижтимоий турмушнинг турли субъектлари хулқ-атвори, уларнинг ўзаро муносабати ва ҳоказолар) тегишлидир.

Ҳуқуқ фалсафаси предметига бошқа ҳуқуқий ҳодисалар билан бирга, давлат ҳам алоҳида ҳуқуқий ҳодиса сифатида киради.

Ҳуқуқ фалсафаси – бу ҳуқуқни фалсафий англаш ва асослашгина эмас, балки айни вақтда аксилҳуқуқ (ўзбошимчалик)ни унинг барча назарий ва амалий кўринишларида – аксилҳуқуқий қонун, аксилҳуқуқий ҳокимият, муносабатларнинг аксилҳуқуқий шакллари ва ҳоказолар сифатидаги кўринишларини фалсафий фош этиш, танқид қилиш ва инкор қилишдир. Биз ҳуқуқни ҳам моҳият ҳам ҳодиса сифатида қараб чиқяпмиз. Ҳуқуқнинг моҳияти – бу унинг ташқи ва ички бирлигидир. Ҳуқуқнинг моҳияти – бу унинг ўзгаришлари қонунларининг тизимидир. Ҳуқуқнинг моҳияти – бу унинг универсаллигидадир. Ҳуқуқнинг моҳияти – бу унинг конкретлигидадир. Ҳуқуқ шу билан бирга назарий изланиш предметидадир.

Ҳуқуқ фалсафаси ижтимоий фалсафанинг таркибий қисмидир.

Ҳуқуқ фалсафаси ҳаракатдаги ҳуқуқ тизимининг назарий дастуридадир.

Ҳуқуқ – бу ижтимоий ва маънавий борлиқнинг шаклидир, яъни ижтимоий ҳаётни ташкил қилиш шакли ҳисобланади.

Ҳуқуқ – бу ижтимоий ва индивидуал борлиқнинг универсал тавсифидир.

Ҳуқуқ – бу конкрет-тарихий ва маданий ўзига хос ҳодисадир.

Ҳуқуқ – бу ҳаётни эстетик ифодалаш шаклидир.

Ҳуқуқ фалсафаси – ҳуқуқнинг моҳияти, вужудга келиши, ҳуқуқий қоидаларнинг ахлоқий нормалар билан муносабати ва шу каби бошқа муаммоларнинг фалсафий талқини. Ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқни мантикий гносеологик, психологик, социологик ва ахлоқий нуқтаи назардан тадқиқ этади. Ҳуқуқ фалсафаси узоқ муддат давомида фалсафий таълимларнинг муҳим таркибий қисми сифатида шаклланиб келди. Антик фалсафа намояндалари (Сукрот, Платон, Аристотель) ҳуқуқ фалсафасининг катор муаммоларига кўл ургандилар. Улар ҳуқуқ ва адолат, ҳуқуқ ва қонун, ҳуқуқ ва куч-қудрат ўртасидаги муносабатларни ҳуқуқни ижтимоий қадриятлар иерархиясидаги ўрнини аниқлашга интилдилар. Ҳуқуқ фалсафаси, айниқса, маърифатпарварлик фалсафасида (табиий ҳуқуқий назарияси), немис классик фалсафасида (масалан, Гегельнинг «Ҳуқуқ фалсафаси» асари) катта ўринни эгаллади. XX асрнинг иккинчи ярмида ҳуқуқ фалсафаси билан Гуссерл, Шелер,

Гартман ва қатор экзистенциализм намояндалари шуғулландилар. Мазкур мутафаккирлар ҳуқуқ онтологиясини яратишга интилдилар. Уларнинг фикрича, ҳуқуқнинг ўзига хос борлиғи мавжуд, ҳуқуқшунос эса турли ҳуқуқий тушунчалар, меъёрлар ва қадриятларни кашф этиб боради. Бугунги кунда Ғарбда Ҳуқуқ фалсафасининг тарихий ҳуқуқий мактаб авиньи) ва неокантчилик (Р.Штамлер) каби йўналишлари обрў қозонган.

Ҳуқуқ фалсафаси қадимий ва бой тарихга эгадир. Фалсафий – ҳуқуқий муаммолар қадимги даврда ва ўрта асрларда умумийроқ мавзунинг бўлаги ва бир жихати сифатида, XVIII асрдан бошлаб эса алоҳида илмий фан сифатида ишлаб чиқилди.

«Ҳуқуқ фалсафаси» атамаси дастлаб юридик фанда пайдо бўлди. Таниқли немис ҳуқуқшуноси, ҳуқуқнинг тарихий мактаби асосчиси Г.Гуго ўзи «ҳуқуқ тўғрисидаги таълимотнинг фалсафий қисми» сифатида ишлаб чиқишга интилган «позитив ҳуқуқ фалсафаси»ни лўнда тушунтириш учун ушбу атамадан фойдаланган. Гугонинг фикрича, ҳуқуқшунослик (юриспруденция) уч қисмдан: юридик догматика, ҳуқуқ фалсафаси (позитив ҳуқуқ фалсафаси) ва ҳуқуқ тарихидан иборат. Унинг фикрича, амалда бўлган (позитив) ҳуқуқ билан шуғулланувчи ва ўзида «юридик ҳунар»ни ифодаловчи юридик догматика учун эмпирик билим етарлидир. Ҳуқуқ фалсафаси ва ҳуқуқ тарихи тегишли равишда «ҳуқуқни илмий билишнинг оқилона асосини» ташкил этади ва «илмий, либерал юриспруденцияни» («башанг» юриспруденцияни) ҳосил қилади. «Ҳуқуқ фалсафаси» атамасининг кенг ёйилиши Гегелнинг «Ҳуқуқ фалсафаси» (1820) билан боғлиқдир. Гегелнинг фикрича, ҳуқуқ фалсафаси табиий ҳуқуқ (ёки фалсафий ҳуқуқ) тўғрисидаги чинакам фалсафий таълимотдир. Шунини ҳам айтиш лозимки Гегелнинг «Ҳуқуқ фалсафаси» деб қабул қилинган асари аслида «Табиий ҳуқуқ ва давлат тўғрисида фан очерклари. Ҳуқуқ фалсафаси асослари» деган иккита ном билан чоп этилган. Гегелнинг таъкидлашича, ҳуқуқ фалсафаси Гугода бўлгани сингари, юридик фан эмас, балки фалсафий фандир. «Ҳуқуқ тўғрисидаги фан, – дейди у, – фалсафанинг бир қисмидир». Шунга мувофиқ Гегель ҳуқуқ фалсафаси предметини қуйидагича ифодалайди: «Ҳуқуқ тўғрисидаги фалсафий фан предмети ҳуқуқ ғояси – ҳуқуқ тушунчаси ва унинг амалга оширилишидир». Гегелга кўра, ҳуқуқ фалсафасининг вазифаси ҳуқуқ асосида ётувчи фикрни англаб

етишдан иборат. Бунга эса фақат тўғри фикр юритиш, ҳуқуқни фалсафий билиб олиш ёрдамида эришиш мумкин. «Ҳуқуқда, – деб қайд этади Гегель, – инсон ўз ақлини топиши, бинобарин, ҳуқуқнинг оқилона эканлигини кўриб чиқиши керак ва бу билан фақат зиддиятлар ила иш кўрадиган позитив юриспруденциядан кўра кўпроқ бизнинг фанимиз шуғулланади». XIX-XX асрларда ҳуқуқ фалсафасини фан сифатида хусусиятини таърифлашга Гуго ва Гегелнинг икки хил ёндашуви янада ривожлантирилди.

Махсус фалсафий фан сифатидаги ҳуқуқ фалсафасида (табиат фалсафаси, дин фалсафаси, ахлоқ фалсафаси ва шу каби махсус фалсафий фанлар билан биргаликда) билиш билан боғлиқ қизиқиш ва тадқиқот эътибори асосан ишнинг фалсафий жиҳатига, ҳуқуқнинг алоҳида соҳасида фалсафа концепциясини аниқлашда билиш имкониятларини ва эвристик салоҳиятни намоёни қилишга қаратилган. Бунда мазкур объект (ҳуқуқ)нинг хусусиятларига татбиқан тегишли концепцияни мазмунли аниқлаштиришга, уни англаб олишга, ушбу концепцияни унинг методологияси, гносеологияси ва аксиологияси оқимида тушунарли изоҳлаш ва ўзлаштиришга жиддий аҳамият берилади. Ҳуқуқшунослик (юриспруденция) нуқтаи назаридан ишлаб чиқилган ҳуқуқ фалсафаси концепцияларида эса, улар қанчалик фарқ қилишига қарамай, одатда, тадқиқотнинг ҳуқуқий мотивлари, йўналишлари ва мўлжаллари устунлик қилади. Унинг фалсафий ихтисоси фалсафий асосга эга эмас, балки фалсафий англашда уни ҳуқуқий соҳа эҳтиёжи тақозо қиладиган олам, инсон тўғрисидаги, ижтимоий турмуш шакллари ва нормалари, билишнинг йўллари ва методлари, қадриятлар тизими тўғрисидаги фалсафий таълимот тизимида ҳуқуқ ва ҳуқуқий тафаккурнинг мазмуни, ўрни ва аҳамияти каби фалсафий дунёқараш нуқтаи назаридан, муаммоларга устун даражадаги қизиқиш шу туфайлидир. Юридик фанда фалсафий-ҳуқуқий муаммоларга, гарчи етарли даражада бўлмаса ҳам, анъанавий равишда катта эътибор берилади. Ҳуқуқ фалсафаси ҳуқуқшуносликнинг фалсафа ва бошқа бир қанча гуманитар фанлар билан фанлараро алоқалари жиҳатидан ҳам, юридик фанлар тизимининг ўзидаги алоқалар жиҳатидан ҳам бир қанча муҳим методологик, гносеологик ва аксиологик тусдаги умумилмий функцияларни бажаришга даъват этилган.

3-боб. МАЪНАВИЯТ ВА МАДАНИЯТ ФАЛСАФАСИ. ХУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ – МАДАНИЯТНИНГ БИР ТУРИ

1-§. Маънавият, унинг индивидуал ва ижтимоий-фалсафий МОҲИЯТИ

«Маънавият» сўзи арабча бўлиб, «маънолар мажмуи» деган тушунчани билдиради. Шунга кўра, уни кўпинча, содда ҳолда, «Маънавият инсоннинг фалсафий, ҳуқуқий, илмий, бадиий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуидир» деб таърифлайдилар.

Лекин бу таъриф маънавиятнинг бир томонини, яъни индивидуал мазмунини ифодалайди. Унинг ижтимоий-фалсафий моҳияти эса кенгроқ мазмунни англатади. Унга кўра маънавият ҳар қандай жамиятнинг зарурий ва муҳим таркибий қисми сифатида инсон ички руҳий ҳолатини ифодалайди ва унинг онги, ақли, тафаккури, қобилияти, имкониятлари, ҳаётий мавқеининг уйғунлашган мазмунини ташкил этади.

Президент И.Каримов мустақилликнинг дастлабки йилларида маънавият ҳақида: «Маънавият – инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг куч-қудратидир. У йўқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат бўлмайди» – деган эди. Яна фикрини давом эттириб, «Ўзбекистон XXI асрга интилмоқда» асарида: «Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало, инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойтадиган, унинг иймон-иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан», – дейди.

Маънавият аниқ шаклларда намоён бўладиган ижтимоий ҳодисадир. У фақат инсонга хос хусусиятдир. Инсон маънавият билан тирик. Маънавият инсонга инсоний мазмун бахш этади. Яъни, одам фарзанди маънавият соҳиби бўлганлиги, ақл-идрок ва тафаккурга, имон ва эътиқодга, одоб-ахлоққа, шарм ҳаё ва ор-номус сингари фазилатларга эга бўлгани учун инсон деган шарафли номга сазовордир.

Маънавият – инсон бутун руҳий оламини яхлит тизим сифатида ифода этувчи ижтимоий категория. Маънавият инсонда ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, балки унинг ўқиб изланиши, меҳнати натижасида вужудга келади. Зеро, Президент И.Каримов таъкидлаганидек, «Маънавият – тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбида

камол топиши учун у қалбдан ва виждонан, ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак. Бу хазина инсонга ҳаётда барқарорлик бағишлайди, унинг қарашлари шунчаки бойлик орттириш йўлида кун кўришга йўл қўймайди...» (*Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли // Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т., 1996. – Б.81*) Маънавият инсонларнинг ўзаро муносабатларида, унинг ҳаётий тажрибалари давомида шаклланади ва ривожланади. Ҳар бир инсон ўз маънавиятини ўзини шахс сифатида англагандан бошлаб, то умрининг охиригача шакллантириб ва ривожлантириб боради. Инсон маънавиятини ривожлантиришга бўлган эҳтиёжи чексиз жараён дир.

Маънавият мафкура орқали амалиётга татбиқ этилгандагина моддий кучга айланади. Чунки маънавият амалиётда моддийлашади. Ҳақиқатга, маънавий юксакликка интилишдан, комил инсонни тарбиялашдан асосий мақсад – оламни гўзалликка буркаш, озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт куриш дир.

Маънавият индивидуал ва ижтимоий-фалсафий моҳиятларга эга дир. Унинг индивидуал хусусиятлари ҳар бир индивид – ҳар бир инсон ички дунёси мазмунини англатади. Ижтимоий маънавият эса жамият маънавий ҳаётининг умумий мазмунини ташкил этиб, инсоннинг, халқнинг, жамиятнинг, давлатнинг куч қудратидир. У йўқ жойда бамаъни турмуш, бахт-саодат бўлмайди.

Маънавият, шунингдек, миллий, минтақавий ва халқаро маъно-мазмунларга ҳам эга. Унинг миллийлиги миллат ва элатлар психологик (руҳий) аломатлари билан боғлиқ бўлса, минтақавий ва халқаро мазмунлари минтақавий ҳамда умумжаҳон муштарак маънавий ҳаёт тарзи хусусиятлари билан боғлиқ дир.

Миллий маънавият муайян элат, миллатга, унинг аجدодларига хос бўлган ғоят қимматли маънавий бойликлар дир.

Минтақавий маънавият – муайян жуғрофий минтақа халқларига хос, улар учун умумий бўлган маънавий бойликлар дир. Масалан, Ўрта Осиё халқларининг маънавиятидаги ёки янада кенгроқ доирада оладиган бўлсак, Шарқ ва Ғарб маънавиятидаги муштараклик, ўхшашлик.

Минтақавий маънавиятда турли элатларнинг умумий бирлиги, бир-бирига яқинлиги, турмуш тарзи ва моддий ҳаёт шароитларига хос муштарак жиҳатлар намоён бўлади.

Умуминсоний маънавият – бутун инсониятга, жаҳон халқларига тегишли бўлган маънавий – ахлоқий бойликлар дир.

Маънавият ўз-ўзидан пайдо бўлмайди, ривожланмайди. У инсоннинг ҳаётий тажрибаси асосида шаклланиб боради. Айни вақтда инсон ҳаёти ва фаолиятини йўналтиради, халқнинг тарихи ва маданиятини чуқур англашга ёрдам беради.

Маънавиятнинг шаклланиши ва такомиллашувида ижтимоий ҳаёт нафаси, унда устувор бўлган ижтимоий ғоялар, маърифат ва мафкура муҳим аҳамиятга эгадир. Шу маънода, Президентимиз И.Каримов раҳнамолигида ишлаб чиқилган ва амалиётда қўлланилаётган миллий ғоя ва мафкура мустақиллик шароитида фуқароларимиз, хусусан ёшларимиз маънавиятини шакллантириш ва ривожлантиришда назарий асос бўлиб хизмат қилади. Ўз навбатида, шаклланган ҳамда такомил топган маънавият ҳам мустақилликни янада мустаҳкамлашга, юртни обод, халқни фаровон бўлишига кўмаклашади.

Республикамизда мустақиллик қўлга киритилгач маънавиятга жуда катта эътибор берилаётганлигини исботи сифатида Президент И.Каримов томонидан 1994 йил 23 апрелда «Маънавият ва маърифат» республика жамоатчилиқ марказини тузиш ҳақидаги фармони келтириш мумкин. 1996 йил 9 сентябрда ушбу марказ фаолиятини янада такомиллаштириш ва самарадорлигини ошириш тўғрисида яна бир фармон эълон қилинди. 1999 йилнинг 3 сентябрида бу марказ Маънавият ва маърифат кенгашига айлантирилди.

Маънавият ҳақида «Маънавият асослари» фанида яна чуқурроқ тўхталамиз.

2-§. Маданият ва цивилизация, уларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистонда демократик жамият ва ҳуқуқий давлат куриш йўлидаги тарихий курашимиз жараёнида маданият ҳамда цивилизация муаммоларига доимий эътибор қаратиш энг муҳим масалаларидан биридир. Зотан маданият ва цивилизация даражалари қадим-қадимдан барча давр ва замонларда жамиятнинг сифат кўрсаткичи, унинг кўрки, турмушнинг маъноси ҳисобланган. Адабиётларда маданиятга берилган таърифлар ҳаддан ташқари кўпдир. Лекин уларнинг аксарияти маданиятни тўла-тўқисифодалаб бера олмайди. Бунинг сабаби шундаки, маданият шу даражада кенг ва теран тушунчаки, уни бирор бир таърифга

сиғдиришнинг иложи йўқ. Шунинг учун маданиятни таърифлашда тор доирадаги «таъриф» шаклидан кўра «тавсифлаш» усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлса керак.

Маданият ғоят серқирра бўлиши билан бирга турфа сифатларга эгадир. Уни одамлар яратадилар, ижтимоий фаолиятлари туфайли ўз қўллари ҳаракатлари билан юзага келтирадилар. Маданият ўз навбатида инсон фаолиятларининг ошиб боришига, инсон кўркининг камолига, инсон гўзаллигига энг муҳими-инсон ижтимоий фаолиятининг тобора дадиллаштириб боришига кучли таъсир кўрсатади. Бу хусусиятлари билан маданият муҳим аҳамиятга эга бўлган буюк ижтимоий ҳодисадир.

Шу сабаб мамлакатимиз Президенти И.Каримов ўзларини барча нутқларида, рисола ва китобларида маданият масалаларига катта эътибор берадилар, кишиларни маданиятли бўлишига, қадриятларимизни ўрганишга, маънавиятни ривожлантиришга ундайдилар. Яна шуни таъкидлайдиларки, маданиятсиз ёки маданияти паст мамлакатда ижтимоий-иқтисодий тараққиётга эришиш амри-маҳолдир.

Хўш маданият деганининг ўзи нима?

Дастлаб «маданият» (культура) атамасини Римлик нотик Марк Туллий Цицерон «Тускулан суҳбатлари» деган асарида ишлатган. Маданият лотинча *cultura* – сўздан келиб чиқиб, ерга ишлов бериш, ерни қайта ишлаш деган маънони англатган. Цицерон кўчма маънода, инсон онгига таъсир қилиш маъносида ишлатган.

Маданият ҳақидаги дастлабки назарий тасаввурлар янги даврда пайдо бўлган, айнан шу даврда маданият фалсафий қизиқишларнинг объектига айланган. Аммо Европаликлар тилида «маданият» тушунчаси алоҳида тушунча сифатида XVIII аср охирларигача мавжуд бўлмаган. Немис лингвисти И.Нидерманнинг фикрича, маданият алоҳида тушунча сифатида XVII аср охирида муомалага киритилган. Шу даврларгача бу тушунча алоҳида ишлатилмаган, балки бошқа тушунчалар билан боғлиқликда ишлатилган. Масалан, хулқ маданияти, тил маданияти ва бошқалар.

Немис файласуфи ва ҳуқуқшуноси Самюэль Пуффендорф (1632-1694) ўзининг «Халқларнинг табиий ҳуқуқи ҳақида» асарида биринчи марта «маданият» тушунчасини алоҳида тушунча сифатида қўллаган. Бу асарда С.Пуффендорф «маданият» тушунчасини алоҳида тушунча сифатида ишлаб чиққан. Энди «маданият» тушунчаси кенг, яъни инсон фаолияти туфайли яратилган барча

нарсаларни қамраб олувчи маънода ишлатила бошланган. С.Пуффендорф талқинида маданият иккита шаклда биринчидан, инсонни (оламни – Д.Юм.) такомиллаштирувчи восита сифатида, иккинчидан фақатгина оламни такомиллаштирувчи восита эмас, балки шу такомиллаштириш натижаси шаклида намоён бўлади. Шу муносабат билан С.Пуффендорф «маданият» тушунчасига инсон фаолиятининг турли кўринишлари (хунармандчилик, савдо, шаҳарлар қурилиши, конституциялар тузиш, тарбия, ахлоқ, санъат, тил ва бошқалар)ни киритади. Ҳақиқатан ҳам, маданият инсон фаолиятининг юқорида санаб ўтилган барча кўринишларини қамраб олган.

XIX аср охири ва XX аср бошларида «маданият» тушунчаси фақатгина фанга эмас балки муомала тилига ҳам тўла киритилди.

Фалсафа тарихида Цицерон, Т.Мор, Гоббс, Спиноза, Лейбниц, немис файласуфлари Кристофер Аделюнг, Гердер, Кант, Гегель, Фихте, М.Вебер, В.Дильтей, Г.Риккерт, Э.Кассирер, О.Шпенглер, швейцариялик файласуф Я.Буркхард, тарихчи Ф.Клемм, инглиз файласуфлари М.Арнольд, А.Радклифф-Браун, М.Мид, Э.Тейлор, А.Кребер, К.Клакхонлар маданиятни фалсафий жиҳатдан таҳлил қилишган.

Маданият – инсон ҳаёт фаолиятини ташкил қилиш ва ривожланишининг ўзига хос усули. Маданият инсонинг муайян ҳаёт соҳаларида унинг ҳаракати, хулқи, онги ва фаолиятини тавсифлайди.

Маданият – жамият фаолиятининг маҳсули, жамият эса бу фаолиятнинг субъектидир. Маданият бу инсонларнинг фаолият усулидир, ижтимоий муносабатлар эса – бу фаолият учун асос, ҳудуддир. Фаолият субъектларига индивид, шахс, кичик гуруҳ, ижтимоий институтлар, ташкилот ва бирлашмалар, синфлар, элат, халқлар, давлат мамлакатлар, минтақавий бирлашмалар, инсоният киради. Бу санаб ўтганларнинг ҳар бири маданият субъекти сифатида намоён бўлиши мумкин. Шунинг учун шахс маданияти, миллий маданият, ёшлар маданияти, Ғарб ва Шарқ маданияти ҳақида гапириш ўринлидир. Маданиятнинг жуда кўп таърифлари мавжуд. Чет эллик олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, 1919 йилга қадар «маданият» тушунчасига етти таъриф берилган, 1950 йилга келиб бу сон 164 тага, 1970 йилларда эса – 250 тага етган. Америкалик олимлар А.Кребер ва К.Клакхонлар 1950 йилларнинг бошида «маданият» тушунчасининг 257та таърифи мавжудлигини таъкидлаганлар. Масалан, америкалик мутафаккир Эдуард Барнет

Тайлор (1832-1917 йиллар)нинг «Первобытная культура» асаридаги таърифни келтирамиз: «Маданият бу инсоннинг бутун тарихи давомида яратган моддий ва маънавий ижодидир».

Академик Э.Юсупов ўзининг «Инсон камолотининг маънавий асослари» асарида шундай ёзади: «Маданият тушунчаси табиатга нисбатан жамиятнинг ўзига хослигини ифодалайди». Шунга кўра маданиятга кенг маънода инсоннинг ички руҳияти, ақл-идроки ва жисмоний меҳнати билан яратилган барча нарсалар киради. Маданият манбаи инсоннинг, ҳаётнинг барча соҳаларидаги ижодий, яратувчанлик фаолиятидир.

Демак, маданият – кўп қиррали мураккаб маънавий, ижтимоий ҳодисадир.

Онтологик нуқтаи-назардан маданият ўзининг вужудга келиш, ривожланиш қонуниятларига эга бўлган мураккаб ижтимоий ҳодисадир, инсоният тарихий тараққиётининг маҳсулидир.

Мантикий нуқтаи-назардан маданият фалсафий-социологиккатегория бўлиб, кишилар фаолиятиасосида таркиб топган билимлар, амалиёт натижаларининг тизимини ифодалайди.

Гносеологик нуқтаи-назардан инсоният маънавий-руҳий билимлари, эмпирик ва назарий билим тажрибаларини тугдирувчи асосдир. Ана шуларни барчасини ҳисобга олган ҳолда маданиятга яхлит таъриф бериш мумкин.

Маданият – бу кишилар фаолиятининг жамият иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёти соҳасида яратган, ўзларининг эҳтиёжларини қондириш учун ишлаб чиқарган моддий ва маънавий бойликлар тизимидир.

Маданият жамият ва инсон тарихий тараққиётининг муайян сифат даражасини ифодаловчи ижтимоий ҳодисадир. Маданият кишилар ҳаёти ва фаолиятининг турли кўринишларида, улар юзага келтирадиган моддий ва маънавий бойликларда ифодаланади. Маданиятнинг объектив намоён бўлиши ва ривожланиши бевосита ижтимоий ҳаёт, унинг тараққиёти билан боғлиқдир. У ижтимоий ҳаёт оқими жараёнида инсон фаолиятининг маҳсули сифатида шаклланади, инсон фаолиятининг узлуксиз давомийлиги ва салмоқлиги таъсирида жилоланиб одамзод маънавиятининг буюк ҳамда қудратли неъматига айланиб боради. Маънавият юксакликка кўтарилгани сайин уни юзага келтирган инсон олдидаги бурчини мукамалроқ адо этиб боради: инсоннинг ўзлигини чуқурроқ тушуниб етишига, унинг мукамаллашишига таъсир этади.

Бошқача қилиб айтганда, инсон меҳнати ва умуман фаолияти туфайли табиат, моддий борлиқ маданийлашади, маданийлашган атроф-муҳит воситасида эса инсон ўзининг ҳақиқий табиатини, моҳиятини билиб боради.

Илмий фалсафанинг таълимотига кўра, ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш муносабатларининг тараққиёти маданият ривожланишининг асосларини ташкил этади. Ишлаб чиқаришнинг икки асосий тури моддий ва маънавий тузилмаларига қараб маданиятнинг таркиби ҳам икки асосий кўринишга моддий маданият ва маънавий маданиятга бўлинади.

Моддий маданият инсоннинг яратувчилик фаолияти ҳамда унинг натижаларини ўз ичига олади. Моддий маданиятга меҳнат қуроллари, турар жойлар, иншоатлар, турмуш буюмлари, кийим-кечак, транспорт, алоқа воситалари ва бошқалари киради. Маънавий маданият инсон маънавияти таркибини ўз ичига олади. Маънавий маданиятга онг, билим, савия, таълим, ахлоқ, фалсафа, фан, санъат, адабиёт, дин ва ҳоказолар киради.

Илмий фалсафа моддий ва маънавий маданиятларни бир биридан айри ҳолда эмас, балки ўзаро боғлиқликда ўрганadi. Моддий маданиятга қараб маънавий маданият даражасини, маънавий маданиятга қараб эса моддий маданият аҳволини белгилаш мумкин.

Маданиятнинг амалий ифодаси ва тараққиёт даражаси ижтимоий ишлаб чиқариш муносабатларига боғлиқлиги сабабли унинг турли ижтимоий даврлардаги амалдаги ифодаси, хусусиятлари, тараққиёт даражаси ҳам муайян ижтимоий давр ишлаб чиқариш муносабатлари, ўша давр иқтисодий, сиёсий ҳолатларининг маҳсулидир. Шунинг учун ҳам маданият қадимги давр маданияти, ўрта асрлар маданияти, янги давр маданияти, қадимги Миср, Юнон, Хитой, Ҳиндистон маданиятлари, Марказий Осиё маданияти каби тарихий ва ҳудудий турларга бўлинади.

Дунё маданияти ўз моҳияти ва мавқеи билан ижтимоий, умумжаҳоний, умуминсоний ҳодисадир. Ҳар қандай умумий ҳодиса сингари умумбашарий маданият ҳам миллий маданиятлар дурдоналаридан таркиб топгандир. Ҳар бир миллат ўз тарихи, маданий мероси, кадриятлари, психологияси, турмуш тарзи, ишлаб чиқариш хусусиятлари ва бошқа айри сифатлари асосида ўз миллий маданиятини шакллантиради ва ривожлантиради. Миллий

маданиятнинг энг нодир дурдоналари асосида умумжаҳон, умуминсоний маданият юзага келади.

Шуни таъкидлаш керакки, умуминсоний маданият миллий маданиятлар нодир дурдоналарнинг механик равишдаги йиғиндисидан иборат эмас. Дунё маданияти миллий маданият дурдоналарини асрлар давомида сайқаллаштириб уларга умумийлик ҳамда ёрқин бўёқлар бериб умумжаҳон қадриятларига айлантиради. Шу йўл билан дунё маданияти доимий ва узлуксиз равишда миллий маданиятларнинг абадий жўшқин бўёқларидан куч олади. Ўз навбатида миллий маданиятлар ҳам дунё маданияти гулшанидан тинимсиз ҳолда озикланиб боради. Маданият умумий бўлиши билан бирга жамият ҳаётининг алоҳида соҳаларига мослашган кўринишларига эгадир. Чунончи маданиятнинг меҳнат маданияти, касб-кор маданияти, маънавий маданият, турмуш маданияти, ахлоқ маданияти, ҳуқуқ маданияти, сиёсий маданият каби кўринишлари мавжуд. Маданиятнинг бундай хилма-хил кўринишлари жамиятнинг айна шу жабҳалари учун ҳаётий аҳамиятга эгадир. Бунинг сабаблари аён. Ижтимоий ҳаётдаги ҳар бир жабҳанинг тараққиёт даражаси ана шу соҳалардаги маданиятнинг қандай аҳволда эканлигига боғлиқдир. Муайян бир соҳа тараққиётининг юксалиши шу соҳадаги маданиятнинг юксаклигидан далолат беради, юксак маданият эса ўша соҳани янада тараққий этишига ундайди, бу жараён чексиздир.

Маданиятнинг юзага келиши ҳам, намоён бўлиши ва амалиёти ҳам жамият ҳаёти билан бевосита боғлиқдир. Жамият – бу инсонлар яшаётган, фаолият кўрсатадиган дунё. Жамият айна вақтда инсон фаолияти туфайли юзага келадиган маданият дунёси ҳамдир. Бинобарин, маданият кишилар фаолиятига сингиб кетган ва ўз хусусияти, қуввати воситасида инсон фаолиятининг такомилга ўз таъсирини ўтказди. Маданиятнинг ижтимоий хоссалари шу билан белгиланади.

Хуллас, маданият тараққиёти жамият ижтимоий-иқтисодий тараққиётига узвий равишда боғлиқдир. Ҳар бир тарихий давр маданияти айна шу давр ижтимоий, иқтисодий, сиёсий тартибларининг маҳсулидир. Бу ҳол маданият, санъат, адабиёт тараққиётининг умумий хоссалари ва қоидаларини ташкил этади.

Шу билан бирга маданият, айниқса санъат тараққиёти фақат жамият тараққиётига, ундаги ижтимоий ўзгаришларига, жамият-

нинг ишлаб чиқариш усулига тобе бўлиб қолмасдан, ўз ички тараққиёт имкониятларига ҳам эгадир.

Маданият, санъат, адабиёт тараққиёти ички имкониятларидан энг олдинги давр маданияти ютуқларидан янги даврда амалда фойдаланишдир. Чунончи, маданият ва санъат муайян бир ижтимоий тарихий давр иккинчи бир тарихий даврга ўтиши билан сиёсат ёки мафкура сингари дархол бошқа тусга кира қолмайди, балки ўзининг амалдаги шаклда давом этади.

Шу билан бирга янги давр ижтимоий-сиёсий талаблари даражасида тарихий анъаналар мазмунини тўлдириб бораверади. Бу билан маданият, санъат, адабиёт ўз тараққиёти учун ижтимоий кучдан ташқари «ўз-ўзидан» – ички имкониятидан ҳам мадад олади. Бу маданият ва санъатнинг ўзига хос нисбатан мустақил ривожланиш қонунидир.

Бу қонуннинг ҳаётийлигини ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир ижтимоий ўзгариш босқичларидан кўриш мумкин. Зотан, ижтимоий-тарихий давр ўзгариши билан меҳнат қуроллари, ашёлар, турар жой ва иншоатлар йўқ қилиб ташланмайди, балки улар янги ижтимоий давр учун хизмат қилаверади, халқнинг бадиий хазинаси, мусиқаси, рақси ва ҳоказолар тарих саҳнасидан тушиб кетмайди, балки олдингидек мароқ билан ижро этилаверади. Яъни эски маданият ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши билан йўқолиб кетмайди, балки маданият меросни, маданий ва маънавий қадриятларни тўлдириб, бойитиб боради.

Кўришиб турибдики, маданиятнинг бутун борлиғи инсон билан, инсоннинг фаолияти билан чамбарчасдир. Маданият инсон туфайли юзага келади, инсон туфайли юксалади, инсоннинг фаолияти туфайли жамиятга хизмат қилади. Хуллас, маданият ҳодисасининг марказида инсон туради. Маданиятнинг жамиятга кўрсатадиган таъсир-фойдаси эса инсон шахсига, унинг маданиятга нисбатан муносабатига боғлиқдир. Табиийки, том маънодаги маданиятли инсон ўз фаолияти туфайли маданиятнинг жамиятга таъсири кучайтириб боради.

Маданият бевосита цивилизация билан боғлиқ, улар ўртасида умумий алоқадорлик мавжуд.

«Цивилизация» сўзи лотинча «гражданлик» ёки «давлатчилик» маъносини англатади. Цивилизация ишлатилиш маъносига кўра «маданият» тушунчасининг синонимидир. Шунинг учун ҳам

«цивилизация» сўзи 18 асрдан бошлаб «маданият» сўзи билан бир маънода ишлатилиб келинади.

Лекин, шу билан бирга, цивилизация умуман маданиятни, маданият тараққиёти жараёнларини, маданиятнинг ўзига хос қонуниятларини ва хусусиятларини ўзида тўлиқ ифодаламайди. Цивилизация кишилик жамияти маданияти тараққиётининг муайян босқич (ёки босқичлари) даражасини, поғонасини ифодалайди. Шу сабабли цивилизация муайян бир тарихий ижтимоий муносабатлар маданияти поғонасини ифодалаб, босқичлик (формацион) хусусиятига эгадир. Цивилизация жамиятнинг ҳақиқий инсоний муносабатлар томон ҳаракатини ўзида акс эттириб, тинимсиз равишда умуминсоний фазилатларни тўплаб боради.

Кишилик тарихининг цивилизациясига ўтиш тарихи жуда узоқ қадимиятга, инсониятнинг ваҳшийликдан ижтимоий тараққиёт даражасига чиқиш тарихига бориб қадалади. Цивилизация босиб ўтган йўл инсоният жамиятининг буюк тараққиёт йўлидир. Шунинг учун ҳам цивилизациялашган жамият деганда адолатга асосланган жамиятни тушунамиз. Цивилизация ўз моҳиятига кўра ваҳшийликка тамоман тескари ва, аксинча, унга нисбатан буюк юксак ҳодисадир.

Цивилизациянинг моҳияти жамиятда инсон учун барча қулайликларнинг, имкониятларнинг, инсоний муносабатлар эркинлигининг, ўз даврига кўра мукамал коммуникацияларнинг, маънавий маданият раванқининг, инсон учун зарур моддий-техник ашёларнинг ва бошқаларнинг ҳозирлигини тақозо этади. Инсон учун бундай имконият ва қулайликлар мавжудлигига эришиш цивилизациянинг мазмуни ва мақсадини ташкил этади.

Маданият эса ижтимоий ҳаётнинг томир-томирига, инсоннинг ҳам моддий, ҳам маънавий дунёсига, инсон фаолиятининг барча жабҳаларига сингиб кетган ҳодисадир. Маданият бу ижтимоий ҳаёт сифатини ифодаловчи мезон, инсонлар ҳаётининг фаолияти ривожланишининг ўзига хос усулидир. Маданият – кўп қиррали ижтимоий ҳодиса. У инсонлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни, шунингдек, жамият ва табиат ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб, мўтадиллаштириб боради, муайян тарихий шахс зотини шакллантиради. Маданият, шунингдек, кадриятлар мажмуаси ва бу мажмуа яратилишининг усулидир.

Маданият ва цивилизациянинг юқорида қайд этилган хусусиятлари асосида уларнинг моҳиятини қуйидагича ифодалаш

мумкин: маданият – бу инсон шахсиятини баркамоллигининг ўлчаш, цивилизация эса жамият тараққиётининг ўлчамидир. Бу иккала ўлчам бир-бирлари билан доимо узвий боғлиқликда намоён бўлади. Маданият ва цивилизациянинг мазмунлари ва ўлчамлари жамиятнинг тарихий тараққиёти жараёнида ўзгариб, бойиб, мукаммаллашиб боради. Маданият бўлмаган ерда цивилизация юзага келмайди, цивилизация ўз навбатида, маданиятнинг кейинги тараққиёти учун йўл очади.

Ижтимоий тараққиётнинг барча соҳаларида бўлгани каби, маданият ва цивилизация ибтидоси ва тараққиётининг асосида инсон, унинг фаолияти, яратувчилик меҳнати ётади. Инсон меҳнатсиз, унинг ижтимоий дадил фаолиятсиз маданият ва цивилизация тараққиёти ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Шунингдек, маданият ва цивилизация ҳам ўз тараққиёт жараёнида инсон шахсини такомиллаштириб, унинг меҳнати ва умуман ижтимоий фаолияти учун қулайликлар яратиб боради.

Қайд этиш керакки, бизнинг мамлакатимиз – Ўзбекистон замини азал-азалдан маданият ва цивилизация ривож топган тарихий манзиллардан ҳисобланади.

Республикаимиз Президенти И.Каримов халқимиз тарихи ҳақида гапириб, кўҳна маданиятимизнинг қуйидаги муҳим бир омилини қайд этади. «Бизнинг аجدодларимиз, халқимиз, – дейди Президент, – қадим-қадимдан ўтроқ яшаган, миллатимизнинг илиги ўтроқ маданият шароитида қотган. Халқимиздаги «илиги тўқ, бақувват» деган тушунча, мен, ҳатто, қонуният деган бўлардим, бежиз пайдо бўлмаган. Ўзбек халқининг илиги тўқ, бақувват демоқчиман. Яна тилимизда «тагли-тўғри», «палаги тоза» деган иборалар ҳам бор. Бу бир жойда муқим яшаган, ўз турмуш тарзига, ахлоқ-одоб мезонларига, ақидалари ва тафаккур тарзига эга бўлган хонадонларга нисбатан айтилади. Бутун оммани, бир неча юз минглаб, миллионлаб аҳолини бирлаштирган ақидаларга, мезон ва қоидаларга эга бўлган халқни қандай изоҳлаш, таърифлаш мумкин?! Ана шу ҳаётий ва ижтимоий мантиқдан келиб чиқсак, таъриф ва изоҳ битта бўлади – миллий борлиғимиз, маданиятимиз илдизи, томири ўтроқ бўлган»¹.

¹Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қулимиз билан қураимиз. Т.7. – Т., 1999.

Ўтроқ турмуш тарзи, илм-маърифатга интилиш, ўз урф-одатларини муқаддас деб билиш ва ҳоказо фазилатлар ҳар қандай миллат маданияти ва цивилизацияси учун муҳим манбалар бўлиб ҳисобланади. Ана шундай теран маънавий хислатлар соҳиби бўлган аجدодларимиз кўп минг йиллик тарихида ўз замонасига нисбатан юксак маданият бойликларни яратди, цивилизацияси устун бўлган даврларни бошидан кечирди. Бу билан фақат миллий маданий тараққиётига эмас, жаҳон маданияти ва цивилизацияси ривожига ҳам сезиларли таъсир этди.

Мустақил Ўзбекистонда ҳозир амалга оширилаётган оламшумул ислохотлар жараёнида, мамлакатда фуқаролик жамияти ва демократияга асосланган ҳуқуқий давлат қурилишида биринчи галда асрлар давомида халқимиз яратган ана шу бебаҳо маънавиятдан унумли фойдаланишимиз лозим. Шу билан бирга мамлакатимизда адолатли жамиятни шакллантириш ва ривожлантиришда жаҳон маданияти ва цивилизацияси тўплаган нодир тажрибадан ҳам оқилона фойдаланишимиз зарур.

3-§. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бир тури сифатида. Унинг ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятидаги ўрни

Президент И.Каримов ҳуқуқий маданият тўғрисида шундай дейди: «Мамлакатимизни демократик янгилашнинг бугунги босқичдаги энг муҳим йўналишларидан бири, бу – қонун устуворлиги ва қонунийликни мустаҳкамлаш, шахс ҳуқуқи ва манфаатларини ишончли ҳимоя қилишга қаратилган суд-ҳуқуқ тизимини изчил демократлаштириш ва либераллаштиришдан иборатдир. Бир сўз билан айтганда, юртимизда ҳуқуқий давлат асосларини янада такомиллаштириш ва аҳолининг ҳуқуқий онги ва маданиятини юксалтириш биз учун ҳал қилувчи вазифа бўлиб қолмоқда».¹ Яна фикрини давом эттириб шундай дейди: «Жамиятнинг демократия йўлидан жадал ривожланиши ва бу борада амалга оширилаётган ислохотларнинг муваффақияти, кўп жиҳатдан, одамларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданият даражасига

¹ Каримов И.А. Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010. – Б.15-16.

боғлиқдир. Юксак ҳуқуқий маданият – демократик жамият пойдевори ва ҳуқуқий тизимнинг етуклик кўрсаткичидир»¹.

Кўриняптики, ҳуқуқий маданият бугунги куннинг долзарб муаммолардан бири бўлиб қолмоқда. Ҳуқуқий маданият деганда жамиятнинг қонунчилик даражаси, мавжуд қонунлардан халқнинг хабардорлиги даражаси, халқнинг ҳуқуқ нормаларига риоя қилиши ва ҳуқуқ нормаларини бажармаган шахсларга нисбатан мурасасиз бўлиши тушунилади.

Ҳуқуқий маданият шартли равишда жамият ва шахс ҳуқуқий маданиятига ажратилади. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти ҳуқуқий онгнинг, қонунийликнинг, қонунларни такомиллаштириш ва ҳуқуқий тажрибанинг муайян даражасини акс эттирадиган ҳамда инсоният ҳуқуқ соҳасида яратган бутун бойликларни қамраб оладиган ижтимоий маданиятнинг бир тури сифатида қурилади. Жамиятнинг ҳуқуқий маданияти шахс эркинлиги ва хавфсизлиги, инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг ҳуқуқий ҳимоя этилиши ва ижтимоий фаоллигини кафолатлаш учун замин бўлиб ҳисобланади. Шахснинг ҳуқуқий маданияти жамиятнинг ҳуқуқий маданиятининг узвий таркибий қисмидир. Бу фаолият ҳуқуқ соҳасида жамият тараққиётига ва унинг маданиятига мос келади, натижада шахс ва жамиятнинг доимий ҳуқуқий бойиши содир бўлади. Шубҳасиз, шахснинг юксак ҳуқуқий маданияти жамият тараққиётини таъминлайди.

Шундай қилиб, шахс ва жамиятнинг ҳуқуқий маданияти умуминсоний қадриятлар тушунчалари ва инсоният умумдемократик ютуқларининг муҳим натижаси ҳисобланади. Ҳуқуқий маданият – ҳуқуқий давлатнинг ажралмас қисми.

Ҳуқуқий маданиятнинг таркибий қисмлари куйидаги элементлардан ташкил топади:

- юридик нормалар тизими бўлмиш ҳуқуқ;
- ҳуқуқий муносабатлар, яъни қонун билан тартибга солинган ижтимоий муносабатлар тизими;
- ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва таъминлаш фаолияти билан шуғулланувчи давлат ва жамият институтлари тизими бўлмиш юридик муассасалар;
- ҳуқуқий онг, яъни ҳуқуқий воқеликни маънавий жиҳатдан акс эттирувчи тизим;

¹ Ўша манба. – Т., 2010. – Б.27.

– ҳуқуқий хатти-ҳаракат.

Ҳуқуқий маданият қуйидагиларни белгилайди:

– аҳоли ҳуқуқий онгининг ривожланиш даражасини;

– ҳуқуқий фаолият даражасининг ўсишини;

– барча шаклдаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг мустаҳкамланишини.

Юқори даражадаги ҳуқуқий маданият қуйидагича тавсифланади:

– жамият ва давлат томонидан инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг олий қадрият сифатида тан олиниши;

– фуқароларнинг ўз ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш механизмини билиши, шу билан бир вақтда, бошқа фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилиши;

– фуқароларнинг ҳуқуқий хатти-ҳаракат қилишга жалб қилиниши;

– фуқароларнинг конституция ва бошқа муҳим қонунларни билиши;

– фуқароларнинг ҳуқуқ соҳасидаги жараёнлардан кенг доирада хабардорлиги;

– судга ижобий муносабатда бўлиши.

Юқори даражадаги ҳуқуқий маданиятга эришиш қуйидагиларни талаб қилади:

– кучли ҳуқуқий таълимнинг мавжудлиги;

– ҳуқуқшуносларни тайёрловчи таълим муассасаларида ҳуқуқ фанидан сифатли ўқитишни ташкил қилиш;

– ҳуқуққа оид масалаларни ҳал этишда жамоатчилик иштирокини таъминлаш;

– қонун ижодкорлиги жараёнида юқори даражадаги касбий маҳорат ва сифатга эътибор қаратиш;

– ҳуқуқ ижодкорлиги жараёнида демократик ва юридик тартибга риоя қилиш;

– ривожланган ва такомиллашган давлат аппаратининг мавжудлиги;

– давлат аппарати тизимида ва халқ орасида суднинг юқори даражадаги обрўга эгалиги;

– суд ҳокимияти мустақиллигининг кафолати мавжудлиги;

– одил судловнинг демократиклиги, судда ишларни кўриб чиқишда инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг асосий диққат эътиборда бўлиши.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш жамият, мансабдор шахслар ва фуқароларнинг ҳуқуқий маданиятини оширишни талаб қилади. Шунинг учун ҳуқуқий давлатнинг муҳим белгиси – ҳуқуқий маданиятдир. Ўзбекистон бозор иқтисодиётига ўтиш учун кенг кўламли демократик ислоҳотларни амалга оширмоқда. Бу эса фуқароларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ривожлантиришни назарда тутди. Жамиятда кишилар қанчалик юқори маданиятли бўлса, ҳуқуқ нормаларини билса, қонунларни юридик адабиётларни ўқиб, уларга амал қилса, ҳуқуқ бузилиши ҳам шунчалик кам бўлади. Шунинг учун Ўзбекистон Республикасида аҳолининг ҳуқуқий маданиятини оширишга катта эътибор берилмоқда. Жумладан, 1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида «Жамиятда ҳуқуқий маданиятини юксалтириш миллий дастури» қабул қилинди. Унда мамлакат миқёсида аҳолининг ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш ва ҳуқуқий саводхонлигини ошириш, ҳуқуқий тарбияни яхшилаш, оммабоп юридик адабиётларни кўпайтириш, халқнинг юридик соҳадаги билимларини оширишга катта эътибор қаратилиб, жамият ҳуқуқий онги ва маданиятини ривожлантириш масаласи кун тартибига қўйилди.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, ҳуқуқий маданияти бир қанча функцияларни бажаради. Ҳуқуқий маданиятнинг регулятив (тартибга солиш), норматив, социологик, коммуникатив (алоқалар ўрнатиш), прогностик функциялари шулар жумласидандир.

ИИИ ходимлари доимо фуқаролар билан ишлаганликлари сабабли юксак ҳуқуқий маданиятга эга бўлишлари лозим. Бу улардан ҳаммиша ҳуқуқни яхши билишларини, бу билимларни амалий фаолиятларида намоён қилишларини, фуқароларга қонун талабларини тушунтира олишларини тақозо қилади. Шунинг учун ИИИ ходимлари доимо уз билимларини ўстириб боришларини, уз устида ишлаб юришларини, қонунлар ўзгаришлари, янги қонунлар қабул қилинишидан хабардор бўлишларини талаб қилади. Юксак ҳуқуқий маданиятга эга ходим жамиятимиз тараққиётдан дарак беради ва уни мамлакатимиз фуқаролари ҳурмат қилади.

4-боб. ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ. ИЧКИ ИШЛАР ИДОРАЛАРИ ХОДИМЛАРИНИНГ ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

1-§. «Қадрият» категорияси, унинг моҳияти ва турлари

Жамиятнинг ривожланишида асрлар давомида халқ томонидан яратилган қадриятлардан оқилона фойдаланишнинг аҳамияти улкандир. Унинг аҳамияти Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг айниқса яққол кўзга ташланмоқда. Мустақиллик туфайли миллий қадриятларимизга эътибор ва қизиқиш кучайди. Эндиликда ўзбек халқининг бир неча минг йиллик тарихига оид кўпгина китоблар давлат тили мақоми берилган ўзбек тилида чоп этилмоқда, Муқанна, Темур Малик, Мангуберди сингари миллий қаҳрамонларимиз номи янада улуғланди. Халқимизнинг асрлардан асрларга мерос бўлиб келаётган миллий қадриятлари узок тарихий жараёнда шаклланган. Уларнинг ўтмиши 3 минг йилдан ортик даврни ўзида мужассамлаштирган Марказий Осиё цивилизациясини яратди. Бизнинг миллий қадриятларимиз шу цивилизацияга хос жиҳатлар: туғилган макон ва она юртга эҳтиром, авлодлар хотирасига садоқат, катталарга хурмат, муомилада мулозамат, ҳаё, андиша кабиларнинг устуворлиги билан ҳам тавсифланади.

«Қадрият» ибораси ўз маъносида мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг кенг қўлланила бошланди» – деб таъкидлайдилар юридик фанлар доктори, профессор Х.Т.Одилқориев ва юридик фанлар номзоди Ш.У.Якубов (Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий қадриятлар. – Т., 2010. – Б.117).

Қадриятлар ўзи нима деган саволга жавоб беришда турли хил қараш ва тушунишлар мавжуддир. Масалан, 1970 йилда Москвада нашр қилинган 5 томли «Философская энциклопедия» тўпламининг 5-томида таърифланишича, «Қадрият фалсафий ва социологик тушунча. У, биринчидан, бирор объектнинг ижобий ёки салбий қийматини, иккинчидан, ижтимоий онгнинг норматив белгиловчи – баҳоловчи жиҳати (субъектив қадриятлар ёки онг қадриятлари)ни ифода этади. Шунга кўра объектив (ашёвий) ва субъектив (онг) қадриятлари бир-биридан фарқланади»¹.

¹ Философская энциклопедия. – М., 1970. – С.462

Мазкур манбада ёзилишича, табиий бойликлар ва табиат ҳодисалари (булар яхшилик ва ёмонлик нуқтаи назаридан баҳоланади), меҳнат маҳсулларининг истеъмол қиймати (умуман фойдалилик); ижтимоий ҳодисаларда мужассамлашган ижтимоий эзгулик ва ёвузликлар; тарихий ҳодисаларнинг прогрессив ва реакцион аҳамияти; ҳозирги замон кишиларининг бойлиги сифатида намоён бўлувчи мозийнинг маданий мероси; илмий ҳақиқатнинг фойдали самараси ёки назарий аҳамияти; кишиларнинг ифодаланувчи ахлоқий яхшилик ва ёмонлик; табиий ва ижтимоий объектларнинг ҳамда санъат асарларининг эстетик жиҳатдан тавсифланиши; диний ибодат буюмлари ва бошқа ашёвий қадриятларга киради.

Кўришиб турибдики, мазкур таърифда «қадрият» тушунчасига кишилар томонидан ё ижобий, ё салбий баҳоланадиган, уларнинг моддий ва маънавий ҳаётига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатадиган барча нарса ва ҳодисалар киритилган.

Ўзбек Совет энциклопедиясида «қадрият – воқеликни муайян ҳодисаларнинг иқтисодий, ижтимоий ва маърифий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча бўлиб, уларнинг мазмуни ва характериға кўра прогрессив ва реакцион турларға ажратиш мумкин» дейилган¹.

Ёки «Фалсафа» қомусий луғатида «қадрият – воқеликдаги муайян» ҳодисаларнинг умуминсоний, ижтимоий-ахлоқий, маданий-маънавий аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланадиган фалсафий-социологик ва аксиологик тушунча» деб таърифланади².

Қадриятлар ҳақида келтирилган турлича таърифларни Республикамининг Ж.Туленов, Қ.Назаров, Қ.Хоназаров, Х.Шайхова, Т.Абдуллаев, Г.Туленова каби бир қатор йирик олимлари ишларида кўришимиз мумкин. Шу ўринда ўзбек фалсафий мактаби ривожига катта ҳисса қўшган йирик олимлардан бири Ж.Туленовнинг «Қадриятлар фалсафаси» китобида мазкур масала бўйича берилган бир қатор таҳлилларни мисол ўрнида келтиришимиз мумкин. Мазкур манбада³ мисол тариқасида, рус олими В.П.Тугариновнинг қуйидаги таърифи келтирилади: «қадриятлар муайян жамият ёки синфга мансуб кишилар турмуши ва маданиятининг ҳақиқий ёки

¹ Ўзбек Совет Энциклопедияси. Т.14. – Т., 1980. – Б.7.

² Фалсафа: Қомусий луғат. – Т., 2004. – Б.476.

³ Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Т., 1998. – Б.11.

идеал неъматлари бўлган табиат ва жамият ҳодисаларининг моҳияти (ёки ҳодисанинг бир жиҳати)дир. Бу неъматларнинг қадриятлар дейилишига сабаб – кишилар уларни қадрлайдилар, чунки бу қадриятлар уларнинг шахсий ва ижтимоий турмушини бойитади. Шунинг учун ҳам кишилар ўз тасарруфларидаги қадриятларни ҳимоя қиладилар ва ўзлари учун мақсад ёки идеал бўлган қадриятларни амалга оширишга интиладилар. Қадриятлар ичида энг биринчи ва энг умумийси ҳаётнинг ўзидир, чунки ҳаётдан маҳрум бўлиш қолган барча қадриятлардан фойдаланишни йўққа чиқаради... қолган қадриятлар, аслини олганда, ҳаёт неъматларининг моҳиятидадир, маданий қадриятларидир»¹.

Бу таърифда В.П.Тугаринов «қадрият» ва «баҳо» тушунчаларини фарқлашни таклиф қилади. Қадрият реал ёки орзудаги ҳодисадир, баҳо эса шу ҳодисага билдирилган муносабатдир. У ёки бу нарсани қадриятларга мансуб ҳисоблаш, яъни уни қадриятларга қўшиш ёки қўшмаслик ана шу муносабатга – ижобий ёки салбий баҳога боғлиқ.

Қадриятларнинг ҳаётдаги ўрни ва аҳамияти баҳолаш туфайли белгиланади. Баҳолаш эса инсонларнинг эҳтиёжлари, манфаатлари, мақсадлари, қизиқишларидан келиб чиқади. Маълумки, жамият аъзоларининг эҳтиёжлари, манфаатлари, қизиқишлари турли-туман бўлиб, кўпинча улар бир-бирига зид келиши мумкин. Шунинг учун муайян ижтимоий гуруҳлар, миллат ва синфлар учун олий қадрият бўлиб ҳисобланиб келинган табиат ва жамият ҳодисалари бошқалар учун қадрият бўлмаслиги ҳам мумкин ва аксинча. Демак, табиат ва жамият ҳодисаларини қадрият туркумига киритиш, ёки киритмаслик кишиларнинг эҳтиёж, манфаат мақсад қизиқишлари билан белгиланар экан дейишимиз мумкин.

Модомики шундай экан, у ҳолда қадрият дейилганда инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, миллат, элат ва ижтимоий гуруҳларнинг манфаатлари ва мақсадларига хизмат қиладиган табиат ва жамият ҳодисалари мажмуи тушунилмоғи лозим бўлади.

Бу эса, ўз навбатида, Г.Туленованинг «Баркамол ёш авлод – истиқлол таянчи» деб номланган китобида тўғри таъкидлаганидек, бу таърифларни ҳаммасини умумлаштирган ҳолда «қадрият – инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган, айрим халқ, миллат, элат ёки ижтимоий гуруҳларнинг ўзларининг тарихий тараққиёт жараёнида

¹ Тугаринов В.П. О ценностях жизни и культуры. – Л., 1960. – С.3.

яратган ўз манфаатлари ва мақсадлари йўлида хизмат қиладиган барча қимматдорликлар мажмуини ифодаловчи тушунча»¹ сифатида таъриф беришимизга асос бўла олади.

Юқорида кадриятларга берилган таърифларни умумлаштириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримовни таърифини келтириш ўринли деб ҳисоблайман. И.Каримов ўзбекона миллий кадриятларни асраб-авайлаш, уларни келажак авлодга етказиш хусусида фикр билдирар экан, «кадрият» сўзининг маъносини очиб беради: «Биз тарих синовларидан ўтган, миллий манфаатларимиз, бугунги ва эртанги орзу-интилишларимизга, тараққиёт талабларига тўла жавоб берадиган, йиллар ўтгани сари кадри ортиб борадиган ғоя ва тушунчаларни кадрият деб биламиз»²

Кадриятлар сермазмун ва кўп қиррали тушунча бўлиб, ўз ичига табиий, ижтимоий сиёсий, ҳуқуқий, моддий, маънавий, ахлоқий, эстетик ва шу кабиларни оладилар. Ҳар қандай кадрият инсон фаолиятининг маҳсули, унинг атроф-муҳитга нисбатан бўлган муносабатининг ифодасидир³.

Кадрият жамият ижтимоий ва маънавий тараққиётининг зарурий маҳсулидир. Ҳар бир кадрият муайян бир давр шароит ва эҳтиёжининг маҳсули бўлиши билан бирга, унинг кўзгуси ҳамдир.

Кадриятлар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, кишиларнинг амалий фаолияти жараёнида пайдо бўладилар ва ривожланадилар. Инсон йўқ жойда бирон нарсанинг кадр-қиммати бўлмайди. Кадриятлар инсоннинг турли соҳадаги фаолияти учун зарур бўлган ва фойда келтирадиган нарсалар, ҳодисалар мажмуи билан боғлиқ равишда юзага келади.

Кадриятлар ичида энг олийси бу инсон ва унинг ҳаётидир. Шунинг учун ҳам инсон кадр-қимматини эъзозлаш, унинг турмушини яхшилаш, билими ва маданий савиясини ривожлантириш, соғлиғини сақлаш, ҳаётини ҳимоя қилиш давлатимиз сиёсатининг асосий йўналишини ташкил қилади. Жамиятимизда рўй бераётган туб ўзгаришларнинг, ислохотларнинг барчаси инсонлар ҳаёти тўқ, бой, гўзал бўлиши, инсон ўзини чинакам эркини ҳис этиши, ўз

¹ Туленова Г. Баркамол ёш авлод – истиқлол таянчи. – Т., 2004. – Б.45.

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., 2008. – Б.82.

³ Назаров Қ. Кадриятлар тизимининг барқарорлиги ва ўзгаришлари. – Т., 1992; Хайруллаев М. Социальное развитие и духовный процесс. – Т., 1986.

меҳнати натижасининг, ўз тақдирининг, ўз мамлакатининг эгаси бўлишини таъминлашга қаратилгандир.

Инсон эҳтиёжларини қондиришда табиий қадриятлар катта аҳамият касб этади. Табиий қадриятларга ер ва ер ости бойликлари, сув, ҳаво, ўрмонлар, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси ва бошқалар киради. Табиий ресурслар, яъни ёнилғи, ҳар хил металллар, рудалар, ҳаво, сув, ўсимликлар, ҳайвонот дунёси бўлмаса инсоният яшай олмайди. Табиат биз учун моддий неъматларнинг бош манбаи сифатида ҳам, соғлиқ, шодлик, турмушга меҳр-муҳаббатнинг ва ҳар бир кишидаги маънавий бойликларнинг битмас туганмас омили сифатида ҳам ўзининг ғоят зўр аҳамиятини ҳеч қачон йўқотмайди. Ўзбекистон ерлари турли фойдали қазилмаларга бой. Қарийиб 90 турдаги минерал хом ашё борлиги аниқланган. Олтин, мис, кўрғошин, рух, вольфрам, радиоактив элементлар, табиий газ, нефть ва бошқа қазилмалар миқдори бўйича кўпгина давлатлар орасида етакчи ўринда туради. Сурхондарё, Қашқадарё, Бухоро вилоятларида очилган (Какайди, Лалмикор, Кўкдумалоқ, Муборак, Наманганда Мингбулоқ каби) нефть конлари бой захирага эга эканлиги аниқланган. Ўзбекистон ҳудудида Учқур, Ўртабулоқ, Чақмоқли, Қоровулбозор, Сетялантепа каби газ конлари фаолият кўрсатишмоқда. Ангрэн, Шарғун ва Бойсун каби йирик ва бир қанча майда кўмир конлари мавжуд. Кўмир конларининг захиралари бой бўлиб, Ангрэн қўнғир кўмирининг миқдори 2 млрд тоннага яқиндир. Агар йилига 10 млн тоннадан қазиб олинишини назарда тутилса, Ангрэн кўмири 200 йилга етади. Шунингдек, Ўзбекистон ерининг кўрғошин, рух ва нодир металл рудалари конлари, минерал тузлар, шифобахш минерал сувлар каби яна бир қанча табиий бойликлари мавжуд.

Ранг-баранг табиий бойликларга эга бўлган она еримиз биз учун ғоят даражада муҳим ва зарур бўлган ҳаёт манбаидир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида ёзиб қўйилганидек, – «Ер, ер ости бойликлари, сув, ўсимлик, ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий бойликлар, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофаза-сидадир»¹.

Инсон меҳнати, хатти-ҳаракати, ақл-заковати билан яратилган турли туман моддий бойликлар, меъморий обидалар, иншоотлар,

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2011. – Б.19.

завод ва фабрикалар, ишлаб чиқариш кучлари, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар, турар-жой, мол-мулк, ноз-неъмат ва шу кабилар **моддий қадриятларга** киради.

Моддий қадриятларнинг асосини жамиятнинг моддий-техника базаси ташкил қилади. Ҳар бир конкрет-тарихий даврда инсоният муайян ишлаб чиқариш усулига эга бўлган ва унинг ривожланиш даражасига асосан ишлаб чиқариш ривожланган. Бошқача қилиб айтганда тараққиёт учун нима ишлаб чиқариш эмас, балки уни қандай ишлаб чиқариш доимо муҳимроқ бўлган ва шунга кўра бу жамиятнинг тараққиёт даражаси белгиланган.

Моддий қадриятлар ҳақида гап кетганда мулкий муносабатларнинг тўлиқ қарор топиши ҳам муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда ислохотларнинг мақсади ҳақида Президентимиз И.Каримов гапириб, мулк мулкдор учун хизмат қилишига эришишимиз керак дейди. Бу эса ўз навбатида мулкдорга эртанги кунга ишончни шакллантиради.

Қадриятлар ичида маънавий қадриятлар ҳам инсон ижтимоий моҳиятини белгилашда муҳим аҳамиятга эгадир. Маънавий қадриятларга юксак ахлоқ, имон, эътиқод, инсоф-диёнат, яхши хулқ-атворни тарғибот қилувчи бой маънавий меросимиз, урф-одатларимиз, анъаналаримиз киради.

Халқимизнинг энг азиз қадриятларидан бири – ахлоқий қадриятлардир. Бу қадриятлар кишиларнинг бир-бирларига, Ватанга, жамиятга нисбатан тарихан таркиб топган инсоний олижаноб муносабатларини ифодалаб, хулқ-атвор, одоб, тартибли хатти-ҳаракат, инсоний муомала қодалари ва тамойиллари мажмуидир. Айнан ана шу сифатларнинг турмушда қўлланилиш жараёнларида ахлоқнинг ўзига хос таркибий ўлчамлари рўёбга чиқади. Булар: яхшилик, бурч, виждон, ор-номус, сабр, фаросат, камтарлик, андиша кабилардир.

Шунингдек, норматив шаклдаги тушунчалар: юқори баҳоланган воқеа-ҳодисалар, «тақиқ»лар, мақсадлар, лойиҳаларда ўз аксини топувчи субъектив қадриятлар ҳам мавжуддир.

Бундан ташқари, қадриятларни умумийлик даражасига кўра индивидуал, жинсий, ёшга оид, миллий, минтақавий, умуминсоний каби турларига бўлинади. Миллий қадриятлар муайян миллат ёки элат маънавияти ва турмуш тарзига хос бўлган ижтимоий тушунча ёки ҳодиса бўлса, минтақавий қадриятлар муайян минтақа ҳудудида

яшовчи рухий-психик ҳамда касб-кори жиҳатидан бир-бирига яқин миллатлар, элатлар ёки кишилар гуруҳининг турмуш тарзи билан боғлиқ ҳодисадир. Умуминсоний қадриятлар эса ер юзи халқларининг умумий идеаллари, турмуш тарзини ифодалайди.

Миллий қадриятлар – бу миллатнинг тили, маданияти, тарихи, урф-одатлари, анъаналарини, жамики моддий-маънавий бойликларини, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ҳаётининг барча томонларини қамраб олади.

Минтақавий қадриятлар – иқтисодиёти, маданияти, тарихи, тили, дини, урф-одат ва анъаналари муштарак бўлган халқлар манфаатига хизмат қиладиган табиий ва ижтимоий ҳодисалар мажмуасини ташкил қилади.

Умуминсоний қадриятлар миллий ва минтақавий қадриятлардан мазмуни жиҳатидан чуқур ва кенг бўлиб, умумбашарий аҳамият касб этади. Умуминсоний қадриятлар туркумига инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган умумбашарий муаммолар киради.

Бундан ташқари қадриятлар таснифида инсоннинг ўзи учун аҳамиятига кўра эътиқод даражасига кўтарилган «**ички**» ва ташқаридан сингдирилган «**ташқи**» қадриятлар, ёки бўлмаса «**мутлақ**» ва ўзгарувчан табиатга эга бўлган «**конкрет-тарихий қадриятлар**», бажарадиган вазифаларига кўра **инсонлар мақсадининг йўналишини белгиловчи, социал гуруҳларда назорат усули сифатидаги ёки зарурий функционал қадриятлар** каби турлар ҳам қайд этилади.

Қадриятлар таснифида «**Ҳуқуқий қадрият**» ўзига хос урин эгаллайди. Ҳуқуқий қадрият ижтимоий қадриятнинг алоҳида бир шакли ҳисобланади. Инсоният яратган маънавий қадриятларни бир тури ҳуқуқий қадриятдир. Ҳуқуқ инсон учун зарур имкониятлар, шароитлар яратиши, инсонлар томонидан қадрланиши учун қадрият ҳисобланади. Х.Т.Одилқориев ва Ш.У.Якубовлар «**Ҳуқуқий қадриятлар** – бу инсонлар, жамият ва давлат ўртасидаги ижтимоий муносабатларни тартибга солишда фуқаролар томонидан эъзозландиган, қадрландиган, уларнинг манфаатларига хизмат қиладиган ҳуқуқий нормалар, ғоялар, қарашлар, институтлар, принциплар ва ҳодисалардир» – деб таъриф берадилар. Улар «**Ҳуқуқий қадрият** – ижтимоий муносабатларни самарали тартибга солишга, жамиятда қонун устуворлиги ва адолат тантана қилишга, инсон ҳуқуқлари ва

эркинликлари собитқадамлик билан таъминланишига, юксак ҳуқуқий онг ва маданият шаклланишига хизмат қиладиган ҳуқуқий ҳодиса»дир деб таъкидлайдилар (Шу асар. – Б.122). Ҳуқуқий кадриятлар гултожи – Конституция ҳисобланади.

Қадриятлар аксиология фани томонидан ўрганилади.

2-§. Миллий маданий кадриятлар – жамиятимиз маънавий покланишининг заминидир

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов таъкидлаганидек, «мустақиллигимизнинг дастлабки кунлариданоқ аجدодларимиз томонидан кўп асрлар давомида яратиб келинган ғоят улкан, бебаҳо маънавий ва маданий меросни тиклаш давлат сиёсати даражасига кўтарилгани ниҳоятда муҳим вазифа бўлиб қолди»¹. (Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997. – Б.137-138). Натижада халқимиз сиёсий мустақиллик ва озодликни қўлга киритгач, ўз тақдирининг чинакам эгаси, ўз тақдирининг ижодкори, ўзига хос миллий маданиятнинг соҳибига айланди.

Мустақиллик шарофати билан тикланиб, қаддини ростлаётган, тўхтовсиз ривожланиб бораётган миллий маданиятимизнинг жамиятимиз тараққиётини тезлаштириш, инсонни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаш ва камол топтиришда ўрни бениҳоя каттадир.

Жамиятимизда рўй бераётган маънавий юксалиш, инсоннинг ахлоқий, ғоявий, сиёсий камолоти мамлакатимизда амалга ошири-лаётган миллий уйғониш жараёнлари билан узвий алоқадорлик-дадир. Инсоннинг маънавий-ахлоқий камолоти ниҳоятда кенг, кўп қиррали, мазмун моҳияти жиҳатдан чуқур бўлиб, ўз ичига жуда кўплаб соҳаларни қамраб олади. Шуларнинг ичида марказий ўринни дунёқараш масаласи эгаллайди.

Буюк аجدодларимиз томонидан яратилган юксак маданият ва илмий кашфиётлар жамиятимизнинг олий кадрияти бўлган – инсоннинг дунёқарашини шакллантириш ва ривожлантиришда катта аҳамият касб этади.

Инсон маънавий камолотининг энг муҳим кўриниши ва зарур шартларидан бири сиёсий маданиятнинг ўсиб боришидир. Сиёсий маданият ўзида ҳалоллик ва покликни, ишчанлик ва узоқни кўзлаб иш тута билиш фазилатларини мужассам этган одамларнинг

ғоявий-сиёсий етуклиги, назарий билимларни истиқболни ёрқин тасаввур этган ҳолда амалда қўллай билиш, кун тартибидаги сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва мафкуравий муаммоларни кенг миқёсда ҳал этиш маҳорати демакдир. Сиёсий маданият айтилганлардан ташқари, инсондаги фаоллик ва ташаббускорликни, юксак ахлоқийлик, қатъий иродалик, хушмуомалалик, зийраклик, узоқни кўра билишни ҳам ўз ичига олади.

Шарқ мутафаккирлари жамиятни илмий асосда бошқариш масалаларига катта эътибор бериб келганлар. Жумладан, Форобий, Беруний, Амир Темур, Улуғбек, Навоий ва бошқаларнинг асарларида давлатнинг тузилиши, унинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий тамойиллари, давлат раҳбарларининг хусусиятлари бўйича муҳим маълумотлар берилган. Уларни синчиклаб ўрганиб, ҳаётга ижобий татбиқ этиш мустақил давлатимизнинг сиёсий асосини янада бақувват қилишда катта замин бўлиши шак-шубҳасиздир.

Таълим – тарбия олдида турган асосий мақсад ёш авлодга аждодларимизнинг доно тажрибаларини сингдириш, инсоний фазилатларни шакллантириш ва ривожлантириш ватан ва миллат олдидаги бурч ва масъулиятни ҳис қилишга ўргатиш, қонунларга риоя этиш хислатини қарор топтиришдан иборатдир. Бу борада Шарқ фалсафаси ва ислом таълимотидан унумли фойдаланмоғимиз лозим, чунки аждодларимиз томонидан қонунга риоя қилиш, унга бўйсунуш каби масалалар чуқур ва атрофлича ишлаб чиқилган. Бунга ислом таълимотининг дурдонаси ҳисобланган «Шариат» ва «Ҳидоя», Амир Темур «Тузуқлари» ва бошқа манбалар, ҳуқуқ масаласига оид фикр – мулоҳазалар мисол бўла олади.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки миллий кадриятларимиз жамиятимиз маънавий покланишига замин бўлиб хизмат қилаётган экан ўз навбатида ҳозирги даврдаги миллий тикланиш жараёнлари ҳам кадриятларга муносабатларни ўзгаришига ҳам олиб келмоқда. Миллий кадриятларимизни моҳиятини янгича фалсафий англаш заруратини келтириб чиқармоқда. Миллий кадриятларимизда трансформация юз бермоқда ва уларни умуминсонийлик ва миллийлик нуқтаи-назаридан қараб чиқмоғимиз лозим. Бир томондан шуни унутмаслигимиз зарурки, ҳар қандай жамиятнинг кадриятлар тизими – фан, фалсафа, адабиёт, санъат – фақат миллий урф-одатлар билан чекланиб қолмайди. Бу айниқса ҳозирги юқори даражада ривожланаётган информатизация, компьютеризация, алоқа воситаларининг ривожланиши жараёнидаги оламга хосдир. Фан, маданият ходимлари ва

сиёсатдонлар эсан чиқармасликлари лозимки, инсон фақат биологик мавжудот эмас, балки у ижтимоий мавжудот ҳамдир. Барча моҳиятли муносабатларда инсонларнинг қизиқиш, манфаатлари бирдир. Бу нуқтаи-назардан барча континентларнинг асосий муаммолари бир хилдир. Умуминсоний муаммолар умуминсоний қадриятлар тизимини вужудга келишини тақозо қилади.

Бошқа томондан, ёшларда миллий урф-одатларга, расм-русумларга, миллий тил ва санъатга шакллантир зарур. Кўпгина миллий қадриятлар тизимимиз сақланиб қолишига қарамасдан унинг кўпгина элементлари трансформацияга учрапти. Баъзи урф-одатлар ўзининг моҳиятини ўзгартирган, баъзилари умуман йўқ бўлган. Марказий Осиё халқларининг тилида ўзгаришлар юз бермоқда, масалан ўзбек тилида. Бир неча бор ўзбек алфавити ўзгарди. Лексикамизда эски турмуш тарзимизга хос бўлган кўп ўзгаришлар бўлди, янги сўзлар пайдо бўлди. Ўзбекистонда ўзбекларга хос қадриятлар тизими қадим-қадимдан шаклланиб келган. Унинг асосида ўзбек халқига хос бўлган дунёқараш ётади. Ўзбекларнинг урф-одатларга мос хатти-ҳаракати этник ва диний онг шакллари билан боғлиқдир. Меҳмоннавозлик ўзбек халқи ҳаётининг асосий хусусиятларидан биридир. Ҳар бир оилада меҳмон азиз инсон ҳисобланади. Шунга мувофиқ меҳмон қабул қилиш ритуали амалга оширилади. Бу ритуал тўлалигича меҳмон ҳурмати билан унинг меҳмонда бўлиш вақти ёқимли бўлиши билан суғорилган. Ўзбек оилаларида доимо атрофдагиларни фикрлари, уларни ҳурмати билан ҳисоблашиш қабул қилинган. Ўзининг хатти-ҳаракатлари умумқабул қилинган хатти-ҳаракатлар билан мувофиқлиги ҳисобга олинади. Бу ўзбек менталитетининг асосий компоненти дир. Ўзбек халқининг кўпгина аъзолари атрофдагилар билан маслаҳатлашмай камдан-кам ҳолларда ўзича қарор қабул қилади.

5-боб. ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ

1-§. Ижтимоий башоратнинг моҳияти, турлари ҳамда ҳуқуқшунослик фанлари ва амалиётидаги ўрни

XX аср охири ва XXI аср бошларида жамиятида жуда катта ўзгаришлар амалга ошмоқда. Жамият қиёфаси олдинги асрларга нисбатан кескин ўзгармоқда. Бу албатта жамиятнинг ривожланиш натижаларидир.

Кишилик жамиятининг ривожланиш эҳтиёжлари келгусини ижтимоий башорат қилишни долзарб қилиб қўймоқда. Тарихий прогрессни англамаган ҳолда давом этишини олди олинмаса жамият учун кўпгина муаммоларни келтириб чиқариши мумкин, бу ҳолда эртанги кун муаммоли бўлиб қолади. Келиб чиқиши мумкин бўлган салбий муаммоларни олдини олишга интилиш келгусини айтишга қизиқишни кучайтириб юборяпти. Шунинг учун ҳар хил тарихий даврларда кўпгина башоратчилар вужудга келган. Масалан, ўрта асрларда Нострадамус, ҳозирги даврда болгариялик Ванга, Чеченистонлик Супян Шарипов, Қуриялик Оно ва бошқалар машҳур башоратчилар ҳисобланишади.

Кишилик жамиятининг келгусини олдиндан билиш тарихда катта аҳамиятга эга бўлган. Айниқса ўтиш даврларида келгусини олдиндан айтишга, уни билишга қизиқиш кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжлари билан боғлиқ.

Кейинги ўн йилликлар жамият ривожланишини келгусини ижтимоий башоратининг портлаш даври бўляпти. Ижтимоий башорат билан кўпгина давлат ва нодавлат ташкилотлари, муассасалар шуғулланыпти, якка-якка шахслар ҳам келгусини башорат қилишга ҳаракат қилишяпти.

Кейинги йилларда биргина АҚШда 100дан ортиқ катта ижтимоий башоратлар қилинди, унда кўпгина нуфузли муассасалар иштирок этди. Айниқса Халқаро банк башорати, 2000 йилгача умумбашарий муаммоларнинг президентга ҳисоботи, Интерфьючерс гуруҳининг, Г.Кан ва Дж. Саймон тайёрлаган «Глобал 2000» башорати, Рим клуби, Гудзон институти ва бошқалар. 1974 йилда келгусини ўрганувчи халқаро федерация тузилди.

Ўзбекистонда ҳам мамлакатимизни келгусида ижтимоий-иқтисодий ривожланишини башорат қиладиган ташкилотлар мавжуд, яъни Ўзбекистон Республикасининг макроиқтисодиёт ва статистика вазирлиги, илмий техника давлат қўмитаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, стратегик изланишлар институти.

Келгусини башорат қилиш мураккаб жараён дир, унинг мураккаблиги шундаки, келгуси тўғрисида далиллар, асослар йўқ, балки келгусининг назарий асослари, қонунлар мавжуд дир. Келгуси тўғрисидаги қонунларни ҳамisha ривожлантириб бориш лозим. Акс ҳолда бу қонунлар келгусини қандай бўлишлигини тўғри, аниқ акс

эттирмаслиги ҳам мумкин. Келгусини билишга қаратилган фан футурология дейилади. Футурология келгусини назарий асосланган қонунларини ўрганади.

Мантикий жиҳатдан башорат деганда олдин номаълум бўлган, лекин қонунлардан келиб чиқиб келгусида реал бўлиши мумкин бўлган нарса ва ходисалар тўғрисидаги фикр тушунилади. Ижтимоий башорат – бу ривожланиш истиқболини сифат ва миқдор жиҳатдан аниқлашдир. Башоратдан кўпгина фанлар фойдаланади ва аниқ фанлар маълум қонуниятларга асосланган ҳолда келажакни башорат қилади. У.Таджихонов ва А.Саидовлар ўзларининг «Ҳуқуқий маданият назарияси» китобларида ҳуқуқий маданиятнинг прогностик функцияси ҳақида гапириб, шундай таъкидлашади, – «Ҳуқуқий маданиятнинг прогностик функцияси ҳуқуқий ижодкорлик ва ҳуқуқни қўллашни қамраб олади, қонунлар ва ҳуқуқий тартиботни мустаҳкамлашни, фуқаролардан ҳуқуққа мос хатти-ҳаракат, фаоллиги ва бошқаларни, бутун ҳуқуқий тизим учун хос бўлган анъаналарни ташкил қилишни ўз ичига олади. Ҳозирги вақтда илмий прогноزلаш ва режалаштиришнинг элементлари, масалан қонунчилик фаолиятида кучайиб бормоқда, чунки қонун ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва қабул қилишни режали равишда амалга ошириш зарур.

Ҳуқуқий маданият башоратлари эҳтимоли бўлган ўзига хос қадриятлардан иборат»¹. Ижтимоий башорат қисқа ва узоқ муддатли, халқаро ва минтақавий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва экологик, ҳаётнинг бошқа соҳаларида бўлиши мумкин.

Башоратни гносеологик тушуниш унинг мазмунини янада кенгайтиради. Чунки фалсафий назария бўлган гносеология изланишни мантикий даражаси ва илмий шаклни таҳлил қилиш билан чекланмайди, балки уларни тарихийликда, ҳамма шакл ва даражаларни бирликда олиб қарайди.

Кўп минг йиллик инсоний фаолиятнинг ворисийлиги учун келгусини билишнинг анчагина механизмларини, усулларини яратди. Билишнинг ўтмишда пайдо бўлиб, инсоннинг бугунги кунидан ўтиб келгусига қаратилиши унинг ҳаёт билан боғлиқлигидан, фаол ижодий ўзгартирувчилик характеридандир. Башоратга бундай гносеологик ёндашув уни «олдиндан кўра

¹ *Таджихонов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. Т.1. – Т. 1998. Б.34-35.*

билиш» ва «олдиндан айта олиш» тушунчалари билан айнанлаштиради.

Башорат маълум қоидалар асосида ақлий амалга оширилган олдиндан айта олишдир. Демак, башорат «олдиндан айта олиш»дан ўзининг қоидалар асосида ва ақлий амалга оширилиши билан фарқ қилади. Олдинги тажрибавий маълумотларни таҳлили, қатъий ўрнатилган далиллар, илмий қоидалар ва назариялар устунлиги асосида башорат амалга оширилади.

Баъзан ижтимоий башорат утопия билан ҳам айнанлаштирилади. «Утопия» грекча сўз бўлиб, унинг луғавий маъноси «у» – йўқ, «топас» – жой, яъни йўқ жой деган маънони англатади. Томас Мор ўзи ўйлаб топган мамлакатни шундай номлаган. «Утопия» сўзини бошқача талқини ҳам мавжуд. «Ев» – такомиллашган, яхши ва«топас» – жой, яъни такомиллашган жой, такомиллашган мамлакат деган маънони ҳам билдиради. Ушбу термин утопияга бағишланган кўпгина адабиётларда икки хил маънода ишлатилади. Масалан, Уильям Мориснинг «Ҳеч жойдан ахборот», Кампанелланинг «Қуёш шаҳри» ва бошқалар. Бу терминни қандай маънода ишлатилишдан қатъи назар, унинг вазифаси биз хоҳлаган келгусини ифодалашдир. Утопияни ижтимоий башоратдан фарқи, у мақсадга мувофиқ йўналтирилган. Башоратнинг мақсади ривожланишнинг маълум босқичида жамият ривожланишининг реал имкониятларини, уларнинг эҳтимоллигини аниқлашдир. Утопия эса келгусини қандай бўлиши имкониятлари, эҳтимолини очиб бермайди, балки келгуси тўғрисидаги хоҳишимиздир, холос. Утопия адабий ижоднинг бир тури сифатида ўтмишни ва бугунги кунни идеаллаштиради, у борлиқни таҳлил қилиш асосида келгусини тасвирлайди.

Утопиянинг асосий белгиси воқеликка ёндашиш. Собиқ Совет Иттифоқида келгуси тўғрисида утопия яратиш 1930 йиллардан бошлаб бекор қилинган, танқид қилинган. Масалан, академик А.Д.Сахаров ўзининг «Размышления о прогрессе, мирном сосуществовании и интеллектуальной свободе» номли футурологик мақоласини чоп қилгандан сўнг таъқиб қилина бошланган. Унинг кўпгина ғоялари утопия сифатида қабул қилинган. Утопия келгусини қандай бўлишини чуқур асослаб бермайди. Келгусини чуқур таҳлил қилмаслик утопияни нисбатан эркин қилиб қўяди, қадриятларга эркин ёндашади. Утопия бирорта қадриятни бироз бўрттириши ёки мутлақлаштириши мумкин. Ижтимоий башоратни

утопияга яқинлигидан унинг чинлигига ишонмаслик ҳам кучаяди. Ўтмиш ёки ҳозирги вақтдаги билимларни чинлигини аниқлаш учун уни далиллар билан таққослаш етарлидир. Келгуси тўғрисидаги билимларни далиллар билан таққослаб бўлмайди, чунки келгуси тўғрисидаги ҳали далиллар, ҳужжатлар йўқдир. Келгусининг фақат куртакчалари, реал ривожланиш йўналишлари ва жамият, инсонлар тараққиётининг назария билан асосланган қонунлари бўлиши мумкин. Лекин келгусининг кўртакчалари, реал ривожланиш йўналишлари ва назарияга асосланган тараққиёт қонунлари келгусини қандай бўлса шундайлигича кўрсатиб бера олмайди. Шундан башоратнинг ҳақиқатлиги муаммоси келиб чиқади. Кўпгина адабиётларда башоратнинг қисман ҳақиқатлиги тўғрисида гапирилади. Масалан, Г.И.Рузавиннинг «Роль теории в процессе научного объяснение и предвидения» // Материалистическая диалектика – методология естественных, общественных и технических наук. – М., 1963. С.196-197; В.Г.Виноградов, С.И.Гончарукнинг «Законы общества и научное предвидение» (М., 1972); «Методологические проблемы социального прогнозирования» (Л., 1975). Ҳозирча фанда башоратнинг ҳақиқатлиги муаммоси етарлича ўрганилмаган. Бизнингча башоратнинг ҳақиқатлиги даставвал қандай билимлар асосида келгуси тўғрисида фикр билдириляпти, яъни ҳақиқий билимларми ёки ҳақиқийлиги исботланмаган билимлар асосида фикр билдирилишига боғлиқ. Иккинчидан, башорат қанча вақтни ўзида қамраб олаётганлигига боғлиқдир. Ижтимоий башорат қанча вақтни қамраб олишига нисбатан учга бўлинади: бевосита, яқин келажак ва узоқ келажак. Бевосита ижтимоий башорат – жамиятни келажакдаги 20-30 йилини, яқин келажак ижтимоий башорати – келажакдаги 100-150 йилларни, узоқ келажакни ижтимоий башорати – келажакдаги 150 йилдан кейинги даврларни қамраб олади. Шундан келиб чиққан ҳолда агар ижтимоий башорат қисқа вақтни қамраб олган бўлса башорат аниқ, ҳақиқатга яқин бўлади агар ижтимоий башорат узоқ вақтни қамраб олса унда башорат ноаниқроқ ва эҳтимолга яқин бўлади.

Ҳозирги даврда фан бевосита келажакни башорат қилиш учун зарур бўлган кўпгина аниқ маълумотларга эга. Масалан, демографларнинг фикрича, сайёрамизда 2025 йилда 8 млрд киши яшайди. Ҳатто ўша давргача айрим давлатларда аҳолининг сони, уларнинг ёшига кўра таркиби, туғилиши, ўртача умр кўриши ҳам

ҳисоблаб чиқилган. Минерал хом ашё захиралари, уларни қазиб олиш 20-30 йил олдин башорат қилиняпти ва уларга асосланган ҳолда кенг кўламли халқаро дастурлар тузиляпти, шартнома-битимлар қабул қилиняпти. Илмий кашфиётларни ишлаб чиқаришга татбиқ қилгунча ўртача 20 йил ўтадиган бўлса, биз XXI аср бошларидаги иқтисоднинг технологик даражаси ҳақида ҳозирдан айтишимиз мумкин.

Яқин келажак тўғрисида гапирганимизда бизнинг билимларимиз ҳақиқатга ўхшаш характерга эга бўлади. Тахминларга кўра аҳолининг ўсиши 2100 йилларга бориб тўхтайдди. Ишлаб чиқаришнинг технологик даражаси ўша даврлардаги амалга ошадиган илмий кашфиётлар билан аниқланади. Яқин келажак давомида демографик революция тугаши, ривожланаётган давлатлар иқтисодий қолоқликни енгиши, инсонпарвар ва демократик жамиятга ўтиши мумкин.

Узоқ келажакни реал имкониятларга зид келмайдиган ҳар хил фаразлар асосида башорат қилишимиз мумкин. Бизни узоқ келажак тўғрисидаги билимларимиздан билмайдиган нарсаларимиз устун бўлади. Бу вақтга бориб ижтимоий ҳаёт тубдан ўзгариб кетади.

Шундай қилиб ижтимоий башорат бу билимларимиз, ҳаётий тажрибаларимиз асосида ва фан ютуқларига суянган ҳолда вужудга келадиган келгуси ҳақидаги тасаввурларимиздир.

Келгусини башорат қилишда фаннинг илмий ва махсус усуллари-дан, билишнинг мантиқий ва техник воситаларидан фойдаланилади. Австриялик футуролог Эрих Янчнинг фикрича, ижтимоий башоратнинг 200дан ортиқ усули мавжуд. Фанда, кундалик турмушда ижтимоий башоратнинг асосан бешта усулидан фойдаланилади. Улар қуйидагилар:

- 1) экстрополяция;
- 2) тарихий қиёслаш;
- 3) компьютерда моделлаштириш;
- 4) келгусининг режаси (сценарийси);
- 5) эксперт баҳоси.

Бу усулларнинг ҳар бири ўзига хос устунликка ва камчиликларга эгадир. Ижтимоий башоратда энг ишонарли усуллардан бири эксперт баҳоси ҳисобланади, албатта у тўғри назарий тасаввурларга суянган бўлса. Эксперт баҳоси усули бошқа усуллар натижасидан ҳам фойдаланиши мумкин.

Келажакни башорат қилишда бошқа усуллардан ҳам фойдаланиш мумкин. Америкалик машхур ижтимоий-иқтисодий башоратчи Жон Нэсбит ўзининг 1990 йилда чоп этилган «Мегатенденции 2000: десять новых направлений для 1990-х» номли асарини яратишда контент таҳлил усулидан фойдаланган. Ж.Нэсбит келгусини башорат қилишдан олдин АҚШда 12 йил давомида газета ва журналларда эълон қилинган келгуси ҳақидаги 2 миллиондан ортиқ мақолаларни таҳлил қилиб чиққан. Бу усул Ж.Нэсбитга келгусини қайси йўналишларда ривожланишини аниқ айтишга имкон берган.

Келгусини башорати инсонларни онги ва хатти-ҳаракатига таъсир қилиши ҳам мумкин. Келгусини башоратининг моҳиятига қараб инсонлар унга тезроқ интилиши мумкин ёки уни келишини хоҳлашмайдилар. Шунинг учун ҳар қандай ижтимоий башорат билишда ва мафкурада ўзига хос аҳамиятга эга. Ижтимоий башоратни мазмуни ва мақсадидан келиб чиқиб уни турларга бўлишади. Ижтимоий башоратнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) қидирув (поисковый);
- 2) қоидавий (нормативный);
- 3) таҳлилий (аналитический);
- 4) огоҳлантирувчи (предостерегающий).

Қидирув башорати келгуси қандай бўлишини аниқлаш учун йўналтирилган бўлади, қоидавий башорат келгусида аниқ мақсадларга эришишга қаратилган бўлади, мақсадга эришиш учун зарур бўлган тавсияларни ҳам келтириши мумкин.

Таҳлилий башорат илмий мақсадларда қайси усул фойдали эканлигини аниқлашга қаратилган. Огоҳлантирувчи башорат инсонларни онги ва хатти-ҳаракатига таъсир қилиб, келгуси салбий бўладиган бўлса уни олдини олишга ундайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки башоратнинг турлари ўртасидаги тафовутлар нисбийдир, битта ижтимоий башорат турида бошқа турларнинг белгилари ҳам бўлиши мумкин. Башорат қандай соҳаларда амалга оширилмасин, у илмий-назарий ва амалий яратувчанлик фаолиятидир.

2-§. Ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятида башорат

Башорат ИИИ ходимлари фаолиятида ҳам катта аҳамиятга эгадир. ИИИ ходимлари ўзларининг билимлари, ҳаётий тажрибалари

ва ютуқларидан фойдаланган ҳолда келгусида жиноятчиликни ҳолати тўғрисида бирон тасаввурга эга бўлади. Қайси соҳаларда жиноятчиликни ўсиши ёки пасайиши, уларнинг характери ва уларга қарши курашишни йўллари айтиб бера олиши мумкин. Бирон жиноят ҳақида тергов ёки жиноятчиликка қарши кураш бўлими ходими эркин тусмол келтириши мумкин. Лекин тусмол башоратдан фарқ қилади, фарқи тусмол ўтмишга ёки бугунги кунга қаратилган бўлиши мумкин. Башорат эса фақат келгусига қаратилган бўлади. ИИИ ходимлари келгусида жиноятчиликка қарши курашишда зарур бўлган воситалар ва усуллар ҳақида ҳам фикр билдиришлари мумкин. Қонунни ҳимоя қилиш ва жиноятчиликка қарши курашни келгусини башорат қилишда ИИИ ходимлари башоратнинг мавжуд бўлган усуллари ва турларидан фойдаланишади.

Жиноятчилик ўз қарама-қаршиликларига эга бўлган, ҳамиша ўзгариб ривожланиб турувчи жараён дир. Жиноятчилик учун характерли бўлган нарса фақат унинг мавжудлиги, амал қилиши эмас, балки уни ривожланиши ҳам дир. Жиноятчиликнинг ривожланишини тушунмаслик, уни эртанги кундаги ҳолатини баҳолай олмаслик, унга қарши курашни мураккаблаштириб юборади. Шунинг учун ИИИда жиноятчилик олдиндан башорат қилинади ва у криминологик башорат дейилади. Криминологик башорат ёрдамида жиноятчиликни сабаблари аниқланади, унга қарши курашнинг йўналишлари, воситалари белгиланади. Криминологик башоратни юридик ва ижтимоий жиҳатдан кўриб чиқиш лозим.

Юридик башорат ижтимоий башоратнинг бир тури, унинг таркибий қисми дир. Юридик башоратнинг ижтимоий башорат тизимидаги ўрни юридик фанларнинг ижтимоий фанлар тизимидаги тутган ўрни билан аниқланади. Юридик башорат юридик фанларнинг соҳаларида янада конкретлашади. Юридик башорат бир неча турларга бўлинади. Масалан, жиноий-ҳуқуқий башорат, криминалистик башорат, меҳнат-ижроия башорат, криминологик башорат ва бошқалар. Криминологик башорат ижтимоий-ҳуқуқий соҳага йўналтирилган бўлиши лозим. У ижтимоий ва ҳуқуқий соҳалардан эркин бўла олмайди. Шундай қилиб криминологик башорат ижтимоий башоратнинг бир тури ва юридик башоратнинг бир тармоғи дир.

Криминологик башорат ўзига хос вазифаларни амалга оширади, улар қуйидагилар: ўрганилаётган келажак ҳақида ахборот

олиш, ушбу ахборотларни қайта ишлаш, келажакда бўлиши мумкин бўлган жиноятлар кўрсаткичларини умумлаштиришдир. Криминологик башоратнинг асосий вазифаси аниқланган кўрсаткичлар асосида жиноятчиликка қарши курашиши энг зарур ва самарали йўллари, воситаларини белгилаб беришдир. Криминологик башорат жиноятчиликка қарши курашни бошқаришнинг бир атрибутидир. Жиноятчиликни криминологик башорат қилиш иккига бўлинади: дастлабки жиноятларни башорат қилиш ва рецидив жиноятларни башорат қилиш.

Дастлабки жиноятларни башорат қилиш ва рецидив жиноятларни башорат қилиш ўз навбатида яна бир неча турларга бўлиш мумкин. Масалан, дастлабки жиноятларнинг башоратини – катта ёшлилар ўртасида дастлабки жиноятни башорати, балоғатга етмаганлар ўртасида дастлабки жиноятларни башорати, эркаклар ўртасида дастлабки жиноятларни башорат қилиш, қишлоқ жойида дастлабки жиноятларни башорат қилиш, шаҳардаги дастлабки жиноятларни башорат қилиш ва бошқалар.

Рецидив жиноятларни башоратини ҳам худди юқоридагидек турларга бўлиш мумкин.

Криминологик башорат қанча вақтни қамраб олишига қараб ҳам бир неча турларга бўлинади: қисқа даврли, ўрта даврли, узоқ даврли. Қисқа даврли 5 йилгача бўлган вақтни даврни қамраб олади, ўрта даврли 6 йилдан 10 йилгача бўлган вақтни, узоқ даврли 10 йилдан 15 йилгача бўлган вақтни қамраб олади.

Қисқа даврли криминологик башорат жиноятчиликка қарши курашишнинг тактикасини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Криминологик башоратда умумилмий ва хусусий илмий усуллардан фойдаланишади. Хусусий илмий усуллар уч хил бўлади. Улар қуйидагилар: экстрополяция, моделлаштириш ва эксперт баҳоси.

Экстрополяция усулининг моҳияти шундан иборатки башорат қилинаётган объект, яъни жиноятчиликнинг тарихи ўрганилади ва унинг ўтмишдаги ривожланиш қонунлари келгусига нисбатан қўлланилади. Бошқача гапирганда экстраполяция усули келгусини кўрсаткичларини ўрганишга мўлжалланган, кеча ва бугун шундай бўлган, демак келгусида ҳам шундай бўлади деган хулосага асосланган усулдир.

Моделлаштириш илмий билиш усулидан бири ҳисобланади. Объектив тажриба натижалари асосида қурилган ва текшириб

кўрилган криминологик модел ҳар хил ижтимоий ва демографик омилларнинг жиноятчиликни ўсишига таъсирини тўғри тавсифлаш имкониятини беради. Криминологик моделлаштириш жиноятчиликка қарши курашни конкрет бошқаришнинг илмий асосларини ишлаб чиқариш қуролидир. Башорат қилинаётган жиноятчиликни сифат жиҳатдан баён қилиб беришда моделлаштиришдан фойдаланилади.

Эксперт баҳоси усулининг моҳияти шундан иборатки, башоратнинг асоси қилиб мутахассиснинг фикри олинади. Башоратда қўлланиладиган эксперт баҳоси усули норасмий башорат ҳисобланади ва у катта амалий ва билиш аҳамиятига эга. Юқори малакали эксперт ҳодисани баҳолашда фақат расмий ахборотдан эмас, балки ўз тажрибаларидан келиб чиққан натижалардан ҳам фойдаланади. Эксперт – олим ёки амалий фаолият билан шуғулланувчи ходим, конкрет бир соҳани чуқур эгаллаб олган юқори малакали мутахассисдир.

3-§. «Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари» тушунчаси ва уларнинг асосий турлари

XX аср охирида инсоният ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйди. Бу даврнинг ўзига хос белгилари қуйидагилардан иборат:

а) Ер юзидаги давлатлар ва халқлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва ҳамкорликнинг юксалиб бориши;

б) дунёдаги аксарият мамлакатларнинг, хусусан яқинда мустақилликка эришган давлатларнинг энг катта халқаро банклар, нуфузли халқаро ташкилотларга тенг ҳуқуқли аъзо бўлиб кириб куч-ғайратлари ва имкониятларини умумий мақсадлар йўлида бирлаштираётганликлари (бунга Ўзбекистон мисол);

в) фан ва техниканинг энг янги ютуқларини саноат ва қишлоқ хўжалигининг барча соҳаларига жорий этилиши.

Жамият ўз тараққиётида кўпгина долзарб муаммоларга ҳам дуч келмоқда ва улар тез фурсатларда ўз ечимини топилишини тақозо қилмоқда. Долзарб муаммолар ўз характерига кўра, яъни маконда тарқалишига кўра 3 турга бўлинади: локал, минтақавий, умумбашарий.

– локал – фақат айрим давлатлар, миллатлар, халқларга тегишли бўлган муаммолар;

– минтақавий – айрим минтақалар, у ердаги халқлар, миллатларга тегишли бўлган муаммолар;

– умумбашарий – барча давлатлар, халқлар ва миллатларга тегишли бўлган муаммолар.

Умумбашарий муаммолар деб бутун инсониятга дахлдор бўлиб, уларни ташвишлантираётган, маконда чекланмаган ва замонда тез ечимини кутаётган муаммоларга айтилади.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари – инсоният цивилизациясининг тараққиёти билан боғлиқ бўлган энг муҳим ва асосий муаммолар.

XX асрнинг 60 йилларидан умумбашарий муаммолар термини ишлатила бошланди. Ижтимоий тараққиётнинг бундан буёнги истиқболи кўп жиҳатдан умумбашарий муаммоларнинг ҳал этилишига боғлиқ. У муаммоларни ҳал этилиши ўз навбатида илмий техника тараққиёти билан боғлангандир.

Бу муаммоларнинг келиб чиқиш сабаби жамият, одамларнинг табиатга кўрсатаётган улкан таъсири, унинг беқиёс хўжалик фаолиятининг ўсиши.

Бу муаммоларнинг ижтимоий-иқтисодий моҳиятини ҳам эътибордан чиқариб бўлмайди. Гуруҳий, синфий, миллий, худудий манфаатлар кўпинча жаҳон ҳамжамияти ва умумбашарий манфаатлардан устун қўйилмоқда.

Умумбашарий муаммолар вужудга келишининг асосий сабаби тарихий ривожланиш жараёнидаги қарама-қаршиликлардир.

Умумбашарий муаммоларга қуйидагилар киради:

- 1) термоядро уруши олдини олиш;
- 2) қуролланиш пойгасини тўхтатиш;
- 3) экологик инқирозни олдини олиш;
- 4) аҳоли ўсишини тартибга солиш;

5) ривожланган давлатлар билан тараққиётда орқада қолган давлатлар иқтисодиёти ўртасида тафовут ўсиб бориши олдини олиш;

6) соғлиқни сақлаш муаммолари;

7) табиий захиралар(озик-овқат, хом-ашё, энергия)нинг янги турларини излаб топиш;

8) илмий техника инқилобининг турли салбий оқибатларини дарҳол пайқаш ва унинг олдини олиш.

Умумбашарий муаммолар бир-бири билан боғлангандир. Қуролланишни ўсиб кетиши иқтисодиётга салбий таъсир қилиши

мумкин, иқтисодиётни стихияли ривожланиши атроф-муҳитга таъсир кўрсатиши мумкин, атроф-муҳитни ифлосланиши соғлиқни сақлашга салбий таъсир қилади ва ҳоказо. Улардан бирининг ҳал қилиниши иккинчисига ва учинчисининг ҳал қилинишига йўл очади.

Умумбашарий муаммоларни мазмуни ва хусусиятига кўра 3 гуруҳга ажратиш мумкин:

– биринчи гуруҳга жаҳон термоядро урушининг олдини олиш, Ер юзида тинчликни сақлаш киради;

– иккинчи гуруҳга экологик инқирозни олдини олиш, инсониятни ёқилғи, хом-ашё, озиқ-овқат билан таъминлаш киради;

– учинчи гуруҳга илмий-техника инқилобининг салбий оқибатларини олдини олиш, соғлиқни сақлаш киради.

а) Термоядро уруши олдини олиш.

Умумбашарий муаммолар ичида термоядро урушини олдини олиш, Ер юзида тинчликни сақлаш устувор аҳамиятга эга. Биз шуни англаб олишимиз зарурки, агар ядровий уруш бошланиб кетса, Ер юзидаги барча жонли нарсалар йўқ қилиб ташланади. Ядровий қуроолларда жуда катта минтақани вайрон қилишга қодир бўлган зарядлар (энергия) жамланган. Масалан, битта стратегик сув ости кемасининг олиб юрган қуролининг кучи бир неча иккинчи жаҳон уруши куч-қудратига тенг. Дунё океанида эса ўнлаб ана шундай сув ости кемалари сузиб юрибди. Баъзи давлатларда ядро қуроли ва уларни ташиш мосламалари анча кўп. АҚШ билан Россия Федерацияси ҳудудидаги ядро қуроолларининг талафот кучи 60минг мегатоннани ташкил қилади. Олимларнинг тахминича уруш бошланиб, ядро қуроли қўлланиладиган бўлса, унинг 12 минг мегатоннагача қувватидан фойдаланилади. Буни тасаввур қилиш учун иккинчи жаҳон уруши билан солиштириб кўрамиз. Иккинчи жаҳон уруши даврида қўлланилган барча портловчи қуроолларнинг қуввати 6 мегатоннани ташкил этган. Демак янги уруш бўладиган бўлса, унинг қўлланиладиган портлаш қурооллари кучи иккинчи жаҳон урушидагидан 2000 марта кўп. Иккинчи жаҳон уруши 5 йил давом этган бўлса, ҳозиргиси бир ёки икки кунда юз бериши мумкин.

Термоядро қуролининг учта техник хусусияти инсониятни, цивилизацияни хавф остига қўяди:

1) термоядро қуроли катта талафот кучига эга;

2) термоядро қуроли ишлаб чиқариш ҳарбий самолётлар ишлаб чиқаришга нисбатан анча арзон;

3) ядро-ракета хужумидан химояланишга интилиш амалий самара бермаслиги.

Ҳозирги вақтда термоядро уруши, қуролланиш пойгаси олдини олиш мақсадида РФ ва АҚШ ўртасида музокаралар олиб бориляпти. Ядро қуроли – атом бомбасига эга бўлган давлатлар – РФ, АҚШ, Англия, Франция ва Хитой ўртасида атом бомбаси синовларини тўхтатиш тўғрисида келишиб олинган. Аммо баъзи давлатлар ҳозиргача синовларни давом эттиришяпти. Ядро урушида ғолиб бўлмагани каби, қуролланиш пойгасида ҳам ютиб чиқиш мумкин эмас. Бундай пойгани давом эттириш, айниқса уни космосга ҳам ёйиш ядро қуролини такомиллаштириш суръатини янада тезлаштиради.

Ядровий урушни олдини олиш, тинчликни сақлаш умуминсониятнинг олдида турган асосий вазифа экан, унга эришиш учун жаҳондаги барча кучларни бирлаштириш лозим.

Ушбу муаммога Ўзбекистон Республикасининг муносабати қандай?

Президент И.Каримов эътироф этганидек, биз давлатларнинг тинч-тотув яшаш, халқаро масалаларни ҳал қилишда куч ишлатмаслик тамойилини ташқи сиёсатимизга асос қилиб олганмиз. Ўзбекистон муддати 1995 йилда узайтирилиши лозим бўлган ядро қуролини тарқатмаслик тўғрисидаги шартномани, ядро қуролини йўқ қилиб ташлаш тўғрисидаги шартномага айлантириш тарафдори.

Экологик муаммолар. Инсониятнинг табиатни тез ўзлаштира бошлаши натижасида табиат ва жамият ўртасида мувозанат бузила бошлади. Бу ҳол ўз навбатида экологик муаммони келтириб чиқарди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 55-моддасида «Ер, ерости бойликлари, сув, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси ҳамда бошқа табиий захиралар умуммиллий бойликдир, улардан оқилона фойдаланиш зарур ва улар давлат муҳофазасидадир»¹, – деб кўрсатилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Каримов «Экология ҳозирги замоннинг кенг миқёсидаги кескин ижтимоий муаммоларидан биридир. Уни ҳал этиш барча халқларнинг манфаатларига мос бўлиб, цивилизациянинг ҳозирги куни ва келажаги кўп

¹ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2011. – Б.17.

жиҳатдан ана шу муаммонинг ҳал қилинишига боғлиқдир»¹, – деб таъкидлайди.

Шунинг учун ҳам республикада мустақиллигимиздан кейин Олий Мажлис сессиясида қабул қилинган «Табиатни муҳофаза қилиш», «Сув ва сувдан фойдаланиш», «Алоҳида муҳофаза этиладиган табиий ҳудудлар», «Ер ости бойликлари», «Ўсимликлар дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш», «Атмосфера ҳавосини муҳофаза қилиш», «Ер кодекси», «Ер кадастри», «Ўрмон тўғрисида»ги кодекс ва қонунлар ушбу муаммони ҳал этишга қаратилгандир.

Марказий Осиё давлатларида табиатни муҳофаза қилишга оид қонунчилик ривожланмоқда. Масалан, Марказий Осиё давлатлари бошлиқларининг 1993 йил март ойида Қизилўрдада, 1994 йил январда Нукус шаҳрида, 1994 йил март ойида Тошҳовузда бўлган учрашувларида Орол денгизи танглигини ҳал этиш, экологик вазиятни яхшилаш масалаларига қаратилди.

1991 йилда «Экосан» халқаро экология ва саломатлик жамғармаси ташкил этилди. Бу жамғарма Ўзбекистон ва умуман бутун Марказий Осиё минтақаси экологик ҳолатини яхшилашга, атроф муҳитни муҳофаза этишга, аҳолининг саломатлигини ҳимоя қилиш ва соғлом зурриётни сақлаб қолишга қаратилган дастурлар ва лойиҳаларни амалга оширмоқда.

Республикада Президент И.Каримов ўзининг «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» номли асарида экологик муаммога алоҳида эътиборни қаратган. Асарда таъкидланишича, «инсоннинг табиат имкониятларини ва унинг ривожланиш қонуниятларини ҳисобга олмай жадал юритилган хўжалик фаолияти... Ер юзида тупроқ нураши, ўрмонлардан маҳрум бўлиш, балиқларнинг ҳаддан ташқари кўп овланиши, тузли ёмғирлар, атмосфера ифлосланиши, озон қатлами бузилиши ва ҳоказоларнинг рўй беришига олиб келди. Мутахассисларнинг баҳолашларича, 2000 йилга бориб ўрмонлар эгаллаб турган майдон куруқликнинг олтидан бир қисминигина ташкил этади, ҳолбуки 50-йилларда улар тўртдан бир қисмини эгаллаган эди. Жаҳон океанининг сувлари ҳалокатли равишда

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1997. – Б.115.

ифлосланиб бормоқда, унинг такрорий маҳсулдорлиги кескин пасаймоқда. Жадал суръатлар билан юз бераётган урбанизация жараёнлари шаҳарларнинг асосий англомерациялари энг йирик ифлослантириш манбаларига айланиб қолишига олиб келди. Президентимиз И.Каримов Ўзбекистондаги экологик шароитга чуқур изтироб билан тўхталган ва бу ҳақда шундай ёзган: «Афсуски, бу жараёнлар Ўзбекистонни ҳам четлаб ўтмади. Бу ерда, мутахассисларнинг баҳолашича, жуда мураккаб, айтиш мумкинки, хавфли вазият нимадан иборат?

Биринчидан, ернинг чекланганлиги ва унинг сифат таркиби пастлиги билан боғлиқ хавф тўхтовсиз ортиб бормоқда. Республиканинг атиги 10 фоизинигина экин майдонлари ташкил этади. Бизда аҳолининг ўсиши нисбатан юқори бўлиб, урбанизация ва ҳосилдор ерларни шаҳарларни ривожлантиришга, уй-жой қурилишига, янги корхоналар, муҳандислик ҳамда транспорт коммуникация тармоғини барпо этишга ажратиб бериш жараёнлари жадал бормоқда. Шуни ҳисобга олсак, яқин йиллар ичида, ҳатто XXI аср арафасида ер захиралари билан таъминланиш муаммоси янада кескинлашиши мумкин.

Иккинчидан, сув захираларининг, шу жумладан ер усти ва ер ости сувларининг кескин тақчиллиги ҳамда ифлосланганлиги катта ташвиш туғдирмоқда... Ичимлик сув таъминоти манбаларининг ифлосланиши республикада, айниқса, орол бўйида касалликка чалинишнинг юқори даражасига сабаб бўлмоқда.

Учинчидан, Орол денгизининг қуриб бориш хавфи ғоят кескин муаммо, айтиш мумкинки, миллий кулфат бўлиб қолди.

Тўртинчидан, ҳаво бўшлиғининг ифлосланиши ҳам республикада экологик хавфсизликка солинаётган таҳдиддир.

Мутахассисларнинг маълумотларига қараганда, ҳар йили республиканинг атмосфера ҳавосига 4 миллион тоннага яқин зарарли моддалар қўшилмоқда. Шуларнинг ярми углерод оксидига тўғри келади, 15 фоизини углеводород чиқиндилари, 14 фоизини олтингугурт қўш оксиди, 9 фоизини азот оксиди, 8 фоизини қаттиқ моддалар ташкил этади ва 4 фоизга яқини ўзига хос ўткир захарли моддаларга тўғри келади».

Экологик инқирозни олдини олиш борасида кенг иш олиб бориляпти, айниқса ғарбдаги яшиллар ҳаракати, Рим клуби аъзолари, Ўзбекистондаги «Экосан» халқаро фонди ва бошқалар.

Республикамиз Президенти И.Каримов Бирлашган миллатлар ташкилотининг 48 сессиясида нутқ сўзлаб дунё ҳамжамияти диққатини яна бир бор ушбу муаммога қаратди. Янги ишлаб чиқариш усули ва янги энергия турларини излаб топиш билан экологик инқирозни олдини олиш мумкин. Янги ишлаб чиқариш усулини татбиқ қиладиган бўлсак, масалан пўлат ишлаб чиқариш учун 4 марта кам, алюминий қазиб чиқариш учун 6 марта, цемент 5, нефтни қайта ишлаш учун 9, қоғоз ишлаб чиқариш учун 125 марта кам энергия талаб қилинади.

Соғлиқни сақлаш муаммоси. Жамият вужудга келгандан буён соғлиқни сақлаш муаммоси долзарб бўлиб келмоқда, ҳозир у умумбашарий характерга эга. Жамият ривожланиши билан мавжуд бўлган касалликларни даволаш йўллари излаб топилмоқда, янги тиббий техника ва дорилар яратилипти. Шу билан бирга янги касалликлар вужудга келяпти ва дунё бўйича тез тарқалиб бормоқда. Ҳозирча инсоният кўпгина касалликларни давосини тополмай, олдини ололмапти. Масалан, СПИД, рак, эбола, инфаркт ва ҳоказо. Республикамизда ҳозир грипп кўп тарқалган, яъни азиатский вирус 1915 йилларда бу хил грипп 20 млн кишини ёстиғини қуритган.

Ҳозирги вақтда жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти кишиларни соғлигини сақлаш борасида кўп ишлар олиб боряпти. ВОЗ соғлиқни сақлаш 12 та умумбашарий муаммосини ишлаб чиққан. Унга мувофиқ масалан ҳар бир давлат жами миллий маҳсулотини 5% дан кам бўлмаган маблағни ҳар йили соғлиқни сақлашга ажратиш лозим. Ҳар бир кишига ҳар йили жами миллий маҳсулотдан 500% дан кам бўлмаган маблағ ажратиши лозим. Ҳар бир кишига биринчи тиббий ёрдам кўрсата олиниши зарур. Бу дегани, ҳар бир уйда ичимлик суви бўлиши ёки 15 минутлик масофада бўлиши лозим. Аҳоли юқимли касалликларига қарши иммунизация қилиниши (айниқса дифтерия, туберкулёз) лозим. Аҳолига тиббий ёрдам, демак ҳар бир аптекада 20 хил дори албатта бўлиши зарур (уларни рўйхати ҳар бир аптекада бор), уларни баҳоси давлат томонидан назорат қилинади.

Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари янги сиёсий тафаккур, юксак ахлоқий масъулият ва мисли кўрилмаган бирлашган амалий ҳаракатни тақозо этмоқда.

Демографик муаммо. Жамият ривожланишининг табиий омилларидан бири аҳолининг ўсиши ҳисобланади. Аҳолининг

Ўсиши жамият иқтисоди билан чамбарчас боғланган. Масалан, ибтидоий жамоа тузумида аҳоли ўсиши (туғилиш) нисбатан паст даражада эди, ўлиш кўрсаткичлари жуда юқори эди, кишилар умри жуда қисқа эди. Қулдорлик тузумида аҳоли ўсиши биров ошди, феодализмда янада ошди. Аҳоли ўсишига иқтисодий омиллардан ташқари фан, соғлиқни сақлаш, ижтимоий таъминот, тарбия, маданият, баъзи халқларнинг урф-одат ва анъаналари ҳам таъсир қилади. Юқорида айтилганларни аҳоли ўсиш динамикаси яна бир бор исботлайди. Планетамизда 1000 йил 275 млн киши, 1500 йил 450 млн, 1650 йил 550 млн, 1800 йил 906 млн, 1850 йил 1 млрд 170 млн, 1900 йил 1 млрд 617 млн, 1950 йил 2 млрд 486 млн, 1970 йил 3 млрд 635 млн, 1987 йил 5 млрд, 1999 йил 6 млрд кишига етди.

Ҳозирги вақтда ҳар бир секундда 2-3 та бола туғиляпти. 1987 йил 11 июлда Ер юзида 5 миллиардинчи бола туғилди. У Хорватиялик Загреб шаҳридан Матей Гашпар эди. Уни табриклаш учун БМТнинг бош қотиби Пересде Куэльяр келган эди. 1999 йил октябр ойида 6 миллиардинчи бола туғилди. У Босния-Герцеговинанинг Сараева шаҳридан Аннан Менич бўлди. Уни табриклаш учун БМТнинг бош қотиби Кофи Аннан келди. БМТнинг бош қотиби номи болага берилди.

Ўзбекистонда ҳозирги вақтда 24 миллиондан ортиқ аҳоли яшайди. Президент И.Каримов таъкидлаганидек Республикамиз аҳолиси ҳар йили 450 минг кишига ортиб борапти. Тошкент шаҳри аҳолиси 1995 йил 2,1 млн кишига ортган. Мирзо Улуғбек тумани аҳолиси 1995 йил 253,5 минг кишини ташкил қилган.

АДАБИЁТЛАР

Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 2011.

Каримов И. А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т.1. – Т., 1996.

Каримов И. А. Биздан озод ва обод ватан қолсин. Т.2. – Т., 1996.

Каримов И. А. Ватан саждагоҳ каби муқаддасдир. Т.3. – Т., 1996.

Каримов И. А. Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т., 1996.

Каримов И. А. Янгича ишлаш ва фикрлаш – давр талаби. Т.5. – Т., 1997.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998.

Каримов И. А. Биз келажагимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. Т.7. – Т., 1999.

Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз. Т.8. – Т., 2000.

Каримов И. А. Ватан равнақи учун ҳар биримиз масъулмиз. Т.9. – Т., 2001.

Каримов И. А. Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. Т.10. – Т., 2002.

Каримов И. А. Биз танлаган йўл – демократик тараққиёт ва маърифий дунё билан ҳамкорлик йўли. Т.11. – Т., 2003.

Каримов И. А. Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-қудратимизга, ҳамжиҳатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. – Т., 2004.

Каримов И. А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайдир. Т.13. – Т., 2005.

Каримов И. А. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. Т.14. – Т., 2006.

Каримов И. А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислоҳотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Т.15. – Т., 2007.

Каримов И. А. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодиётимизни барқарор ривожлантириш йўлида. Т.16. – Т., 2008.

Каримов И. А. Ватанимизнинг босқичма-босқич ва барқарор ривожланишини таъминлаш – бизнинг олий мақсадимиз. Т.17. – Т., 2009.

Каримов И. А. Жаҳон инқирози оқибатларини енгиш мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараққий топган давлатлар даражасига кўтарилиш сари. Т.18. – Т., 2010. – 280-б.

- Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т., 2008.
- Каримов И.А.* Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т., 2009.
- Каримов И. А.* Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси. – Т., 2010.
- Каримов И. А.* Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т., 2000
- Ahmedova M.A., Xan V.S. va boshq.* Falsafa: Darslik. – Т., 2006.
- Shermuhamedova N.* Falsafa va fan metodologiyasi. – Т., 2008.
- Yusupov E.Y. va boshq.* Falsafa. 2-nashri. – Т., 2005.
- Абдуллаева М.Н. ва бошқ.* Фалсафа: Қисқача изоҳли луғат. – Т., 2004.
- Абу Наср Форобий.* Фозил одамлар шахри. – Т., 1993.
- Алексеев П.В., Панин А.В.* Философия. – М. 1997.
- Алимов Т.А., Рафиқов А.А.* Экологик хатолик сабоқлари. – Т., 1991.
- Ахмедов Э., Сайдаминова З.* Ўзбекистон Республикаси. – Т., 1998.
- Ахмедова М.А., Хан В.С. ва бошқ.* Фалсафа асослари. – Т., 2006.
- Ахмедова М.А., Хан В.С.* Основы философии. – Т., 2004.
- Баратов П.* Табиатни муҳофаза қилиш. – Т., 1991.
- Введение в философию / Под ред. И.Т.Фролова. – М., 1989.
- Гойибов Н.* Амир Темур даври маънавияти. – Т., 2001.
- Ғуломов М., Жўраев Й.* Экология: жиноят ва жазо. – Т., 1991.
- Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Х.Т. Одилқориевнинг таҳрири остида. –Т., 2009.
- Джалалов А.М.* Человеческий фактор: философия, идеология, политика. – Т., 1991.
- Зведенюк А.В.* Проблема человека в философии. – Т., 1992.
- Иванова К.И.* Методологические проблемы междисциплинарных исследований человека // Проблема человека в современном мире. – Т., 1992.
- Искандаров Б.* Ўрта Осиё фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрнинг шаклланиши тарихидан лавҳалар. – Т., 1993.
- Канке В. А.* Философия. – М., 1999.
- Мавлянов А.А.* Фалсафада инсон борлиғи муаммоси. – Т., 2001.
- Малахов В.П.* Философия право. –М., 2001.
- Мўминов И.* Амир Темур Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., 1993 й.
- Назаров Қ. ва бошқ.* Фалсафа асослари. – Т., 2005.
- Нерсесянц В.С.* Ҳуқуқ фалсафаси. – Т., 2003.
- Одилқориев Х.Т., Якубов Ш.У.* Миллий ҳуқуқий тизим ва ҳуқуқий кадриятлар. – Т., 2010.

Сангинов С.С. Философский анализ моделирования глобальных процессов. – Т., 1996.

Таджиханов У., Саидов А. Ҳуқуқий маданият назарияси. Т.1-2. – Т., 1998.

Туленов Ж., Гофуров З. Фалсафа. – Т., 1997.

Тўланов Ж. Қадриятлар фалсафаси. – Т., 1998.

Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан лавҳалар: Ўқув кўлланма / *М.М. Хайруллаев* таҳрири остида. – Т., 1995.

Фалсафа / Академик *Э.Юсупов* таҳрири остида. – Т., 2001.

Фалсафа асослари / Масъул муҳаррир *К.Буранов*. – Т., 2005.

Фалсафа асослари / Масъул муҳаррир *Қ.Назаров*. – Т., 2005.

Фалсафа. 1-қисм / Масъул муҳаррир проф. *А. Аюпов*. – Т., 1992.

Фалсафа: Қомусий луғат / Тузувчи ва масъул муҳаррир *Қ.Назаров*. – Т., 2004.

Фалсафа: Ўқув кўлланма / Академик *Э. Юсупов* таҳрири остида. – Т., 1999.

Фалсафадан ваъз матнлари / Масъул муҳаррир *Иброҳим Каримов*. – Т., 1995.

Философия / Под ред. *В.Д.Губина* и *Т.Ю.Сидориной*. – М., 2008.

Философский энциклопедический словарь. – М., 1983.

Хайруллаев М., Алиқулов. Ҳ. Ўзбекистонда ижтимоий-фалсафий фикрлар тарихидан. – Т., 1995.

Хайруллаев М.М., Баҳадиров Р.М. Абу Абдаллах ал-Хорезми. – М., 1988.

Холмўминов Ж. Экология ва қонун. – Т., 2000.

Чориев А. Тасаввуф фалсафасида инсон қиёфаси: Ўқув кўлланма. – Қарши, 1997.

Шадиметов Ю.Ш. Ижтимоий экологияга кириш. – Т., 1994.

Шермухамедов С. Фалсафа ва ижтимоий тараққиёт. – Т., 2005.

Юсупов Э., Абдурахманов Ф. Фалсафага янгича ёндошиш – давр талаби. – Т., 1999.

Юсупов Э., Абдурахманов Ф. Маънавий камолат мустақил тараққиётимизнинг асосий омили. – Т., 1999.

Юсупов. Э. Истиклол йўлида. – Т., 1996.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
--------------------	---

I БЎЛИМ ФАЛСАФА ВА УНИНГ МУАММОЛАРИ

1-боб. ФАЛСАФА ФАНИНИНГ ПРЕДМЕТИ, ВАЗИФАЛАРИ ВА УНИНГ ИЧКИ ИШЛАР ИДОРЛАРИ ХОДИМЛАРИ ФАОЛИЯТИ УЧУН АҲАМИЯТИ

1-§. Фалсафанинг баҳс мавзуи ва илмий-назарий ўрганиш, тадқиқ этиш масалалари.....	7
2-§. Фалсафанинг асосий функциялари.....	13
3-§. Фалсафанинг изланиш методлари.....	15
4-§. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идораларнинг фаолиятида фалсафий билимларнинг ўрни ва аҳамияти.....	19

2-боб. ДУНЁҚАРАШ ВА УНИНГ ТАРИХИЙ ШАКЛЛАРИ. МУСТАҚИЛЛИК ВА ФАЛСАФИЙ ДУНЁҚАРАШНИНГ ЯНГИЛАНИШ ЗАРУРАТИ

1-§. «Дунёқараш» тушунчаси, унинг моҳияти ва тузилиши.....	20
2-§. Дунёқарашнинг тарихий шакллари.....	24
3-§. Мустақиллик ва фалсафий дунёқарашнинг янгиланиш зарурати.....	33

II БЎЛИМ ФАЛСАФАНИНГ РИВОЖЛАНИШИДАГИ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАР

1-боб. ФАЛСАФИЙ ТАФАККУР ШАКЛЛАНИШИ ВА РИВОЖЛАНИШНИНГ АСОСИЙ БОСҚИЧЛАРИ

1-§. Қадимги Шарқ ва Антик дунё фалсафаси.....	42
2-§. Ўрта асрлар ва янги давр Европа фалсафаси.....	55
3-§. Ҳозирги замон фалсафаси, унинг асосий оқимлари.....	62

2-боб. МАРКАЗИЙ ОСИЁ ФАЛСАФАСИ ВА УНИНГ ЖАҲОН МАДАНИЯТИДАГИ ЎРНИ

1-§. Марказий Осиёда дастлабки ижтимоий-фалсафий ғоялар. Диний-фалсафий таълимотлар.....	66
---	----

2-§. Марказий Осиёда Ўрта асрлар фалсафаси.....	70
3-§. Амир Темур даври ижтимоий-фалсафий ғоялари ва уларнинг кейинги даврлар фалсафаси ривожланишидаги аҳамияти.....	82
4-§. Марказий Осиё фалсафасининг жаҳон маданияти тараққиётидаги ўрни.....	92

III БЎЛИМ ДУНЁНИ ФАЛСАФИЙ ТУШУНИШ

1-боб. ФАЛСАФАДА БОРЛИҚ МУАММОСИ

1-§. Борлиқ ва унинг асосий шакллари.....	95
2-§. Ҳозирги замон фани материя ҳақида.....	100
3-§. Ҳаракат, макон ва замон категорияларининг моҳияти ҳамда уларнинг юридик фани ва амалиёти учун аҳамияти.....	104

2-боб. ТАБИАТНИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

1-§. «Табиат» тушунчаси, унинг моҳияти.....	111
2-§. Табиат борлигининг структура даражалари.....	119
3-§. Табиат ва жамият муносабатлари.....	121
4-§. Экологик муаммо ва унинг бартараф этиш йўллари.....	124

IV БЎЛИМ БОРЛИҚНИНГ АЛОҚАДОРЛИГИ ВА РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНЛАРИ

1-боб. ФАЛСАФИЙ ҚОНУНЛАР ВА УЛАРНИНГ ЮРИДИК ҚОНУНЛАР БИЛАН ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ

1-§. Диалектика ривожланиш ҳақидаги таълимот.....	131
2-§. «Қонун» тушунчаси, унинг моҳияти ва фалсафий талқини.....	139
3-§. Фалсафий қонунларнинг ҳуқуқшунослик фани ва амалиёти учун методологик аҳамияти.....	141

2-боб. ФАЛСАФА КАТЕГОРИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ҲУҚУҚИЙ КАТЕГОРИЯЛАР БИЛАН ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИ

1-§. «Категория» тушунчаси. Фалсафа категориялари ва уларнинг билишдаги роли.....	150
2-§. Воқеликнинг тузилиши ва умумий алоқадорлигини акс эттирувчи категориялар.....	152
3-§. Детерминизмнинг умумий алоқадорликларини ифодаловчи Категориялар.....	157

V БЎЛИМ

ДУНЁНИ АНГЛАШ ФАЛСАФАСИ

1-боб. ФАЛСАФАДА ОНГ, ҒОЯ ВА МАФКУРА МАСАЛАЛАРИ. ҲУҚУҚИЙ ОНГ ИЖТИМОИЙ ОНГНИНГ БИР ТУРИ СИФАТИДА

- 1-§. Онгнинг пайдо бўлиши ва ижтимоий-тарихий моҳияти.....163
- 2-§. Инъикос, унинг моҳияти ва шакллари.....165
- 3-§. Ҳуқуқий онг ижтимоий онгнинг бир тури сифатида.....177

2-боб. ФАЛСАФАДА БИЛИШ МУАММОСИ ВА ИЛМИЙ БИЛИШ МОҲИЯТИ. ҲУҚУҚИЙ ИЖОДҚОРЛИК БИЛИШНИНГ ШАКЛИ СИФАТИДА

- 1-§. Фалсафада билиш муаммоси, инсон билишининг асосий босқичлари ва уларнинг ҳуқуқни муҳофаза қилиш идоралари фаолиятидаги ўрни...181
- 2-§. «Ҳақиқат» тушунчаси ва унинг асосий шакллари: мутлақ, нисбий, объектив ва конкрет ҳақиқатлар.....185
- 3-§. Илмий билишнинг даражалари ва усуллари, уларнинг ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятидаги аҳамияти.....193

VI БЎЛИМ

ИНСОН ВА ҲАЁТ ФАЛСАФАСИ

1-боб. ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ФАЛСАФАСИ

- 1-§. Марказий Осиё мутафаккирларининг фалсафий меросида инсон муаммоси.....202
- 2-§. Инсоннинг пайдо бўлиши ҳақидаги илмий фалсафий қарашларнинг моҳияти.....210
- 3-§. Ўзбекистонда демократик жамият қурилиши инсон моҳияти тўлақонли намоён бўлишининг ҳуқуқий асосидир.....222

2-боб. ФАННИНГ ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ. ҲУҚУҚ ФАЛСАФАСИ – ФАН

- 1-§. Фаннинг вужудга келиши ва шаклланиши. Фан объектив реалликнинг инъикос шаклидир.....229
- 2-§. Ҳозирги замон фани ютуқлари236
- 3-§. Ҳуқуқ фалсафаси – фан сифатида.....240

3-боб. МАЪНАВИЯТ ВА МАДАНИЯТ ФАЛСАФАСИ. ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ – МАДАНИЯТНИНГ БИР ТУРИ

- 1-§. Маънавият, унинг индивидуал ва ижтимоий-фалсафий моҳияти.....244
- 2-§. Маданият ва цивилизация, уларнинг умумий ва ўзига хос хусусиятлари.....246

3-§. Ҳуқуқий маданият маданиятнинг бир тури сифатида. Унинг ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятидаги ўрни.....	255
--	-----

**4-боб. ҚАДРИЯТЛАР ФАЛСАФАСИ. ИЧКИ ИШЛАР ИДОРАЛАРИ
ХОДИМЛАРИНИНГ ШАХСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА
ҚАДРИЯТЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ**

1-§. «Қадрият» категорияси, унинг моҳияти ва турлари.....	259
2-§. Миллий маданий қадриятлар – жамиятимиз маънавий покланишининг заминидир.....	266

5-боб. ГЛОБАЛ МУАММОЛАР ФАЛСАФАСИ

1-§. Ижтимоий башоратнинг моҳияти, турлари ҳамда ҳуқуқшунослик фанлари ва амалиётидаги ўрни.....	268
2-§. Ички ишлар идоралари ходимлари фаолиятида башорат.....	274
3-§. «Ҳозирги замон умумбашарий муаммолари» тушунчаси ва уларнинг асосий турлари.....	277

ЮСУБОВ Давлет Абдушарипович,
фалсафа фанлари номзоди, доцент;

САИТХОДЖАЕВ Хусан Бекжанович,
фалсафа фанлари номзоди, доцент;

МАВЛЯНОВ Абдурахим Абдувоҳидович,
фалсафа фанлари номзоди, доцент

ФАЛСАФА

Дарслик

Муҳаррир **С. С. Қосимов**
Техник муҳаррир **Д. Х. Ҳамидуллаев**

Босишга рухсат этилди 30.08.2012. Нашриёт ҳисоб табағи 16,5.
Адади 50 нусха. Буюртма Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси,
100197, Тошкент шаҳри, Интизор кўчаси, 68.